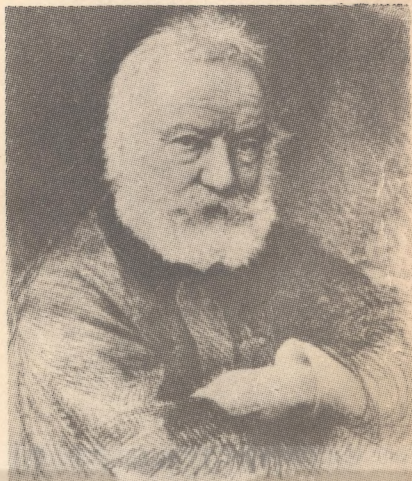

hugo

136

hugo
mizerabilii

hugo

«Atita vreme cît va exista, din pricina legilor și a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizație, adevărate iaduri, agravînd cu o fatalitate omenească destinul, care e de esență divină; atita vreme cît cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate; atita vreme cît în anumite pături constrîngerile sociale vor fi cu puțință; cu alte cuvinte, și într-un sens și mai larg, atita vreme cît pe pămînt vor dăinui ignoranța și mizeria — cărți de felul celei de față nu vor fi zadarnice.»
1 ianuarie 1862

VICTOR HUGO

editura minerva

ol. I-V, lei 25

Coperta : *Victor Feodorov*

victor hugo

mizerabilii

ROMAN

TRADUCERE DE
LUCIA DEMETRIUS ȘI TUDOR MĂINEȘCU

PREFAȚĂ DE PAUL CORNEA
TABEL CRONOLOGIC DE ION BĂLU

NOTE EXPLICATIVE DE
N. N. CONDEESCU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1971
EDITURA MINEKVA • BUCUREȘTI

Ediția a III-a (B.P.T.)

Victor Hugo
LES MISÉRABLES
Ernest Flammarion, éditeur
Paris. 1926

PREFAȚĂ

O naștere laborioasă

Marele roman al lui Victor Hugo, a cărui apariție, la Bruxelles, în 1862, marca parcă, în același timp, apogeul și decesul prozei romantice franceze, s-a născut în urma unei elaborații îndelungate, întinse pe nu mai puțin decât trei decenii. Încă în martie 1832, un an numai după succesul extraordinar înregistrat cu *Notre Dame de Paris*, pitorească și patetică resurrecție a unui Ev-mediu strivit de fatalitatea antinomiei dintre fizic și spiritual, ca și de neputința omului de a-și realiza vocația, Hugo intra în tratative cu doi editori, în scopul publicării unui nou roman, în două volume. Diverse manuscrise găsite în arhiva sa, verificate prin mărturii ale intimilor, permit supoziția că în intenția scriitorului era o operă prezentând afinități cu *Miserabilii*: istoria unui om redus la delievență de severitatea oarbă a legii, care se sforța zadarnic să-și găsească scăparea. O temă, așadar, „penală”, corespunzând preocupării minților clarvăzătoare și sufletelor generoase ale epocii de a corija injustiția socială, de a îndulci suferințele întemnițaiților și a înlocui reprimarea brutală prin educație. Hugo însuși manifestase încă mai demult un interes crescând față de barbariile comise sub firma civilizației. În 1831 scrisese poezia de denunțare a pauperismului și îndemn la caritate, *Pour les pauvres* (care, fie spus în paranteză, a avut un mare răsunet printre pașoptiștii noștri: tradusă de I. Catina și de C. Stamati, ea constituie unul din principalele izvoare ale liricii umanitariste a lui Cezar Bolliac).

În 1832, prefăcînd o nouă ediție a romanului *Dernier jour d'un condamné*, amintea de dezmoșteniții ordinii sociale, apăsai de mizerie, cărora cei avuți de-abia catadicesc să le arunce o privire, și conchidea invocînd necesitatea unei atitudini filantropice, în spiritul *Evangheliei*.

Contractul încheiat în 1832 n-a fost totuși onorat. Datorită altor tentații creatoare? Fiindcă simțea că opera pe care o purta în gînd nu se articulase concepțional în plenitudinea dorită? Nu știm. Fapt e că mulți ani de-aci înainte gestația *Mizerabililor* nu mai poate fi urmărită. Dar — ca acele ape de munte care dispar deodată de sub priviri ca să-și continue călătoria prin măruntaiele pămîntului, ieșind cu mult mai tîrziu la suprafață, într-un punct neașteptat, mai bogate, mai clare și mai adînci — ideea romanului a crescut în subconștientul scriitorului, suportînd toate acele adaosuri și metamorfoze care transformă minereul spiritului în diamant.

Tocmai la 27 noiembrie 1845 găsim în *Jurnalul* lui Hugo o notiță revelatoare: scriitorul începuse lucrul la un roman intitulat *Jean Trejean*. De data aceasta munca progresează și filele de manuscris se adaugă peste file. În ajunul Anului Nou 1848, un nou contract e încheiat, reconfirmîndu-l pe cel dîndărăt cu 16 ani. O mare parte a cărții era scrisă. Titlul anunțat edito-
rului: *Les misères*. Unii intimi au chiar privilegiul de a asculta fragmente. Iată, în acest sens, o interesantă relatare a lui Auguste Vacquerie: într-o seară — trebuie să fi fost prin 1847 — Victor Hugo se oferă să citească ceva prietenilor adunați la el; deschide, ca pe o cutie magnifică a surprizelor, scrinul chinezesc ce-i împodobește biroul apartamentului din Place des Vosges arătînd, cu un orgoliu pe care-l ghicim, cele 30 despărțituri doldora de manuscrise; musafirii sînt poftiți să aleagă între poezie, dramă sau roman: „Șovăiam între aceste minunății, nefericiți de atîta bucurie, ca o femeie între dantele și perle“.

Pînă la urmă decide întîmplarea, dar ce întîmplare! „Hazar-
dul se pronunță pentru roman — povestește Vacquerie, nu mult după consumarea scenei — deci ascultarăm începutul acestei epo-

pei a *Mizerabililor* care va întrece, o prezicem fără teamă, soarta extraordinară a romanului *Notre Dame de Paris*. Și orele trecură, noaptea se termină, zorii plăpânzi ai zilei făcură să pălească lampa și astăzi încă, după două luni, emoția noastră e atât de copleșitoare încât nu ne putem gândi la aceste pagini sfinte fără a nu ne simți tulburați până în adâncul inimii. Să fie isprăvită degrabă și publicată numaidecât această carte sumbră și strălucitoare, atât de crudă și atât de duioasă !"

Până la terminarea operei și publicarea ei aveau să treacă însă mulți ani. Cauza întârzierii o constituie revoluția din februarie, care mută preocupările scriitorului de la masa de lucru la activitatea politică ; urmează apoi exilul, în care pleacă voluntar, din cauza adversității ireductibile față de dictatura instaurată de Napoleon III. Deunăzi, răspunderea amânării o purtaseră vicisitudinile muncii creatoare, de astă dată — împrejurările obiective. Părea că totul conspiră împotriva *Mizerabililor*.

Dar, în 1860, la Guernesey, munca e reluată. În casa înălțată ca un pisc deasupra norilor, unde zvîrcolirilor cugetului nu le răspunde decât mugetul turbat al oceanului, Hugo își află nu numai singurătatea prielnică ducerii la bun sfîrșit a vechiului proiect, dar și acea altitudine a spiritului necesară elaborării unei opere de mare respirație. La 24 aprilie 1860, notează : „Am petrecut șapte luni înfășurînd în meditație și lumină opera începută, prezentă în spiritul meu, ca să existe o unitate absolută între ceea ce am scris acum douăzeci de ani și ceea ce voi scrie astăzi. De altfel, totul era solid construit... Astăzi reiau (ca să n-o mai părăsesc, sper) munca întreruptă la 21 februarie 1848." Avea să-și țină făgăduiala : se dedică *Mizerabililor*, scriind literalmente zi și noapte, într-o titanică încordare a forțelor creatoare, decis să nu se oprească decât atunci cînd va pune cuvîntul „sfîrșit". Se spune că în acest răstimp și-a lăsat barbă spre a nu-și mai irosi zilnic timpul cu bărbieritul. Oricum, în martie 1861, cînd pleacă în Belgia, ca să viziteze cîmpul de luptă de la Waterloo, capitolul respectiv era deja compus într-o primă versiune, iar cartea — practic terminată. La 4 octombrie 1861 semnează contractul cu un editor din

Bruxelles. În decembrie începe să-i trimită manuscrisul în tranșe succesive. Tipărirea urmează aceeași ordine. În iunie 1862, ultimul volum din *Mizerabilii* se află pe piață.

Se spune că în ziua în care și-a încheiat opera, Hugo ar fi declarat: „Dante a creat un infern din poezie, eu am încercat să creez unul din realitate”. Comparația cu Dante, care ar fi ridiculizat pe oricine, lui îi stătea bine. Avea 60 ani și o carieră glorioasă; nu-i mai trebuiau nici onoruri, nici lauri, locul său în istoria literaturii era de mult câștigat și după cum un eșec nu l-ar fi putut coborî, o izbîndă, oricît de splendidă, nu l-ar fi putut înălța; el aștepta și dorea de la *Mizerabilii* cu totul altceva decît elogiul sau anatema cîtorva critici și foiletoniști parizieni, aștepta și dorea îmbrățișarea popoarelor, adeziunea entuziastă a maselor: fusese un scriitor reprezentativ, pentru un curent și o țară, voia să fie un scriitor al tuturor cititorilor și al tuturor națiunilor. La ora aceea, în 1862, era încă greu de întrevăzut drumul operei, în veac și peste veacuri¹.

„Nu un roman, un munte“

Prin concepție, volum, arhitectură și stil *Mizerabilii* constituie o carte neobișnuită. Dimensiunile ei sînt multiple și im-

¹ Fic-ne îngăduir aici să înregistrăm un fapt remarcabil. Versiunea românească a *Mizerabililor* a fost pusă în lucru și a ieșit la lumină în 1862—1863, în 3 volume, curînd după apariția originalului, ceea ce o situează printre cele dintîi traduceri efectuate în lume!

Acest sincronism trădează o receptivitate la mesajul operei și o apreciere a valorii ei artistice, care ne onorează cultura. Traducătorii erau: D. Bolintineanu, Alexandru Zane și M. Costiescu, adică, respectiv, cel mai romantic dintre romanticii munteni, un intelectual de formație pozitivă însă cu gust pentru literatură, și un condeier obscur, ruinat în tălmăcirii din literatura franceză (se ocupase pînă în 1862 de Alex. Dumas, Frédéric Soulié ș.a.) Era, într-un fel, alianța inspirației, a metodei și a experienței: rezultatul a fost, în orice caz, mai mult decît onorabil, ținînd seama de graba execuției.

pletite inextricabil. De fapt, nici nu e vorba de un roman, în sensul curent al cuvîntului, ci de o „sumă“, în care se amestecă toate genurile literaturii și-și dau întîlnire toate domeniile spiritului, de la filozofie la politică, de la teologie la istorie, de la artă la morală. „Nu un roman, ci un munte“ — spunea Hugo — și avea dreptate.

Poate că procedeul cel mai comod de studiu ar fi să încercăm — printr-o operație imaginară — să dezagregăm unitatea de structură a cărții, spre a-i găsi filoanele din care se constituie. Mergînd, firește, de la suprafață spre adînc, vom da, la exterior, în stratul cel mai aparent, care e solidar cu linia principală a subiectului, peste componenta unui roman de aventuri, de tip *Monte-Cristo* sau *Misterele Parisului*.

În adevăr, *Mizerabilii* conțin istoria lui Jean Valjean, ocașul condamnat pentru că a furat o pîine, eliberat din temniță după 19 ani; el trebuie să se ascundă în continuare din pricina unei tentative neînsemnate de furt, survenită în circumstanțe excepționale, în pofida faptului că moralmente devenise un om folositor societății și că își ispășise cu vîrf și îndesat greșeala comisă. Clementă pentru atîția rîlhari la drumul mare, legea e implacabilă pentru Jean Valjean. El trebuie să trăiască sub identități false și să treacă prin aventuri extraordinare ca să-și înșele prigonitorii, în frunte cu polițaiul Javert, și să asigure fericirea Cosettei, fetița unei prostituate, pe care o salvase din ghearele ticălosului cuplu Thénardier. În zilele insurecției nereușite din iunie 1832, Jean Valjean îl va scăpa de la moarte pe Marius de Pontmercy, fiul unui ofițer bonapartist, iubitul Cosettei. Tot atunci va avea prilejul să-l elibereze pe Javert, luat prizonier de insurgenți. Acesta, în conflict cu propria-i conștiință (căci nu mai poate urmări pe cel ce i-a salvat viața), se sinucide. Marius, care ignorează pe binefăcătorul său, are cruzimea de a o îndepărta pe Cosette de Jean Valjean. Dar, pe patul de moarte, grație unei ultime lovituri de teatru, toți se regăsesc și fostul ocaș se stinge împăcat.

Povestit pedestru, într-un rezumat de „digest“, *Mizerabilii* satisfac pe deplin exigențele genului de roman foileton, căruia

publicarea în *Journal des Débats* (19 iunie 1842 — 15 octombrie 1843) a *Misterelor Parisului* îi dăduse o extraordinară putere de atracție. Hugo a profitat, fără îndoială, de exemplul lui Eugène Sue, pe care-l socotea un mare scriitor, așezându-l alături de Balzac. În aceasta el urma gustului vremii, dar, de bună seamă, își exterioriza și proprii înclinații spre un romanesc terifiant și senzațional. Oricum ar sta lucrurile, afinitățile cu *Misterele Parisului* și *Monte-Cristo* sînt evidente: schema personajelor principale bazate pe alternanța manicheistă: persecutor — persecutat; motivul „redempțiunii” lui Jean Valjean; explicarea degradării morale: furt, crimă, prostituție prin pauperism; în fine, și mai ales, explorarea mediilor suburbane, a ceea ce se numește „bas-fonds”, unde circulă o umanitate gregară, suspectă, sinistă, într-o atmosferă veșnic tenebroasă. Pe urmă, ca și în romanele foileton, coincidențele și loviturile de teatru abundă. Eroul iese nevătămat din cele mai extraordinare peripeții deși providența care-l ocrotește nu pare a fi hotărîtă să decidă lucrurile într-un sens sau altul; ea nu-i elimină definitiv dușmanii însă îl scapă de fiecare dată de ei.

Dar chiar și în planul aventurii, o mare deosebire există între *Mizerabilii*, de o parte, *Misterele Parisului* și *Monte-Cristo*, de alta. Jean Valjean nu e un „răzbunător” ca Rodolphe sau ca eroul lui Dumas. Scopul lui nu e să răsplătească după merit celor ce i-au făcut rău, substituindu-se justiției omenești, mioapă, și celei imanente, înceată și nesigură. „Redempțiunea” lui e pur morală și aceasta dă o altă axă romanului. În *Mizerabilii*, *Monte-Cristo* se combină cu *Doctor Faustus*, e romanul unei aventuri dar și al unui destin care se „face”, printr-o neconținută decantare interioară și o treptată ascensiune spre absolutul etic.

O a doua dimensiune a *Mizerabililor* e cea socială. Biografia lui Jean Valjean e înscrisă în contextul epocii, se încrucișează cu alte destine și, prin însăși natura ei de excepție, îl poartă pe erou prin mediile de viață cele mai felurite. Hugo se plasează la oarecare distanță și variază unghiurile de privire. Își deplasează reflectorul de la unul la altul, atent la atitudini, moravuri, îndeltniciri, comportamente și gînduri, dar, parcă și mai mult, la în-

tilnirile produse de hazard, la ciocnirea și interceptarea traiectoriilor individuale, la misterul existențelor paralele, la acel flux și reflux nesfârșit care-i adună și-i separă pe oameni în saloane, în cafenele, pe străzi, pe baricade, pe câmpuri de luptă. Înregistrând mișcările acestea bezmetice de agregare și dezagregare, urmărind zeci, sute de personaje, care suferă, se bucură, deznădăjduiesc și speră, pălăvrăgesc și asudă, se caută și se separă, se doresc și se extermină, câștigă și pierde, visează și se contrazic — Hugo compune, masiv și vast, tabloul societății franceze în prima jumătate a secolului al XIX-lea. *Mizerabili* nu constituie doar acel „roman pasiv care descrie o viață“, de care vorbea A. Thibaudet, ci romanul „brut care pictează o epocă“. Acesta are drept obiect „zugrăvirea unei epoci prezente, a acestei epoci în toată complexitatea ei, încît să dea impresia vieții multiple, a forței inepuizabile, a unui ritm de viață socială care depășește orice reprezentare individuală, orice existență individuală și care nu poate fi redus la dezvoltarea unui organism individual fără a-l slăbi sau denatura“.

Reconstituind epoca în mod amplu, din punctul de vedere al unui umanitarism militant, revoltat de in justiția și de mizeria pe care le tolerau deopotrivă religia lui Christ și ordinea ieșită din marea revoluție de la 1789, Hugo face implicit operă de denunțare și de cruciadă socială. El se scufundă — cum singur o zice — cu inima plină de milă, dar și cu asprime, „ca un frate și un judecător“, pînă în fundurile obscure, unde roade sărăcia și seceră bolile, unde trăiesc cei ce n-au parte nici de firimiturile ospățului vieții, cei ce se tîrăsc, plîng, blestemă și disperă. El întreve de că destinul omului, care se desface din necunoscut și se termină în noapte, a fost agravat cu o fatalitate crudă de civilizația modernă. Această fatalitate se numește „mizeria“; în veacul mărețelor principii izbăvitoare, a dezvoltării miraculoase a științelor și tehnicii, ea chinuia o uriașă parte a omenirii. Iată infirmitatea socială monstruoasă pe care Hugo o aducea la cunoștința lumii, cu o voce tremurînd de compasiune și bubuînd de indignare. Denunțînd răul, *Mizerabili* trebuia să ajute la stîrpirea sa.

„Atîta vreme cît va exista, din pricina legilor și a moravurilor — scrie Hugo într-un motto așezat în fruntea primului volum — un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizație, adevărate iaduri... atîta vreme cît cele trei probleme ale secolului: înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate, atîta vreme cît în anumite pături constrîngerile sociale vor fi cu putință; cu alte cuvinte, într-un sens și mai larg, atîta vreme cît pe pămînt vor dăinui ignoranța și mizeria — cărți de felul celei de față nu vor fi zadarnice.”

Înfățișînd fără complezență cangrena care infectează trupul societății moderne, *Mizerabilii* adresează o chemare vibrantă conștiinței universale. Rechizitoriul sfîrșește în pledoarie. „E o carte scrisă pentru toate popoarele — îi spune Hugo traducătorului italian —. Nu știu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate... Oriunde omul zace în necunoaștere și disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe și un cămin în care să se încălzească, cartea *Mizerabilii* bate la ușă și spune: «Deschideți-mă, vin pentru voi».”

Dimensiunea socială, cum e și firesc, o reclamă pe cea istorică: niciodată un decupaj orizontal nu poate elucida un moment al dezvoltării fiindcă întotdeauna și pe toate planurile procesul determină actul, lanțul — veriga; apoi, după cum se știe, un fenomen devine semnificativ numai cînd e pus în perspectivă, adică judecat ca o etapă între ceea ce precede și ceea ce urmează.

Ca toți romanticii, Hugo era înclinat să cutreiere bulevardele, ca și fundăturile trecutului. El atrăgeau tenebrele și momentele aurale, acele străfulgerări prin noaptea veacurilor, cînd forțele acumulate în lungul perioadelor de acalmie irup din adîncuri și se încheiează într-o luptă gigantică, de care atîrnă soarta oamenilor. În *Notre Dame de Paris* (1831) el reînviază o epocă și un oraș — e vorba de Parisul lui Ludovic al XI-lea — deslușind elocvența mută a pietrelor, făcînd să se miște, sinistru și burlesc, o lume strivită de prezența unui Dumnezeu atotputernic, de care se descătușa, în furii dementiale, numai la chema-

rea voluptății sau ca să conjure moartea. În *Mizerabilii* — care era recent, prin urmare înadecvat acelei stilizări și simplificări permise de îndepărtarea perspectivei; cercetându-l, oamenii nu puteau rămâne senini: fiecare avea amintiri dureroase, răni de cicatrizat, plăți de plătit — Hugo nu mai puțin decât un altul. De aceea, cu toate eforturile de a fi imparțial (vizibile, de pildă, în portretul făcut lui Ludovic-Filip sau în prezentarea salonului doamnei T.), viziunea scriitorului e desigur discutabilă în multe privințe. El se servește de trecut ca să legitimeze prezentul, și uneori propriul său prezent. Ceea ce e regretabil, dar rămâne totuși derizoriu pentru cititorul de azi, străin de mahalagismele timpului.

În schimb, cu ce intensitate de viață și cu câtă însuflețire e făcută evocarea! Ai sentimentul că întreaga istorie se organizează dramatic, că nu mai există acțiuni hazardate, momente anodine sau detalii lipsite de importanță. Totul capătă grandoare și forță expresivă: fiecare fapt, oricât de mărunț, e un semnal, o alarmă sau un țipăt; fiecare personaj care apare în scenă, oricât de mediocru, dobândește o solemnitate epică; orice gest naște reacții în lanț și orice vorbă bate la porțile filozofiei. Uneori în scriitor se trezește caricaturistul, alteori moralistul sever pentru duplicitățile umane sau profetul cu verb de foc. Excesul pasiunii, depășindu-și obiectul, se descarcă în tirade și moralități. Căci Hugo nu ne înfățișează pur și simplu desfășurarea lucrurilor, ci scenariul lor comentat. Potrivit concepției împărtășite în genere de istoriografia romantică a restaurației (și de Bălcescu la noi) că istoria nu e doar înregistrare de fapte, ci și — poate în primul rând — descifrare de înțeleșuri, el nu se ocupă atât de evenimente, cât de filozofia lor. Doar acolo unde abordează un episod remarcabil, când descrie lupta de la Waterloo sau insurecția pariziană din 1832, atunci istoric și filozof se contopesc: aripile se desfac enorm și filfiutul lor acoperă orizontul. În asemenea momente, Hugo e prodigios. Arta lui, care, obișnuit, joacă pe antiteze, care adâncește semnificațiile sau sondează oamenii printr-o mișcare de burghiu a metaforei, își estompează procedeele, deși ele sînt la lucru ca și înainte — dar

impresia e că ne vorbește însuși sufletul nemuritor al veacurilor, că în fața noastră galopează armășarii năvălași ai istoriei, într-o cursă văzută numai de noi și de Dumnezeu.

S-a pus întrebarea — și ea e legitimă pentru orice minte prozaică — dacă incursiunile istorice ale lui Hugo sînt totdeauna reclamate de economia romanului. În adevăr, legătura evenimentelor cu acțiunea e de multe ori precară. Ce rost are admirabilul capitol despre bătălia de la Waterloo? Oare numai acela de a ne arăta, în cîteva pagini finale, cum ticălosul Thénardier îl jefuiește pe colonelul Pontmercy, dîndu-i acestuia iluzia că vrea să-i scape viața? Care e necesitatea organică a capitolului denumit 1817, cu dezordinea savantă a îngrămădirii de mărunțișuri, ca și cum s-ar fi deșertat în pagini toate obiectele din maghernița unui negustor de vechituri? De ce romanul, care începe în 1815, are drept cadru revoluția franceză? De ce e nevoie de un portret al lui Ludovic-Filip, de vreme ce regele nu e în nici un fel implicat în acțiune?

Fără îndoială, există aici o anumită complacere în erudiție, o manie de colecționar, ahtiat de amănuntul pitoresc și incapabil să pună punct, o vervă căreia îi place să se audă vorbind. Dar există și altceva. În primul rînd, în documentarismul acesta, care în felul său l-a sedus și pe Balzac, se manifestă acea insașiabilitate romantică de a devora realul, de a-l cuprinde și a-l epuiza pînă în punctele extreme, pînă unde îi e îngăduit omului să peregrineze și să caute. Alături de acest impuls, de esență titaniană, este și ideea, poate instinctul, că totalitatea istorică e indecompozabilă, că orice dezmembrare a ei duce la alterarea relațiilor dintre părți și întreg. Istoria, pentru Hugo, nu este ecranul pe care se proiectează destinele indivizilor, ci devenirea universală care înghite tot ce există, afirmîndu-și prezența pretutindeni ca un eter invizibil. El înglobează, de aceea, universul romanului în universul istoriei, nu numai pentru a explica faptele prin relația de la cauză la efect, ci și pentru a le situa în structura secolului, sugerînd astfel, dincolo de firele obiective de legătură, misterioasele lor afinități și implicații. Desigur, Hugo se înșela: niciodată suma finitudinilor nu dă infinitul și orice

operă umană trebuie să se limiteze. Dar iluzia lui era fertilă, ea a îmbogățit literatura mondială cu pagini nemuritoare.

De la istorie ne mai rămîne un ultim pas de făcut — spre epopee. Iată, în adevăr, cea de-a patra dimensiune a *Mizerabililor*; cea mitică. În privința aceasta e interesant să amintim cîteva rînduri scrise de Victor Hugo în 1823, deci la vîrsta de 21 ani, care au un net caracter programatic. Vorbind despre Walter Scott, admirație a tinereții sale și inițiator pe drumul romanului istoric, al cărui exemplu îl va emula în *Notre Dame de Paris*, Hugo spunea: „După romanul pitoresc dar prozaic, al lui Walter Scott, rămîne un alt roman, în același timp dramă și epopee, pitoresc dar poetic, real dar ideal, care-l înălțuie pe Walter Scott de Homer“. E în aceste cuvinte o profesie de credință a primei generații romantice, dar, în mai mare măsură, o declarație *pro domo*. Walter Scott și Homer, roman și epopee — aceasta a constituit în adevăr obsesia lui Hugo, de-a lungul întregii sale cariere.

Nu putem intra aici în amănunte, ne-ar duce prea departe. Trebuie să observăm totuși o îndrumare generală a spiritelor, care a încurajat și a întărit opțiunile spontane ale scriitorului. Romantismul, care a eliberat literatura de servituțile dogmelor clasice, a produs, după cum spunea Brunetiére, și o „revoluție mitologică“; i-a detronat, fără pic de mărinimie, pe zeii Heladei și ai Romei din poziția lor de stăpîni ai inspirației poetice. D-na de Staël, cea dintîi, la 1800, a condamnat utilizarea mitologiei antice deoarece aceasta n-ar mai avea nici o acoperire de rațiune ori sentiment pentru spiritul modern, fiind o imitație de imitație. Chateaubriand a urmat-o pe acest drum, cu o elocvență încă mai aprinsă. Dar d-na de Staël propunea înlocuirea lui Homer cu Ossian, a zeilor Olimpului cu divinitățile celebrate de barzii scandinavi, iar Chateaubriand reducea totul la izgonirea miraculosului păgîn și introducerea miraculosului creștin. Schimbarea era de formă, nu de principiu, ea nu putea mulțumi aspirațiile unei literaturi pe care o chinuiau nălucile infinitului.

Curînd însă, sub presiunea evoluției științelor, a pozitivismului, care clădea o nouă religie în jurul conceptului de „progres“, a influenței unor gînditori ca Vico și Herder, își face loc o concepție mai cuprinzătoare a epicului. Se afirmă că subiectul epopeii moderne îl constituie însuși destinul omenirii, așezat sub semnul luptei și al perfectibilității, deci urmînd drumul de la materie la spirit și de la rău la bine. Noua mitologie angajează personaje simbolice, născocite de vechile religii sau de imaginația populară : Prometeu, Orfeu, Adam, Cain, Satan, Ahasverus etc., care ilustrează prin obstacolele ce le stau în cale permanentul efort spre transcendere. Ballanche, Quinet, Lamartine, Soumet — ca să cităm doar numele mai cunoscute — încercaseră să compună asemenea poeme epice și e sugestiv pentru a le înțelege tendința să reproducem cîteva rînduri din prefața lui Lamartine la *Jocelyn* (1836). Solemnitatea tonului și aerul messianic sînt tot atît de caracteristice epocii, cît și cuvintele care urmează : „Am cercetat care era subiectul epic potrivit epocii, moravurilor, viitorului, care-i îngăduie poetului să fie în același timp local și universal, să fie uimitor și să fie adevărat, să fie imens și să fie unul singur. Acest subiect s-a oferit el însuși, nu există două ; este umanitatea ; este soarta omului ; sînt schimbările prin care trebuie să treacă spiritul uman pentru a ajunge la capăt prin voia lui Dumnezeu.“

Este exact subiectul, sau mai bine, „ideea“ lui Hugo în *Miserabilii*.

Simbolismul moral, evident în toată creația sa anterioară, care-l predispunea să vadă în fiecare individ lupta între înger și bestie, între forța năzuinței spre ideal și gravitația telurică a păcatului, își găsește aici un larg cîmp de manifestare. Jean Valjean încarnează căderea și redempțiunea, sufletul care se eliberează treptat de sub imperiul răului și încearcă să se reintegreze în armonia supremă. Drumul său, presărat cu obstacole și soldat cu înfrîngeri pe planul concret al istoriei, e însă o ascensiune în ordinea spiritului. Pînă la urmă, el își recapătă concilierea cu ființa supremă. Ultimele cuvinte pe care scriitorul le

pronunță, în clipa stingerii lui din viață sînt : „Era o noapte fără stele și foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaș sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în așteptarea sufletului“. „Înger“ și „Dumnezeu“ reprezintă firește simboluri ; aici nu e vorba de religie, ci de depășirea de sine pînă la plenitudinea absolutului.

Cum s-a observat cu justețe, Jean Valjean nu se reconciliază cu oamenii. Dovadă că societatea e mai adînc înglodată în rău decît individul, că salvarea ei nu e posibilă printr-o conversiune, ci prin revoluție, că lupta socială trebuie să primeze asupra celei interioare. Dar sensul acesteia e același, și Victor Hugo ni-l explicitează limpede : „Cartea pe care scriitorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un cap la altul, în totalitate și în amănunt, oricare ar fi întreruperile și scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conștiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare : materia ; capătul : sufletul. La început balaurul, la sfîrșit îngerul.“ Istoria e astfel prelungită în legendă conform monismului spiritualist și panteismului către care se orienta scriitorul în anii exilului.

Iată deci cuprinsul *Mizerabililor* : o intrigă senzațională, un vast tablou social, un context istoric întins pînă la limitele privirii, o perspectivă mitică. Patru romane sudate prin cimentul elanului și magia stilului într-unul singur. E opera unui mare atlet al condeiului, care, în secolul locomotivei cu aburi, al lui Marx și Darwin, se lua la întrecere cu rapsodul antic fără a voi să-i cedeze lui Balzac.

Marginalii despre arta scriitorului

Victor Hugo copleșește înainte de toate prin anvergură. Se desfășoară pe spații uriașe, are ochiul de ciclop cu care contemplă viermuiala umană și musculatura unui titan pornit să dărîme Olimpul. Cîntă la toate instrumentele și nu disprețuiește

nici un gen. Cu aceeași dezinvoltură practică poezia, descrierea, narațiunea, drama, elocvența; se face, rînd pe rînd, moralist, filozof, arheolog, critic, profesor, istoric, lingvist; romanul e pentru el creația totală, genul genurilor, sinteza realității, gîndirii și visului. Desigur, Hugo se amăgea. Poate că romanul e în stare să fie toate acestea, dar nu în același timp. De fapt, Hugo nu lucrează în sensul personalității romanului, el ne dă romanul proprii sale personalități, o operă monumentală dar unică, fără rivali, dar și fără imitatori.

Să-l urmărim la treabă. Romantic pînă în vîrfurile unghiilor, Hugo nu încearcă să dispară din spectacolul pe care-l montează în fața cititorilor. Nu se ascunde în spatele ficțiunii, cum va face Flaubert, interzicîndu-și participarea directă și acționînd doar prin interpuși (deci prin eroi) spre a garanta astfel o obiectivitate formală. Hugo e, dimpotrivă, mereu prezent, gata să comenteze și să ia poziție, monologînd alături de eroi și adesea în locul lor. Pare că dilema subiectiv-obiectiv, care va da atîta de furcă posterității, pentru el nu se pune.

Metoda aceasta romănescă, deși riscantă, nu poate produce dezastre prin ea însăși, după cum din sustragerea povestitorului și renunțarea la persoana a treia nu rezultă neapărat triumfuri. Literatura e un joc al imaginației și orice act de lectură implică acceptarea unei convenții. Între romanul tradițional, pe de o parte, și romanul comportamentist al lui Alain Robbe-Grillet sau romanul-confesiune, pe de altă parte, diferența nu e de la convenție la non-convenție, ci între două convenții diferite, fiecare cu avantajele și dezavantajele respective. *Război și pace* sau *Forsyte Saga* deși utilizează punctul de vedere al unui creator atotputernic, care spune nu numai ce fac eroii săi, dar și ce gîndesc, pot oferi și oferă, după opinia generală, mai multă credibilitate și mai mult adevăr decît romanul la persoana întîia al cutărui autor contemporan, fabricat exclusiv cu experiență autentică. S-ar spune, așadar, că metoda e indiferentă, totul depinde de talent.

Totuși există un risc al formulei romantice practicate de Hugo și nu s-ar putea pretinde că el nu și-a făcut simțite consecințele.

E vorba de tentația de a interveni în soarta personajelor, nerespectându-le autonomia pe care și-o capătă odată puse pe hîrtie ; în genere, de a privi mai mult înăuntru decît în afară, subiectivizînd astfel lumea exterioară și prefăcînd universul într-o colivie. Din fericire, la Hugo primejdiile acestea rămîn potențiale. Căci pe lingă sensibilitatea vibrantă, să-i spunem „lamartiniană“, de esență muzicală, care-l punea în comunicare cu infinitul și misterul existenței, el posedă și senzualitatea robustă, să-i spunem „balzaciană“, de esență plastică, în stare să-i deschidă accesul spre toată corporalitatea lumii, spre pluralitatea întruchipărilor ei concrete. Așa se explică faptul că imixtiunea interiorității în observație și a lirismului în epică nu deteriorează realitatea obiectivă a lumii evocate de scriitor ; abia dacă, pe ici, pe colo, o simplifică puțin. Lucrul se vede cel mai bine examinînd personajele.

Pînă la romanul „anti-roman“ din zilele noastre n-a existat o mare creație a genului care să nu se illustreze prin creația de caractere. Aici e unul dintre pragurile hotărîtoare ale artei românești : *hic Rhodos, hic salta* ; să faci „oameni“, să le dai viață dincolo de tine, care i-ai născut și, uneori, în opoziție cu tine ! Din acest punct de vedere, *Mizerabilii* se încadrează cu strălucire tradiției.

Pe Jean Valjean îl înconjoară zeci de personaje, cu unele raporturile lui sînt pasagere, pe altele nici nu le cunoaște. Scriitorul acordă însă tuturor grația de a izbucni la lumină din obscuritatea anonimatului. Figurile sînt memorabile, chiar dacă au o apariție episodică. Spicuim, aproape la întîmplare : un episcop, la care credința nu e articol de propagandă, ci lumină interioară și armonie a sufletului : Charles-François-Bienvenu Myriel ; un burghez al vechiului regim, nonagenar cu 32 dinți, voltairian și contrarevoluționar : Gillenormand ; un bonapartist viteaz, erou al luptelor imperiului, care cultivă flori sub restaurație și plînge cînd primește cîteva rînduri de la fiul său : colonelul Pontmercy ; un gropar care scrie versuri în orele neconsacrate morților : Gribier ; un ștregar al Parisului, cu vorba murdară dar cu sufletul curat și mare : Gavroche ; un student

idealist și pur, arhanghel al republicii : Enjolras ; o lepădătură cu
gîndul numai la ticăloșii, adevărat geniu al răului : Thénardier ;
o namilă roșcorană cu mintea obtuză și inima împietrită, că-
reia i-a rămas un singur rest de omenie — dragostea pentru
bărbatul său : d-na Thénardier ș.a.m.d.

Sentimentul că ne aflăm în fața unor existențe veridice, do-
tate cu întreaga ambiguitate a trăirii, o dă saturația coloristică.
Romanticul iubitor de declamație dovedește o nemărginită pa-
siune pentru detaliul pitoresc, pentru faptul brut încărcat de
sevele realului, rupt parcă din viață și așezat în pagină, cu grija
de a nu-și pierde nimic din frăgezimea originară. Procedul
literar e al acumulării de informații și al modificării unghiurilor
de privire. Întîi ni se comunică un fel de „fișă” completă, lucrată
în contraste și dramatizată, încît devine palpitantă ca o „viață
ilustră”. Apoi personajului i se dă drumul în acțiune, urmînd ca,
în reveniri și paranteze, să ni se împărtășească alte date bio-
grafice, dintre cele petrecute în „culise” ; el devine astfel un
portret, apoi un tablou, în care totul are importanță și nimic
n-are importanță -- cutare trăsătură de penel poate părea inu-
tilă, cutare nuanță inexpressivă și totuși nimic nu e de prisos ;
din combinația inefabilă de linii și culori se naște un chip cu o
identitate bine definită ; cercetîndu-l, ne dăm seama că, de
fapt, nu privim ochii zîmbitori sau triști, linia mai diafană sau
mai vulgară a buzelor, încruntarea frunții, proeminențele obraji-
lor, ci, dincolo de aparențe, un mister, misterul inepuizabil al
ființei.

Hugo nu este desigur un realist în sensul primitiv al cuvîn-
tului. Oamenii creați de el, ca și casele sau străzile sau inte-
rioarele, nu reproduc niciodată natura, ci o concurează. Din
pulberea infinitesimală și contrastantă a vieții, el modelează
ființe de o veridicitate absolută, dar care poartă undeva, în
antitezele ce le compun unitatea și în direcția impulsurilor exis-
tențiale, „marca” atelierului său creator. Altfel nici nu s-ar putea.
Dar ceea ce dă de gîndit e că „eroii” sînt psihologicește mai puțin
reușiți decît „figuranții”. Și asta în ciuda faptului că unii dintre
eroi, începînd cu Jean Valjean însuși, își au prototipuri reale.

Astfel, pe ocașul veritabil, care l-a inspirat pe Hugo, îl chema Pierre Maurin, fusese osîndit fiindcă furase o pîine, îl vizitase după eliberare pe episcopul din Digne... De ce oare personajele, pe măsură ce participă mai intens la acțiune și intră tot mai adînc în sfera de gravitație a intrigii, își pierd parcă din bogăția lor tipologică?

Motivele pot fi mai multe. Noi ne oprim la unul. Pentru că, de la un moment dat, pe scriitor îl stingherește teza. De pildă, explicarea psihologică a conversiunii lui Jean Valjean lasă de dorit; ea e posibilă, dar nu e justificată. Zguduirea pe care i-o provoacă bunătatea episcopului și căința pricinuită de furtul monezii savoyardului declanșează desigur o criză: repercusiunile ei pot fi enorme; totuși, de la ocașul analfabet care stă în temniță 19 ani, pînă la d. Madeleine, primarul din Montreuil sur Mer, inventator al unui procedeu de preparare a mărgelilor negre, e o distanță greu de escamotat. Pe de altă parte, mai ales spre sfîrșitul cărții, Jean Valjean ne apare oarecum unidimensional, admirabil omenește vorbind, sublim, dar plat. Cauza acestor imperfecțiuni e că în viziunea lui Hugo, Jean Valjean e purtătorul unui mit, mitul perfectibilității; el întrerupează mîna substanței eterne care suie spre lumină din vîgăunile beznei, e simbolul reîntoarcerii lui Satan în grația divină. Rectitudinea pe care o implică acest drum de la rău spre bine, o dată ce momentul „conversiunii” e depășit (și asta se întîmplă la începutul romanului), elimină accidente de parcurs, ocolurile, rătăcirile, haosul îndoielilor, duplicitățile și erorile, în fine, tot ce dă densitate unei psihologii.

La fel stau lucrurile cu Javert, redus la unilateralitatea obsesivă a urmăririi evadatului, deoarece e o încarnare a Legii, deci mai mult ideea unui om decît un om în carne și oase. Nici Fantine, tipul femeii căzute, căinată de o întreagă literatură, de la Hugo însuși, în *Marion Delorme*, pînă la Alex. Dumas-fils, nu are o existență mai palpabilă. Recunoaștem aici acea „fixitate quasi-heraldică” a personajului hugolian, de care au vorbit unii comentatori, limitarea la o esență angelică sau bestială, constanța în încorporarea ideii de bine sau rău.

Să nu exagerăm însă lucrurile. E vorba de umbre ale tabloului, nu de „erori“. Datorită însăși materiei gîlgîitoare de viață a romanului, articulațiilor sale istorice și sociale, semnificația simbolică a personajelor deranjează în mult mai mică măsură decît în drame ca *Marion Delorme* sau *Ruy Blas*. Însuși cadrul romanesc inventat de Hugo a constituit cea mai bună apărare împotriva tendințelor sale de a încălca adevărul concret în numele idealului abstract. Creația a opus rezistență creatorului, imanența legilor ei l-a obligat să iasă mereu din sfera conceptualizării, sub cerul liber, unde nu există noțiuni și esențe, ci numai indivizi și obiecte.

Pe lângă puterea de a plăsmui oameni, Hugo posedă și cea-laltă iscusință a romancierului din toate timpurile: arta de a povesti. Aici lucrurile sînt mai greu de exprimat. În ce constă acel farmec incomparabil care-l face pe cititor să evadeze din sine însuși și să se precipite într-o lume imaginară? Desigur, între altele, în simțul ritmului. Din acest punct de vedere, pentru Hugo, timpul nu curge niciodată monoton. Cîteodată, el accelerează cadența, trimițîndu-și parcă escadroanele de propoziții, scurte și gîlgîitoare, la atac; alteori, mai ales în pasajele de pură descripție, face popasuri îndelungi, invitîndu-ne parcă să-l însoțim pe îndelete în încăperile multiple ale frazei, ca într-un apartament somptuos, unde mereu apare cîte o cameră neașteptată, o mobilă rară, un tablou de preț.

Găsim la el, în plus, tehnica *suspense*-ului și abilitatea de a pune în scenă. Pe cea dintîi a deprins-o probabil din romanul foileton, care recurge la încurcarea deliberată a pistelor și brusca răsturnare a cursului acțiunii; pe cea de-a doua, din practica de om de teatru; ambele procedee, utilizate cu mină de maestru, dau *Mizerabililor* schelăria lor epică, de roman senzațional. Hugo se ridică însă mult peste nivelul Sue-Dumas. Iată, de pildă, episodul capcanei întinse de Thénardier lui Jean Valjean, cînd fostul ocnaș, care trăia sub nume fals, e încolțit de șapte nemernici, într-o sinistă mansardă de periferie, sub privirile desesperate ale lui Marius, împărțit între dorința de a-i veni în ajutor și neputința morală de a o face (aflase tocmai atunci că

Thénardier i-ar fi salvat tatăl, la Waterloo). Faptele se înlănțuie cu exactitatea și rigoarea unui mecanism de orlogerie, într-o tensiune care urcă pînă la explozie, cu întorsături, surprize și alternări de șansă perfect motivate, într-o atmosferă apăsătoare și macabră, care transformă curiozitatea cititorului în emoție și emoția în groază: „regia” acestei scene e desăvîrșită și e greu de văzut cum ar putea reuși mai bine un expert al genului. Deosebirea față de un roman soileton sau un roman „negru” e doar în superioritatea artei: pe lângă invenție și dramatism, Hugo aduce preocuparea de psihologie și atenția pentru decor. Nu-i scapă nici un gest căruia să nu-i analizeze semnificația individuală și contextuală, nici un amănunt pe care să nu-l înregistreze în prospețimea lui vie. În felul acestă, cumuînd micile fapte insignifiante, la granița subconștientului, el produce o incubajie lentă, care-l prepară pe cititor să se introducă în lumea coșmarului și s-o accepte.

Povestitorul Hugo mai posedă un har — pe care totuși mulți romancieri iluștri nu l-au avut, și nu spre dezavantajul lor — anume: locvacitatea scriitoare, verva îndrăcită a stilului. *Mizerabilii* fiind ceea ce sînt, adică un roman de romane, o construcție excentrică și compozită, în care există de toate și pentru toate gusturile, se înțelege că o formă austeră, expurgată de bogăția imaginilor și de verbiage, ar fi fost nelalocul ei. Somptuozitatea stilului e organică acestei cărți, cu atîtea ferestre deschise spre lumile pe care le cunoaștem și spre acelea pe care le bănuim,

Dar e o banalitate să afirmi că Victor Hugo produce metafore — ca să zicem așa — ceas de ceas și în proporție de masă, că ele se revarsă torențial, aruncînd punți tulburătoare peste abisurile ce separă ființele și lucrurile, ca și cum scriitorul ar fi descoperit taina universalei analogii. Ni se pare mai interesant să atingem o chestiune de care se vorbește mai puțin sau în șoaptă: că această exuberanță imagistică nu servește totdeauna scopul urmărit, că surplusul de forță se transformă uneori în exces și dăunează. Acest lucru îl sugera, cu luciditatea lui ascuțită de maliție, încă la începutul activității lui Hugo, Sainte Beuve. Criticul avea dreptate. În adevăr, cercetînd lucrurile de

la o apropiere convenabilă, vom observa cazuri în care strălucirea orbitoare a comentariului poetic acoperă o materie subțire, ca în acele cadouri de 1 aprilie, în care, desfăcînd straturi interminabile de ambalaj dai pînă la urmă peste un pachet de țigări ieftine. Alteori, ni se propune o dezbatere de idei, dar în loc să înaintăm, urmărind scrima logică a opiniilor și suind din treaptă în treaptă, spre concluzie, sîntem reținuți la fiecare zvîrlitură de băț spre a asista la o punere în scenă magnifică prin risipa de culori, dantele și giuvaericeale. Reușita e scilicitoare. strategia greșită: prea multe circumlocuții spre a explica ceea ce n-are nevoie de lămurire, un chenar decorativ care-și strivește prin bogăție conținutul. La fel, în pasajele descriptive, înmagazinarea de fapte — pe care am salutat-o în atîtea rînduri — devine uneori fastidioasă. Să nu ne mirăm: orice în lumea asta, pînă și virtutea, e greu de suportat cînd abundă.

Există apoi la Hugo o manieră digresivă, un gust inepeuizabil pentru împodobire și enumerare, un fel de orgoliu al puterii, căruia îi place să se dea în spectacol, să facă demonstrații de virtuozitate. La un moment dat, Jean Valjean și Cosette se refugiază într-o mînaștire; acțiunea e trepidantă dar autorul se instalează într-un lung popas: cîteva zeci de pagini ne prezintă viața de renunțare a maicilor sechestrate între ziduri, istoricul amănunțit al ordinului bernardinilor-benedictinelor lui Martin Verga, regulamentul medieval care guvernează existența comunității. Altă dată, ne aflăm în toiul preparativelor pentru insurecția din iunie 1832: autorul dedică 30 pagini, de altfel admirabile, problemei argoului: în ce constă, care-i sînt originile, ce funcție socială îndeplinește, cum se clasifică și cum se stratifică. Mai dese sînt incursiunile de filozofie socială: străbătute de o inspirație generoasă, polemizînd continuu cu inerția conservativă, mîngîind cu clipirea stelelor pe cei ce se tăvălesc în noroaie — totuși bătînd pasul pe loc și istovind prin repetiție. Citorul grăbit — și cine nu e grăbit în zilele noastre? — e ispitit adesea să sară peste aceste digresiuni, care — s-a făcut socoteala — ocupă mai mult decît o pătrime din volumul operei.

Din toate acestea rezultă probabil un singur lucru : că Hugo trebuie luat așa cum e, în întregul personalității sale ieșite din comun, cu ceea ce ne copleșește și cu ceea ce ni se pare superfluu. În orice capodoperă există cusururi. La apariția *Mizerabililor*, Lamartine, poet delicat și suflet idealist, a înlocuit critica prin rechizitoriu, găsind cărții păcate monstruoase. Dar, la 1862, Lamartine era un pensionar acrit, căruia istoria nu-i dăduse dreptate și care se răzbuna pe colegii de generație de propriile sale eșecuri, reale sau imaginare. Posteritatea s-a dovedit un judecător mai obiectiv. Ea a așezat *Mizerabilii* la locul cuvenit : după opinia generală, romanul lui Hugo e unul din cele mai de seamă ale tuturor timpurilor. E ca un fluxiu imens, care scaldă continente și taie lanțuri de munți, cu apele când învolburate, când calme și visătoare, căpătînd, pe măsură ce se apropie de ocean, acea maiestate gravă a peisajelor văzute din vîrf de munte, sub intensă strălucire solară, în care imperfecțiunile dispar și amintirile neplăcute se uită : în fața ochilor uimiți se desfășoară spectacolul măreției veșnice.

Un eminent critic francez, pătrunzător și subtil, Gaetan Picon, declara recent că Hugo nu poate fi socotit printre precursorii romanului modern, deoarece a abuzat de gen, înghițindu-l în epopee. E adevărat, și asupra acestui punct am avut ocazia să ne explicăm. Deși fără *Mizerabilii* ar fi greu de lămurit geneza „evangelhiilor sociale” ale lui Zola și *Jean Christophe* al lui Romain Rolland, ca să ne mărginim la două exemple, e fără doar și poate că Hugo nu are azi emuli, cel puțin în romanul francez. Dar el nu e demodat doar fiindcă era romantic, fiindcă a amestecat genurile și a lucrat „tradițional”, cu subiect, personaje și persoana a treia ; e demodat și prin statura lui de atlet al scrisului, inacceptabilă într-o epocă de creatori firavi, care compun romane de 200 pagini, fără eroi, fără intrigă, fără semne de punctuație și care totuși, la capătul trudei, cad ruși de oboseală ; e demodat și fiindcă în centrul operei așează o teză : iubirea de oameni și lupta pentru triumful binelui, nu experimente sofisticate, deformări ale sexului, examene clinice, explorări abisale, demonstrații onirice. Romanul lui are aerul — cum

observă același Picon — al unui „monstru arhaic“, în vreme ce romanul contemporan — adăugăm noi — e elegant, concis, problematic, autentic, bine înșurubat în dogmele lui antidogmatice. Cu toate astea — lucru curios — Hugo continuă de un secol să aibă cititori cu droaia, în vreme ce Robbe-Grillet (de altfel, scriitor foarte inteligent) și-i caută cu luminarea la toate răspîrziile, bineînțeles, după ce efectul noutății se risipește. Încît, fie-ne permis să încheiem cu o reflecție: adevărata chemare a unui scriitor este să fie precursorul cititorilor, nu al confratrilor, al acelor valuri enorme de public care se reînnoiesc cu fiecare generație, nu al cîtorva autori discutabili, pîndiți în cea mai mare parte de uitare.

PAUL CORNEA

TABEL CRONOLOGIC

1802 În oraşul Besançon, la 26 februarie, s-a născut Victor Hugo¹; în vinele sale curgea sînge loren şi breton totodată. Tatăl, comandantul de infanterie Léopold-Sigisbert Hugo, era fiul unui tîmplar bogat din Nancy, Lorena; mama, fiica armatorului Trébuchet din Nantes, Bretagne, se numea Sophie.

În temperamentele diferite ale celor doi soţi trebuie căutate neînţelegerile ce au dus ulterior la desfacerea căsniciei. Viitorul poet şi romancier va moşteni de la tatăl său vitalitatea extraordinară, tipic ţărănească, amintind de eroii lui Balzac.

1802—1804 Împreună cu mama şi fraţii săi mai mari: Abel şi Eugène, micul Victor îşi urmează tatăl în garnizoanele militare unde acesta era mutat: Corsica, insula Elba.

¹ Pentru cunoaşterea amănunţită a biografiei lui Victor Hugo pot fi consultate cu mult folos cîteva cărţi fundamentale: *Victor Hugo raconté par un témoin de sa vie*, Paris, 1863; A. Maurois: *Olympio ou La Vie de Victor Hugo*, Hachette, 1956, Paris; E. Gregh: *Victor Hugo*, Flammarion, 1954, Paris.

1804—1807 Sophie Hugo se stabilește la Paris împreună cu copiii.

1807—1809 Întreaga familie se mută la Neapole unde Léopold Hugo fusese transferat.

1809—1811 Comandantul Hugo, din nou singur, pleacă în Spania. În țara abia cucerită, Napoleon numise rege pe fratele său, Joseph. Léopold Hugo urcă treptele ierarhiei militare cu repeziune, ajungând în scurt timp general, apoi guvernator al Madridului; primește titlul de conte. În aceeași vreme, Victor își începe studiile, mai întâi acasă, cu profesori particulari.

1811—1812 Sophie Hugo, însoțită de copii, sosește în capitala Spaniei. Victor, împreună cu fratele său Eugène, urmează un an cursurile Colegiului nobililor din Madrid.

1812—1814 Sophie Hugo se reîntoarce cu copiii la Paris. Hotărâtă să le continue învățătura sub supravegherea sa, nu-i mai înscrie la Colegiu. Copiii citesc la întâmplare având ca profesor „un preot bătrîn, o grădină și mama lor”. Atmosfera acelor ani o va evoca Hugo în poezia *Aux Feuillantines (Les Contemplations)*, amintindu-și înfiorat cum toți frații se aplecau vrăjiți asupra legendelor biblice :
„*Nous lumes tous les trois ainsi, tout le matin,
Joseph, Ruth et Booz, le bon Samaritain, Et, toujours plus charmés, le soir nous le relûmes.*”¹

¹ Astfel toți trei ciurăm, curînd după dejun : / Ruth, Iosif și Booz, Samariteanul bun ; / Mai plin de încîntare, le-am recîntat și seara.

Tot acum intervine ruptura definitivă între soții Hugo. Prăbușirea lui Bonaparte și restaurarea monarhiei au dus la destituirea generalului Hugo.

1815—1818 Victor și Eugène sînt înscrîși la pensionul Cordier-Decotte ; de aici urmează cursurile liceului Louis-le-Grand. Bravul general, care aștepta acum la Blois reintrarea în grația Bourbonilor, visa pentru fiul său o carieră științifică. Dar Victor manifesta alte înclinații : în liceu încearcă să-l traducă pe Vergiliu ; expediază o odă Academiei Franceze, din partea căreia primește o mențiune. Versurile trimise Academiei Florale din Toulouse sînt de asemenea premiate. Recompensele primite îl ajută să-și convingă tatăl că vocația sa nu era să urmeze Școala politehniei. Ambițiile lui țineau mai sus : „...vreau să fiu Chateaubriand sau nimic“. Studiile superioare începute la Facultatea de drept nu le-a continuat.

1819—1821 Împreună cu frații săi, Victor Hugo înființează revista *Le Conservateur littéraire* (decembrie 1819-martie 1821) la care colaborează și Alfred de Vigny. Titlul publicației era ales cu scopul de a atrage atenția lui Chateaubriand, care condusesese ziarul *Conservateur* cu puțin în urmă. Aici publică Hugo, în foileton, primul său roman : *Bug-Jargal*.

Străduința lui Hugo de a se afirma pe plan literar avea și o altă cauză. În 1820 o reîntîlnește pe Adèle Foucher, fiica unui prieten mai vechi al familiei. Părinții fetei refuză încuviințarea căsătoriei. Cauza : indigența materială a viitorului soț.

1822 Îi apare modestul volum de versuri. *Odes et poésies diverses*. Placheta are un răsunet cu totul neașteptat : regele Ludovic al XVIII-lea, încântat, se interesează de soarta tânărului autor și îi stabilește o pensie, Hugo devenind poetul oficial al curții.

Se căsătorește cu Adèle. Însă fericirea lui Victor se proiectează pe tragedia propriei familii : Sophie Hugo murise la 27 iunie 1821 ; în 1822, Eugène, care dăduse semne de alienație mai de mult, înnebunește. Este internat, dar nu-și mai revine pînă la sfîrșitul vieții (1837). Din căsătoria cu Adèle, Hugo a avut patru copii : Léopoldine, 1824, Charles, 1826, François-Victor, 1828, Adèle, 1830.

1823 Îi apare *Han d'Islande*, scris în maniera „romanului negru“ a lui Charles Nodier. Colaborează la revista *La Muse française*, editată de E. Deschamps.

Frecventează „Salon d'Arsenal“ al lui Ch. Nodier unde întâlnește, printre poeții și criticii de toate nuanțele, pe Vigny și Lamartine.

1824 Hugo tipărește *Nouvelles odes*.

În septembrie își face apariția *Le Globe*, cotidian înființat de Paul-François Dubois. În jurul lui se strîng scriitori tineri încă necunoscuți marelui public : Stendhal, Merimée, Sainte-Beuve. Hugo, frecventează redacția ziarului și se împrietenește cu Sainte-Beuve.

1825 La 29 aprilie este făcut Cavaler al Legiunii de Onoare. Călătorește în Elveția împreună cu prietenul său, Charles Nodier.

1826 Hugo adaugă vechilor ode mai multe balade de inspirație romantică și le tipărește sub titlul *Odes et Ballades*.

1827 Publică drama în versuri *Cromwell*. Lipsită de valoare literară, drama rămîne importantă pentru *Prefața* ei, primul manifest al școlii romantice. Totuși, treizeci de ani mai târziu, Alfred de Vigny, în *Journal d'un poète*, va scrie că *Prefața* la *Cromwell* exprima mai mult ideile personale ale lui Hugo și prea puțin aspirațiile comune ale generației.

Locuința lui Hugo din Rue Notre-Dame-des-Champs devine cenacul romanticilor; îl frecventează poeții și prozatorii Musset, Vigny, Balzac, Nerval, Dumas etc. și, bineînțeles, Sainte-Beuve. Victor Hugo este șeful recunoscut al noii mișcări artistice.

1829 Se stinge din viață Léopold Hugo.

Apar două cărți noi: un volum de versuri, *Les Orientales*, și romanul *Le dernier jour d'un condamné à mort*.

1830 După 1830, Victor Hugo se bucură de o glorie literară puțin comună. La 25 februarie a avut loc premiera dramei *Hernani*. Triumful a fost de nedescris: romantismul pătrundea în teatru.

Cenzura îi refuză prezentarea celeilalte drame, *Marion Delorme*, care va fi jucată abia după revoluția din iulie.

Pe plan afectiv, Victor Hugo suportă o grea lovitură. Prietenul lui cel mai bun, care îi recenzase cu entuziasm nereținut *Odes et Bal-*

lades, Sainte-Beuve, se îndrăgostește de frumoasa Adèle. Criticul nu-i era indiferent nici tinerei doamne Hugo, care-i acceptă iubirea. După ce va afla de legătura ilicită, relațiile dintre Hugo și Adèle se răcesc și, cu toate că vor continua să stea împreună, soții vor trăi despărțiți în fapt. Cenaclul se destramă.

Apare romanul *Le Rouge et le Noir* de Stendhal.

1831 Cu *Notre-Dame de Paris* „cea mai strălucitoare întruchipare a reveriei istorice a romantismului” (G. Picon), romantismul triumfă în roman. Apare o nouă culegere lirică: *Les Feuilles d'automne*.

1832 Se reprezintă drama în versuri *Le Roi s'amuse*. Poetul se mută în Place Royal, unde va locui până la izbucnirea revoluției.

1833—1843 A fost unul din deceniile în care Victor Hugo a cunoscut cea mai mare popularitate.

Trei culegeri poetice îi apar la scurt interval: *Les Chants du crépuscule* (1835), *Les Voix intérieures* (1837), *Les Rayons et les Ombres* (1840).

Serie câteva drame în proză: *Lucrèce Borgia*, *Marie Tudor* (1833), *Angelo* (1835), și în versuri: *Ruy Blas*, jucată cu mare succes în 1838. Iată o succintă caracterizare a dramaturgiei lui Victor Hugo, făcută din perspectivă istorică de G. Picon: „Marea dramă literară nu o întâlnim decât în stare mitică în prefața la Cromwell. Lucrece Borgia, Marie Tudor, Angelo, tyran de Padove sînt melodrame facile. Și nici Hernani,

nici Ruy Blas n-au frumusețea marilor opere poetice sau romanești. Zgomotul infernal al versului are prea vizibil rolul de a stinge falsă strălucire a acțiunii. Și continua antiteză între sublim și grotesc, între urîtenia și noblețea sufletului (...) mărturisesc aici toate coardele unui mecanism nevalorificat, ca în opera romanescă sau poetică, de abundența fermecătoare a unei imaginații libere.“

Pe planul convingerilor politice, deși rămîne fidel ideilor napoleoniene insuflate de bătrînul Léopold în ultimii ani ai vieții și rezervat față de monarhie, se apropie de ducele d'Orléans. Hélène de Mecklembourg, soția ducelui, admiratoare înfocată a operei poetului, îl ia sub protecția sa.

În această perioadă au început și cele dintîi atacuri publice împotriva poetului din partea chiar a foștilor săi prieteni: Vigny, Sainte-Beuve ș.a. De trei ori la rînd: în 1836, în 1837, cînd a fost preferat Lamartine, și în 1840 i se refuză intrarea la Academie, unde va fi primit cu 17 voturi contra 15 abia în ianuarie 1841.

Istoricii literari vorbesc acum de „*deux existences*“ în viața lui Victor Hugo: una corectă, rece în familie față de soție, cealaltă pasională, în afara căminului conjugal.

În 1833, în februarie, cunoscuse pe frumoasa dar puțin talentata actriță Juliette Drouet; dînd dovadă de o rară înțelegere, Juliette va rămîne în jurul lui Hugo pînă la sfîrșitul vieții. Îndrăgostit nebunește, Hugo îi rezervă roluri în piesele sale, dar actrița renunță defi-

nitiv la teatru după eşecul, la Comedia Franceză, a dramei *Les Burgraves*.

În tovarăşia Juliettei pleacă în lungi călătorii, prin ţară sau străinătate ; vizitează Alsacia, Elveţia, Rhinul, Spania. La înapoierea din Spania află din ziar moartea fiicei sale Léopoldine, înecată, alături de soţul ei, Charles Vacquerie, în Sena, în timp ce se plimba cu barca. Părintele a fost adânc îndurerat de moartea primei sale fete şi, pe lângă altele, şi aceasta va fi fost una din cauzele tribulaţiilor politice ulterioare.

1845 La intervenţia ducesei d'Orléans, regele îl numeşte pe Hugo *pair* de France. Temperament impetuos, poetul foloseşte tribuna Camerei spre a-şi expune ideile sale liberale : ia apărarea Poloniei, se ridică împotriva pedepsei cu moartea etc.

1848 La 25 februarie, Victor Hugo a fost numit provizoriu primar al unui cartier parizian, însă la alegerile generale nu a fost reales.

1849 Victor Hugo este deputat de Paris în Adunarea Constituantă, apoi în Adunarea Legislativă.

Datorită atracţiei congenitale spre „*les misérables*“ ajunge curînd şeful mişcării umanitare franceze şi prezidează Congresul păcii, ținut la Paris în luna august. Această trăsătură de caracter a lui Hugo îl determină pe Ion Heliade Rădulescu, aflat în exil la Paris, să-i ceară în august 1850 favoarea de a patrona ziarul *La ligue des peuples*.

Inițial, Victor Hugo se manifestă ca partizan absolut al prințului Ludovic Napoleon. În *L'Événement*, ziarul său personal, Hugo susține candidatura prințului la președinția Republicii. Ales președinte, Ludovic Napoleon nu schițează nici un gest de recunoștință față de Victor Hugo, care visa portofoliul Ministerului Educației Naționale. Ministerul se formează fără el. Motivele personale, adăugate celor ideologice, deoarece scandalizase Adunarea cu un discurs despre mizerie, l-au determinat să treacă în extrema stîngă, unde promovează o opoziție sistematică. Președintele ripostează: *L'Événement* este interzis, iar Charles și François întemnițați.

1851—1852 După lovitura de stat de la 2 decembrie 1851, Victor Hugo încearcă, fără succes, organizarea unei revolte. Amenințat de arestare, trece în Belgia cu pașaport fals, stabilindu-se la Bruxelles. La 9 ianuarie 1852, un decret emis în numele noului guvern introducea prevederea expulzării pentru orice opozant al regimului.

La Bruxelles, Victor Hugo scrie *L'Histoire d'un crime*, versiune personală a evenimentelor dintre anii 1848—1851 — carte publicată peste aproape trei decenii — și pamfletul *Napoléon le Petit*.

Promulgarea, poate nu întâmplătoare, de către guvernul belgian a unei legi ce introducea pedepsirea ultrajului împotriva șefilor de stat străini, îl determină pe Hugo să părăsească Belgia.

1852—1855 Este perioada exilului în insula anglo-normandă, Jersey. Din august 1852 se stabilește cu ai săi la Marine-Terrace, capitala insulei.

Juliette Drouet l-a urmat, luîndu-și o locuință în apropiere.

Locurile i-au lăsat o impresie detestabilă ; locuința așezată cu fața spre ocean la fel : „...*casa cu înfățișare melancolică în toate anotimpurile*, o descrie poetul în William Shakespeare, *căpăta un aspect și mai sumbru din cauza iernii care începuse. Vîntul sufla dinspre apus cu toate puterile, îngroșînd și mai mult deasupra locuinței valurile de ceață pe care noiembrie le așează între pămînt și soare. Micimea ferestrelor se adăuga la scurtimea zilelor și adîncea tristețea crepusculară a încăperilor...*“ Izolarea pe țărmul oceanului s-a răsfrînt stimulator asupra activității poetului în ansamblu, exilul dînd un nou impuls creației ; Victor Hugo începea întrecerea cu timpul.

Pe insulă a scris *Les Châtiments* ; cartea a fost difuzată clandestin în Franța. Începe lucrul la poemele ce vor intra în culegerea *Les Contemplations*.

Tot la Jersey are loc o experiență cu urmări adînci în gîndirea ulterioară a poetului : Delphine de Girardin, venită special să-l vadă pe proscris, îl inițiază în tainele spiritismului.

1855—1860 Din cauza agitației antinapoleoniene, autoritățile locale îl obligă să părăsească insula. În octombrie 1855 se stabilește pe insula Guernesey, într-o frumoasă locuință, Hauteville-House. În depărtare se zărea, pe vreme senină, țărmul Franței.

În 1895, Napoleon al III-lea dă o amnistie, dar Hugo nu vrea să uzeze de prevederile ei. Devine un exilat voluntar.

La Guernesey creează Hugo capodoperele sale : *Les Contemplations*, 1856 și *La Légende des Siècles*, 1859. „*La Légende des Siècles*, scria G. Lanson, este inseparabilă de exilul lui Victor Hugo ; într-o accepție mai largă, cartea este continuarea lui *Les Châtiments* ; ea constituie în mai multe locuri jurnalul doleanțelor și confidențelor proscrisului ; ea este reflexul filozofiei zămislită de gânditorul solitar din Jersey, cartea împrumutând ceva din grandoarea epică a măreției oceanului din insulele anglo-normande“. (În 1857 apăruseră *Les Fleurs du Mal* și *Madame Bovary*.)

1862 Reîncepe lucrul la o carte care îl preocupa mai de mult : *Les Misérables*. Apărut la Bruxelles în 1862, romanul cunoaște un răsunător succes. Poem al conștiinței umane, *Les Misérables*, „în ciuda aparenței sale populare, este o mare creație și cu adevărat operă de geniu (...). Epopee istorică, epopee filozofică, operă poetică (romanul se încheie cu patru alexandrini), operă realistă : «cartea aceasta e un munte», pre-venea Hugo. Dar această operă dispare, aproape haotică, e unificată de puternica mitologie căreia îi este supusă : aceasta-i proiecția simbolică a problemelor și credințelor autorului ei.“ (G. Picon).

Într-un timp foarte scurt, romanul a fost editat la Leipzig, Londra, Petersburg, Milano ; în România *Les Misérables* a fost tradus în același an de D. Bolintineanu, A. Zanne și M. Costiescu ;

cele șase tomuri au apărut la București, între 1862—1864, la librărilor editor Hristu Ioaninu.

1864 Apare *William Shakespeare*, conceput inițial ca o prefață la traducerea franceză a operelor dramaturgului englez. Hugo, alături de François-Victor, reține o legendă, momentul nașterii cărții, privea îngândurat oceanul: „ — *Ce ne vom face? întreabă fiul. — Eu voi privi oceanul! răspunde Hugo. — Iar eu, adaugă François, îl voi traduce pe Shakespeare.*”

În anii următori ies la iveală alte două romane: *Les travailleurs de la mer* (1866) și *L'Homme qui rit* (1869).

1868 Se stinge din viață Adèle Hugo.

1869 Apare *Les Chants de Maldoror* de Lautréamont.

1870 În august Hugo vine la Bruxelles. La 4 septembrie, după înfrângerea de la Sedan, imperiul lui Napoleon al III-lea se prăbușește. A doua zi după proclamarea Republicii, Hugo sosește la Paris.

1871 La 18 martie moare Charles; poetul merge pe jos în urma sicriului pînă în cimitirul Père Lachaise.

În timpul Comunei, Victor Hugo se stabilește la Bruxelles, apoi la Luxembourg. Se reîntoarce la Paris la 25 septembrie.

Din 1871, Zola începe publicarea romanelor din ciclul *Les Rougon-Macquart*.

1873 Moare François-Victor.

Apare *Une saison en enfer* de Rimbaud.

1876 Este ales senator de Sena. Intervine, la 22 mai, pentru amnistiarea comunarzilor.

Victor Hugo devine scriitorul popular prin excelență; este divinizat și idolatrizat. Nici acum nu-și dezmente imaginea scriitorului total cu care și-a obișnuit contemporanii.

Publică *Actes et Paroles*, culegere de articole despre activitatea politică desfășurată în exil. Serie romanul istoric *Quatre vingt-treize*, 1874, drama în versuri *Torquemada*, 1882, dar foarte activ rămîne poetul. Volumele se succed aproape unul după altul; în 1877 o nouă ediție din *La Légende des Siècles*; în același an *L'art d'être grand-père*; *La Pitié suprême*, 1879; *Religions et Religion* și *L'Ane*, 1880; *Les Quatre Vents de l'Esprit*, 1881 etc., etc.

1880 La Comedia Franceză se sărbătorește o jumătate de veac de la premiera dramei *Hernani*. Pe scenă se află bustul poetului încununat cu lauri. Sarah Bernhardt recită un poem în cinstea marelui poet romantic.

1881 În februarie, când scriitorul intră în al optzecelea an de viață, poporul Parisului organizează spontan o manifestare de simpatie sub ferestrele locuinței lui Victor Hugo.

1882 Apare drama istorică în versuri *Torquemada*.

1883 La 11 mai se stinge din viață Juliette Drouet.

1885 22 mai. Moartea lui Victor Hugo. Guvernul hotărăște organizarea funeraliilor naționale.

Luni 25 mai, studenții parizieni — printre ei se afla și studentul român D. Petrescu-Joja, tatăl prozatorului Cezar Petrescu — pornind de la Panthéon defilează prin fața casei poetului de pe Avenue de l'eau, nr. 50, pe o ploaie torențială.

Cînd cortegiul mortuar părăsi locuința vremelnică a poetului, sicriul a fost oprit sub Arcul de Triumf; apoi, ca un ultim și suprem omagiu, o mare de oameni a urmat tăcută corpul neînsuflețit al marelui dispărut, spre Panthéon, unde fu înmormîntat.

★

1886 Seria de opere postume este inaugurată de poemul *La fin du Satan*.

1887 Apare volumul *Choses vues*, prima serie.

1888 Apare culegerea de versuri *Toute la lyre*.

1889 Se tipăresc dramele *Amy Robsart* și *Les Ju-meaux*.

1891 Apare poemul *Dieu*.

1896 Se publică primul volum de corespondență.

1898 Alături de al doilea volum de corespondență, apare volumul de versuri *Les Années funestes*.

1900 Apare volumul *Choses vues*, seria a doua.

1902 Se sărbătorește centenarul nașterii poetului. Apare volumul de versuri *Dernière gerbe*.

1904 Începe să apară ediția definitivă a *Opereleor complete*.

1925 Ia ființă catedra „Victor Hugo” la Sorbona.

1942 Apare volumul de versuri *L'Océan, Tas de pierres*.

1951 Apare volumul *Pierres (Vers et prose)*.

1952 Apar *Strophes inédites, Trois cahiers de vers français : 1815—1818*.

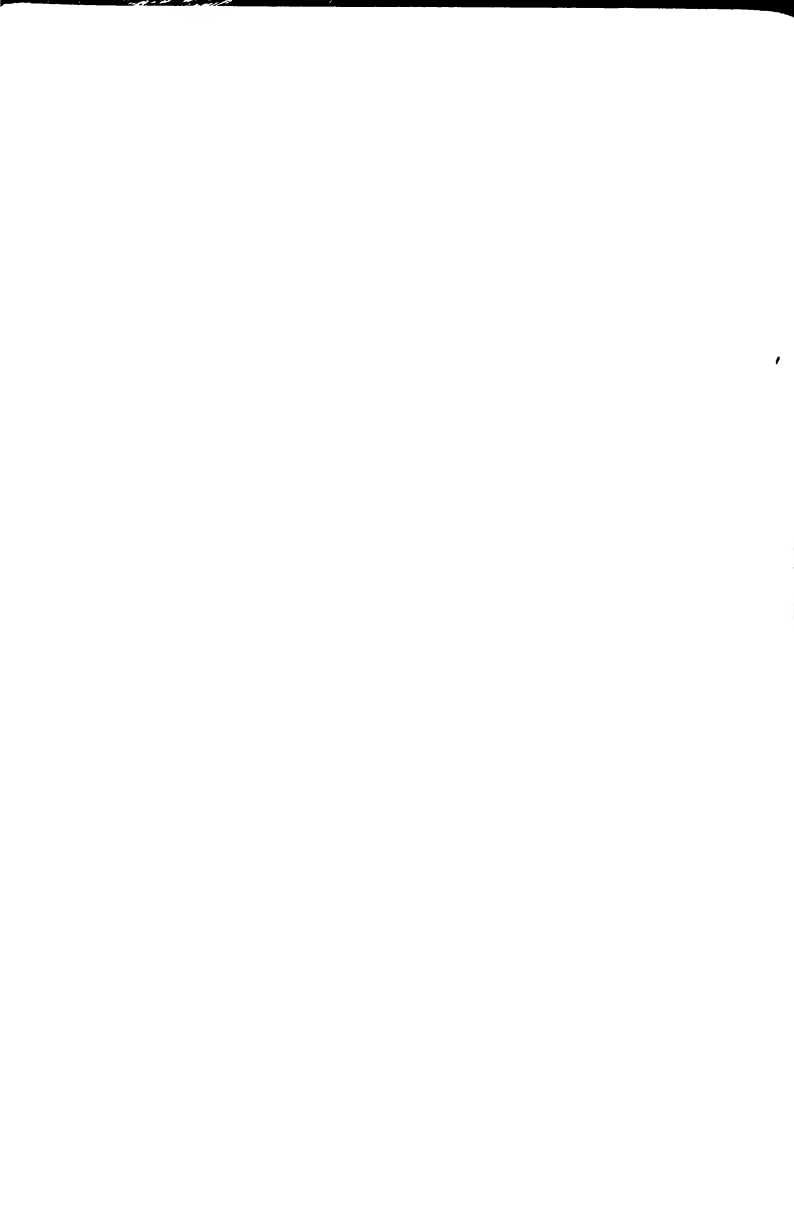
1953 Apare volumul *Carnets intimes : 1870—1871*.

1955 Apar *Choses de la Bible : 1846*.

1961 Apare opera poetică completă într-un volum.

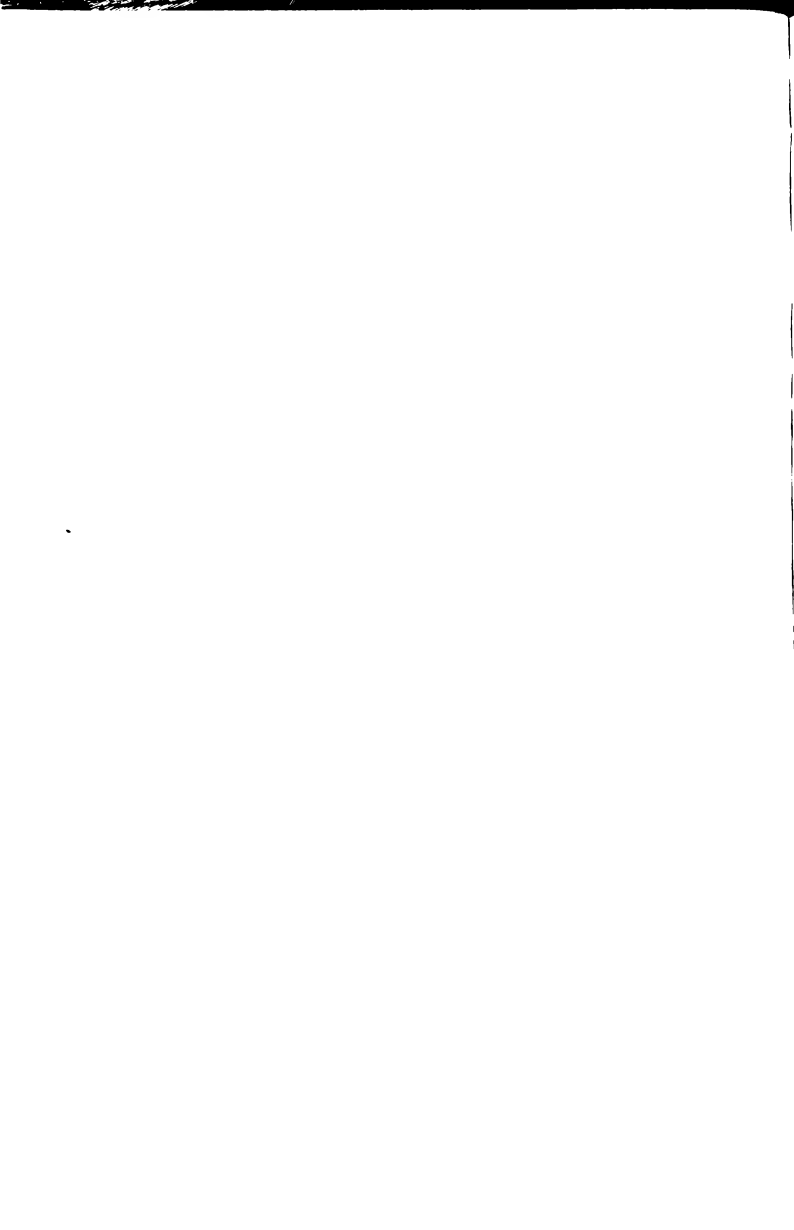
Atîta vreme cît va exista, din pricina legilor și a moravurilor, un blestem social, care creează în chip artificial, în plină civilizație, adevărate iaduri, agravînd cu o fatalitate omenească destinul, care e de esență divină ; atîta vreme cît cele trei probleme ale secolului : înjosirea omului prin exploatare, decăderea femeii prin foame, atrofierea copilului prin puterea întunericului, nu vor fi rezolvate ; atîta vreme cît în anumite pături constrîngerile sociale vor fi cu puțință ; cu alte cuvinte, și într-un sens mai larg, atîta vreme cît pe pămînt vor dăinui ignoranța și mizeria — cărți de felul celei de față nu vor fi zadarnice.

Hauteville-House, 1 ianuarie 1862

PARTIA INTUA

FANTINE

CARTEA ÎNTÎIA

UN OM DREPT

I

DOMNUL MYRIEL

În 1815 domnul Charles-François-Bienvenu Myriel era episcop la Digne. Era un bătrîn de vreo şaptezeci şi cinci de ani şi ocupa scaunul episcopal din Digne din 1806.

Cu toate că acest amănunt nu are nici o legătură cu faptele pe care le vom istorisi, nu este poate de prisos — spre a fi cît mai exacti — să amintim aici zvonurile şi vorbele care circulau pe seama sa, pe vremea cînd a sosit în eparhie. Adevărate sau nu, lucrurile ce se pun pe seama oamenilor ocupă adesea în viaţă şi mai ales în destinul lor tot atîta loc cît şi faptele pe care le săvîrşesc. Domnul Myriel era fiul unui consilier al curţii de justiţie din Aix ; viţă de magistraţi. Se povesteşte că tatăl lui, hărăzindu-i moştenirea postului său, îl însurase foarte de tînăr, la optsprezece sau douăzeci de ani, după un obicei destul de răspîndit în familiile magistraţilor. În pofida acestei căsătorii, Charles Myriel făcuse, zice-se, să se vorbească multe pe seama sa. Era bine făcut, deşi cam mic de statură, elegant, distins, spiritual ; tinereţea lui fusese închinată în întregime vieţii mondene şi aventurilor galante.

O dată cu revoluţia, evenimentele se precipitară ; familiile magistraţilor, decimate, izgonite, hăituite, se

risipă care încotro. Din primele zile ale revoluției, domnul Charles Myriel fugi în Italia. Nevasta lui muri acolo de o boală de piept, boală de care suferise mai demult. Copii nu aveau. Ce s-a petrecut după aceea în viața domnului Myriel? Năruirea vechii societăți franceze, prăbușirea propriei lui familii, întâmplările tragice de la '93¹ — mult mai groaznice poate pentru cei emigrați, care le priveau de departe cu exagerarea spaimei — au făcut oare toate acestea să încolțească în mintea lui gândul renunțării și al singurătății? În amețeala desfătărilor și a legăturilor care-i umpleau viața, să fi primit el oare pe neașteptate una din acele lovituri misterioase și grozave, care câteodată doboară, izbindu-l drept în inimă, chiar și pe omul pe care catastrofele publice nu-l pot clătina nici când îl lovesc în existența și avutul său? Nimeni n-ar fi putut s-o spună; se știa numai că se întorsese din Italia preoțit.

În 1804 domnul Myriel era preot la Brignolles. Îmbătrânise și trăia în cea mai mare singurătate.

Pe vremea încoronării, o chestiune mărunță a parohiei sale, nu se mai știe ce anume, îl aduse la Paris. Printre alte persoane cu vază, cărora le ceru sprijinul pentru enoriașii săi, era și domnul cardinal Fesch. Într-o zi, când împăratul tocmai venise să-i facă o vizită unchiului său, cucernicul preot — care aștepta în anticameră — se pomeni față în față cu maiestatea sa. Napoleon, văzându-se privit cu o oarecare curiozitate de către bătrîn, se întoarse și spuse dintr-o dată :

¹ Aluzie la dictatura montaniardă din timpul revoluției burghize din Franța (1793—94), când fracțiunea condusă de Robespierre și Saint-Just ia o serie de măsuri antifeudale și chiar anticapitaliste menite a desăvîrși revoluția burghezo-democratică. Lovitura de stat din iulie 1794, înfăptuită de elementele moderate și reacționare din marea burghezie franceză, a pus capăt acestei culmi a revoluției numite de ei „teroare“.

— Cine-i omul ăsta cumsecade care se uită așa la mine ?

— Sire, zise domnul Myriel, dumneavoastră vă uitați la un om cumsecade, iar eu mă uit la un om mare. Fiecare dintre noi are ceva de câștigat.

În aceeași seară, împăratul întrebă pe cardinal cum îl cheamă pe preot și, puțin după aceea, domnul Myriel află cu cea mai mare surprindere că fusese numit episcop la Digne.

Dar ce era adevărat din cele ce se povesteau despre tinerețea domnului Myriel ? Nimeni nu știa. Înainte de revoluție prea puține familii cunoscuseră familia Myriel.

Domnul Myriel a fost sortit să îndure soarta oricărui nou-venit într-un târgușor unde nu lipsesc guri care flecăresc și sînt prea puține capete care gîndesc. Trebuia să îndure, cu toate că era episcop și tocmai pentru că era episcop. Dar, la urma urmei, flecăreliile în care se pomenea numele său nu erau poate decît flecăreli, zvonuri, vorbe, trîncăneli, chiar mai puțin decît atît : „palavre“, cum se spune în graiul energic din miazăzi.

Oricum, după vreo nouă ani de episcopat și de ședere la Digne, toate aceste bîrfeli, prilej de discuții care preocupă la început orașelele mici și pe oamenii mărunți, fură cu totul uitate. Nimeni n-ar mai fi îndrăznit să vorbească despre ele, nimeni n-ar fi îndrăznit măcar să și le aducă aminte.

La Digne domnul Myriel venise însoțit de o fată bătrîină, domnișoara Baptistine, sora lui, care era cu vreo zece ani mai tînără decît el.

N-aveau în slujba lor decît o femeie de vîrsta domnișoarei Baptistine, pe nume doamna Magloire, care, după ce fusese „servitoarea domnului preot“, purta acum îndoitul titlu de cameristă a domnișoarei și de menajeră a monseniorului.

Domnișoara Baptistine era o persoană înaltă, palidă, slabă, blândă : întruchipa idealul cuprins în cuvântul „respectabilă“, deoarece se pare că o femeie trebuie să fie mamă pentru a fi venerabilă. Nu fusese niciodată frumoasă, dar viața ei toată, care nu fusese decît un șir de fapte bune, o învăluise în cele din urmă în ceva imaculat și luminos ; o dată cu bătrînețea, dobîndise ceea ce s-ar putea numi frumusețea bunătății. Fusese slabă în tinerețe și ajunsese străvezie la maturitate, iar sub transparența aceasta se întrezărea îngerul. Era mai degrabă un suflet decît o fecioară. Întreaga ei ființă părea alcătuită din umbră ; doar atît trup cît să mai fie femeie ; o fărîmă de materie, închizînd într-însa o lumină ; ochi mari, pururea plecați ; pretext pentru ca un suflet să rămînă pe pămînt.

Doamna Magloire era o bătrînică, albă, grăsună, dolofană, grăbită, care gîfîia mereu, pe de o parte din pricina treburilor, pe de alta din pricina astmei.

Cînd venise în oraș, domnul Myriel fusese instalat în palatul episcopal, cu toate onorurile cerute de decretele imperiale, care-l așezară pe episcop îndată după comandantul garnizoanei. Primarul și președintele curții îi făcură vizita de rigoare, iar el făcu la rîndul său prima vizită generalului și prefectului.

După instalare, orașul așteptă să-l vadă pe episcop la lucru.

II

DOMNUL MYRIEL DEVINE MONSENIORUL BIENVENU¹

Palatul episcopal din Digne se afla alături de spital. Era o clădire mare și frumoasă, de piatră, ridicată la mijlocul secolului trecut de către monsenio-

¹ Binevenit.

rul Henri Puget, doctor în teologie de la facultatea din Paris, abate de Simore, fost episcop de Digne pe la 1712. Palatul era o adevărată locuință seniorială. Totul era măreț : apartamentele episcopului, saloanele, camerele, curtea de onoare, foarte mare, străbătută de alei cu arcade, după vechea modă florentină, grădinile plantate cu arbori falnici. În sala de mîncare, o lungă și splendidă galerie care se afla la parter și care dădea spre grădini, monseniorul Henri Puget dăduse o masă de gală la 29 iulie 1714 monseniorilor Charles Brûlart din Genlis, arhiepiscop de Embrun, Antoine de Mesgrigny, capucin¹, episcop de Grasse, Philippe de Vendôme, mare duhovnic al palatului și abate la Saint-Honoré din Lérins, François de Berton din Grillon, episcop și baron de Vence, César de Sabran din Forcalquier, episcop-senior de Glandève și Jean Soanen, preot al congregației, predicator obișnuit al regelui, episcop senior de Senez. Portretele acestor șapte cucernice personalități decorau sala, iar data memorabilă, 29 iulie 1714, era gravată cu litere de aur pe o placă de marmură albă.

Spitalul era o clădire strîmtă și joasă, cu un singur cat și cu o grădiniță.

La trei zile după sosirea sa, episcopul vizită spitalul. După vizită, îl rugă pe director să binevoiască a veni la el.

— Domnule director al spitalului, îi spuse el, cîți bonavi aveți în clipa de față ?

— Douăzeci și șase, monseniore.

— Atîția numărăsem și eu.

— Paturile, reluă directorul, sînt cam înghesuite unele într-altele.

— Am băgat și eu de seamă.

¹ Călugăr din ordinul catolic al franciscanilor, întemeiat la începutul secolului al XIII-lea de italianul Francisc din Assisi ; propovăduia mila față de animale.

— Sălile nu-s decît niște odăi, iar aerul se prime-
nește greu.

— Așa mi se pare și mie.

— Și pe urmă, cînd e nițel soare, grădina e prea
mică pentru convalescenți.

— Așa-mi spuneam și eu.

— Iar cînd sînt moline (anul acesta am avut tifos,
acum doi ani am avut friguri palustre) avem și o
sută de bolnavi deodată ; nu știm cum s-o scoatem
la capăt.

— La asta mă gîndesc și eu.

— Ce să facem, monseniore ? zise directorul. Tre-
buie să ne resemnăm.

Convorbirea avea loc în sala de mîncare de la par-
ter.

Episcopul tăcu o clipă, apoi se întoarse repede spre
directorul spitalului.

— Domnule, spuse el, cîte paturi credeți c-ar în-
căpea în sala asta ?

— În sala de mîncare a monseniorului ? rosti spe-
riat directorul.

Episcopul cerceta sala cu privirea și părea că so-
cotește și măsoară cu ochii.

— Ar încăpea foarte bine douăzeci de paturi, zise
el, ca și cum ar fi vorbit cu sine însuși ; apoi adăugă
cu glas tare : Iată, domnule director al spitalului, ce
vreau să spun. E, desigur, o greșeală la mijloc. Sîn-
teți douăzeci și șase de persoane în cinci sau șase
odăite. Aici sîntem trei și avem loc pentru șaiszeci.
E o greșeală, vă spun eu. Stați în locuința mea, iar
eu într-a dumneavoastră. Dați-mi casa mea. Asta
e casa dumneavoastră.

A doua zi, cei douăzeci și șase de bolnavi se in-
stalară în palatul episcopal, iar episcopul se mută
la spital.

Domnul Myriel nu avea nici un fel de avere, familia sa fiind ruinată de revoluție. Sora lui primea o rentă viageră de cinci sute de franci, care, la presbiteriu¹, ajungea pentru cheltuielile ei personale. Domnului Myriel primea de la stat, ca episcop, o leafă de cincisprezece mii de franci. Chiar în ziua cînd se mută în clădirea spitalului, domnul Myriel stabili felul cum trebuia să fie întrebuințată această sumă, o dată pentru totdeauna, precum urmează. Copiem o notă scrisă de mîna lui :

Notă pentru orînduirea cheltuielilor casei mele

<i>Pentru micul seminar</i>	<i>o mie cinci sute franci</i>
<i>Congregația misiunii</i>	<i>o sută franci</i>
<i>Pentru lazariștii² din Montdidier</i>	<i>o sută franci</i>
<i>Seminarul misiunilor străine din Paris</i>	<i>două sute franci</i>
<i>Congregația sfîntului dub</i>	<i>o sută cincizeci franci</i>
<i>Instituții religioase din locurile sfînte</i>	<i>o sută franci</i>
<i>Societăți de caritate maternă</i>	<i>trei sute franci</i>
<i>Supliment pentru cea din Arles</i>	<i>cincizeci franci</i>
<i>Danie pentru îmbunătățirea întreținerii închisorilor</i>	<i>patru sute franci</i>
<i>Pentru eliberarea șefilor de familie închiși pentru datorii</i>	<i>o mie franci</i>
<i>Danie pentru ajutorarea și eliberarea celor închiși</i>	<i>cinci sute franci</i>
<i>Supliment la salariul profesoriilor săraci ai eparhiei</i>	<i>două mii franci</i>

¹ Locuința preotului la catolici.

² Misionari ai congregației sfîntului Lazăr.

<i>Hambarele de rezervă¹ din</i>	
<i>Alpii de Sus</i>	<i>o sută franci</i>
<i>Congregația doamnelor din</i>	
<i>Digne, din Manosque și</i>	
<i>din Sisteron, pentru învăță-</i>	
<i>mîntul gratuit al fetelor să-</i>	<i>o mie cinci sute</i>
<i>race</i>	<i>franci</i>
<i>Pentru săraci</i>	<i>șase mii franci</i>
<i>Cheltuieli personale</i>	<i>o mie franci</i>
<i>Total</i>	<i>cincisprezece mii</i>
	<i>franci</i>

Cît timp a ocupat scaunul episcopal din Digne, domnul Myriel n-a schimbat aproape nimic din întocmirea aceasta, pe care, cum am văzut, el o numea orînduirea „cheltuielilor casei sale“.

Această rînduială a fost primită cu supunere desăvîrșită de către domnișoara Baptistine. Pentru evlavioasa fată, monseniorul din Digne era în același timp frate și episcop, prieten firesc și superior prin rangul său bisericesc. Îl iubea și-l venera totodată. Cînd spunea el ceva, ea se înclina: cînd făcea ceva, i se alătura. Numai servitoarea, doamna Magloire, bombănea puțin. Domnul episcop, cum am văzut, nu-și păstrase sieși decît o mie de franci, care, adăugați la pensia domnișoarei Baptistine, făceau o mie cinci sute de franci pe an. Cu acești o mie cinci sute de franci trăiau cele două bătrîne și episcopul.

Iar cînd vreun preot de la țară venea la Digne, domnul episcop tot mai găsea cu ce să-l ospăteze, mulțumită economiilor crunte ale doamnei Magloire și administrației iscusite a domnișoarei Baptistine.

¹ Magazii publice organizate în timpul revoluției din 1789, unde se păstrau rezerve de grîne pentru anii secetoși.

Într-o zi — se afla la Digne de vreo trei luni — episcopul spuse :

— Cu toate astea, sînt destul de strîmtorat !

— Cred și eu ! izbucni doamna Magloire. Monse-niorul nici măcar nu și-a cerut indemnizația pe care i-o datorează județul pentru cheltuielile de transport în oraș și pentru vizitele pe care le face în epar-hie. Așa era obiceiul pentru episcopii de altădată.

— Așa e ! zise episcopul. Ai dreptate, doamnă Ma-gloire.

Și făcu cererea.

Puțin după aceea, consiliul general, luînd în con-siderare această cerere, îi aprobă o indemnizație anu-ală de trei mii de franci intitulată „Alocația dom-nului episcop pentru cheltuieli de trăsură, de poștă și cheltuieli pentru vizite pastorale“.

Faptul stîrni multă vîlvă în rîndul burgheziei lo-cale și, cu acest prilej, un senator al imperiului, fost membru în Consiliul celor cinci sute, partizan al lui 18 Brumar ¹, înzestrat pe lîngă orașul Digne cu niște fînduri colosale, îi scrisese ministrului cultelor, dom-nului Bigot de Préameneu, o scrisoare furioasă și confidențială din care vom extrage următoarele rîn-duri autentice :

„Cheltuieli de trăsură ? De ce ar fi necesare într-un oraș cu mai puțin de patru mii de locuitori ? Chel-tuieli de poștă și pentru vizite pastorale ? Mai întîi, de ce trebuie să facă vizite ? Pe urmă, cum să circule poșta într-o regiune muntoasă ? Nu sînt drumuri.

¹ Consiliul celor cinci sute constituia Camera deputaților sub Directoriu (1795—99), regim republican instituit de marea bur-ghezie franceză pentru lichidarea revoluției după răsturnarea dictaturii lui Robespierre. Lovitura de stat a lui Napoleon Bo-naparte din 18 Brumar (noiembrie 1799) a pus capăt Directoriu-lui, înlocuit cu o dictatură mai prielnică intereselor marii burghezii.

Nu se merge decît călare. Iar podul de la Durance la Château-Arnoux abia poate să țină căruțele cu boi. Așa sînt toți popii. Lacomii și zgîrciți. La sosire, acesta făcea pe apostolul. Acum se poartă ca toți ceilalți. Îi trebuie trăsură și diligență. Are nevoie de lux, ca episcopii de altădată. Ah, popimea asta! Domnule conte, lucrurile nu vor merge bine decît atunci cînd împăratul ne va scăpa de ei. Jos popa! (În acel moment se iviseră complicații cu Roma.) În ce mă privește, sînt numai pentru Cezar..." etc... etc...

În schimb, doamna Magloire se bucură foarte mult.

— Bravo! îi spuse ea domnișoarei Baptistine. Monseniorul a început cu alții, dar a trebuit în cele din urmă să se gîndească și la el. Și-a pus la punct toate binefacerile. Iată, în sfîrșit, și pentru noi trei mii de franci.

În aceeași seară, episcopul scrisese și dădu surorii sale o notă cu următorul cuprins:

Cheltuieli de trăsură și vizite pastorale

Pentru a se putea da bolnavi-	o mie cinci sute
lor din spital supă de carne	franci
Pentru societatea de caritate	două sute cincizeci
maternă din Aix	franci
Pentru societatea de caritate	două sute cincizeci
maternă din Draguignan .	franci
Pentru copii găsiți	cinci sute franci
Pentru orfani	cinci sute franci
Total	trei mii franci

Acasta era bugetul domnului Myriel.

Cît despre veniturile întîmplătoare ale episcopiei: strigări, dispense, botezuri, predici, binecuvîntări, căsătorii etc. episcopul le încasa de la bogați cu aceeași strășnicie cu care le împărțea la săraci.

În scurtă vreme, daniile în bani sporiră. Și cei avuți și cei lipsiți băteau la ușa domnului Myriel, unii venind să ceară milostenia pe care alții veneau

s-o aducă. Nu trecuse nici un an de zile și episcopul ajunsese vistiernicul tuturor binefacerilor și casierul tuturor nevoilor. Sume însemnate treceau prin mîna lui ; dar nimic nu-l putu face să-și schimbe cît de cît felul de viață și să adauge cît de puțin la strictul său necesar.

Nici gînd de așa ceva. Așa cum se întîmplă totdeauna, ca jos să fie încă și mai multă mizerie, decît este sus înfrățire, totul era dat — ca să zicem așa — mai înainte chiar de a fi fost primit ; totul era sorbit ca apa de un pămînt uscat ; oricît de mult încasa, episcopul n-avea niciodată un ban. Și atunci se despuia pe sine.

Întrucît era obiceiul ca episcopii să-și pună numele de botez în fruntea ordonanțelor și scrisorilor pastorale, oamenii nevoiași ai ținutului aleseseră, cu un fel de instinct plin de dragoste, dintre numele și prenumele episcopului, pe cel care avea un tîlc pentru dînșii, așa că nu-i mai spuneau decît monseniorul Bienvenu. Vom face ca și ei și-l vom numi și noi la fel. De altminteri, îi plăcea și lui să i se spună așa.

— Îmi place numele ăsta, spunea el. Bienvenu corectează titlul de monsenior.

Nu avem pretenția ca portretul pe care-l facem aci să fie verosimil ; ne mulțumim a spune că e ase-mănător.

III

EPISCOP BUN. EPISCOPIE GREA

Deși transformase cheltuielile de transport în pomeni, domnul episcop nu făcea mai puține vizite. Eparhia Digne e foarte obositoare. Are prea puține șesuri și prea mulți munți ; drumuri aproape nu.

există, cum am mai spus : sînt treizeci și două de parohii, patruzeci și unu de vicariate și două sute optzeci și cinci de biseri cuțe. Să le vizitezi pe toate, e ceva. Domnul episcop o scotea la capăt. Cînd se ducea prin vecinătăți, mergea pe jos, la șes cu trăsura, și la munte pe catîri. Cele două bătrîne îl întovărășeau. Cînd drumul era prea anevoios pentru ele, se ducea singur.

Într-o zi, călărind pe un măgar, sosi la Senez, vechi oraș episcopal. Punga lui, aproape goală în clipa aceea, nu-i îngăduise alt mijloc de călătorie. Primarul orașului îl întîmpină la poarta episcopiei și privirea lui păru scandalizată cînd îl văzu cum coboară de pe măgar. Cîțiva tîrgoveți rîdeau pe de lături.

— Domnule primar și domnilor, spuse episcopul, îmi dau seama ce vă supără ; socotiți că e mare cutezanță ca un biet preot să călătorească pe același animal de care s-a slujit și Isus Hristos. Vă rog să mă credeți că o fac de nevoie, nu din vanitate.

În vizitele sale era îngăduitor, blînd și mai bucuros sta de vorbă decît predica. Nu așeza nici o virtute la înălțimi de care nu te poți apropia. Nu-și căuta niciodată prea departe argumentele și pildele. Locuitorilor dintr-un ținut le da drept pildă ținutul vecin. În cantoanele în care oamenii erau nepăsători cu cei nevoiași, spunea :

— Uitați-vă la oamenii din Briançon. Au dat voie săracilor, văduvelor și orfanilor să-și cosească fînețele cu trei zile înaintea celorlalți. Le dreg gratuit casele cînd sînt dărăpănate. De aceea e un ținut binecuvîntat de Dumnezeu. Vreme de un veac, de o sută de ani adică, n-a fost acolo nici un singur ucigaș.

În satele lacome după cîștig și recoltă, spunea :

— Uitați-vă la cei din Embrun. Dacă în timpul recoltei un tată de familie își are feciorii în armată și fetele la lucru în oraș, și dacă e bolnav, sau nu poate

munci, preotul, în predica sa, face apel la obște ; iar duminica, după slujbă, toți oamenii din sat, bărbați, femei, copii se duc pe ogorul bietului om să-iculeagă recolta și să i-o care în hambar.

Familiilor învrăjbite din pricini bănești și de moștenire le spunea :

— Uitați-vă la muntenii din Devolny, ținut auit de sălbatic încît nu se aude privighetoarea nici la cincizeci de ani o dată. Ei bine, cînd într-o familie moare tatăl, băieții pornesc în lume să-și caute norocul și lasă fetelor averea, ca să se poată mărita.

În plășile unde oamenilor le plac procesele și unde gospodarii se ruinează cu acte și timbre, spunea :

— Uitați-vă la țăranii de treabă din valea Queyras. Sînt acolo trei mii de suflete. Doamne ! E un fel de mică republică. Nu se știe nici de judecător, nici de portărel. Primarul orînduiește totul. El stabilește dările, impune cîstit pe fiecare, judecă fără nici o plată pricinile, împarte moștenirile fără să ceară nimic, dă sentințe fără cheltuieli de judecată și e ascultat, pentru că e un om drept printre oameni de treabă.

În satele unde nu găsea învățător, îi da drept pildă tot pe cei din Queyras :

— Știți cum fac ei ? spunea. De vrenie ce un cătun cu douăsprezece pînă la cincisprezece căminuri nu poate să-și țină totdeauna un dascăl, au învățători pe care-i plătește toată valea și care cutreieră satele, oprindu-se opt zile într-un loc, zece într-altul, și învățînd pe oameni carte. Dascălii ăștia vin pe la iarmaroace, unde i-am întîlnit și eu. Îi recunoști după condeiul din pană de gîscă pe care-l poartă la șnurul pălăriei. Cei care dau numai lecții de citit — au o singură pană ; cei care predau cititul și socotitul — au două pene ; iar cei care dau lecții de citit, de socotit și de latină — au trei pene. Aceștia din urmă sînt

marii învățați. Dar ce rușine e să fii neștiutor de carte ! Faceți și voi ca oamenii din Queyras.

Vorbea așa, cu gravitate, părintește ; cînd nu avea pilde la îndemînă, născocea parabole, mergînd drept la țintă, cu puține cuvinte, dar cu belșug de imagini, cu elocința lui Hristos, convins și convingător.

IV

FAPTELE ASEMĂNĂTOARE VORBELOR

Vorbea cu blîndețe și cu voieșie. Căuta să fie pe înțelesul celor două bătrîne care-și petreceau viața lîngă el ; cînd rîdea, rîdea ca un școlar.

Doamnei Magloire îi plăcea să-i spună adesea „înălțimea-voastră“. Într-o zi, el se ridică din fotoliu și se duse la bibliotecă să caute o carte. Cartea era într-unul din rafturile de sus. Fiind cam mic de statură, episcopul nu putu să ajungă pînă la ea.

— Doamnă Magloire, spuse el, adu-mi un scaun. Înălțimea mea nu ajunge pînă la raftul acela.

Una dintre rudele sale de departe, doamna contesă de L.ô, nu scăpa aproape nici un prilej de-a înșira în prezența lui ceea ce numea ea „speranțele“ celor trei fii ai ei. Contesa avea multe rubedenii foarte bătrîne, care nu mai aveau mult de trăit, și pe care copiii ei trebuiau să le moștenească de drept. Cel mai tînăr dintre ei urma să primească de la o mătușă un venit frumușel, de o sută de mii de franci ; cel de-al doilea era succesorul titlului de duce al unchiului său ; cel mai mare urma să moștenească titlul de pair¹ al bunicului. Episcopul asculta de obicei în tă-

¹ Titlul membrilor ereditari ai Camerei înalte din vremea monarhiei cenzitare în Franța (1815—1848) ; în perioada restaurației Burbonilor (1815—1830), demnitatea se acorda numai aristocraților credincioși dinastiei.

cere aceste nevinovate și scuzabile îngîmfări materne. O dată, pe cînd doamna de L^o îi înșira din nou, cu de-amănuntul, toate moștenirile și toate „speranțele” ei, păruse totuși mai îngîndurat decît de obicei. Ea se opri cu oarecare nerăbdare :

— Doamne, dragă vere, dar unde ți-s gîndurile ?

— Mă gîndesc, spuse episcopul, la o cugetare ciudată care e, mi se pare, a sfîntului Augustin¹ : „Puneți-vă speranțele în cel pe care nu-l moșteniți”.

Altă dată, primind înștiințarea de deces a unui nobil din localitate, în care se înșirau, pe o pagină întreagă, în afară de dregătoriile răposatului, toate titlurile feudale și de noblețe ale tuturor înaintașilor săi, exclamă :

— Ce rezistentă-i moartea ! Ce aleasă încărcătură de titluri i se cere să poarte cu vioiciune în spinare și cîtă minte le trebuie oamenilor ca să pună astfel mormîntul în slujba deșertăciunii !

Știa, la nevoie, să glumească cu blîndețe, și gluma lui ascundea aproape totdeauna un tîlc serios. În timpul unui post, un tînăr vicar veni la Digne și ținu o predică în catedrală. Vorbi destul de bine. Subiectul predicii era milostenia. Sfătui pe bogați să-i ajute pe nevoiași, pentru ca astfel să scape de focul iadului pe care-l zugrăvi cît putu de înfricoșător, și să ajungă în raiul pe care-l înfățișă ispititor de încîntător. Printre cei de față se afla și un negustor bogat, retras din afaceri, mai făcînd încă puțînă cămătărie, anume domnul Géborand, și care agonisise o jumătate de milion fabricînd postavuri groase, mătăsuri, stofe, bonete. Niciodată domnul Géborand nu dăduse de pomană vreunui nenorocit. De cînd cu predica astă, s-a băgat însă de seamă că în fiecare duminică dădea un gologan bătrînelor cerșetoare din fața catedra-

¹ Unul din teologii bisericii creștine primitive, episcop de Hippona (Africa de nord romană) ; a trăit în secolele IV—V.

lei. Erau șase la număr ca să-și împartă darul. Într-o zi, episcopul îl zări dînd de pomană și-i spuse zîmbind surorii sale :

— Uite-l pe domnul Géborand cum își cumpără rai de un ban !

Cînd era vorba de o faptă bună, nu da înapoi nici chiar în fața unui refuz și găsea atunci cuvinte care dădeau de gîndit. Odată strîngea bani pentru săraci într-un salon din oraș. Se afla acolo marchizul de Champtercier, bătrîn, bogat și zgîrcit, care izbutea să fie în același timp ultraregalist și ultravoltairian. Au existat și inși de soiul ăsta. Ajunghînd lîngă el, episcopul îi atinse brațul :

— Domnule marchiz, trebuie să-mi dați și dumneavoastră ceva !

- Marchizul se întoarse și răspunse scurt :

— Monsenior, am săracii mei !

— Dați-mi-i mie ! spuse episcopul.

Într-o zi, în catedrală, rosti următoarea predică :

— Preaiubiții mei frați, bunii mei prieteni ! Sînt în Franța un milion trei sute douăzeci de mii de case țărănești care n-au decît trei deschizături, un milion opt sute șaptesprezece mii cu două deschizături, ușa și o fereastră și, în sfîrșit, trei sute patruzeci și șase de mii de colibe care n-au decît o singură deschizătură : ușa. Și asta numai din cauză că există un impozit pe uși și pe ferestre. Gîndiți-vă la familiile nevoiașе, la bătrînele, la copilașii care trăiesc în locuințele astea și veți înțelege de ce-s bolnavi de friguri și de alte multe boli. Văi, Dumnezeu le dă oamenilor aerul, și legea li-l vinde ! Nu acuz legea, dar îl binecuvîntez pe Dumnezeu. În Isère, în Var, în Alpi, în Alpii de Sus și cei de Jos, țărani nu au nici măcar roabe ; cară îngrășămînta cu spinarea ; n-au luminări și ard făclii de rășină și bucăți de sfoară muiată în rășină. Așa-i în tot ținutul de sus al Dau-

phiné-ului. Își fac pâinea pe șase luni o dată și o coc la foc de tizic. Iarna sparg pâinea cu toporul și o țin muiată în apă douăzeci și patru de ore ca s-o poată mânca... Fraților, fie-vă milă ! Vedeți câtă suferință este în jurul vostru !...

Născut în Provența, se obișnuise repede cu toate dialectele din sud. Spunea : „*Eh, bé ! mousson, sès sagé ?*” ca în Languedoc-ul de Jos. „*Onté anaras passasa ?*” ca în Alpii de Jos. „*Puerte un bouen monton embe un bouen fromage grase !*” ca în Dauphiné-ul de Sus. Asta plăcea poporului și a contribuit în bună măsură să câștige inima tuturor. Fie în vale, în bordeie, fie sus la munte, pretutindeni se simțea ca la el acasă. Știa să spună lucrurile cele mai însemnate în graiul cel mai popular. Vorbind toate limbile, pătrundea în toate sufletele. De altminteri, se purta la fel cu cei de sus ca și cu cei de jos. Nu învinuia niciodată în pripă și fără să țină seama de împrejurările respective. Spunea :

— Să vedem mai întâi de unde vine răul !

Fiind, cum își spunea singur zîmbind, un „fost păcătos”, n-avea nimic din asprimea moralistului și propovăduia pe față — fără încruntarea din sprâncene a virtușilor crânceni — o doctrină care s-ar putea rezuma astfel : „Omul își poartă pe el carnea, care e în același timp povară și ispită. O târăște după el și i se supune. E dator s-o supravegheze, s-o înfrîneze, să i se împotrivească și să nu i se supună decît atunci cînd nu mai are încotro. Dîndu-i ascultare, săvîrșim totuși o greșală, dar o greșală de felul acesta se poate ierta. E o cădere, dar o cădere în genunchi, care poate sfîrși cu o rugăciune. Să fii sfînt e un lucru rar ; să fii drept e firesc. Puteți greși, puteți avea slăbiciuni, puteți păcătui, dar fiți drepti. Cît mai puține păcate — iată datoria omului. Nici

un păcat — e visul îngerului. Tot ce-i pămîntesc e supus greşelii. Păcatul are puterea gravitaţiei”.

Cînd vedea că lumea strigă prea tare şi se indignază prea repede, spunea cu zîmbetul pe buze :

— O ! o ! s-ar părea că-i vorba de o crimă pe care o săvîrşeşte oricine. Iată, ipocriziile speriate sînt gata să protesteze şi să se pună la adăpost.

Era îngăduitor cu femeile şi cu săracii, care duc povara societăţii omenesti. Spunea :

— Greşelile femeilor, ale copiilor, ale servitorilor, ale celor slabi, ale nevoiaşilor şi ale neştiutorilor sînt din vina bărbaţilor, a părinţilor, a stăpînilor, a celor puternici, a bogaţilor şi a învăţaţilor.

Mai spunea :

— Pe cei ce nu ştiu, învăţaţi-i cît mai multe lucruri puteţi ; societatea e vinovată că învăţămîntul nu e gratuit ; ea trebuie trasă la răspundere pentru bezna pe care o menţine. Acolo unde domneşte întunericul, încolţeşte păcatul. Vinovat nu e cel ce păcătuieşte, ci acela care-l ţine în întuneric.

Precum vedeţi, avea un fel ciudat, cu totul personal, de a privi lucrurile.

Într-o zi, auzi vorbindu-se într-un salon despre procesul unei crime, care se afla în faza de instrucţie şi urma să fie judecată. Un nenorocit, cu totul lipsit de mijloace, falsificase nişte bani, din dragoste pentru o femeie şi pentru copilul pe care-l avea cu ea. Falsificarea de bani se mai pedepsea pe vremea aceea cu moartea. Femeia fusese arestată pe cînd încerca să pună în circulaţie prima monedă falsificată de dînsul. Era închisă, dar nu existau dovezi decît împotriva ei. Numai ea putea să-l dea de gol pe amantul ei şi să-l nenorocească, mărturisind adevărul. Ea tăgădui. Magistraţii stăruiră. Ea se încăpătîna să tăgăduiască. Atunci, procurorul avu o idee. Încenă o infidelitate a amantului şi, cu crîmpeie

de scrisori iscusit ticluite, izbuti s-o convingă pe nefericita femeie că avea o rivală și că omul o înșela. Atunci, întărită de gelozie, își denunță amantul, mărturisi totul, dovedi totul. Omul era pierdut. Urma să fie judecat în curînd la Aix, împreună cu complicea sa. Faptul începu să circule, și lumea era încîntată de dibăcia magistratului. Speculînd gelozia, el făcuse să țîșnească adevărul din mînie, justiția din răzbunare. Episcopul ascultase totul, în tăcere. La urmă, întreba :

— Unde vor fi judecați bărbatul și femeia aceasta ?

— La curtea cu juri.

Adăugă apoi :

— Și unde va fi judecat domnul procuror regal ?

La Digne se petrecu o dată o întîmplare tragică. Un om fu condamnat la moarte pentru omor. Era un nenorocit, nici prea învățat, nici prea ignorant, care fusese scamator pe la bîlciuri și jălbar. Procesul făcu multă vîlvă în oraș. În ajunul zilei fixate pentru executarea condamnatului, duhovnicul închisorii se îmbolnăvi. Era nevoie de un preot care să-l asiste pe osîndit în ultimele clipe. Fu chemat preotul parohiei. Se pare că acesta refuzase zicînd :

— Asta nu mă privește pe mine. N-am de ce să fac corvoada asta pentru un saltimbanc ; și eu sînt bolnav ; de altminteri nici nu intră în atribuțiile mele.

Răspunsul acesta fu adus la cunoștința episcopului, care spuse :

— Domnul paroh are dreptate. N-are ce căuta el acolo ; mă duc eu.

Se duse numaidecît la închisoare, coborî în celula „saltimbancului“, îi spuse pe nume, îi luă mîna și-i vorbi. Petrecu toată ziua și toată noaptea lîngă el, uitînd de masă și de somn, rugîndu-se lui Dumnezeu pentru iertarea sufletului condamnatului și ru-

gîndu-l pe condamnat pentru iertarea sufletului său. Îi spuse cele mai frumoase adevăruri, care sînt cele mai simple. Îi fu părinte, frate, prieten ; episcop, numai pentru a-l binecuvînta. Îi vorbi despre toate, liniștindu-l și alinîndu-l. Omul acesta era să moară deznădăjduit. Moartea însemna pentru el un abis. În picioare, tremurînd pe marginea acestei prăpăstii fioroase, se trăgea înapoi îngrozit. Nu era chiar atît de ignorant ca să rămînă cu totul nepăsător. Condamnarea lui, care-l zguduise adînc, fărîmase pe alocuri, în jurul lui, zidul care ne desparte de taina lucrurilor și pe care noi îl numim viață. Se uita fără încetare dincolo de lumea asta, prin aceste spărturi fatale și nu vedea decît întuneric. Episcopul îl făcu să zărească o lumină.

A doua zi, cînd veniră să-l ridice pe nenorocit, episcopul era tot acolo. Îl întovărăși. Apăru în fața mulțimii în pelerina-i liliachie și cu crucea sa episcopală pe piept, alături de acest păcătos legat cu frînghii.

Se urcă în căruță cu el, se sui cu el pe eșafod. Osînditul, atît de abătut și copleșit în ajun, era acum transfigurat. Își simțea sufletul împăcat și avea nădejde în Dumnezeu. Episcopul îl îmbrățișă, și, în clipa în care cuțitul sta să cadă, îi spuse :

— Pe cel ucis de mîna omului, Dumnezeu îl reînvie. Cel izgonit de frații săi e primit de tatăl ceresc. Roagă-te, crede, treci în viața veșnică ! Acolo este Domnul.

Cînd coborî de pe eșafod, avea în privire ceva care făcu mulțimea să se dea la o parte. Nu știa ce să admiri mai mult : paloarea ori seninătatea sa. Întorcîndu-se în locuința modestă, pe care o numea, zîmbind „palatul său“, îi spuse surorii lui :

— Am slujit ca un pontif !

Și, cum lucrurile cele mai sublime sînt adesea cele mai puțin înțelese, s-au găsit în oraș oameni care, comentînd purtarea episcopului, să spună : „Paradă”. Dar, la urma urmei, asta n-a fost decît flecăreală de salon. Poporul, căruia nu-i place să glumească pe seama lucrurilor sfinte, se înduioșă și-l admiră.

Cît despre episcop, vederea ghilotinei îl zgudui și-i trebui multă vreme ca să-și vină în fire.

Intr-adevăr, cînd îl vezi aievea, înălțat și drept, eșafodul are ceva halucinant. Putem fi oarecum nepăsători față de pedeapsa cu moartea, putem să nu ne dăm părerea, bună sau rea, atîta vreme cît n-am văzut cu ochii noștri o ghilotină ; dar dac-o vedem, zguduirea e dintre cele mai puternice ; trebuie să ne hotărîm și să spunem răspicat dacă sîntem pentru sau contra. Unii o admiră, ca de Maistre¹ ; alții o detestă, ca Beccaria². Ghilotina este întruchiparea legii ; se numește *vindicta*³ ; nu e neutră și nu-ți îngăduie să rămîi neutru. Cine o vede se înfioară, străbătut de cel mai tainic fior. Toate problemele sociale ridică în jurul acestui satîr semnul lor de întrebare. Eșafodul e o vedenie. Eșafodul nu-i o simplă schelărie ; eșafodul nu-i o mașină ; eșafodul nu-i un aparat țeapăn, făcut din lemn, din fier și din frînghii. Pare un fel de ființă, care are nu știu ce inițiativă întunecată ; s-ar spune că schelăria asta vede, că mașina asta aude, că aparatul ăsta înțelege, că lemnul, fierul și frînghiile astea au voința lor. În visul înspăimîntător, în care prezența lui cufundă

¹ Scriitor politic francez (1754—1821), teoretician reacționar al monarhiei zise „de drept divin”, dușman al revoluției de la 1789.

² Jurist italian (1737—1784), a răspîndit în patria sa ideile iluminiștilor francezi. În cartea *Despre crime și pedepse* a cerut desființarea pedepsei cu moartea.

³ Pedeapsă.

sufletul, eșafodul apare greaznic, contopindu-se cu ceea ce face. Eșafodul este complicele călăului ; devorează ; înghite carne ; bea sînge. Eșafodul este un fel de monstru, făurit de judecător și dulgher, un strigoi, care pare că trăiește o viață cumplită, alcătuită numai din moartea pe care a dat-o.

De aceea, impresia fu cumplită și adîncă ; a doua zi după execuție, și multe zile după aceea, episcopul păru copleșit. Seninătatea aproape violentă a clipei funebre dispăruse ; stafia justiției sociale îl urmărea. El, care de obicei se întorcea de la tot ceea ce săvîrșea cu o satisfacție atît de luminoasă, părea acum că-și face muștrări. Uneori vorbea cu el însuși, îngăimînd cu jumătate glas monologuri lugubre. Iată unul pe care sora lui l-a auzit și l-a ținut minte : „Nu credeam să fie atît de greaznic. E o greșeală să ne cufundăm atît de adînc în legea divină, încît să nu mai ținem seamă de legile omenesti. Moartea nu ne-o poate trimite decît Dumnezeu. Cu ce drept se ating oamenii de acest lucru necunoscut ?“

Cu vremea, aceste impresii slăbiră și probabil se șterseră. S-a băgat de seamă totuși că episcopul se ferea să mai treacă prin piața execuțiilor.

Domnul Myriel putea fi chemat oricînd la căpătîiul bolnavilor și al muribunzilor. Știa că aceasta este datoria lui cea mai mare și adevăratul său rost. Familiile văduvelor și orfanilor n-aveau nevoie să-l cheme ; se ducea el singur. Știa să stea și să tacă îndelung lîngă bărbatul care-și pierduse soția iubită, lîngă mama care-și pierduse copilul. Așa cum știa să tacă, știa și cînd să vorbească. Minunat fel de-a mîngîia ! Nu căuta să aline durerea prin uitare, ci s-o înalțe și s-o înnobileze prin speranță. Spunea : „Luați seama cînd vă îndreptați gîndul spre cei morți. Nu vă gîndiți la ceea ce putrezește. Priviți drept înainte. Veți zări lumina vie a mortului vostru drag

strălucind pe bolta cerului." Știa cât de sănătoasă e credința. Se străduia să povățuiască și să-l liniștească pe omul cuprins de deznădejde, arătându-i cu degetul pe cel ce se resemnează și să prefacă durerea care privește spre groapă, în durerea care privește către o stea.

V

MONSENIORUL BIENVENU ÎȘI PURTA PREA-MULT ANTERIELE

Viața lăuntrică a domnului Myriel era plină de aceleași gânduri ca și viața lui publică. Pentru cine ar fi putut s-o privească de aproape, sărăcia voită în care trăia episcopul din Digne ar fi fost un spectacol grav și încântător.

Ca toți bătrînii și ca cei mai mulți dintre cugetători, dormea puțin. Somnul lui era scurt și adînc. Dimineata își îngăduia un ceas de reculegere, pe urmă oficia serviciul religios, fie la catedrală, fie în oratoriu. După liturghie mîncea o bucată de pîine de seară muiată în lapte muls de la vacile sale. Apoi se apuca de lucru.

Un episcop e un om foarte ocupat. Trebuie să primească în fiecare zi pe secretarul episcopiei, de obicei un canonic, și mai în toate zilele pe marii vicari. Trebuie să controleze congregațiile, să acorde privilegii, să cerceteze o întreagă bibliotecă de cărți de rugăciune, catehisme diocezan¹, ceasloave etc., să scrie scrisori, să încuviințeze predici, să-i împace pe preoți și pe primari; apoi corespondența clericală, cores-

¹ Cărți de propagandă religioasă publicate de episcopii pentru a servi drept manuale școlare de religie; un catehism definea, sub formă de întrebări și răspunsuri, principalele dogme.

pondența administrativă ; de o parte statul, de alta sfântul scaun ; o sumedenie de treburi.

Timpul pe care i-l mai lăsau aceste nenumărate îndeletniciri, funcțiile și breviarul, îl dăruia în primul rînd nevoiașilor, bolnavilor și celor năpăstuiți ; iar timpul pe care i-l mai lăsau năpăstuiții, bolnavii și nevoiașii, îl dăruia muncii. Săpa pămîntul în grădină sau citea și scria. N-avea decît un cuvînt pentru amîndouă felurile de munci : le numea „grădinărit“. „Spiritul e o grădină !“ spunea el.

La prînz mîncea la fel ca și dimineața. Pe la ora două, cînd vremea era frumoasă, ieșea și se plimba pe jos, pe cîmp sau prin oraș, intrînd adesea prin cocioabe. Era văzut mergînd singur, îngîndurat, cu ochii în pămînt, sprijinindu-se în toiagul său lung, îmbrăcat cu pelerina-i liliachie, vătuită și caldă, purtînd ciorapi liliachii și niște pantofi mari, cu pălăria turtită, în trei colțuri, de care atîrnau trei ciucuri de aur cu franjuri deși.

Pretutindeni unde se arăta era o sărbătoare. S-ar fi zis că trecerea lui avea ceva cald și luminos. Copiii și bătrînii ieșeau în pragul porților, la ivirea episcopului, ca la ivirea soarelui. Îi binecuvînta, și-l binecuvîntau. Oricine avea nevoie de ceva era îndrumat spre casa lui.

Se oprea ici și colo, sta de vorbă cu băieții și cu fetele și zîmbea mamelor. Cînd mai avea un ban, se ducea pe la săraci, cînd nu mai avea, se ducea la cei bogați.

Deoarece purta prea mult anteriele și nu voia să se bage de seamă lucrul ăsta, nu ieșea niciodată în oraș decît cu pelerina sa vătuită, de culoare violetă, ceea ce-l cam stingherea în timpul verii.

Seara, pe la ora opt și jumătate, lua cina împreună cu sora sa, în vreme ce doamna Magloire sta în picioare, în spatele lor, și-i servea. Era o masă mai mult

decît cumpătată. Dacă totuşi episcopul avea vreun preot la masă, doamna Magloire se folosea de acest prilej pentru a-i servi monseniorului vreun peşte gustos, de lac, sau vreun vînat ales, de munte. Orice preot era un bun pretext, binevenit pentru o masă bună ; episcopul nu se împotrivea. Altminteri, masa lui de toate zilele nu se alcătuia decît din legume fierte în apă şi din supă de post. De aceea se şi spunea în oraş : „Cînd episcopul nu se ospătează popeşte, se ospătează călugăreşte“.

După cină stătea de vorbă o jumătate de ceas cu domnişoara Baptistine şi cu doamna Magloire ; se întorcea apoi din nou în camera sa şi începea iarăşi să scrie, cînd pe foi volante, cînd pe marginea vreunui *in-folio*¹. Era un om cult şi întrucîtva savant. A lăsat vreo cinci-şase manuscrise destul de ciudate ; printre altele o dizertaţie asupra versetului din geneză : *La început duhul lui Dumnezeu plutea pe ape*. Confruntă cu acest verset alte trei texte : versiunea arabă, care spune : *Vinturile Domnului suflau* ; pe Flavius Josefus², care zice : *Un vînt de sus se năpusti asupra pămîntului* ; şi, în sfîrşit, tălmăcirea chaldeică a lui Onkelos³, care sună astfel : *Un vînt venind de la Dumnezeu sufla pe faţa apelor*. Într-altă dizertaţie analiză operele teologice ale lui Hugo, episcop de Ptolémaïs, strămoş al celui ce scrie cartea de faţă, precizînd că acestui episcop trebuie să i se atribuie diferite broşuri publicate acum o sută de ani sub pseudonimul Barleycourt.

Cîteodată, în mijlocul unei lecturi, oricare ar fi fost cartea pe care-o avea în mînă, cădea dintr-o dată într-o meditaţie adîncă, din care nu mai ieşea

¹ Carte de format mare, cu margini largi ale textului tipărit.

² Istoric ebru din secolul I.

³ Autor al unei traduceri în limba greacă a *Vechiului Testament* (secolul al II-lea).

decît pentru a scrie cîteva rînduri chiar pe marginile volumului respectiv. Adesea, rîndurile acestea nu au nici o legătură cu cartea pe care sînt scrise. Avem în fața ochilor o notă scrisă de el pe marginea unui volum intitulat : *Correspondența lordului Germain cu generalii Clinton, Cornwallis și cu amiralii marinei americane, Versailles, librăria Poinçot, Paris, librăria Pissot, cheiul Augustinilor.*

Iată această notă :

O, tu cel care ești !

Eclesiastul te numește Atotputernic, Macabeii te numesc Creator, Epistola către Efezieni îți spune Libertate, Barunch te numește Nemărginire, Psalmii te numesc Înțelepciune și Adevăr, Ioan te numește Lumină, Regii îți spun Domnul, Exodul te numește Providență, Leviticul — Sfințenie, Esdras — Dreptate, creațiunea îți spune Dumnezeu, omul te numește Tată, dar Solomon îți spune Indurare și acesta e cel mai frumos dintre toate numele tale...

Pe la ora nouă seara femeile se retrăgeau și se urcau în camerele lor de la etajul întâi, lăsîndu-l singur, la parter, pînă dimineața.

Aici e nevoie să facem o descriere exactă a locuinței domnului episcop din Digne.

VI .

CINE-I PĂZEA CASA

Casa în care locuia era alcătuită, cum am mai spus, dintr-un parter și un singur etaj ; trei încăperi la parter, trei camere la etaj, iar deasupra un pod. În spatele casei — o grădiniță de-un sfert

de pogon. Femeile locuiau la etaj. Episcopul locuia jos. Prima încăpere, care dădea spre stradă, îi servea ca sufragerie, cea de-a doua era camera de dormit, iar a treia oratoriul. Nu puteai ieși din oratoriu fără să treci prin camera de culcare, și nu puteai ieși din camera de culcare fără să treci prin sufragerie. În oratoriu, în fund, se afla un alcov închis, cu un pat pentru musafiri. Domnul episcop ținea acest pat pentru preoții de la țară, pe care treburile sau necazurile parohiei îi aducea la Digne.

Farmacia spitalului, o clădire mică, alăturată casei și care dădea spre grădină, fusese transformată în bucatărie și câmară.

În grădină mai era și un staul, fosta bucatărie a spitalului, unde episcopul ținea două vaci. Oricare ar fi fost cantitatea de lapte pe care i-o dădeau, el trimitea jumătate în fiecare dimineață bolnavilor din spital. „Îmi dau dijma !“ spunea el.

Camera lui era destul de mare și destul de greu de încălzit în timpul iernii. Lemnele fiind foarte scumpe la Digne, pusese să i se facă în staulul vacilor o despărțitură închisă cu un perete de scânduri. Acolo și petrecea serile când era ger. Îi spunea „salonul său de iarnă“.

Ca și în sufragerie, în acest salon de iarnă nu se aflau alte mobile decât o masă de lemn, albă, pătrată, și patru scaune de pai. Sala de mâncare mai era împodobită și cu un bufet vechi, vopsit într-un roz spălăcit. Dintr-un bufet asemănător, acoperit cuviincios cu șervețele albe și cu imitație de dantele, episcopul făcuse altarul care-i împodobește oratoriul.

Ațesca, femeile cu stare, care veneau să se pocăiască, și femeile cvlavioase din Digne strânseseră bani, ele-ntre ele, ca să împodobească cu un altar nou oratoriul monseniorului ; de fiecare dată însă el luase banii și-i împărțise la săraci. „Cel mai frumos altar,

spunea el, e sufletul unui nenorocit alinat care-i mulțumește lui Dumnezeu.”

În oratoriu avea două scaunele de rugăciune, din pai, iar în camera de culcare un fotoliu, de asemenea din pai. Când se întâmpla să primească șapte sau opt persoane o dată — pe prefect, pe general, sau statul-major al regimentului din garnizoană, sau câțiva elevi ai micului seminar — era nevoie să se aducă din staul scaunele salonului de iarnă, din oratoriu scaunelele de rugăciune și din dormitor fotoliul ; în felul acesta puteau să se adune pînă la unsprezece scaune pentru vizitatori. La fiecare vizită nouă se golea cîte o încăpere.

Se întâmpla uneori să fie douăsprezece persoane ; atunci episcopul ieșea din încurcătură stînd în picioare lîngă sobă, dacă era iarnă, sau propunînd o plimbare prin grădină, dacă era vară.

Se mai afla un scaun și în alcovul închis, dar era pe jumătate desfundat și nu se ținea decît pe trei picioare, așa că nu putea fi folosit decît rezemîndu-l de zid. Domnișoara Baptistine avea și dînsa în odaie un jilț mare, de lemn, odinioară aurit și îmbrăcat cu mătase înflorată, dar jilțul acesta trebuise să fie urcat la etaj prin fereastră, întrucît scara era foarte îngustă ; prin urmare, nu putea fi socotit printre mobilele de folos în asemenea împrejurări.

Ambiția domnișoarei Baptistine ar fi fost să poată cumpăra o mobilă de salon îmbrăcată în catifea de Utrecht galbenă, cu flori în relief, din lemn de mahon, arcuit ca gîtul de lebădă, și cu o canapea. Dar asta trebuia să coste cel puțin cinci sute de franci și, dîndu-și seama că — în cinci ani — nu putuse să strîngă în acest scop decît patruzeci și doi de franci și zece centime, sfîrșise prin a renunța. De altminteri cine-și atinge idealul ?

Nimic mai simplu de închipuit decît dormitorul episcopului. O uşă cu geamuri dînd spre grădină, drept în faţa patului ; un păt de spital, din fier, cu polog de mătase verde ; în spatele patului, după o perdea, obiectele de toaletă, trădînd încă vechile deprinderi elegante ale omului de lume ; două uşi : una lîngă sobă, dînd spre oratoriu, cealaltă lîngă bibliotecă, dînd în sufragerie ; biblioteca, un dulap mare cu uşi de sticlă, plin cu cărţi, căminul, din lemn imitînd marmura, de obicei fără foc ; în faţa căminului, două grătare de fier, împodobite cu două vase cu ghirlande şi ciubuce, altădată poleite cu argint, ceea ce alcătuia un fel de lux episcopal ; deasupra, acolo unde de obicei se pune o oglindă, se afla un crucifix de aramă, de pe care se luase argintul, aşezat pe un fond de catifea neagră, roasă, într-o ramă de lemn cu poleială roasă. Lîngă uşa cu geamuri, o masă mare cu o călimară, cu o mulţime de hirtii răvaşite şi cu volume groase. În faţa mesei, fotoliul de pai. În faţa patului, un scaunel de rugăciune, adus din oratoriu.

Două portrete în rame ovale erau atîrnate pe pereţi, de cele două părţi ale patului. Niste inscripţii mici, aurite, pe fondul neutru al pînzei, lîngă chipurile zugrăvite, arătau că portretele înfaţişează, unul pe abatele de Chaliot, episcop de Saint-Claude, celălalt, pe abatele Tourteau, vicar-general de Agde, abate de Grand-Champ, din ordinul Cîteaux, eparhia Chartres. Venind în această cameră, după plecarea bolnavilor spitalului, episcopul găsisese aceste portrete şi le lăsase pe loc. Erau preoţi şi, probabil, donatori : două motive ca să-i inspire respect. Tot ce ştia despre amîndoi e că fuseseră numiţi de rege, unul la episcopie, celălalt pentru administrarea veniturilor, în aceeaşi zi, la 27 aprilie 1785. Cînd doamna Magloire dăduse jos tablourile ca să le şteargă de praf, episcopul găsisese datele acestea scrise cu cerneală spă-

lăcită pe un petic de hîrtie îngălbenit de vreme, prins cu patru buline pe dosul portretului abatelui de Grand-Champ.

Avea la fereastră o perdea de demult, dintr-o stofă groasă de lînă, care se învechise atît de tare, încît, ca să nu fie nevoită să cumpere una nouă, doamna Magloire trebuise s-o cîrpească zdravăn chiar în mijloc. Cusătura avea formă de cruce. Episcopul atrăgea adesea atenția asupra ei. „Ce mult îmi place!“ spunea el.

Toate încăperile casei, la parter ca și la etaj, fără excepție, erau văruiate în alb, ca o cazarmă sau un spital.

Dar în ultimii ani, cum se va vedea mai departe, doamna Magloire descoperi sub tapetul spoit cu var niște zugrăveli care împodobeau apartamentul domnișoarei Baptistine. Înainte de a fi spital, casa fusese locul de întîlnire al cetățenilor. De-acolo venea zugrăveala. Odăile erau pardosite cu cărămizi roșii, care erau spălate în fiecare săptămînă; în fața paturilor se aflau rogojini de pai împletite. De altfel, îngrijită de cele două femei, casa era, de la un capăt la altul, de o curățenie desăvîrșită. Era singurul lux pe care și-l îngăduia episcopul. Spunea: „Asta nu le răpește nimic săracilor!“

Trebuie totuși să recunoaștem că din avutul lui de altădată îi mai rămăseseră șase tacîmuri de argint și o lingură mare de supă, la care doamna Magloire se uita fericită, în fiecare zi, cum strălucesc scînteietor pe fața de masă albă. Și, pentru că-l zugrăvim aici pe episcopul din Digne așa cum era, trebuie să adăugăm că de cîteva ori fusese auzit spunînd: „Mi-ar veni foarte greu să nu mai mănînc cu tacîmuri de argint“.

La această argintărie trebuie să adăugăm două mari sfeșnice de argint masiv, pe care le moștenise de la o mătușă. Sfeșnicele aveau două lumînări de ceară

și erau așezate de obicei pe căminul episcopului. Cînd avea pe cineva la masă, doamna Magloire aprindea cele două lumînări și punea amîndouă sfeșnicele pe masă.

În camera episcopului, la căpătîiul patului său, se afla un dulăpior, în care doamna Magloire încuia în fiecare seară cele șase tacîmuri de argint și lingura mare. Trebuie să menționăm că niciodată cheia nu era scoasă din broască.

Grădina, oarecum stricată din pricina clădirilor destul de urîte despre care am vorbit, avea patru alei încrucișate, șerpuind în jurul unei gropi pentru scurgerea apei ; o altă alee făcea înconjurul grădinii, mergînd de-a lungul zidului alb care o mărginea. Aleile lăsau între ele patru pătrate îngrădite cu merisori. În trei dintre ele, doamna Magloire cultiva legume ; în al patrulea, episcopul pusese flori. Ici și colo erau cîțiva pomi fructiferi.

O dată, doamna Magloire îi spusese cu un fel de ironie blîndă : „Monseniore, dumneavoastră, care trageți foloase din orice, țineți totuși pătratul ăsta degeaba. Ar fi mai nimerit să punem acolo salată decît flori“. „Doamnă Magloire, răspunse episcopul, te înșeli. Frumosul e tot atît de folositor ca și utilul. Iar după o clipă de tăcere, adăugă : Poate chiar mai mult“.

Pătratul acela, alcătuit din trei sau patru brazde, îi răpea domnului episcop aproape tot atîta timp cît și cărțile. Stătea bucuros acolo un ceas sau două, tăind, plivind, și făcînd ici și colo cîte o gaură în pămînt, unde punea semințe. Nu era atît de potrivit insectelor cum ar fi fost un grădinar. De altminteri, n-avea pretenția că e botanist ; habar n-avea de grupe și de specii ; nu căuta cîtuș de puțin să hotărască în-

tre Tournefort¹ și metoda naturalistă²; nu lua nici partea utricolelor împotriva cotiledonatelor, nici partea lui Jussieu³ în contra lui Linné. Nu studia plantele; iubea florile. Avea un respect deosebit pentru savanți, dar îi respecta și mai mult pe cei neștiutori și, fără să se abată vreodată de la aceste norme de respect, își stropea în fiecare seară de vară brazelele cu o stropitoare de tinichea vopsită în verde.

Nici o ușă a casei nu se încuia cu cheia. Ușa de la sufragerie, care, precum am spus, dădea drept în fața catedralei, avusese pe vremuri broaște și zăvoare, ca o ușă de închisoare. Episcopul dăduse ordin să se scoată toată fierăria, așa încît, ziua și noaptea, ușa nu era închisă decît cu clanța. Orice trecător, la orice oră, n-avea decît să apese pe clanță ca să intre. La început femeile fuseseră foarte îngrijorate că ușa nu era niciodată încuiată, dar episcopul de Digne le-a spus: „Dacă vreți, n-aveți decît să puneți zăvoarele la camerele voastre“. Sfîrșiseră împărtaşind încrederea lui, sau, cel puțin, lăsînd să se creadă că o împărtaşesc. Numai doamna Magloire trecea din cînd în cînd prin clipe de spaimă. Cît despre episcop, ceea ce gîndea el se poate explica, sau cel puțin se poate ghici, din aceste trei rînduri scrise pe marginea unei biblii: „*Iată deosebirea: ușa medicului nu trebuie să fie închisă niciodată; ușa preotului trebuie să stea totdeauna deschisă*“. Pe o altă carte, intitulată *Filozofia științei medicale*, scrisese altădată: „*Oare nu sînt și eu medic ca și dînșii? Am și eu bolnavii mei; mai întîi îi am pe ai lor, pe care ei îi*

¹ Naturalist francez din secolul al XVII-lea.

² Studiul plantelor după clasificarea propusă de Linné (vezi nota urm.) nu empiric cum se făcea mai înainte.

³ Botanist francez din secolul al XVIII-lea, care a combătut clasificarea plantelor propusă de Linné, cunoscut naturalist suedez (1707—1778), care a stabilit clasificarea plantelor după structura florilor.

numesc bolnavi, și-apoi îi am pe-ai mei, pe care eu îi numesc nenorociți". Într-altă parte scrisese de asemenea : „Nu-l întrebați cum îl cheamă pe cel ce vă cere adăpost. Mai cu seamă cel pe care numele său îl pune în încurcătură are nevoie de azil“.

Se întâmplă o dată ca un vrednic preot, nu mai știu dacă era preotul din Couloubroux sau cel din Pompeiery, să-l întrebe într-o zi, pus pesemne la cale de doamna Magloire, dacă monseniorul era cu totul încredințat că nu face oarecum o imprudență lăsînd zi și noapte ușa deschisă, la cheremul oricui ar vrea să intre, și dacă, în sfîrșit, nu se teme că se va întâmpla vreo nenorocire într-o casă atît de puțin păzită. Episcopul îl bătu cu blîndețe și seriozitate pe umăr și-i spuse : *Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam* ¹. Pe urmă schimbă vorba.

Spunea adesea : „Există o vitejie a preotului, așa cum există o vitejie a colonelului de cavalerie. Numai că, adăuga el, a noastră trebuie să fie liniștită.“

VII

CRAVATTE

Aici trebuie să povestim neapărat o întîmplare care ne arată de minune ce fel de om era domnul episcop din Digne.

După nimicirea bandei lui Gaspard Bès, care năpădisse strîmtorile Ollioules, unul dintre ajutoarele lui, Cravatte, fugise în munți. Se ascunsese cîtăva vreme cu tîlharii săi, resturi ale bandei lui Gaspard Bès, în districtul Nisei, pe urmă trecu în Piémont și apăru din nou pe neașteptate în Franța, la Barce-

¹ Dacă Dumnezeu nu păzește casa, zadarnic veghează păzitorii (lat.).

Ionette. Fu zărit mai întâi la Jauziers, apoi la Tuiles. Stătu ascuns în văgăunile de la Joug-de-l'Aigle, iar de-acolo cobora spre cătune și sate prin râpile Ubaye și Ubayette. Se încumeta chiar să ajungă pînă la Embrun, pătrunse într-o noapte în catedrală și jefui paraclisul. Tîlhăriile lui înfricoșaseră ținutul. Jandarmii porniră pe urmele lui, dar în zadar. Scăpa totdeauna. Uneori le ținea piept cu îndrîjire. Era un ticălos plin de îndrăzneală. În toiul spaimii generale, sosi și episcopul. Își făcea vizita sa obișnuită. La Chastelar primarul îi ieși în întîmpinare și-l sfătui să facă cale întoarsă. Cravatte aținea drumul în munte pînă la Arche și mai departe. Era lucru primejdios, chiar dacă aveai o escortă. Însemna să expui degeaba viața cîtorva bieți jandarmi.

— Tocmai de aceea mă voi duce fără escortă, spuse episcopul.

— Sînteți hotărît să faceți una ca asta, monseniore ? exclamă primarul.

— Sînt atît de hotărît încît mă lipsesc cu desăvîrșire de jandarmi și plec peste un ceas.

— Plecați ?

— Plec ?

— Singur ?

— Singur.

— Monseniore, să nu faceți așa ceva !

— E acolo, în munte, spuse episcopul, un sătuc micuț, atîtica de mare, unde n-am mai fost de vreo trei ani. Am prieteni buni acolo. Păstori blajini și cumsecade. Din treizeci de capre pe care le păzesc, una e a lor. Fac brîuri de lînă foarte drăguțe, colorate în tot felul și cîntă cîntece de munte din fluierașe cu șase găuri. Au nevoie să li se vorbească din cînd în cînd despre Dumnezeu. Ce-ar spune ei despre un episcop căruia i-e frică ? Ce-ar spune ei dacă nu m-aș duce ?

— Dar ūlharii, monseniore ? Dacă vă întâlniți cu ūlharii ?

— Știi, spuse episcopul, mă gândesc și la asta. Ai dreptate. S-ar putea să dau peste ei. Au desigur și ei nevoie să li se vorbească despre bunul Dumnezeu.

-- Dar, monseniore, sînt o bandă ! O haită de lupi !

— Domnule primar, spuse episcopul, poate că Domnul m-a ales tocmai ca păstor al acestei turme. Cine cunoaște căile Domnului ?

— Monseniore, au să vă jefuiască.

— N-au ce să-mi ia.

— Au să vă omoare.

— Pe-un biet preot bătrîn, care trece mormăindu-și rugăciunile ? Hm ! De ce-ar face-o ?

— O, Doamne ! Dacă o să vă întâlniți cu ei ?

— Am să le cer pomană pentru săracii mei.

— Pentru numele lui Dumnezeu, monseniore, nu vă duceți ! Vă puneți viața în primejdie.

— Domnule primar, spuse episcopul, asta-i tot ? Eu nu sînt aici ca să-mi păzesc viața, ci ca să veghez asupra sufletelor altora.

Trebuiră să-l lase-n voia lui. Plecă întovărășit numai de un copil, care primi să-i slujească de călăuză. Îndărătnicia lui stîrni vîlvă și spaimă în ținut.

Nu îngădui nici surorii lui, nici doamnei Magloire să-l însoțească. Trecu muntele călare pe un catîr, fără să întâlnească pe nimeni și ajunsese teafăr la bunii săi prieteni, păstorii. Rămase acolo cincisprezece zile, predicînd, dînd sfînta împărtășanie, sfaturi și învățăminte. Cînd fu aproape de plecare, se hotărî să officieze cu toată solemnitatea un *tedeum*¹ Stătu de vorbă cu preotul. Dar cum să-l officieze ? N-avea nici un fel de podoabă episcopală. Nu i se puteau pune

¹ Prescurtare din lat. *te deum laudamus* (pe uipe Doamne, te lăudăm), cîntare bisericească de mulțumire.

la dispoziție decît un biet paraclis de țară și niște patrafire vechi de damasc ros, împodobite cu o imitație de galoane.

— Nu-i nimic, părinte ! spuse episcopul. Să vestim totuși la predică tedeumul nostru. O scoatem noi la capăt.

Se trimise vorbă la bisericile din împrejurimi. Toate podoabele acestor umile parohii la un loc n-ar fi ajuns să înveșmînte cum se cuvine nici pe un diacon de catedrală.

Pe cînd se aflau în această încurcătură, o ladă mare fu adusă și așezată în prezbiteriu, pentru domnul episcop, de către doi călăreți necunoscuți, care se făcură numaidecît nevăzuți. Deschiseră lada ; conținea o mantie din postav aurit, o mitră împodobită cu diamante, o cruce arhiepiscopală, o cîrjă minunată, toate veșmintele pontificale furate cu o lună mai-nainte din odorele de la Notre-Dame din Embrun. În ladă se afla și un bilet pe care erau scrise aceste cuvinte : „*Cravatte, monseniorului Bienvenu*“.

— Cînd vă spuneam c-o s-o scoatem noi la capăt ! spuse episcopul. Apoi adăugă zîmbind : Celui care se mulțumește cu un stihar, Dumnezeu îi trimite o mantie de arhiereu.

— Monsenior, murmură preotul dînd din cap cu un zîmbet, Dumnezeu sau diavolul !

Episcopul se uită țintă la preot și repetă autoritar :

— Dumnezeu !

Cînd se întoarse la Chastelar, pe tot parcursul drumului, lumea, curioasă, venea să-l privească. La prezbiteriul din Chastelar găsi pe domnișoara Baptistine și pe doamna Magloire, care-l așteptau. Se adresă surorii sale :

— Ei, am avut dreptate ? Bietul preot s-a dus la bieții săi munteni cu mîinile goale și se întoarce cu

ele pline. Plecasem numai cu credința mea în Dumnezeu și aduc odoarele unei catedrale. Seara, înainte de culcare, mai spuse : Să nu ne temem niciodată de hoți și de ucigași. Acestea sînt numai primejdiile din afară, primejdiile mărunte. Să ne temem de noi înșine. Prejudecățile — iată hoții ; viciile — iată ucigașii ! Primejdiile mari sînt înlăuntrul nostru. Ceea ce ne amenință viața sau punga n-are nici o importanță. Să nu ne gîndim decît la ceea ce ne amenință sufletul. Apoi, întorcîndu-se spre sora lui, spuse : Surioară, niciodată preotul nu trebuie să ia vreo măsură de prevedere împotriva aproapelui său. Tot ce face aproapele său e cu voia lui Dumnezeu. Să ne mărginim a ne ruga lui Dumnezeu atunci cînd ne închipuim că o primejdie e gata să se abată asupra noastră. Să ne rugăm, nu pentru noi, ci pentru ca frațele nostru să nu cadă în păcat din pricina noastră.

De altfel, întîmplările deosebite erau destul de rare în viața sa. Le povestim pe acelea pe care le cunoaștem. De obicei, însă, își petrecea viața făcînd totdeauna aceleași lucruri, la aceleași ore. Fiecare lună a anului semăna la el cu fiecare ceas din zi.

Cît despre ceea ce se întîmplase cu „odoarele“ catedralei din Embrun, ne-ar fi foarte greu să dăm vreo lămurire. Erau, de bună seamă, lucruri foarte frumoase, foarte ispititoare și foarte bune de furat în folosul săracilor. De altminteri, ele au și fost furate. Faptul fusese pe jumătate consumat ; nu mai rămînea decît să dea alt rost furtului, îndrumîndu-l către săraci. Nu facem nici o afirmație în această privință. Numai că prin hîrțile episcopului s-a găsit o notă destul de nelămurită, care se referă poate la întîmplarea asta și care e concepută astfel : *„Rămîne de văzut dacă lucrurile trebuie să fie înapoiate la catedrală sau la spital“*.

VIII

FILOZOFIE LA UN PAHAR DE VIN

Senatorul despre care s-a vorbit mai sus era un om priceput, care făcuse carieră cu un soi de corectitudine indiferentă față de anumite împrejurări, care pot fi piedici, și pe care le numim conștiință, jurământ, dreptate, datorie; mersese drept la țintă, fără să se abată vreodată de pe drumul avansării și al intereselor sale. Era un fost procuror, răsfățat de succese, făcând fiilor, ginerilor, rudelor și chiar prietenilor toate serviciile mărunte de care era în stare, știind să ia din viață părțile bune, să se folosească de prilejuri și chilipiruri. Restul i se părea fără nici o importanță. Era spiritual și cultivat tocmai atât cât trebuia ca să se creadă un discipol al lui Epicur¹, nefiind poate decât un produs al lui Pigault-Lebrun². Râdea cu chef și dragălașie de lucrurile mari și eterne și de „năzbîtiile bietului episcop”. Râdea uneori cu autoritate binevoitoare, chiar în fața domnului Myriel, care-l asculta.

Cu prilejul nu știu cărei ceremonii semioficiale, contele X (senatorul de care vorbim), și domnul Myriel trebuiau să ia masa la prefect. La sfîrșitul mesei, oarecum bine dispus, dar păstrîndu-și ținuta demnă, senatorul spuse:

— Nu zău, domnule episcop, să stăm puțin de vorbă. E foarte greu pentru un senator și pentru un episcop să se uite unul la altul fără a-și face cu ochiul. Sîntem doi auguri. Țin să vă fac o mărturisire. Am și eu filozofia mea.

¹ Filozof materialist din Grecia antică (341—270 î.e.n.).

² Autor dramatic și romancier francez de pe vremea revoluției burghize și a primului imperiu, ale cărui scrieri sînt pline de vervă populară.

— Și cu drept cuvânt, răspunse episcopul. Cum filozofăm, așa ne așternem ! Dormiți într-un pat de purpură, domnule senator.

Senatorul urmă încurajat :

— Să fim oameni de treabă !

— Chiar și niște pișcheri ! spuse episcopul.

— După părerea mea, spuse senatorul, marchizul d'Argens¹, Pyrrhon², Hobbes³, și domnul Naigcon⁴ nu sînt niște caraghioși. Am în biblioteca mea pe toți filozofii, în tomuri poleite.

— Ca și dumneavoastră, domnule conte, îl întrerupse episcopul.

Senatorul continuă :

— Nu-l pot suferi pe Diderot ; e un ideolog, un declamator și un revoluționar, care crede totuși în Dumnezeu și e mai bigot decît Voltaire. Voltaire și-a bătut joc de Needham⁵ și n-a avut dreptate ; căci țiparii lui Needham dovedesc că Dumnezeu e de prisos. O picătură de oțet într-o lingură de aluat ține loc de *fiat lux*⁶. Închipuiți-vă picătura mai mare și lingura de asemenea, și aveți lumea. Omul e țiparul. Atunci ce rost mai are tatăl din cer ? Domnule episcop, ipoteza Iehova mă obosește. Nu-i bună decît să producă oameni slabi care sună a gol. Jos cu acest mare Tot, care mă sîcîie ! Trăiască Nimicul, care mă lasă-n pace ! Între dumneavoastră și mine

¹ Filozof materialist francez din secolul al XVIII-lea.

² Filozof sceptic din Grecia antică (secolul al IV-lea î.e.n.).

³ Filozof materialist englez (1588—1679).

⁴ Filozof materialist francez, secretar al lui Diderot și colaborator la *Enciclopedia*.

⁵ Fizician englez din sec. al XVIII-lea. După o teorie neștiințifică a lui, materia anorganică în anumite condițiuni (prin fermentație) poate genera organisme vii — niște corpi în formă de țipari.

⁶ Să se facă lumină ! (Lat.). Aluzie la legenda biblică a creației divine.

— ca să spun tot ce am pe inimă, și ca să mă spovedesc pastorului meu așa cum se cuvine — vă mărturisesc că bunul simț este de partea mea. N-aș putea spune că mă prăpădesc după mîntuitorul vostru, care propovăduiește la tot pasul renunțarea și sacrificiul. Povață de avar dată calicilor. Renunțare? De ce, mă rog? Sacrificiu? Cu ce scop? N-am văzut nici un lup jertfindu-se pentru fericirea altui lup. Să nu ne depărtăm de natură. Ne aflăm pe culme; să avem o filozofie superioară. Ce folos că ești sus, dacă ești dus de nas de alții? Să trăim bine! Viața e totul! Nu cred în ruptul capului că omul ar avea altă viață, aiurea — sus, jos, undeva. A! mi se vorbește de sacrificiu și de renunțare; trebuie să iau seama la tot ceea ce fac, sînt silit să-mi bat capul pe tema binelui și a răului, cu ce e drept și cu ce e nedrept, cu ce e îngăduit și cu ce nu-i îngăduit. De ce? Pentru că va trebui să răspund de faptele mele. Cînd? După moarte. Ce vis frumos! După moartea mea, prinde-mă dacă poți! Ia un pumn de cenușă cu o mînă nevăzută. Să spunem adevărul, noi, cei inițiați și care cunoaștem și dedesubtul lucrurilor; nu există nici bine, nici rău; există numai vegetare. Să privim lucrurile în față. Să le cercetăm în toate amănuntele. La naiba! să mergem în adîncul lor. Trebuie să știm să dibuim adevărul, să scormonim pămîntul și să-l descoperim. Atunci încercăm bucurii dintre cele mai rare. Atunci te simți tare și ești fericit. Eu sînt un om dintr-o bucată. Domnule episcop, nemurirea omului e o vorbă goală. O, încîntătoare făgăduință! Vă încredeți în ea. Ce noroc pe Adam! Ești om și vei fi înger, vei avea aripi albastre. Spuneți, vă rog, nu-mi amintesc; nu-i oare Tertulian¹ cel care spune că fericiții întru Domnul vor

¹ Scriitor latin din secolele II—III, apologet al creștinismului.

pluti de la un astru la altul ? Bun ! Vor fi lăcustele stelelor. Și pe urmă îl vor vedea pe Dumnezeu. Ha, ha, ha ! Ce lucruri sarbede toate paradisurile astea ! Dumnezeu e un mare moft. N-am să spun asta în *Monitor*, vezi bine, dar o pot șopti între prieteni. *Inter pocula*¹. Să dai pământul în schimbul paradisului înseamnă să dai vrabia din mână pentru cioara de pe gard. Să te lași amăgit de infinit. Nu-s așa de prost. Eu sînt neant. Mă numesc domnul conte Neant, senator. Existam înainte de a mă naște ? Nu. Am să mai exist după moarte ? Nu. Ce sînt eu ? Un pumn de țărînă închegat într-un trup. Ce rost am pe pământ ? Am de ales. Să sufăr ori să petrec. Unde mă va duce suferința ? În neant. Dar voi fi suferit. Unde mă va duce desfătarea ? În neant. Dar voi fi avut parte de bucurii. Am ales. Trebuie să mănînci ori să fii mîncat. Eu mănînc. E mai bine să fii dinte decît iarbă. Asta-i înțelepciunea mea. Și pe urmă, cum o da Dumnezeu, potrivit ei, groparul e gata, pe noi ăștia ne așteaptă Pantheonul², totul cade în groapa cea mare. Sfîrșitul *Finis*. Lichidare totală. De aici înainte nu mai e nimic. Moartea e moarte, ascultă-mă pe mine. Îmi vine să rîd la gîndul că s-ar putea găsi cineva să mă contrazică. Născociri de doici. Gogorițe pentru copii. Iehova pentru cei în toată firea. Nu, ziua noastră de mîine e noaptea. Dincolo de mormînt nu mai e decît neantul și iar neantul. Fie că ai fost Sardanapal³, fie că ai fost Vincent de Paul⁴,

¹ La un pahar de vin (lat.).

² Literal, în antichitate : templul tuturor zeilor ; la francezi, monument în care se păstrează resturile unor oameni de seamă (Voltaire, Rousseau) ; aici : într-un sens larg de mauzoleu, mormînt.

³ Rege al Asiriei (secolul al IX-lea î.e.n.), tipul monarhului desfrînat.

⁴ Călugăr din secolul al XVII-lea, renumit prin simplitatea moravurilor sale.

e același nimic. Iată adevărul. Deci, trăiți-vă viața, mai presus de toate ! Folosiți-vă de eul vostru atîta vreme cît vă aparține ! Nu, zău, cum vedeți, domnule episcop, eu am filozofia mea și filozofii mei. Nu mă las îmbrobodit cu nerozii. Fără-ndoială că le trebuie ceva și celor de jos, descuților, modeștilor, săracilor. Sînt îndopați cu legende, cu himere, cu suflet, cu nemurire, cu stele, cu paradis. Ei le înghit pe toate. Le întind pe pîinea lor uscată. Cine n-are nimic îl are pe Dumnezeu. E și asta ceva. N-am nimic împotriva, dar îl păstrez pentru mine pe domnul Naigeon. Bunul Dumnezeu e bun pentru popor.

Episcopul bătut din palme.

— Bine zis ! exclamă el. Minunat lucru și cu adevărat uimitor materialismul acesta. Nu-l are orișicine ! O ! cînd îl ai, nu mai poți fi păcălit ; nu te mai lași exilat prostește, cum a făcut Caton¹, nici bătut cu pietre ca Ștefan², nici ars de viu ca Jeanne d'Arc³. Cei care au izbutit să-și însușească acest materialism admirabil au satisfacția de a se simți fără nici o răspundere și de a-și închipui că pot înghiți totul, fără nici o grijă : slujbe, sinecure, demnități, putere dobîndită pe drept sau pe nedrept, compromisuri bănoase, trădări rentabile, delicioase capitulări de conștiință, și că vor intra în mormînt cu digestia făcută. Ce bine-i așa ! Nu spun asta pentru dumneavoastră, domnule senator. Totuși nu pot să nu vă felicit. Dumneavoastră, marii seniori, aveți,

¹ Om politic din Roma antică, apărător al republicii împotriva lui Iuliu Cezar. După înfrîngerea de la Thapsus, s-a refugiat la Urica, lângă Cartagina, unde s-a sinucis.

² După legendă, cel dintîi discipol al lui Isus, ucis pentru credința lui.

³ Eroină a poporului francez (1412—1431), care a organizat și însuflețit lupta maselor populare împotriva cotorpitorilor englezi în ultima parte a războiului de o sută de ani ; a căzut în mîinile dușmanilor, a fost arsă pe rug la Rouen.

precum spuneți, o filozofie proprie, numai pentru dumneavoastră, aleasă, rafinată, la-ndemîna numai a celor bogați, gătită cu toate sosurile, dînd gust și mai bun tuturor desfătărilor vieții. Filozofia asta e smulșă din adîncuri și dezgropată de cercetători deosebiți. Dar dumneavoastră sînteți stăpîni mărinimoși și nu socotiți că e rău ca filozofia poporului să fie credința în Dumnezeu, așa cum tocana e curcanul cu ciuperci al săracului.

IX

UN FRATE DESCRIS DE SORA SA

Pentru a da o idee asupra vieții din casa domnului episcop din Digne și asupra felului în care cele două suflete cuvioase își legau faptele, gîndurile și chiar instinctele lor de femei lesne sperioase, de obiceiurile și de gîndurile episcopului, fără ca el să fie măcar nevoit să deschidă gura spre a le exprima, n-avem decît să transcriem aici o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna vicontesă de Boischevron, prietena ei din copilărie. Scrisoarea a fost găsită de noi.

Digne, 16 decembrie 18...

Dragă doamnă, nu trece o zi fără să vorbim de dumneavoastră. E obiceiul nostru, dar avem și un motiv în plus. Inchipuiți-vă că, spălînd și ștergînd tavanul și pereții, doamna Magloire a făcut unele descoperiri : acum, cele două odăi ale noastre, tapetate cu hîrtie veche, spoită cu var, ar face cînstel chiar unui castel ca al dumneavoastră. Doamna Magloire a dat jos tot tapetul. Dedesubt era ceva. Salomonul meu, unde nu există nici o mobilă, și de care ne folosim ca să întindem rufe la uscat, are o înălțime de cinci-

sprezece picioare, o lățime de optsprezece, tavanul aurit după moda veche și cu grinzi ca la dumnea-voastră. Era acoperit cu pînză, de pe vremea cînd aici fusese spital. În sfîrșit, cu brîie de lemn, ca pe vremea bunicii. Dar să vedeți camera mea. Doamna Magloire a descoperit sub vreo zece rînduri de tapete niște picturi, care, fără să fie prea bune, pot fi păstrate. Una îl înfățișează pe Telemac făcut cavaler de către Minerva¹. Și din nou pe el, în grădinile... nu mai știu cum le spune; în sfîrșit, acolo unde matroanele romane se duceau numai într-o singură noapte. Ce să vă mai spun? Bărbați romani și femei romane (aici e un cuvînt necitit) și așa mai departe. Doamna Magloire le-a curățit, iar la vară o să dreagă unele stricăciuni mărunte, o să lustruiască totul din nou și camera mea va fi un adevărat muzeu.

A găsit, de asemeni, într-un colț al podului, două console de lemn de modă veche. Ni s-au cerut doisprezece franci pentru a le polei din nou, dar banii ăștia mai bine îi dăm săracilor, de altfel sînt tare urîte și mi-ar plăcea mai degrabă o masă rotundă de mahon.

Sînt foarte fericită. Fratele meu e atît de bun! Dă tot ce are săracilor și bolnavilor. Sîntem foarte strîmtorați. Iarna aici e foarte aspră și trebuie să facem ceva pentru cei nevoiași. De bine, de rău, noi avem căldură și lumină. Astea-s marile noastre mulțumiri.

Fratele meu își are obiceiurile lui. Cînd vorbește despre asta, spune că așa trebuie să fie un episcop. Închipuiți-vă că ușa casei nu se încuie niciodată. Intră oricine poștește, de-a dreptul la fratele meu. Nu

¹ Episod din romanul mitologic *Aventurile lui Telemac*, fiul lui *Ulise* de Fénelon (1699), în care se arată că Minerva, zeița înțelepciunii în mitologia antică, l-a însoțit pe Telemac în peregrinările sale, sub chipul bătrînului Mentor.

se teme de nimic, nici măcar noaptea. Așa-i vicleșia lui, spune el.

Nu ne îngăduie să fim îngrijorate pentru el, nici mie, nici doamnei Magloire. Se expune tuturor primejdiilor și nu vrea nici măcar să arătăm că ne dăm seama de ele. Trebuie să știi să-l înțelegi.

Iese pe ploaie, umblă prin apă, pleacă la drum în toiul iernii. Nu se teme de întuneric, de drumurile deochete, de întâlnirile primejdioase.

Anul trecut s-a dus singur prin niște locuri bîntuite de hoți. N-a vrut să ne ia cu dînsul. A lipsit cincisprezece zile; cînd s-a întors, nu i se întîmplase nimic; îl credeam mort și el era teafăr. Spunea: „Iată cum m-au jefuit“. Și a deschis o ladă plină cu toate odorele catedralei din Embrun, pe care hoții i le dăruiseră.

De data asta, la întoarcere, deoarece îi ieșisem în înîmpinare la vreo două leghe împreună cu alți prieteni, nu m-am putut opri să nu-l dojenesc puțin, avînd însă grijă să-i vorbesc numai cînd trăsura făcea zgomot, ca nu cumva să mai audă și altcineva.

La început îmi ziceam: nu există primejdie care să-l oprească; e grozav. Acuma, în sfîrșit, m-am deprins. Îi fac senin doamnei Magloire să nu cumva să-i iasă din voie. Își pune viața în primejdie ori de cîte ori vrea. Eu o iau cu mine pe doamna Magloire, intru în odaia mea, mă rog pentru el și adorm. Sînt liniștită pentru că știu că dacă i s-ar întîmpla vreo nenorocire, asta ar însemna și sfîrșitul meu. M-aș înfățișa înaintea Domnului o dată cu fratele și cu episcopul meu. Doamnei Magloire i-a fost mult mai greu decît mie să se deprindă cu ceea ce numea ea imprudențele lui. Acum însă s-a obișnuit. Ne rugăm amîndouă, ne e frică amîndurora și adormim împreună. Dacă diavolul ar intra în casă, nu ne-am sinchisi. La urma urmei, de ce ne-ar fi teamă în casa asta?

Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălăşluieşte cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvânt. Îl înţeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija Domnului.

Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privinţa lămuririlor pe care mi le cereţi despre familia de Faux. Ştiţi cum le ştie el pe toate, şi câte amintiri are, a rămas şi acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franţei, colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq şi Faocq.

Dragă doamnă, rugaţi pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvania, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atât de scurt pe care şi-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gîndeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hîrtie şi sînt nevoită să închei. Toate cele bune.

Bapristine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepotelul dumneavoastră e încântător. Știți că împlinește în curînd cinci ani ? Ieri a văzut un cal cu genunchere și a întrebat : „Ce are la genunchi ?” E atît de drăguț, mititelul ! Frățiorul lui tîrăște o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură și strigă : „Hi !...”

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei știau să se supună felului de viață al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înțelege pe bărbat mai bine decît se poate înțelege el însuși. Cu înfățișarea sa blîndă și nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvîrșea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-și dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvîrșirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, cînd poate nici el însuși nu-și dădea seama, atît de desăvîrșită era simplitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decît două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere și, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Își dădeau seama, cu o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stînji. De aceea, chiar cînd îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gîndul, cel puțin firea lui și nu-l mai sîcîiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfîrșitul fratelui ei va fi și sfîrșitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o știa.

Există totdeauna cineva lângă noi care e mai tare. Diavolul poate să treacă pe aici, dar bunul Dumnezeu este acela care sălăşluieşte cu noi.

Asta mi-e de ajuns. Fratele meu nu mai are nevoie să-mi spună nici un cuvânt. Îl înţeleg fără să vorbească şi ne lăsăm în grija Domnului.

Aşa se cuvine să ne purtăm cu oamenii superiori.

L-am întrebat pe fratele meu în privinţa lămuririlor pe care mi le cereţi despre familia de Faux. Ştiţi cum le ştie el pe toate, şi câte amintiri are, a rămas şi acum un regalist devotat. E vorba, în adevăr, de-o foarte veche familie normandă din regiunea Caën. Acum cinci sute de ani au existat un Raoul de Faux, un Jean de Faux şi un Thomas de Faux, care erau gentilomi, dintre care unul era senior de Rochefort. Ultimul a fost Guy-Etienne-Alexandre, colonel şi nu ştiu mai ce în cavaleria uşoară din Bretania. Fiica lui, Marie-Louise, s-a măritat cu Adrien-Charles de Gramont, pair al Franţei, colonel în regimentul de gardă şi locotenent general al armatei. Se scrie Faux, Fauq şi Faocq.

Dragă doamnă, rugaţi pe preacuvioasa dumneavoastră rudă, domnul cardinal, să ne pomenească în rugăciunile sale. Cât priveşte pe scumpa dumneavoastră Sylvania, a făcut foarte bine că nu şi-a răpit din timpul atât de scurt pe care şi-l petrece lângă dumneavoastră pentru a-mi scrie. E sănătoasă, vă ascultă sfaturile şi se gîndeşte cu drag la mine. E tot ce doresc. Mi-am amintit de ea prin dumneavoastră. Mă simt fericită. N-o duc prea rău cu sănătatea şi totuşi slăbesc mereu.

Cu bine. Nu mai am hîrtie şi sînt nevoită să închei. Toate cele bune.

Bapristine.

P.S. Cumnata dumneavoastră se află tot aici, împreună cu cei tineri. Nepotelul dumneavoastră e încântător. Știți că împlinește în curînd cinci ani ? Ieri a văzut un cal cu genunchere și a întrebat : „Ce are la genunchi ?” E atît de drăguț, mititelul ! Frățiorul lui tîrăște o mătură veche prin casă ca pe-o trăsură și strigă : „Hi !...”

Precum se vede din această scrisoare, cele două femei știau să se supună felului de viață al episcopului, cu darul deosebit al femeii care-l înțelege pe bărbat mai bine decît se poate înțelege el însuși. Cu înfățișarea sa blîndă și nevinovată, care nu se dezmințea niciodată, episcopul de Digne săvîrșea uneori fapte mari, îndrăznețe, uimitoare, fără să pară că-și dă seama. Femeile tremurau, dar îl lăsau în pace. Uneori doamna Magloire încerca o mustrare înainte, dar niciodată în timpul sau după săvîrșirea faptei. Nu-l stinghereau niciodată, nici măcar cu un semn, într-o acțiune începută. În anumite clipe, fără să fie nevoie să le-o spună, cînd poate nici el însuși nu-și dădea seama, atît de desăvîrșită era simplitatea sa, simțeau în chip nelămurit că se purta ca un adevărat episcop. Atunci nu mai erau decît două umbre în casă. Îl slujeau cu cea mai mare supunere și, dacă pentru a-i fi pe plac trebuiau să dispară, dispăreau. Își dădeau seama, cu o admirabilă delicatețe de instinct, că anumite stăruințe pot stînji. De aceea, chiar cînd îl socoteau în primejdie, înțelegeau, dacă nu gîndul, cel puțin firea lui și nu-l mai sîcîiau cu grija lor. Îl încredințau lui Dumnezeu.

De altminteri, Baptistine spunea, cum s-a văzut mai sus, că sfîrșitul fratelui ei va fi și sfîrșitul ei. Doamna Magloire nu spunea asta, dar o știa.

Era un fel de cocioabă foarte joasă, săracăcioasă, micuță și curată, acoperită cu viță de vie.

În fața ușii, într-un scaun vechi cu roți — care e jilțul țaranului — ședea un om cu părul alb, care zîmbea la soare. Lîngă bătrîn stătea în picioare un băiețaș — ciobănașul. Tocmai îi întindea bătrînului o strachină cu lapte.

Pe cînd episcopul se uita la el, bătrînul glăsui :
— Mulțumesc, zise nu mai am nevoie de nimic. Și zîmbetul lui se întoarse dinspre soare la copil.

Episcopul înaintă. La zgomotul pasului său, bătrînul întoarse capul și pe fața lui se întipări toată uimirea pe care o mai poți încerca după ce-ai trăit o viață întreagă.

— De cînd sînt aici, zise el, pentru întâia dată vine cineva la mine. Cine sînteți dumneavoastră, domnule ?

Episcopul răspunse :

— Mă numesc Bienvenu Myriel.

— Bienvenu Myriel ? Am mai auzit numele ăsta. Dumneavoastră vă spune poporul monseniorul Bienvenu ?

— Mie.

Bătrînul spuse din nou, schițînd un zîmbet :

— În cazul acesta, îmi sînteți episcop ?

— Întrucîtva.

— Poftiți, domnule.

Convenționalul îi întinse episcopului mîna, dar episcopul nu i-o dădu, ci se mărgini să spună :

— Mă bucur să văd că m-au amăgit. Nu păreți de loc bolnav.

— Domnule, răspunse bătrînul, sînt pe cale să mă vindec. Tăcu o clipă, apoi spuse : Voi muri peste trei ceasuri. Pe urmă, adăugă : Sînt nițel doctor ; știu cînd se apropie ceasul din urmă. Ieri mi-erău reci numai labele picioarelor ; astăzi frigul mi-a ajuns

la genunchi ; acumă îl simt urcînd pînă la brîu ; cînd va ajunge la inimă, mă voi sfîrși. Ce frumos e soarele, nu-i așa ? Am cerut să fiu adus aici afară, ca să arunc o ultimă privire asupra lucrurilor. Puteți să-mi vorbiți ; nu mă obosește de loc. Ați făcut bine venind să vedeți un om care trage să moară. E bine ca în asemenea clipe să nu fii singur. Cu toții avem manii ; aș fi vrut să apuc răsăritul. Știu însă că nu mai am decît trei ceasuri. O să se înnopteze. La urma urmei, ce importanță are ? Să sfîrșești nu-i mare lucru. Nu-i nevoie neapărat să fie ziua. Nu-i nimic. Voi muri sub cerul înstelat. Bătrînul se întoarse spre ciobănaș : Tu, du-te de te culcă ! Ai stat de veghe astă noapte. Ești obosit.

Băiatul intră în colibă.

Bătrînul îl urmări cu privirea și adăugă, ca și cum ar fi vorbit singur :

— Pe cînd el o să doarmă, eu am să mor. Somnul lui poate fi bun vecin cu somnul meu.

Episcopul nu era atît de mișcat cum s-ar fi putut crede. I se părea că nu simte prezența lui Dumnezeu în felul acesta de a muri. La drept vorbind — pentru că micile contradicții ale sufletelor mari se cer deopotrivă scoase la iveală — el, care cu alt prilej rîdea cu atîta poftă cînd i se spunea „înălțimea sa“, era oarecum jignit că nu i se spune „monseniore“ și era cît pe ce să spună și el „cetățene“. Avea o poftă de familiaritate ursuză, destul de obișnuită la medici și la preoți, dar cu care el nu era deprins. La urma urmei, omul acesta, convenționalul acesta, reprezentantul poporului, fusese pe vremuri atotputernic ; pentru înția dată, poate, în viața lui, episcopul se simți pornit să fie aspru.

Convenționalul îl privea totuși cu o cordialitate sfioasă, din care se putea desprinde toată umilința celui ce se află în pragul morții.

La rîndul său, episcopul, deşi de obicei se ferea să se lase mînat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convenţional cu o atenţie care, nefiind izvorîtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conştiinţa sa, dacă s-ar fi aflat în faţa oricărui alt om. Un convenţional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar şi din legea milei.

Liniştit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care sîrnesc uimirea fiziologului. Revoluţia a avut mulţi oameni dintr-ăştia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrîn un om încercat. Deşi atît de aproape de moarte, îşi păstrase înfăţişarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mişcarea vînjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morţii, s-ar fi întors din drum, crezînd c-a greşit uşa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau ţepene. Pe acolo îl încheştau umbrele. Picioarele îi erau moarte şi reci, iar capul trăia cu toată puterea vieţii şi părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lîngă el era o piatră. Episcopul se aşeză. Îi vorbi fără înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-aţi votat totuşi pentru moartea regelui.

Convenţionalul păru că nu bagă de seamă subînţelesul amar al cuvîntului „totuşi”. Răspunse. Zîmbetul îi pierise cu totul de pe faţă.

— Nu vă grăbiţi să mă felicitaţi, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, faţă-n faţă cu un glas aspru.

— Ce vreţi să spuneţi ? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului : ignoranţa. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpînirea dobîndită prin fals, pe cînd ştiinţa e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decît de ştiinţă.

— Şi de conştiinţă, adăugă episcopul.

— E acelaşi lucru. Conştiinţa e cantitatea de ştiinţă înăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenţionalul urmă :

— Cît despre Ludovic al XVI-lea, am spus *nu*. Nu mă cred îndreptăţit să ucid un om ; dar mă simt dator să stîrlesc răul. Am votat sfîrşitul tiranului. Adică sfîrşitul prostituţiei pentru femeie, sfîrşitul sclaviei pentru bărbat, sfîrşitul întinericului pentru copil. Votînd pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hîrdău plin de mizerii, revărsîndu-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Aţi putea spune fericire tulburată ; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, fericire apusă. Vai ! N-am ştiut să mergem pînă la capăt, recunosc ; am dărmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desfiinţa cu totul în gîndurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbuşim abuzurile ;

La rîndul său, episcopul, deşi de obicei se ferea să se lase mînat de curiozitate, care, după el, era vecină cu jignirea, nu se putea împiedica de a-l privi pe convenţional cu o atenţie care, nefiind izvorîtă din simpatie, i-ar fi fost poate luată în nume de rău de conştiinţa sa, dacă s-ar fi aflat în faţa oricărui alt om. Un convenţional, însă, i se părea oarecum un om pus în afara legii, scos chiar şi din legea milei.

Liniştit, cu capul sus, cu glas răsunător, G. era unul dintre acei octogenari puternici care sîrînesc uimirea fiziologului. Revoluţia a avut mulţi oameni dintr-ăştia, pe măsura epocii. Ghiceai în acest bătrîn un om încercat. Deşi atît de aproape de moarte, îşi păstrase înfăţişarea unui om sănătos. Avea în căutătura lui limpede, în vorba lui răspicată, în mişcarea vînjoasă a umerilor, ceva care alunga moartea. Azrael, îngerul mahomedan al morţii, s-ar fi întors din drum, crezînd c-a greşit uşa. G. părea că moare pentru că voia să moară. Era o agonie de bunăvoie. Numai picioarele îi erau ţepene. Pe acolo îl încheştau umbrele. Picioarele îi erau moarte şi reci, iar capul trăia cu toată puterea vieţii şi părea învăluit în lumină. G. semăna în această grea clipă cu regele acela din povestea orientală, jumătate carne, jumătate marmură.

Lîngă el era o piatră. Episcopul se aşeză. Îi vorbi fără înconjur.

— Vă felicit, spuse el pe un ton de dojană. N-aţi votat totuşi pentru moartea regelui.

Convenţionalul păru că nu bagă de seamă subînţelesul amar al cuvîntului „totuşi”. Răspunse. Zîmbetul îi pierise cu totul de pe faţă.

— Nu vă grăbiţi să mă felicitaţi, domnule. Am votat pieirea tiranului.

Era un glas neînduplecat, faţă-n faţă cu un glas aspru.

— Ce vreţi să spuneţi ? zise episcopul.

— Vreau să spun că există un tiran al omului : ignoranţa. Am votat pieirea acestui tiran. Tiranul ăsta a născocit regalitatea, care e stăpînirea dobîndită prin fals, pe cînd ştiinţa e autoritatea cucerită prin adevăr. Omul nu trebuie să fie guvernat decît de ştiinţă.

— Şi de conştiinţă, adăugă episcopul.

— E acelaşi lucru. Conştiinţa e cantitatea de ştiinţă înăscută pe care o avem în noi.

Monseniorul Bienvenu asculta, oarecum nedumerit, felul acesta de a vorbi, foarte nou pentru el.

Convenţionalul urmă :

— Cît despre Ludovic al XVI-lea, am spus *nu*. Nu mă cred îndreptăţit să ucid un om ; dar mă simt dator să stîrlesc răul. Am votat sfîrşitul tiranului. Adică sfîrşitul prostituţiei pentru femeie, sfîrşitul sclaviei pentru bărbat, sfîrşitul întinericului pentru copil. Votînd pentru republică, am votat pentru toate astea. Am votat pentru fraternitate, pentru unire, pentru lumină. Mi-am dat sprijinul la prăbuşirea prejudecăţilor şi a greşelilor. Năruirea greşelilor şi a prejudecăţilor aduce lumină. Noi am doborât lumea cea veche, iar lumea cea veche, hîrdău plin de mizerii, revărsîndu-se asupra omenirii, s-a schimbat într-o urnă de fericire.

— Fericire îndoielnică, spuse episcopul.

— Aţi putea spune fericire tulburată ; iar astăzi, după întoarcerea fatală a trecutului care se numeşte 1814, fericire apusă. Vai ! N-am ştiut să mergem pînă la capăt, recunosc ; am dărmat vechiul regim în fapte, dar nu l-am putut desfiinţa cu totul în gîndurile oamenilor. Nu-i de ajuns să înăbuşim abuzurile ;

— Aşa e ! spuse episcopul cu o voce înceată.

— Mai departe, urmă convenţionalul G., aţi pomenit de Ludovic al XVII-lea. Să ne înţelegem. Îi plîngem pe toţi nevinovaţii, pe toţi martirii, pe toţi copiii, pe cei de jos, ca şi pe cei de sus ? Sînt de aceeaşi părere. Dar atunci, v-am mai spus, trebuie să ne întoarcem înainte de '93, iar lacrimile noastre trebuie să înceapă să curgă înainte de Ludovic al XII-lea. Voi plînge pentru vlăstarele regale împreună cu dumneavoastră, cu condiţia ca şi dumneavoastră să plîngeţi cu mine vlăstarele poporului.

— Îi plîng pe toţi, spuse episcopul.

— Deopotrivă ! exclamă G. Şi dacă balanţa trebuie să încline, să fie de partea poporului. Prea a suferit mult.

Urmă iar o scurtă tăcere. De astă dată o rupse convenţionalul. Se ridică într-un cot, îşi prinse obrazul între degete, aşa cum facem fără să vrem atunci cînd punem întrebări sau cînd ne gîndim, şi se adresa episcopului cu o privire plină de toate puterile agoniiei. Fu aproape ca o explozie :

— Da, domnule, prea mult a suferit poporul. Şi-n definitiv, de asta aţi venit aici, ca să mă descoaseţi şi să-mi vorbiţi de Ludovic al XVII-lea ? Eu nu vă cunosc. De cînd mă aflu prin părţile astea, am trăit singur în ograda asta, fără să ies vreodată pe-afară, fără să văd pe altcineva decît pe băiatul care mă îngrijeşte. Numele dumneavoastră, e drept, a ajuns cam nedesluşit pînă la mine şi, trebuie să recunosc, într-o lumină prielnică ; dar asta nu înseamnă nimic. Oamenii îndemînatici au atîtea mijloace de-a cîştiga încrederea celor simpli ! Dar, fiindcă veni vorba, n-am auzit huruitul trăsurii dumneavoastră ; aţi lăsat-o, desigur, dincolo de tufiş, la răspîntie. Nu vă cunosc, vă spun. Mi-aţi spus că sînteţi episcopul, dar asta nu mă lămureşte cîtusi de puţin asupra dum-

neavoastră. Într-un cuvânt, vă repet întrebarea : cine sînteți ? Un episcop, adică un prinț al bisericii, un personaj aurit, cu blazon, cu avere și cu venituri însemnate — episcopia din Digne are un venit fix de cincisprezece mii de franci și zece mii de franci din venituri întâmplătoare, în total douăzeci și cinci de mii de franci — cu bucătării și cu servitorime în livrea ; sînteți unul dintre aceia care se hrănesc bine, care mănîncă vineri păsări, care se fudulesc în trăsurile de gală cu lacheii în față și la spate, care stau în palate și merg numai pe sus, în numele Domnului care mergea cu picioarele goale. Sînteți un prelat ; aveți venituri, palate, cai, valeți, masă îmbelșugată, toate desfătările vieții ; le aveți toate astea ca și alții și, ca și alții, vă bucurați de ele ; foarte bine ; dar asta spune prea mult, sau nu spune nimic ; pe mine nu mă luminează asupra valorii dumnea-voastră reale și adevărate, asupra dumnea-voastră care veniți probabil cu gîndul de a-mi aduce mîntuirea. Cu cine stau de vorbă ? Cine sînteți ?

Episcopul lăsă capul în jos și răspunse :

— *Vermis sum*¹ !

— Vierme cu trăsură ! mormăi convenționalul.

Era rîndul convenționalului să fie trufaș și al episcopului să se arate umil.

Episcopul spuse cu blîndețe :

— Domnule, fie și-așa ! Dar lămurește-mă : întrucît trăsura mea, care e la doi pași dincolo de copaci, întrucît masa mea îmbelșugată și păsările pe care le mănînc vineri, întrucît veniturile mele de douăzeci și cinci de mii de franci, întrucît palatul meu și lacheii pe care-i am, dovedesc că mila nu-i o virtute, că iertarea nu-i o datorie și că '93 n-a fost cumplit ?

¹ Sînt un vierme (lat.).

Convenționalul își trecu mîna pe frunte ca pentru a alunga un nor.

— Înainte de a vă răspunde, zise el, vă rog să mă iertați. Am greșit, domnule. Vă aflați la mine, sînteți oaspetele meu. Trebuie să fiu politicos. Dumneavoastră discutați ideile mele; se cuvine să mă mărginesc a combate raționamentele dumneavoastră. Bogațiile și desfătările dumneavoastră sînt argumente pe care le am împotriva dumneavoastră în discuție, dar nu-i frumos să mă folosesc de ele. Vă făgăduiesc că n-am s-o mai fac.

— Vă mulțumesc, spuse episcopul.

G. continuă :

— Să ne întoarcem la lămurirea pe care mi-o cereți. Unde am rămas? Ce spuneți? Că '93 a fost cumplit?

— Da, cumplit! zise episcopul. Ce credeți despre Marat¹, care bătea din palme în fața ghilotinei?

— Ce credeți despre Bossuet² care binecuvînta persecuțiile religioase?

Răspunsul era aspru, dar mergea drept la țintă, cu siguranța unei săgeți. Episcopul tresări; nu-i veni în minte nici o ripostă, dar se simțea jignit de felul cum fusese pomenit numele lui Bossuet. Chiar și spiritele superioare au idoli lor și uneori se simt parcă rănite de lipsa de respect a logicii.

Convenționalul începuse să gîfnească; respirația agitată a agoniei, amestecată cu suflul din umbră, îi tăia glasul; privirea însă îi era cu desăvîrșire lucidă. Continuă :

¹ Unul din conducătorii Revoluției Franceze, ziarist și deputat în Convențiunea Națională; a reprezentat cu intransigență extrema stîngă iacobină; asasinat în 1793 de regalista Charlotte Corday.

² Episcop francez din vremea lui Ludovic al XIV-lea; predicator și teolog; teoretician al „monarhiei de drept divin“.

— Aș vrea să mai spun încă ceva. În afară de revoluție — care, privită în întregul ei, este o uriașă afirmație omenească — '93, vai ! e o replică. Îl găsiți cumplit, dar toată monarhia, domnule ? Carrier¹ e un bandit ; dar ce nume îi dați lui Montrevel² ? Fouquier-Tinville³ e un ticălos, dar ce părere aveți despre Lamoignon-Bâville⁴ ? Miallard⁵ e groaznic, dar Salux Tavannes⁶, mă rog ? Moș Duchesne⁷ e feroce, dar ce epitet îmi veți găsi pentru moș Letellier⁸ ? Jordan-Coupe-Tête⁹ e un monstru, dar mai mic decât domnul marchiz de Louvois¹⁰. Domnule, domnule, o plîng pe Marie-Antoinette, arhiducesă și regină, dar o plîng și pe biata hughenotă care, în 1685, sub Ludovic cel Mare, domnule, pe cînd își

¹ Deputat în Convențianea Națională, trimis la Nantes cu puteri discreționare pentru a lua măsuri împotriva revoltei vandee, i-a nimicit pe contrarevoluționari.

² Mareșal sub Ludovic al XIV-lea ; a participat la persecuțiile împotriva protestanților.

³ Acuzator public al Tribunalului revoluționar în 1792—1794.

⁴ Guvernator civil al Languedocului ; intendant sub Ludovic al XIV-lea ; a instituit teroarea împotriva comisarșilor, țărani calviști revoltați în munții Ceveni.

⁵ Luptător în vremea revoluției bargheze din Franța. A participat la luarea Bastiliei.

⁶ Guvernator al Burgundiei pe vremea războaielor religioase din Franța (secolul al XVI-lea). Persecutor crunt al protestanților, a fost unul din sfetnicii Caterinei de Medicis care au îndemnat-o la măcelul calvinistilor din noaptea Sfînului Bartholomeu (1572).

⁷ Poreclă a lui Jacques Hibert (după titlul ziarului său *Le Père Duchesne*), iacobin, unul dintre revoluționarii cei mai conșvenți.

⁸ Iezuit, confesor al lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a îndemnat la persecuții religioase.

⁹ Revoluționar din Provansa, renumit pentru severitatea cu care reprimă comploturile regaliste.

¹⁰ Ministru de război al lui Ludovic al XIV-lea, cunoscut prin cruzimile sale ; organizatorul persecuțiilor crunte împotriva calvinistilor.

alăpta copilul, a fost legată, goală pînă la brîu, de un stîlp, și copilul ținut la distanță ; sînul i se umplea de lapte și inima de spaimă ; micuțul, galben și flămînd, vedea sînul, trăgea să moară și țipa ; iar călăul îi spunea femeii, care era și mamă și doică : „Leapădă-te !“, punînd-o să aleagă între moartea copilului și moartea conștiinței. Ce spuneți de acest chin al lui Tantal¹ aplicat unei mame ? Domnule, țineți minte lucrul acesta : Revoluția Franceză a avut rosturile ei. Înverșunarea ei va fi iertată de viitor. Urmarea ei e o lume mai bună. Loviturile ei cele mai grozave au adus o mîngiere neamului omenesc. E de ajuns. Mă opresc ; prea am dreptate. De altfel, mă sfîrșesc. Și, fără să se mai uite la episcop, convenționalul își încheie gîndul cu aceste cuvinte liniștite : Da, brutalitățile progresului se numesc revoluții. Cînd li se pune capăt, recunoaștem că neamul omenesc a fost zgîlțit, dar a înaintat.

Convenționalul nu-și dădea seama că luase cu asalt, una după alta, toate întăriturile lăuntrice ale episcopului. Mai rămăsese totuși una, și de pe această ultimă poziție de rezistență a monseniorului Bienvenu porniră cuvintele în care se vădea din nou aproape toată asprimea de la început :

— Progresul trebuie să creadă în Dumnezeu. Binele nu poate avea slujitori nelegiuți. Ateul e un rău cîrmuitor de oameni.

Bătrînul reprezentant al poporului nu răspunse. Avu un fior. Se uită la cer și o lacrimă se ivi înțetșor în umbra genelor.

Cînd pleoapa fu plină, lacrima se prelinse pe obrazul pămîntiu și el spuse, aproape bîgîind, încet, ca

¹ Aluzie la o legendă mitologică, după care Tantal, rege al Lydiei, fusese condamnat de zei să sufere în infern de foame și sete, fără a și le putea potoli, fiindcă apa și fructele spre care își întindea mîinile se retrăgeau la apropierea lor.

și cum și-ar fi vorbit lui însuși, cu ochii pierduți în gol :

— O, tu, ideal, numai tu ești !

Episcopul simți un fel de zguduire ce nu se poate descrie.

După o scurtă tăcere, bătrînul ridică un deget spre cer și spuse :

— Infinitul există. E-acolo. Dacă infinitul n-ar avea eul său, eul ar fi hotarul său ; n-ar mai fi infinit : cu alte cuvinte, n-ar mai exista. El însă există. Deci are eul său. Acest eu al infinitului e Dumnezeu.

Muribundul rostise aceste ultime cuvinte cu glas tare și cu înfiorarea extazului, ca și cum ar fi văzut pe cineva. După ce vorbi, ochii i se închiseră. Sforțarea îl sleise. Se vedea că trăise într-o clipă cele câteva ceasuri pe care le mai avea de trăit. Ceea ce spusese îl apropiase de moarte. Clipa supremă sosea.

Episcopul înțelese ; trebuia să se grăbească ; venise ca preot ; de la răceala cea mai mare trecu treptat la emoția cea mai adîncă ; se uită la ochii închiși, luă mîna bătrînă, zbîrcită și înghețată, și se plecă asupra muribundului.

— Ceasul acesta e ceasul Domnului. Nu credeți c-ar fi păcat să ne fi întîlnit în zadar ?

Convenționalul deschise din nou ochii. Pe fața lui se întipărise o expresie gravă și întunecată.

— Domnule episcop, spuse el, cu o încetineală care se datora poate mai degrabă mîndriei sufletești decît slăbirii puterilor, mi-am petrecut viața în meditație, studiu și contemplare. Aveam șaiszeci de ani cînd țara m-a chemat și mi-a cerut să mă ocup de treburile publice. M-am supus. Se petreceau abuzuri ; le-am combătut. Existau tiranii ; le-am nimicit. Existau drepturi și principii ; le-am proclamat și propovăduit. Teritoriul era cotropit ; l-am apărut. Franța era amenințată ; i-am dat pieptul meu drept scut.

N-am fost bogat ; sînt sărac. Am fost unul dintre conducătorii statului ; pivnițele Tezaurului erau atît de pline, încît a fost nevoie să se proptească zidurile, gata să se năruiască sub povara aurului și argintului ; eu luam masa cu un franc și zece centime în strada l'Arbre Sec. I-am ajutat pe oropsiți, i-am alinat pe suferinzi. Am sfîșiat pînza altarului, e drept, dar am făcut-o pentru a pansa rănilor patriei. Am susținut întotdeauna mersul înainte al omenirii spre lumină și m-am împotrivit adesea progresului necruțător. Cînd s-a ivit prilejul, mi-am sprijinit adversarii, pe voi. Era la Peteghem, în Flandra, acolo unde regii merovingieni își aveau palatele de vară, o mînaștere a urbanistilor, mînașirea Sainte-Claire din Beaulieu ; am salvat-o în 1793. Mi-am făcut datoria după puterile mele și am făcut tot binele pe care l-am putut face. După aceea am fost izgonit, hărțuit, urmărit, persecutat, ponegrit, batjocorit, huiduit, blestemat, proscris. De ani de zile, cu părul albit, simt că oamenii se cred îndreptățiți să mă disprețuiască ; pentru mulțimea neștiutoare am înfățișarea unui blestemat și, fără să dușmănesc pe nimeni, primesc singurătatea urii. Acum am optzeci și șase de ani ; mor. Ce vreți de la mine ?

— Binecuvîntarea ! spuse episcopul.

Și îngenunche.

Cînd episcopul ridică privirea, fața convenționalului se înseninase. Își dăduse sfîrșitul.

Episcopul se întoarse acasă, copleșit de nu se știe ce gînduri. Petrecu toată noaptea în rugăciuni. A doua zi, cîțiva curioși încercară să-i vorbească despre convenționalul G. ; el se mărgini să le arate cerul. De-atunci dragostea și mila lui față de nevoiași și de suferinzi sporî. Orice aluzie la „bătrînul scelerat G.“ îl făcea să cadă într-o tulburare neobișnuită. Nimeni n-ar fi putut spune că trecerea acestui spirit prin fața spiri-

tului său și răsfrîngerea acestei mari conștiințe într-
sa nu-l ajutaseră întrucîtva să se apropie de desă-
vîrșire. Firește, această „vizită duhovnicească“ fu un
bun prilej de clevetiri pentru diferitele tabere din
localitate. „Trebuia oare să se ducă un episcop la
căpătîiul unui astfel de muribund? De bună seamă,
nu putea fi vorba de o convertire. Toți revoluțio-
narii sînt niște eretici. Atunci de ce s-a dus? Ce-a
căutat acolo? S-a dus numai din curiozitate, împins de
diavol.“

Într-o zi, o văduvă de neam, din soiul obraznic
care se credea spiritual, i se adresă cu o vorbă de
duh :

— Monsenior, lumea se întreabă cînd veți purta
și înălțimea-voastră boneta roșie.

— O ! o ! iată o cuțoare buclucașă, răspunse epis-
copul. Din fericire, cei care o disprețuiesc la bonetă,
o venerază la pălărie !...

XI

O REZERVĂ

Am risca foarte mult să ne înșelăm dacă am de-
duce de-aici că monseniorul Bienvenu era un „episcop-
filozof“ sau un „preot patriot“. Întîlnirea, sau ceca ce
s-ar putea numi apropierea lui de convenționalul
G., îi lăsase un fel de uimire care-l făcuse și mai
blajin. Atîta tot.

Deși monseniorul Bienvenu n-a fost cîtuși de pu-
țin om politic, e poate locul să arătăm aici, foarte pe
scurt, atitudinea lui față de evenimentele de pe atunci,
presupunînd că monseniorul Bienvenu se va fi gîndit
vreodată să aibă vreo atitudine. Să ne întoarcem,
deci, cu cîțiva ani în urmă. Puțin după înălțarea

domnului Myriel la rangul de episcop, împăratul îl făcuse baron al imperiului, împreună cu mai mulți alți episcopi. Arestarea papei s-a petrecut, cum se știe, în noaptea de 5 spre 6 iulie 1809 ; cu prilejul acesta, domnul Myriel a fost chemat de Napoleon la sinodul episcopilor din Franța și din Italia, care fusese convocat la Paris. Sinodul s-a ținut la Notre-Dame și s-a întrunit pentru întâia dată la 15 iunie 1811 sub președinția domnului cardinal Fesch ¹. Domnul Myriel făcea parte dintre cei nouăzeci și cinci de episcopi care răspuseseră inițiativei. Dar n-a luat parte decât la o singură ședință și la trei sau patru conferințe restrânse. Episcop al unei eparhii de munte, trăind în mijlocul naturii, în simplitate rustică și lipsuri, părea să aducă, printre aceste emnente personaje, idei care schimbau temperatura adunării. Se întoarse în grabă la Digne. Fu descusut saupra acestei întoarceri pripite și el răspuse :

— Îi stingheream. Le aduceam aerul de afară. Le făceam impresia unei uși deschise.

Altă dată spuse :

— Ce vreți ? Monseniorii ăștia sînt prinți. Eu nu-s decât un biet episcop de țară.

Adevărul e că displicuse. Printre alte ciudățenii, într-o seară, pe cînd se găsea la unul dintre colegii săi cei mai de vază, merse pînă acolo încît spuse :

— Frumoase pendule ! Frumoase covoare ! Frumoase livrele ! Grozav trebuie să stingherească. O ! eu n-aș vrea să am tot prisosul ăsta care să-mi strige mereu în urechi : „Sînt oameni care mor de foame ! Sînt oameni care îngheață de frig ! Sînt săraci ! Sînt atîția săraci !“...

În treacăt fie zis, ura împotriva luxului nu-i o ură întemeiată. Ura aceasta ar trebui să cuprindă și ura

¹ Un unchi al lui Napoleon I, care l-a folosit ca diplomat și l-a făcut arhiepiscop de Lyon.

împotriva artelor. Totuși, pentru oamenii bisericii, în afară de cheltuieli de reprezentare și de ceremonii, luxul e o greșală. Pare că dovedește deprinderi nu tocmai caritabile. Un preot n-are rost să fie bogat. Preotul trebuie să fie cît mai aproape de săraci. Ar putea pleca urechea neîncetat, zi și noapte, la toate amărăciunile, la toate nenorocirile, la toate mizeriile, dacă n-ar cunoaște prin el însuși, cît de cît, sfînta mizerie, ca praful stîrnit de muncă? Ne-am putea închipui un om lîngă jeratic căruia să nu-i fie cald? Ne-am putea închipui un muncitor care lucrează fără-nctare la un cuptor și care să n-aibă nici un fir de păr ars, nici o unghie înnegrită, nici un strop de sudoare, nici o urmă de fum pe față? Cea dintîi dovadă a milei la un preot, și mai ales la un episcop, e sărăcia.

Iată, fără îndoială, ce gîndea domnul episcop din Digne.

N-ar trebui să se creadă, de altfel, că împărtășea, în anumite chestiuni delicate, ceea ce noi numim „ideile secolului“. Nu se prea amesteca în certurile teologice ale zilei și trecea sub tăcere chestiunile care compromit biserica și statul; dar dacă cineva și-ar fi dat ostencala, ar fi descoperit că era mai mult ultramontan decît galican¹. Întrucît facem un portret și nu vrem să ascundem nimic, sîntem nevoiți să adăugăm că a rămas nepăsător la prăbușirea lui Napoleon. Începînd din 1813, a aderat la toate manifestările ostile sau le-a aplaudat. A refuzat să-l vadă la întoarcerea sa din insula Elba și s-a ferit să ordone în eparhia sa rugăciuni publice pentru împărat în timpul celor o sută de zile.

¹ *Ultramontan*, catolic partizan al subordonării bisericii din Franța autorității papei chiar în chestiunile laice, administrative; *galicanii* sînt partizanii independenței administrative a bisericii catolice din Franța.

În afară de sora sa, domnișoara Baptistine, mai avea doi frați: unul general, celălalt prefect. Le scria destul de des amîndurora. Păstră oarecare răceală față de primul, cîtăva vreme, deoarece, pe cînd comanda în Provence, pe vremea debarcării de la Cannes¹, generalul se pusese în fruntea a o mie două sute de oameni și pornise pe urmele împăratului, în așa fel încît să-l facă scăpat. Corespondența lui rămăsese mai caldă față de celălalt frate, fostul prefect, un om cinstit și demn, care trăia retras la Paris, în strada Cassette.

Monseniorul Bienvenu avusese deci și el cîndva spirit de partid, ceasul lui de amărăciune, zbuciumul lui. Umbra pasiunilor trecătoare se abăt看 și asupra acestui suflet mare și blînd, preocupat de problemele eternității. Firește un om ca el nu trebuia să aibă păreri politice. Să nu fim înțeleși greșit; nu confundăm așa-zisele „păreri politice” cu marea aspirație spre progres, cu sublimul crez patriotic, democratic, omenesc, care, în zilele noastre, trebuie să alcătuiască fondul oricărei minți generoase. Fără să intrăm în adîncul unor lucruri care nu au decît o legătură indirectă cu subiectul cărții de față, vom spune doar atît: ar fi fost frumos ca monseniorul Bienvenu să nu fi fost regalist și ca privirea lui să nu se fi abăt看 nici o singură clipă de la contemplarea senină, care, pe deasupra tuturor frămîntărilor omenesti, vede strălucind cele trei lumini neprihănite: Adevărul, Dreptatea, Mila.

Recunoscînd totuși că Dumnezeu nu-l făcuse pe monseniorul Bienvenu pentru vreo funcție politică,

¹ Cele „o sută de zile” au început cu sosirea lui Napoleon în Franța din insula Elba, locul primului său exil. Debarcarea a avut loc între Cannes și Fréjus, pe coasta provansală (martie 1815).

am fi înțeles și admirat protestul în numele dreptului și al libertății, opoziția mândră, rezistența primejdioasă și dreaptă față de atotputernicul Napoleon. Dar ceea ce ne place față de cei ce se înalță, ne place mai puțin față de cei ce cad. Ne place lupta atîta vreme cît există primejdie ; și, în orice caz, numai luptătorii din prima clipă au dreptul să fie răzbunătorii din urmă. Cel ce n-a fost acuzător îndărătnic în epoca prosperității, trebuie să tacă în fața prăbușirii. Denunțatorul succesului e singurul judecător firesc al căderii. În ceea ce ne privește, atunci cînd providența intră în joc și lovește, o lăsăm să-și vadă de treabă. Anul 1812 începe să ne descurajeze. În 1813, rupînd cu lașitate tăcerea, acel corp legislativ taciturn, încurajat de un șir de catastrofe, ne-a sîrnit indignarea și ar fi fost o greșală să aplaudăm ; în 1814, în fața mareșalilor trădători, în fața senatului care trecea de la o ticăloșie la alta, insultînd după ce divinizase, în fața idolatriei care da înapoi scuipîndu-și idolul, era o datorie să întorci capul ; în 1815, cînd marile dezastre pluteau în aer, cînd Franța simțea fiorul catastrofei apropiate, cînd se întrezări un Waterloo deschis sub pașii lui Napoleon — dureroasa aclamație adresată de armată și de popor unui osîndit al soartei n-avea nimic ridicol și, făcînd toate rezervele asupra despotului, o inimă ca a episcopului din Digne n-ar fi trebuit să nescotească ceea ce era măreț și mișcător în îmbrățișarea fierbinte, pe marginea prăpastiei, dintre o mare națiune și un om mare.

Dar în afară de asta, a fost, în orice împrejurare, drept, sincer, cumsecade, inteligent, simplu și demn, binefăcător și binevoitor, ceea ce este tot o binefacere. Era un preot, un înțelept, un om întreg. Trebuie

să recunoaştem că, şi în atitudinea politică pe care i-am reproşat-o şi pe care sîntem porniţi s-o judecăm cu asprime, el a fost îngăduitor şi uşor de înduplecat, poate chiar mai mult decît noi înşine.

Portarul primăriei fusese pus acolo de împărat. Era un fost subofiţer din vechea gardă, combatant de la Austerlitz, bonapartist convins. Îi scăpau din cînd în cînd bietului om cuvinte nechibzuite, pe care legea de atunci le socotea „expresii sedicioase“. De cînd profilul imperial dispăruse de pe Ordinul Legiunii de onoare, nu se mai îmbrăca „în uniformă“, cum spunea el, ca să nu fie silit să-şi pună decoraţia. Scosese el singur cu pietate efigia imperială de pe crucea dată de Napoleon; rămăsese pe ea o gaură pe care n-a încercat s-o astupe niciodată. „Mai bine mor, spunea el, decît să port pe piept cele trei broaşte¹“. Îşi bătea joc în gura mare de Ludovic al XVIII-lea. „Un bătrîn gutos cu ghetre englezeşti, spunea el. Ducă-se în Prusia cu barba lui de capră!“ Era fericit că putea uni într-o singură imprecăţie cele două lucruri ce-i erau mai nesuferite: Prusia şi Anglia. Făcu atîtea pozne, încît îşi pierdu postul. Se pomeni zvîrlit pe drumuri, fără pîine, cu nevastă şi copii. Episcopul îl chemă la el, îl muştră cu blîndeţe şi-l numi uşier la catedrală. În eparhie domnul Myriel era adevărat păstor, prietenul tuturor.

După nouă ani, monseniorul Bienvenu se bucura în oraşul Digne, mulţumită faptelor sale bune şi blîndeţii sale, de o veneraţie caldă, filială. Purtarea lui chiar faţă de Napoleon a fost înţeleasă şi iertată în chip tacit de către popor, care-şi adora împăratul, dar care-şi iubea şi episcopul.

¹ Cele trei flori de crin, emblemă a Burbonilor.

SINGURĂTATEA MONSENIORULUI BIENVENU

Pe lângă un episcop se află mai întotdeauna un pîlc de preoți mărunți, ca un stol de tineri ofițeri în jurul unui general. Sînt cei pe care fermecătorul sfînt Francisc din Sales¹ îi numește undeva „pui de preoți“. Orice carieră are aspiranții săi, care fac alai celor ajunși. Nu există putere care să nu aibă anturajul ei; nu există avere care să nu aibă curtenii ei. Cei ce vor să-și facă un viitor roiesc în jurul prezentului strălucitor. Orice metropolă are statul său major. Orice episcop cu oarecare influență are pe lângă el o echipă de heruvimi seminariști, care fac strajă și păstrează ordinea în palatul episcopal și care stau de gardă în jurul zîmbetului monseniorului. A fi pe placul unui episcop însemnează pentru un subdiacon a fi cu piciorul în scară. Trebuie să-ți croiești drum. Apostolatul nu disprețuiește canonicatul.

Așa cum în alte domenii există oameni cu vază, în biserică există ranguri mari. Aceștia sînt episcopii cu trecere, bogați, cu venituri mari, dibaci, acceptați de lume, știind desigur să se roage, dar știind să și ceară, silind fără muștrări de conștiință o întreagă eparhie să facă anticameră, trăsura de unire între sacristie și diplomatie, mai mult prelați decît episcopi. Fericiți cei ce le cîștigă încrederea! Bucurîndu-se de credit, ei fac să curgă în jurul lor — asupra celor prevenitori și a celor favorizați și peste întreg acest tineret care știe să placă — parohiile grase, veniturile canonice, arhidiaconatele, duhovniciile și funcțiile la catedrale, în așteptarea demnităților episcopale. Înaintînd ei înșiși, înlesnesc as-

¹ Episcop francez (1567—1622), autorul unei cărți de propagandă catolică, *Introducere în cucernicie*, foarte citită în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

censiunea sateliților lor ; e un întreg sistem solar în mișcare. Strălucirea lor se răsfrînge și asupra suitei. Belșugul lor se fărîmîțează în culise sub formă de mici și mănoase promoții. Cu cît e mai mare eparhia patronului, cu atît e mai grasă parohia favoritului. Și, pe urmă, Roma e aproape. Un episcop care se pricepe să ajungă arhiepiscop știe ce are de făcut ca să ajungă cardinal, te introduce în conclav¹, intri în sinodul curții papale, primești mantia episcopală, iată-te auditor, camerier al papei, monsenior, și de la înălțime la eminență nu mai e decît un pas, iar între eminență și sanctitate nu mai e decît desertăciunea unui vot. Orice tichie poate visa să se schimbe în tiară. Preotul e singurul om din zilele noastre care poate ajunge în chip firesc rege ; și ce rege ! Rege suprem ! De aceea, ce pepinieră de aspirații e un seminar ! Cîți copii sfioși de cor, cîți preoți tineri nu poartă scris pe frunte semnul norocului. Ambiția, se numește pe sine vocație ; cine știe ? poate cu bună credință, înșelîndu-se singură, cu toată cucernicia.

Modest, sărac, deosebit, monseniorul Bienvenu nu era socotit printre pontifi. Se vedea asta din lipsa desăvîrșită a tinerilor preoți din jurul lui. Se știa că la Paris „n-a avut nici o trecere“. Nici un viitor deosebit nu părea să-l aștepte pe bătrînul singuratic. Nici un mugure al ambiției nu se încumeta să înflorească în umbra sa. Canonicii și marii săi vicari erau niște bătrîni cumsecade, oameni din popor, ca și el, zăvorîți, ca și el, în această eparhie fără perspective de cardinalat și care semănau cu episcopul lor, cu singura deosebire că ei erau sfîrșiți, iar el era desăvîrșit. Era atît de vădită imposibilitatea de a face carieră pe lîngă monseniorul Bienvenu, încît, abia ieșiți din seminar, tinerii hirotonisiți de el luau recomandatii de la arhiepiscopii din Aix sau din

¹ Adunarea cardinalilor catolici care alege un nou papă.

Auch și plecau în grabă într-acolo. Căci, în definitiv, repetăm, ne place să fim săltați. Un sfânt care trăiește într-o abnegație fără măsură însemnează o vecinătate primejdioasă; ar putea să transmită prin molipsire o sărăcie fără leac, înțepenirea articulațiilor necesare înaintării — într-un cuvânt, mai multă renunțare decît e de dorit; și oamenii se feresc de virtutea asta rîioasă. Așa se explică izolarea monseniorului Bienvenu. Trăim într-o societate întunecată. A reuși, iată învățătura care se prelinge picătură cu picătură din corupția atotstăpînitoare.

În treacăt fie zis, succesul e ceva destul de respingător. Falsa lui asemănare cu meritul îi înșală pe oameni. Pentru mulțime izbînda este aproape totuna cu superioritatea. Succesul se confundă cu talentul, caută să înșele istoria. Singuri Iuvenal¹ și Tacit² mai mîrîie. În vremea noastră, o filozofie aproape oficială a intrat slugă la el, poartă livrea succesului și face slujba de anticameră. Să reușești, asta-i învățătura! Prosperitatea presupune capacitate. A cîștiga la loterie, iată iscusința. Cine triumfă e venerat. Naște-te într-o zodie bună și nu-ți mai trebuie nimic. Ai noroc, ai totul; ești fericit, lumea te crede mare. În afară de cinci sau șase mari excepții, care fac strălucirea unui secol, admirația contemporanilor nu e altceva decît miopie. Poleiala e aur! Poți să fii primul venit, nu-i nimic, dacă parvii. Omul de rînd e un bătrîn Narcis³ care se adoră pe sine și care aplaudă vulgaritatea. Însușirile alese, grație cărora poți fi Moise, Eschyl, Dante, Michelangelo sau Napo-

¹ Poet satiric latin (secolul I) de o rară virulență; simbol al protestatarilor plini de indignare împotriva moravurilor corupte.

² Istoric latin (secolul I), care a denunțat fără cruțare, în *Istorie* și în *Annale*, cruzimile lui Nero și ale lui Domițian.

³ Tînăr frumos care, după mitologia greacă, se îndrăgostise de propriul său chip și își petrecea tot timpul contemplîndu-l în apa unui rîu — simbol al încîntării de sine.

leon, sînt atribuite de către mulțime, dintr-o dată și prin aclamații, oricui își atinge ținta într-un domeniu oarecare. Fie că un notar ajunge deputat, că un fals Corneille a scris *Tiridate*¹, că un eunuc ajunge să stăpînească un harem, că un Prudhomme² militar cîștigă din întîmplare bătaia hotărîtoare a unei epoci, că un farmacist a născocit niște tălpi de carton pentru armata din Sambre-et-Meuse și-și asigură, cu acest carton vîndut drept piele, un venit de patru sute de mii de franci, fie că un negustor de mărunțișuri îmbrățișează camăta și-o face să fete șapte-opt milioane, al căror părinte e el și-a căror mamă e ea, fie că un predicator ajunge episcop prin fonfaiala lui, că un administrator de casă mare e atît de bogat, la plecarea din serviciu, încît ajunge ministru de finanțe — oamenii numesc asta geniu, tot așa cum numesc frumusețe figura lui Mousquenton³ și maiestrate gîtul vînjos al lui Claudiu⁴. Ei confundă constelațiile de pe bolta cerului cu stelele pe care le imprimă etichetele rațelor în nămolul mlaștinii.

XIII

CE CREDEA

Din punct de vedere al ortodoxiei, nu va fi nevoie să-l cercetăm pe domnul episcop din Digne. În

¹ *Tiridate*, rege al Armeniei și aliat al romanilor (secolul al III-lea), a devenit eroul unei tragedii a lui Campistron, autor dramatic francez de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. La Victor Hugo numele lui este adesea folosit ca simbol al epigonilor fără talent. A fost într-adevăr un imitator servil, în stil mai ales, al lui Corneille și Racine.

² Erou al cărții lui Henry Monnier, *Memoriile lui Joseph Prudhomme* — tipul burghezului mărginit și mulțumit de sine.

³ Clovn din timpul restaurației, celebru prin urîtenia lui.

⁴ Împărat roman (41—54).

fața unui astfel de suflet, nu putem simți decât respect. Conștiința celui drept trebuie crezută pe cuvânt. De altfel, ținând seama de anumite naturi, admitem posibilitatea dezvoltării tuturor frumuseților virtuții omenești într-o credință diferită de a noastră.

Ce credea el despre cutare dogmă sau despre cutare mister? Tainele sufletului omenesc nu le cunoaște decât mormântul, unde sufletele intră goale. Sîntem însă încredințați că nicideată dificultățile credinței nu erau rezolvate de el prin ipocrizie. Diamantul nu poate putrezi. credea din toată puterea sufletului său. „*Credo in Patrem* ¹!” exclamă el adesea, găsind de altminteri în saptete bune toată mulțumirea de care avea nevoie conștiința și care-ți spune în șoaptă : „Faci voia Domnului !”

Ceea ce ne credem datori să notăm este că, în afară de — ca să zicem așa — și dincolo de credința sa, episcopul dovedea un surplus de iubire. Din pricina lui, *guia multum amavit* ², era socotit vulnerabil de către „oamenii serioși”, de către „persoanele grave”, de către „oamenii cu judecată” ; locuțiuni alese ale tristei noastre lumi, în care egoismul primește cuvîntul de ordine de la pedantism. Ce era acest surplus de iubire? Era o bunăvoință senină revărsată asupra oamenilor și care, cum am mai spus, ajungea uneori pînă la lucruri. Nu știa ce e disprețul. Era îngăduitor cu fapăturile Domnului. Orice om, chiar și cel mai bun, are într-însul o asprime de care nu-și dă seama și pe care o păstrează față de animale. Episcopul din Digne nu cunoștea asprimea această, proprie totuși multor preoți. Nu mergea pînă la mila brahmanului, dar părea că meditasese asupra acestor cuvinte ale eclesiastului : „Știm noi oare unde se duce sufletul animalelor?” Aspectele urâte, deformările in-

¹ Cuvintele cu care începe simbolul credinței.

² Pentru că a iubit mult (lat.).

stinctului nu-l tulburau și nu-l indignau. Îl mișcrau, îl înduioșau aproape. Îngândurat, părea că se străduiește să afle, dincolo de viața aparentă, cauza, explicația, scuza. Părea, uneori, că-i cere lui Dumnezeu ușurări de pedeapsă. Examina fără mînie, cu ochiul lingvistului care descifrează un pergament, cantitatea de haos care mai dăinuiește în natură. Starea aceasta de spirit îl făcea uneori să spună lucruri stranii. Într-o dimineață se afla în grădină ; credea că e singur, dar sora lui îl urma fără ca el s-o fi văzut : deodată, se opri și privi ceva pe jos ; era un păianjen mare, negru, păros, îngrozitor. Sora lui îl auzi spunînd :

— Biata vietate ! Nu-i vina ei !...

De ce n-am aminti aceste copilării aproape divine ale bunătății ? Copilării, fie ! dar astfel de copilării sublime au avut și sfîntul Francisc din Assisi și Marc Aureliu¹. Într-o zi, și-a scrîntit un picior pentru că n-a vrut să strivească o furnică. Așa trăia acest om drept. Uneori adormea în grădină și atunci nimănui nu era mai vrednic de respect.

Monseniorul Bienvenu fusese cîndva — dacă ar fi să dăm crezare celor ce se povesteau despre tinerețea și chiar despre maturitatea lui — un om pasionat și poate violent. Nespusa-i bunătate nu era atît un instinct natural, cît mai cu seamă rezultatul unei convingeri nestrămutate, filtrată în inima sa de-a lungul vieții și asimilată treptat, gînd cu gînd ; căci, într-un caracter, ca și într-o stîncă, se găsesc găuri pe care le fac picăturile de apă care cad meru în același loc. Urmele acestea nu se pot șterge ; astfel de formațiuni nu se pot sfărîma.

În 1815 — parcă ani mai spus-o — împlinea șaptezeci și cinci de ani, dar nu părea să aibă mai mult

¹ Împărat roman din dinastia Antoninilor (sec. II), tip de suveran literat și filozof. A lăsat niște *Cugetări* de inspirație stoică.

de şaizeci. Nu era înalt ; era plinut şi, ca să slăbească, făcea bucurios lungi plimbări pe jos ; avea mersul sigur şi spinarea foarte puţin adusă, amănunt din care n-avem de gând să tragem nici o concluzie. Grigore al XVI-lea, la optzeci de ani, se ţinea drept şi zîmbea, ceea ce nu-l împiedica să fie un episcop rău. Monse-niorul Bienvenu avea ceea ce poporul numeşte „un cap frumos“, dar atât de simpatice încît uitai că e frumos.

Cînd vorbea cu acea voioşie copilărească — unul din darurile lui despre care am mai pomenit — te simţeai la largul tău lîngă el ; părea că din toată făptura lui ţîşneşte bucurie. Obrazul lui rumen şi proaspăt, toţi dinţii lui albi, pe care şi-i păstrase şi pe care şi-i arăta cînd rîdea, îi dădeau acea înfă-ţişare senină şi plăcută, care te face să spui despre cineva : „E un om de treabă !“, iar despre un bă-trîn : „E un unchiaş cumsecade !“ Ne amintim că impresia asta o făcuse şi asupra lui Napoleon. Cînd îl vedeai pentru întâia dată, nu părea într-adevăr decît un om cumsecade. Dar dacă stăteai cîteva ceasuri aproape de el, şi dacă-l surprindeai cît de puţin căzînd pe gînduri, unchiaşul cumsecade se transfi-gura încet-încet, luînd nu ştiu ce înfăţişare impu-nătoare. Fruntea lui lată şi serioasă, măreaţă, dato-rită părului său alb, devenea şi mai măreaţă cînd medita. Bunătatea lui îi dădea maiestate, fără ca bunătatea să înceteze a străluci. Încercai ceva din emoţia pe care ţi-ar da-o vederea unui înger surî-zător, care-şi desface încet aripile, fără a conţine să zîmbească. Respectul, un respect ce nu se poate exprima în cuvinte, te copleşea treptat şi-ţi ajun-gea la inimă ; simţeai atunci că ai în faţa ta una din acele făpturi puternice, încercate şi îngăduitoare, a căror minte e atât de superioară, încît nu poate fi decît plină de blîndeţe.

După cum s-a văzut, rugăciunea, oficierea slujbelor religioase, milostenia, mîngîierea celor năpăstuiți, cultivarea unui petic de pămînt, iubirea aproapei, cumpătarea, ospitalitatea, renunțarea, încrederea, studiul, munca îi umpleau fiecare zi din viață. Îi umpleau — iată cuvîntul potrivit — căci, fără îndoială, fiecare zi a episcopului era toată plină de gînduri bune, de vorbe bune, de fapte bune. Totuși, ea nu era întreagă, dacă vremea rece sau ploioasă îl împiedica, seara — cînd cele două femei plecau la culcare — să petreacă un ceas sau două în grădină, înainte de a se culca și el. Părea că e un fel de ritual al lui, să se pregătească de culcare meditînd în fața marelui spectacol al cerului înstelat. Uneori, dacă cele două bătrîne nu dormeau, îl auzeau la ore destul de tîrzii din noapte plimbîndu-se încet pe alei. Stătea acolo, singur, numai cu el însuși, recules, liniștit, plin de evvioșie, comparîndu-și seninătatea inimii cu seninătatea văzduhului, emoționat în întuneric de măreția vizibilă a constelațiilor și de măreția invizibilă a lui Dumnezeu, deschizîndu-și sufletul gîndurilor care vin din necunoscut. În clipele acelea, dăruindu-și inima la ora cînd florile nopții își dăruiesc parfumul, aprins ca o făclie în mijlocul nopții înstelate, lăsîndu-se dus de extaz în centrul strălucirii universale a creației, n-ar fi putut nici el însuși să spună ce se petrecea în sufletul său; simțea ceva care-și lua zborul dintr-însul și ceva care cobora în el, misterios schimb al abisurilor sufletului cu abisurile nemărginirii !...

Se gîndea la măreția și la prezența lui Dumnezeu ; la veșnicia viitoare, straniu mister ; și la veșnicia trecută, mister și mai straniu ; la toate, infiniturile care se desfășurau sub ochii săi în toate direcțiile ; și, fără să caute să înțeleagă neînțeleșul, privea. Nu-l cerceta pe Dumnezeu ; se lăsa uluit de el. Ur-

mărea aceste minunate ciocniri dintre atomi, care dau formă materiei, dezvăluie energiile, creează individualitățile în unitate, proporțiile în întindere, ceea ce nu se poate număra în infinit și, prin lumină, face să se nască frumusețea.

Aceste ciocniri se ivesc și dispar fără încetare. Ele sînt viața și moartea.

Se așeza pe o bancă de lemn, rezemată de o boltă de viță păraginită, și se uita la stele printre siluețele plăpînde și pipernicite ale pomilor săi roditori. Sfertul acela de pogon, sădit atît de sărăcăcios, atît de plin de dărăpănături și de șoproane, îi era drag și-i era de ajuns.

Ce-i mai trebuia acestui bătrîn, care-și petrecea puținele clipe de răgaz, ce i le lăsa viața, între grădărit ziua și contemplare noaptea? Colțul ăsta îngădit, avînd cerul drept tavan, nu-i era oare de ajuns ca să-l poată slăvi pe Domnul, rînd pe rînd, în operele lui cele mai încîntătoare, ca și în operele lui cele mai sublime? Nu era asta totul — ce-ar fi putut să mai dorească? O grădiniță ca să se plimbe și nemărginirea ca să viseze. Jos — ceea ce se poate semăna și culege; sus — ceea ce se poate studia și contempla; un mănunchi de flori pe pămînt și toate stelele de pe cer.

XIV

CE GINDEA

Un ultim cîvînt.

Deoarece amănunte de acest fel ar putea, mai ales în momentul de față, să dea episcopului din Digne — ca să ne servim de o expresie la modă — o anu-

mită fizionomie „panteistă”¹, lăsînd să se creadă, fie spre defăimarea, fie spre lauda sa, că avea una din acele filozofii personale caracteristice secolului nostru, care încolțesc uneori în spiritele singuratice, se ridică și cresc într-însese, gata să înlocuiască religiile — ținem să arătăm că nimeni dintre cei care l-au cunoscut pe monseniorul Bienvenu nu s-ar fi socotit îndreptățit să creadă așa ceva. Lumina acestui om era propria sa inimă. De acolo îi venea înțelepciunea.

Nici un sistem ; numai și numai fapte. Speculațiile încercate dau ameteală ; nu există nici o dovadă că se avînta cu mintea în apocalipsuri. Apostolul poate fi cutezător, dar episcopul trebuie să fie sfios. El nu s-ar fi încumetat probabil să cerceteze prea mult anumite probleme, rezervate oarecum marilor spirite temerare. La porțile tainelor veghează o spaimă sfîntă ; deschizăturile lor întunecoase stau cîscate, dar ceva îți spune, ție, trecător prin viață, că nu trebuie să intri. Vai celui ce pătrunde acolo ! În adîncimile cele mai grozave ale abstracției și ale speculației pure, geniile situate, ca să spunem așa, mai presus de dogme, îi propun lui Dumnezeu ideile lor. Rugăciunea lor deschide cu îndrăzneală discuția. Închinarea lor pune întrebări. Aceasta e religia directă, plină de îngrijorare și de răspundere pentru cel ce-i încearcă povîrnișurile.

Meditația omenească nu are margini. Ea își analizează și-si adîncește propria-i orbire, pe răspunderea ei. S-ar putea chiar spune că, printr-un fel de reacție strălucită, ea uluiește natura ; lumea misterioasă care ne înconjoară dă înapoi ceea ce pri-

¹ *Panteism*, concepție filozofică după care divinitatea se confundă cu universul. La gînditorii progresiști ca Giordano Bruno și mai ales Spinoza, concepția aceasta era o luare de poziție net anticreștină.

mește și probabil că cei ce contemplă sînt la rîndul lor contemplați. Orice-ar fi, există pe lume oameni — dar oare sînt ei oameni? — care văd deslușit, în fundul zării visurilor, înălțimile absolutului și care au viziunea cumplită a piscului fără sfîrșit. Monseniorul Bienvenu nu era cîtuși de puțin dintre aceștia; monseniorul Bienvenu nu era un geniu. El s-ar fi temut de aceste culmi, de pe care unii, chiar foarte mari, ca Swedenborg¹ și Pascal², au alunecat în demență. Fără îndoială, asemenea visuri grozave își au folosul lor moral, și pe căile acestea spinoase ne apropiem de perfecțiunea ideală. Episcopul lua drumul cel mai scurt : *Evangelia*.

Nu încerca să facă din patrafirul său mantia lui Ilie³; nu proiecta lumina viitorului peste rostogolirea furtunoasă a evenimentelor; nu încerca să facă din licărirea lucrurilor flacăra; n-avea nimic de profet, n-avea nimic de mag. Sufletul acesta umil iubea; atîta tot.

Poate că ridica rugăciunea pînă la năzuinți supra-omenești; dar niciodată nu te rogi și nu iubești prea mult; și dacă rugăciunea care depășește textele ar fi o erezie, atunci sfînta Tereza și sfîntul Ieronim ar fi eretici.

Se pleca asupra celui ce geme și asupra celui ce-și dă duhul. Universul îi apărea ca un uriaș trup bolnav; descoperca pretutindeni febra, iscodea peste tot suferința și, fără a căuta să dezlege enigma se străduia să oblojească rana. Temuta priveliște a creațiunii făcea să se nască în el duiosia; nu căuta decît

¹ Filozof mistic suedez din secolul al XVIII-lea.

² Filozof, matematician și fizician francez din secolul al XVII-lea care spre sfîrșitul vieții a avut crize de misticism.

³ Nu-și lua, adică, aere de profet, de inspirat, de făcător de minuni. Lui Ilie, profet evreu, *Vechiul Testament* îi atribuie diverse minuni, printre care despicarea apelor Iordanului cu mantia lui făcută vâlătuc.

să găsească pentru el însuși, și să însuflească și altora, cel mai bun mijloc de-a compătими și de-a alina. Pentru acest preot bun și ales, tot ce există alcătuia un motiv permanent de tristețe care se cerea mângâiată.

Sînt oameni care lucrează la descoperirea aurului; el lucra la descoperirea milei. Mina lui era mizeria universală.

Durerea de pretutindeni era pentru el prilej de veșnică bunătate. „Iubiți-vă unii pe alții!” Socotea că asta-i totul; nu dorea nimic mai mult; aceasta era toată doctrina lui.

Într-o zi, omul acela care se credea „filozof”, senatorul despre care am mai vorbit, îi spuse episcopului:

— Dar uitați-vă în jurul dumneavoastră: toți se războiesc între ei; cel mai tare este cel mai deștept. Preceptul dumneavoastră: „Iubiți-vă unii pe alții!” e o prostie.

— Ei bine, răspunse monseniorul Bienvenu fără gust de sfadă, dacă e o prostie, sufletul trebuie să se închidă într-însa ca perla într-o scoică.

El se închidea deci și trăia într-însa, găsindu-și astfel mulțumirea deplină, lăsînd deoparte marile probleme care atrag și care înspăimîntă, perspectivele de nepătruns ale abstracțiunii, adîncurile metafizicii, toate abisurile care, laolaltă, îl duc pe apostol spre Domnul, pe necredincios spre neant: destinul, binele și răul, războiul omului împotriva semenului său, conștiința omenească, gîndirea amorțită a animalelor, transformarea prin moarte, recapitularea vieților intrate în mormînt, altoirea de neînțeles a unor iubiri succesive pe același eu, esența, substanța, Nilul și Ensul¹, sufletul, natura, libertatea, necesitatea, probleme amănunțite, nedumeriri sinistre în care se

¹ Mic afluent al Dunării, în Austria, în contrast cu un fluviu uriaș ca Nilul.

zbat arhanghelii uriași ai minții omenești, prăpăstii grozave, pe care Lucrețiu¹, Manu², sfântul Pavel și Dante le contemplă cu acei ochi scăpărători care, privind țință infinitul, fac parcă să răsară stelele.

Monseniorul Bienvenu nu era decît un om care privea din afară lucrurile misterioase, fără să le cerceteze îndeaproape, fără să le tulbure, fără să-și neliniștească mintea cu ele, păstrînd în suflet respectul adînc al necunoscutului.

¹ Poet latin din secolul I î.e.n., adept al materialismului, autor al poemului *De rerum natura*

² Personaj legendar căruia i se atribuie *Legea lui Manu*, expunere a religiei brahmane din India.

CARTEA A DOUA

CADEREA ÎN PĂCAT

I

DUPA O ZI DE DRUM

În primele zile ale lunii octombrie 1815, cam cu un ceas înainte de apusul soarelui, un drumeț intra în orașelul Digne. Pușinii locuitori care se aflau în acea clipă la ferestre sau în pragul caselor se uitau la acest călător cu un fel de îngrijorare. Greu să întâlnești un trecător cu o înfățișare mai păcătoasă. Era un bărbat de statură mijlocie, îndesat și voinic, în puterea vârstei. Să tot fi avut vreo patruzeci și șase sau patruzeci și opt de ani. O șapcă cu cozo-rocul de piele pleoștit îi ascundea în parte fața arsă de soare și leoarcă de sudoare. Prin cămașa de pînză neînlăbită, groasă, prinsă la gît cu o mică ancoră de argint, i se vedea pieptul păros; avea o cravată răsucită ca o frînghie, pantaloni albaștri de doc, roși, jerpeliți, cu un genunchi peticit și cu altul găurit, o bluză veche, cenușie, zdrențuită, cîrpită la unul din coate cu o bucată de postav verde prinsă cu sfoară; în spate purta o raniță plină, închisă bine, nouă-nouță; în mîină, un ciomag lung, noduros; în picioarele fără ciorapi avea ghetete țintuite; capul tuns și barbă mare. Nădușeala, arșița, mersul pe jos, praful, adăugau ceva respingător acestei arătări.

Deși ras în cap, părul, care începuse să-i crească, era zbîrlit și părea că n-a mai fost tuns în ultimul timp.

Nu-l cunoștea nimeni. Nu era, desigur, decât un trecător. De unde venea ? Dinspre miazăzi. Ori, poate, de pe țărmurile mării. Căci își făcea intrarea în Digne pe același drum pe care, cu șapte luni mai-nainte, trecuse și împăratul Napoleon mergînd de la Cannes spre Paris. Omul mersese, desigur, toată ziua. Părea foarte obosit. Niște femei din tîrgul cel vechi, care se află în partea de jos a orașului, îl văzură oprindu-se sub copacii din bulevardul Gassendi și bînd apă la fîntîna din capătul promenadei. Trebuie să-i fi fost tare sete, căci niște copii, care se luaseră după el, îl văzură oprindu-se din nou, la două sute de pași mai departe, ca să bea apă și de la fîntîna din piața tîrgului.

Ajuns la colțul străzii Poichevert, coti la stînga și se îndreptă spre primărie. Intră acolo și ieși după un sfert de ceas. Un jandarm sedea lîngă poartă, pe banca de piatră pe care se urcase la 4 martie generalul Drouot ca să citească mulțimii înspăimîntate proclamația din golful Juan¹. Omul își scoase șapca și-l salută cu umilință pe jandarm.

Fără să-i răspundă la salut, jandarmul se uită cu atenție la el, îl urmări cîtva timp cu privirea, pe urmă intră în localul primăriei.

Pe atunci se afla la Digne un han frumos, cu firma *La crucea lui Colbas*. Hanul acesta era ținut de un oarecare Jacquin Labarre, om bine văzut în oraș, pentru că se înrudea cu un alt Labarre, care ținea la Grenoble hanul *La trei delfini* și care slujise în corpul călăuzelor². Cînd a debarcat împăratul, s-a

¹ Golf pe coasta mediteraneană a Franței, unde a debarcat Napoleon la 1 martie 1815, cînd s-a înapoiat din insula Elba.

² *Les guides* (ghizi, călăuze) era un corp de elită din armata lui Napoleon.

vorbit mult prin partea locului despre hanul *La trei delfini*. Se spunea că generalul Bertrand¹ travestit în cărauş, venise de multe ori acolo, în luna ianuarie, împărţind decoraţii soldaţilor şi napoleoni cu nemiluita burghezilor. Adevărul e că, intrînd în Grenoble, împăratul refuzase să locuiască în palatul prefecturii şi, mulţumindu-i primarului, îi spusese : „Mă duc la un om de treabă pe care-l cunosc !” Şi se dusesse la *Trei delfini*. Gloria aceasta a lui Labarre de la *Trei delfini* se răsfrîngea, la douăzeci şi cinci de leghe, depărtare, asupra lui Labarre de *La crucea lui Colbas*. Se spunea despre el în oraş : „E văr cu cel din Grenoble“.

Omul se îndreptă spre hanul acesta, care era cel mai bun din regiune. Intră în bucătăria care dădea de-a dreptul spre drum. Toate cuptoarele erau aprinse ; un foc mare pîlpîia vesel în sobă. Hangiul, care era în acelaşi timp şi bucătar, trecea foarte preocupat de la vatră la tingiri, pregătind o masă minunată unor căruţaşi care se auzeau rîzînd şi vorbind zgomotos într-o odaie alăturată. Cine a călătorit, ştie că nimeni nu mănîncă mai bine decît căruţaşii.

O marmotă² grasă, nişte potîrnichi albe şi nişte cocoşi sălbatici se învîrteau într-o frigare lungă în faţa focului ; pe plită fierbeau doi crapi mari din lacul Sauzet şi un păstrăv din lacul Alloz.

Hangiul, auzind că se deschide uşa şi că intră un nou-venit, spuse, fără să-şi ia ochii de la cuptor :

— Ce doreşte domnul ?

— Să mănînc şi să mă culc ! rosti omul.

— Nimic mai uşor ! răspunse hangiul. În clipa aceea întoarse capul, măsură dintr-o aruncătură de

¹ General al imperiului, neclintit în credinţa sa faţă de Napoleon ; l-a urmat în insula Elba, apoi în insula Sfînta Elena.

² Mamifer rozător din Alpi, de mărimea unui iepure ; hibernază şase luni din an.

ochi toată înfățișarea călătorului, și adăugă : Cu plată !...

Omul scoase o pungă mare de piele din buzunarul bluzei și răspunse :

— Am bani.

— Atunci vă stăm la dispoziție ! spuse hangiul.

Omul își băgă punga în buzunar, își scoase ranița și o puse jos, lângă ușa, rămase cu ciomagul în mână și se așeză pe un scaunel lângă foc. Digne e situat în munți. Serile de octombrie sînt friguroase acolo.

Între timp, tot umblînd de colo pînă colo, hangiul trăgea cu coada ochiului la călător.

— Îmi dați să mănînc ? întrebă omul.

— Numaidecît, spuse hangiul.

Pe cînd noul-venit se încălzea, întors cu spatele, vrednicul hangiu Jacquin Labarre scoase din buzunar un creion, apoi rupse un colț dintr-un ziar vechi care se afla pe o mescioară, lângă fereastră. Scrise vreo două rînduri pe marginea albă, îndoi peticul de hîrtie, fără să-l lipească, și-l dădu unui băiat, care părea că-i servește totodată ca ajutor la bucătărie și ca argat. Hangiul îi șopti ceva la ureche băiatului, care porni în goană spre primărie.

Călătorul nu văzuse nimic din toate astea.

Întrebă din nou :

— Îmi dați odată să mănînc ?

— Numaidecît, zise hangiul.

Copilul se întoarse. Aducea hîrtia înapoi. Hangiul o desfăcu grăbit, ca unul care așteaptă un răspuns. Păru că citește cu atenție, apoi clătină din cap și rămase o clipă pe gînduri. În sfîrșit, se întoarse spre călătorul care părea cufundat într-o meditație nu prea senină.

— Domnule, spuse el, nu vă pot găzdui.

Omul se ridică pe jumătate.

— Cum, vă e teamă că n-am să plătesc ? Vreți să plătesc înainte ? V-am spus doar că am bani.

— Nu-i vorba de asta.

— Atunci ?

— Dumneata ai bani...

— Da, spuse omul.

— Dar eu, spuse hangiul, n-am nici o odaie.

Omul răspunse liniștit :

— Lăsați-mă în grajd.

— Nu pot.

— De ce ?

— De abia au loc caii.

— Atunci, spuse iar omul, o să mă aciuez într-un colț al podului. O mînă de paie mi-e de ajuns. O să vorbim după-masă.

— Nu-ți pot da masa.

Cuvintele acestea, spuse pe un ton măsurat, dar hotărît, i se părură foarte grave călătorului. Se ridică.

— Ei, asta-i bună ! Dar eu mor de foame. Umblu de azi-dimineață. Am făcut douăsprezece leghe. Plătesc. Vreau să mănînc.

— Nu am nimic ! spuse hangiul.

Omul izbucni în rîs și se întoarse spre vatră și spre cuptoare.

— Nimic ? Dar astea ce-s ?

— Sînt comandate.

— De cine ?

— De domnii căruțași.

— Cîți sînt ?

— Doisprezece.

— E de mîncare aici pentru douăzeci.

— Au comandat și-au plătit totul dinainte.

Omul se așează din nou și spuse fără a ridica vocea :

— Sînt la han, mi-e foame și rămîn.

Hangiul se plecă atunci la urechea lui și-i spuse pe un ton care-l făcu să tresară :

— Pleacă !

Călătorul stătea încovoiat în clipa aceea și împingea, cu vârful ghintuit al bâtei sale, niște cărbuni aprinși în foc. Se întoarse repede și, când deschise gura să răspundă, hangiul îl privi drept în ochi și adăugă tot în șoaptă :

— Ascultă, să lăsăm vorba. Vrei să-ți spun pe nume ? Te cheamă Jean Valjean. Vrei să-ți spun acum cine ești ? Când te-am văzut întrînd, am bănuir ceva. Am întrebat la primărie și iată ce mi s-a răspuns. Știi să citești ? Spunînd acestea, îi întinse străinului, despăturită, hîrtia care făcuse drumul de la han la primărie și de la primărie la han. Omul aruncă o privire. Hangiul adăugă după o scurtă tăcere : Am obiceiul să fiu politicos cu toată lumea. Pleacă !

Omul lăsă capul în jos, își ridică ranița de pe poale și plecă. Apucă pe strada principală. Mergea înainte, la întîmplare, lipindu-se de case, ca un om umilit și trist. Nu întoarse capul de loc. Dacă s-ar fi uitat înapoi, l-ar fi văzut pe hangiul de *La crucea lui Colbas* în pragul ușii, înconjurat de toți călătorii care trăsese la han și de toți trecătorii de pe stradă, vorbind cu aprindere și arătîndu-l cu degetul. Din privirile bănuitoare și speriate ale grupului și-ar fi dat seama că, în curînd, sosirea lui va fi evenimentul de seamă al întregului oraș.

Nu văzu nimic din toate astea. Oamenii copleșiți nu se uită înapoi. Ei știu prea bine că piaza rea îi urmărește.

Merse astfel cîtăva vreme fără să se oprească, trecînd la întîmplare pe străzi pe care nu le cunoștea, uitînd de oboseală, cum se întîmplă totdeauna cînd ești amărît. Deodată, simți că leșină de foame. Începu să se întunece. Se uită de jur împrejur, ca să vadă dacă nu descoperă vreun adăpost. Hanul cel

frumos era închis pentru el ; căuta vreo cîrciumă oricît de modestă, o cocioabă oricît de săracă.

Tocmai se aprindea o lumină la capătul străzii ; o creangă de pin, atîrnată de un stîlp de fier, se contura pe cerul senin al asfințitului. Porni într-acolo.

Era într-adevăr o cîrciumă. Cîrciuma din strada Chaffaut.

Călătorul se opri o clipă și se uită prin geam în sala scundă a cîrciumii, luminată de-o lampă-mică, așezată pe masă, și de focul mare din vatră. Cîțiva inși stăteau acolo și beau. Cîrciumarul se încălzea. Flacăra făcea să sfîrșie un ceaun de fier atîrnat de cîrlig. Cîrciuma, care era și un fel de han, avea două uși. Una dădea spre stradă, cealaltă într-o curticică plină de gunoi.

Călătorul nu se încumetă să intre prin ușa din stradă. Se strecură în curte, se opri din nou, pe urmă apăsă sfios pe clanță și împinse ușa.

— Cine-i acolo ? zise stăpînul.

— Cineva care ar dori să mănînce și să doarmă.

— Bun. Aici puteți mîncă și puteți dormi.

Călătorul intră. Toți cei care beau, întoarseră capul.

Lampa îl lumina dintr-o parte, focul dintr-alta. Îl cercetară cîtva timp cu privirea, pe cînd își scotea ranița.

Cîrciumarul îi spuse :

— Uite focul. Mîncarea fierbe în ceaun. Vîno să te încălzești, prietene.

Se așeză lîngă vatră. Își întinse la foc picioarele amorțite de oboseală. Din ceaun se răspîndea un miros plăcut. Pe fața sa, sub șapca pleoștită, nu se putea desluși decît o ușoară licărire de mulțumire, amestecată cu înfățișarea vrednică de milă pe care-o dă deprinderea de a suferi. Avea, de altminteri, un profil hotărît, energic și trist. Fizionomia asta era

ciudată : părea la început umilă, apoi părea severă. Ochiul lucea sub sprâncene ca un foc sub mărăcini.

Unul dintre oamenii care se aflau la masă era un negustor de pește, care, înainte de a intra în cârciuma din strada Chaffaut, se dusesse să-și lase calul în grajdul Labarre. Întâmplarea făcuse ca în aceeași dimineață să-l întâlnească pe străinul acesta cu mustră suspectă mergînd spre Bras d'Asse și... (am uitat cum îi spune ; mi se pare Escoublon). Cînd se întîlnise cu el, omul, care părea foarte obosit, l-a rugat să-l ia pe sa, dar negustorul îi răspunsese iu-țind pasul. Cu o jumătate de ceas mai-nainte, negus-torul acesta se afla în grupul care se strînsese în jurul lui Jacquin Labarre și le povestise chiar el celor de *La crucea lui Colbas* întîlnirea neplăcută din cursul dimineții. De la locul său făcu un semn pe furiș cârciumarului. Acesta veni spre el. Schimbară cîteva cuvinte în șoaptă. Omul căzu iarăși pe gînduri.

Cârciumarul se înapoie la vatră, puse brusc mîna pe umărul omului și-i spuse :

— Trebuie să pleci de-aici.

Străinul se întoarce și răspunde cu blîndețe :

— A ! știți ?

— Da.

— M-au alungat de la hanul celălalt.

— Și te gonim și de-aici.

— Unde vreți să mă duc ?

— Într-altă parte.

Omul își luă bîta și traista și plecă. Pe cînd ieșea, cîțiva copii, care-l urmăriseră de *La crucea lui Colbas* și care păreau că-l așteaptă, aruncară cu pietre după el. Se întoarce mînios și-i amenință cu bîta. Copiii se risipiră ca un stol de păsări.

Trecu prin fața închisorii. La poartă atîrna un lanț de fier prins de un clopot. Sună. Se deschise o fereastră.

— Domnule temnicer, spuse el, scoțându-și respectuos șapca, ați vrea să-mi deschideți și să mă adăpostiți în noaptea asta ?

Un glas răspunse :

— Aici e închisoare, nu e han. I-a ceva ca să fii arestat și ți se va deschide.

Ferestruica se închise.

Apucă pe o străduță cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveșeleau strada. Printre aceste grădini și zăplazuri zări o casuță cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse și la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pînză înflorată ; într-un colț, un leagăn ; cîteva scaune de lemn și o pușcă cu două țevi atîrnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina fața de masă albă, din pînză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, și castronul cafeniu aburind. La masă sedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o față veselă și luminoasă, care salta un copilaș pe genunchi. Lîngă el, o femeie foarte tînră alăpta un alt copil. Tatăl rîdea, copilul rîdea, iar mama zîmbea.

Străinul rămase o clipă pe gânduri în fața acestei priveliști plăcute și mîngîietoare. Ce se petrecea în sufletul său ? Numai el ar fi putut spune. Se gîndea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare și că acolo unde vedea atîta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunînd :

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soțul.

Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la ușă și deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țaran, jumătate meseriaș. Purta un șorț mare de piele, care-i ajungea pînă la umărul stîng, cu poala prinsă în brîu și în care ținea, ca într-un buzunar, tot feluri de lucruri : un ciocan, o batistă roșie și un corn pentru praful de pușcă. Cînd își dădea capul pe spate, cămașa-i larg deschisă, cu guler răsfrînt, lăsa să se vadă grumazul vînjos, alb și gol. Avea sprîncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiată și, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă și un colț unde să mă culc în șopronul din grădină ? Ați vrea ? Cu plată !...

— Cine ești dumneata ? întrebă stăpînul locuinței. Omul răspunse :

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc ?

— Nu m-aș da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plătește, spuse țaranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han ?

— Nu e loc.

— Ei, aș ! Nu se poate ! Nu-i nici zi de bîlci, nici zi de tîrg. Ai fost la Labarre ?

— Da.

— Și ?

Călătorul răspunse încurcat :

— Nu știu... Nu m-a primit.

— Ai fost la cîrciuma din strada Chaffaut ?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă :

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul țaranului se ivi o umbră de bănuială ; îl privi pe noul-venit din creștet pînă-n tălpi și exclamă cu un fel de înfiorare :

— Domnule temnicer, spuse el, scoțându-și respectuos șapca, ați vrea să-mi deschideți și să mă adăpostiți în noaptea asta ?

Un glas răspunse :

— Aici e închisoare, nu e han. I-a ceva ca să fii arestat și ți se va deschide.

Ferestruica se închise.

Apucă pe o străduță cu multe grădini. Unele nu erau împrejmuite decât cu garduri vii, care înveșeleau strada. Printre aceste grădini și zăplazuri zări o casuță cu un singur cat, a cărui fereastră era luminată. Se uită pe fereastră, cum făcuse și la cârciumă. Văzu o odaie mare, spoită cu var, în care se afla un pat acoperit cu pînză înflorată ; într-un colț, un leagăn ; cîteva scaune de lemn și o pușcă cu două țevi atîrnată pe perete. Masa din mijlocul odăii era pusă. O lampă de aramă lumina fața de masă albă, din pînză groasă, cana de cositor, sclipind ca argintul, plină cu vin, și castronul cafeniu aburind. La masă sedea un bărbat de vreo patruzeci de ani, cu o față veselă și luminoasă, care salta un copilaș pe genunchi. Lîngă el, o femeie foarte tînră alăpta un alt copil. Tatăl rîdea, copilul rîdea, iar mama zîmbea.

Străinul rămase o clipă pe gînduri în fața acestei priveliști plăcute și mîngîietoare. Ce se petrecea în sufletul său ? Numai el ar fi putut spune. Se gîndea probabil că familia aceasta veselă va fi primitoare și că acolo unde vedea atîta fericire va găsi poate un pic de milă.

Bătu foarte încet în fereastră.

Nu-l auziră.

Bătu din nou.

O auzi pe femeie spunînd :

— Bărbate, mi se pare că bate cineva.

— Nu, răspunse soțul.

Bătu a treia oară.

Soțul se sculă, luă lampa, se duse la ușă și deschise. Era un bărbat înalt, jumătate țaran, jumătate meseriaș. Purta un șorț mare de piele, care-i ajungea pînă la umărul stîng, cu poala prinsă în brîu și în care ținea, ca într-un buzunar, tot feluri de lucruri : un ciocan, o batistă roșie și un corn pentru praful de pușcă. Cînd își dădea capul pe spate, cămașa-i larg deschisă, cu guler răsfrînt, lăsa să se vadă grumazul vînjos, alb și gol. Avea sprîncene groase, favoriți mari, negri, ochii bulbucați, partea de jos a feței lunguiată și, pe deasupra, mulțumirea aceea de a se afla la el acasă, care nu se poate descrie.

— Domnule, spuse călătorul, vă cer iertare. Ați putea să-mi dați, contra plată, o farfurie cu supă și un colț unde să mă culc în șopronul din grădină ? Ați vrea ? Cu plată !...

— Cine ești dumneata ? întrebă stăpînul locuinței. Omul răspunse :

— Vin din Puy-Moisson. Am umblat toată ziua. Am făcut douăsprezece leghe. Primiți, dacă plătesc ?

— Nu m-aș da înapoi să adăpostesc pe cineva de treabă care plătește, spuse țaranul. Dar de ce nu te duci dumneata la han ?

— Nu e loc.

— Ei, aș ! Nu se poate ! Nu-i nici zi de bîlci, nici zi de tîrg. Ai fost la Labarre ?

— Da.

— Și ?

Călătorul răspunse încurcat :

— Nu știu... Nu m-a primit.

— Ai fost la cîrciuma din strada Chaffaut ?

Încurcătura străinului spori. Îngăimă :

— Nici acolo nu m-au primit.

Pe chipul țaranului se ivi o umbră de bănuială ; îl privi pe noul-venit din creștet pînă-n tălpi și exclamă cu un fel de înfiorare :

norii alcătuiau sus pe cer un fel de boltă alburie, de unde abia ajungeau pe pământ câteva raze. Pământul era astfel mai luminat decît cerul, sinistru privesc, iar colina, de-o formă firavă și sărăcioasă se contura nedeslușită și alburie în zarea mîhrită. Totul era trist, mărunț, jalnic, mărginit. Nimic altceva pe dîmb și pe cîmpie decît un arbore diform, care se încovoia fremătînd la cîțiva pași de călător.

Omul, de bună seamă, era departe de-a fi înzestrat cu acele delicate deprinderi ale minții și ale sufletului care te fac sensibil la aspectele misterioase ale lucrurilor. Totuși, cerul, colina, cîmpia, copacul aveau în ele ceva atît de trist, încît, după o clipă de încremenire și visare, el luă grăbit drumul înapoi. Sînt clipe în care firea pare potrivnică.

Se întoarse. Porțile orașului erau închise. Digne, care fusese asediat pe vremea războaielor religioase, era încă în 1815 înconjurat de ziduri vechi, întărite cu turnuri patrâte, care mai tîrziu au fost date jos. Trecu printr-o spărtură și intră din nou în oraș. Să fi fost cam ora opt. Deoarece nu cunoștea străzile, o luă iar la întîmplare. Ajunse astfel la prefectură, apoi la seminar. Trecînd prin fața catedralei, amenință cu pumnul spre biserică.

În colțul pieței se afla o tipografie. Acolo fuseseră tipărite pentru întîia dată proclamațiile împăratului și ale gărzii imperiale, aduse din insula Elba și dictate chiar de Napoleon.

Zdrobit de oboseală și nemaiavînd nici o nădejde, se culcă pe banca de piatră de la ușa tipografiei.

O bătrînă ieșea tocmai atunci din biserică. Văzîndu-l întins pe bancă, îl întrebă :

— Ce faci aici, prietene ?

Răspunse aspru și mînios :

— Precum vedeți, coană-mare, m-am culcat.

Coana-mare, vrednică într-adevăr de acest nume, era doamna marchiză de R...

— Aici, pe bancă ? spuse ea.

— Nouăsprezece ani am avut o saltea de lemn ; astăzi am una de piatră.

— Ai fost soldat ?

— Da, coană-mare. Am fost soldat.

— De ce nu te duci la han ?

— Pentru că n-am bani.

— O ! spuse doamna de R., n-am la mine decât douăzeci de centime.

— Dați-mi-le și pe alea.

Omul luă cele douăzeci de centime. Doamna de R. adăugă :

— N-o să poți găsi adăpost la han cu atât de puțin. Ai încercat cumva ? E cu neputință să-ți petreci așa toată noaptea. Desigur, trebuie să-ți fie foame și frig. Putea să te primească cineva de milă.

— Am bătut la toate ușile.

— Și ?

— Am fost alungat de pretutindeni.

Coana-mare atinse brațul omului și-i arătă de cealaltă parte a pieței o casuță joasă, alături de episcopie.

— Ai bătut la toate ușile ? spuse ea.

— Da.

— Ai bătut și acolo ?

— Nu.

— Bate !

II

PRUDENȚA DA SFATURI ÎNTELEPCIUNII

În seara aceea, după plimbarea obișnuită prin oraș, episcopul din Digne rămăsese pînă tîrziu închis în camera sa. Pregătea o mare lucrare, *Datoriile*,

care din nefericire a rămas neterminată. Cerceta cu grijă tot ce-au spus în această materie însemnată părinții bisericii și marii învățați. Cartea lui era împărțită în două: mai întâi, datoriile tuturor, apoi datoriile fiecăruia după clasa socială din care face parte. Datoriile tuturor sînt datoriile mari. Ele sînt în număr de patru. Sfîntul Matei le arată astfel: datoriile către Dumnezeu (Matei VI), datoriile față de sine însuși (Matei V, 29, 30), datoriile față de aproape (Matei VII, 12), datoriile față de ființe (Matei VI, 20, 25). Celelalte datorii au fost găsite de către episcop, arătate și prescrise în alte părți. Datoriile față de suverani și de supuși, în *Epistola către romani*; față de judecători, soții, mame și tineri, în *Sfîntul Petru*; față de soți, părinți, copii și servitori, în *Epistola către efeseni*; față de credincioși în *Epistola către evrei*; față de fecioare în *Epistola către corințeni*. Din toate aceste prescripții, el făcea cu migală un tot armonios pe care voia să-l pună la îndemîna credincioșilor.

Pe la orele opt lucra încă, scriind destul de anevoios pe niște pagini mici pătrate, cu o carte mare deschisă pe genunchi, cînd doamna Magloire intră ca de obicei să ia argintăria din dulapul de lîngă pat. Puțin după aceea, înțelegînd că masa era pusă și că probabil sora sa îl aștepta, episcopul închise cartea, se ridică de la masă și intră în sufragerie.

Sufrageria era o încăpere lunguiață, cu un cămin, cu o ușă care dădea spre stradă (cum am mai spus) și o fereastră care dădea spre grădină.

Doamna Magloire tocmai sfîrșise de pus masa. Tot căutîndu-și de lucru, vorbea cu domnișoara Baptistine. Pe masă se afla o lampă. Masa era lîngă căminul în care ardea un foc bunicel.

Ni le putem lesne închipui pe cele două femei, amîndouă trecute de şaizeci de ani : doamna Magloire, mică de statură, grasă, vioaie ; domnişoara Baptistine, blajină, subţirică, plăpîndă, puţin mai înaltă decît fratele ei, îmbrăcată cu o rochie de mătase cafenie, culoare la modă în 1806, pe care o cumpărase pe-atunci de la Paris şi care mai ţinea încă. Slujindu-mă de expresii obişnuite, care au darul de a reda într-un singur cuvînt ceea ce abia s-ar putea spune într-o pagină întreagă, doamna Magloire părea o *țarancă*, iar domnişoara Baptistine o *cucoană*. Doamna Magloire purta o scufă albă, ascuţită ; la gît avea o cruciuliţă de aur, singurul juvaer feminin din casă, o eşarfă foarte albă, ieşind din rochia de postav negru, cu mîneci largi şi scurte, un şorţ de bumbac, cu pătrate roşii şi verzi, legat în talie cu o panglică verde, cu un pieptar la fel, prins cu două ace în colţurile de sus ; purta pantofi groşi şi ciorapi galbeni ca femeile din Marsilia. Rochia domnişoarei Baptistine era croită după modelul din 1806 : talia sus, fustă strîmtă, mîneci cu volănaşe, cu butoniere şi cu nasturi. Îşi ascundea părul cărunţ sub o perucă cu cîrlionţi zisă *à l'enfant*.

Doamna Magloire părea isteată, ageră şi bună ; colţurile gurii ei erau inegal ridicate, iar buza de sus mai groasă decît cea de jos, ceea ce îi dădea un aer ursuz şi autoritar. Atîta vreme cît monseniorul tăcea, ea îi vorbea cu un amestec de respect şi de libertate ; dar, de îndată ce monseniorul începea să vorbească — cum am văzut — ea îl asculta supusă, ca şi domnişoara. Domnişoara Baptistine nici măcar nu vorbea. Se mărginea să asculte şi să-i facă pe plac. Nu fusese frumoasă nici în tinereţe ; avea ochi mari, albaştri, bulbucaţi, nasul lung şi coroiat ; dar toată înfăţişarea ei, toată fiinţa ei — am spus-o de la început — arătau o bunătate de negrait. Fusese

din todeauna predestinată blîndeții; însă credința, mila, speranța — cele trei virtuți care încălzesc sufletul — ridicaseră încet-încet această blîndețe pînă la sfințenie. Natura o făcuse oaie; religia o făcuse înger. Sărmană și sfîntă fată! Duiosă amintire dispărută!

Domnișoara Baptistine a povestit de atunci de atîtea ori cele ce s-au petrecut la episcop în seara aceea, încît multe persoane care mai sînt încă în viață își amintesc cele mai mici amănunte.

În clipa în care domnul episcop intră, doamna Magloire vorbea cu oarecare aprindere. Stătea de vorbă cu domnișoara pe o temă care-i era familiară și cu care episcopul se obișnuise... Era vorba despre clanța de la ușa din față.

Se pare că, ducîndu-se să facă tîrguieli pentru cină, doamna Magloire auzise în cîteva locuri tot felul de zvonuri. Se vorbea despre o haimana cu mutră suspectă; se spunea că un vagabond deocheat și-ar fi făcut apariția, că trebuie să se afle pe undeva prin oraș, și că cei ce s-ar întoarce în noaptea aceea tîrziu acasă, ar putea să aibă o întîlnire neplăcută. Se mai spunea că paza e foarte prost asigurată, dat fiind că domnul prefect și domnul primar nu se aveau bine și căutau să-și pună bețe-n roate unul altuia. Că rămînea, deci, în sarcina oamenilor de treabă să-și facă singuri poliția și să-și organizeze paza, avînd grijă să-și închidă, să-și zăvorască și să-și baricadeze casele și, mai ales, să-și încuie bine toate ușile. Doamna Magloire apăsă pe aceste ultime cuvinte; dar episcopul venea din camera sa, unde-i fusese destul de frig; se așeză în fața căminului ca să se încălzească. Se gîndea la cu totul altceva. Nu luă în seamă aluzia pe care o făcuse anume doamna Magloire. Ea o repetă. Atunci, domnișoara Baptistine,

voind să-i facă pe plac doamnei Magloire fără să-l supere pe fratele ei, cuteză să spună cu sfială :

— Frate dragă, ai auzit ce spune doamna Magloire ?

— Am cam auzit ceva, răspuse episcopul. Apoi, întorcându-și scaunul pe jumătate, punându-și mâinile pe genunchi și ridicînd spre bătrîna menajeră chipul său prietenos și ușor înveselit, pe care-l lumina focul, adăugă : Ei, s-auzim. Ce este ? Ce s-a întîmplat ? Ne pîndește cumva vreo mare primejdie ?

Atunci, doamna Magloire luă din nou de la capăt toată povestea, exagerînd întrucîtva, fără să-și dea seama. Se părea că un țigan, un coate-goale, un fel de cerșetor periculos se afla în momentul acela în oraș. Se dusesse să tragă la Jacquin Labarre, care n-a vrut să-l primească. A fost zărit trecînd bulevardul Gassendi și dînd seara tîrcoale pe străzi. Un om vrednic de ștreang, cu o mutră îngrozitoare.

— Adevărat ? spuse episcopul.

Această întrebare, care doamnei Magloire îi păru o încuviințare, o încurajă ; i se părea un semn că episcopul începea să fie și el îngrijorat ; continuă deci triumfătoare :

— Da, monseniore. E-așa cum vă spun. În noaptea asta o să se întîmple cu siguranță o nenorocire în oraș. Toată lumea vorbește. Mai cu seamă că paza e atît de prost asigurată ! (Repetiție necesară.) Să trăiești într-o localitate de munte și să n-ai nici măcar felinare noaptea pe străzi ! Ieși în stradă... întuneric beznă... Așa că eu spun, monseniore, și domnișoara e de aceeași părere...

— Eu, întrerupse sora, n-am nici o părere. Ce face fratele meu e bine făcut.

Doamna Magloire continuă, ca și cum n-ar fi auzit protestul :

— Sîntem de părere că locuința noastră nu-i sigură de loc ; că, dacă monseniorul încuviințează, am să-i

spun lui Paulin Musebois, lăcătușul, să vină să pună la loc vechile zăvoare ; le avem ; o treabă de-un minut ; și cred, monseniore, că-i nevoie de zăvoare măcar în noaptea asta ; fiindcă eu cred că nimic nu e mai grozav decât o ușă pe care primul-venit o poate deschide doar apăsând pe clanță ; mai cu seamă că monseniorul are obiceiul să spună totdeauna : „Intră !“, iar pe de altă parte, în mijlocul nopții, o ! Doamne ! nici măcar nu mai e nevoie să bați...

În clipa aceea se auzi o bătaie destul de puternică în ușă.

— Intră ! spuse episcopul.

III

EROISMUL SUPUNERII PASIVE

Ușa se deschise.

Se deschise brusc, pînă la perete, ca și cum ar fi împins-o cineva cu energie și hotărîre.

Un om intră.

Îl cunoaștem pe omul acesta. E drumețul pe care l-am văzut adineauri rătăcind în căutarea unui adăpost.

Intră, făcu un pas și se opri, lăsînd ușa deschisă în urma sa. Avea traista pe umăr, bîta în mînă, o expresie aspră, cutezătoare, obosită și violentă în ochi. Focul din cămin îl lumina. Era hidos. O arătare sinistă.

Doamna Magloire nu avu nici măcar puterea să scoată un strigăt. Tresări și rămase înmărmurită.

Domnișoara Baptistine se întoarce, se uită la omul care intrase și fu gata să se ridice de spaimă, dar, întorcînd încet capul spre cămin, privi la fratele ei și atunci fața i se liniști și se însenină din nou.

Episcopul aținea asupra omului o privire liniștită. Când voi să deschidă gura, ca să-l întrebe desigur pe noul-venit ce dorește, acesta își sprijini amândouă mâinile pe ciomag, își plimbă pe rînd privirea de la bătrîn la femei și, fără să aștepte ca episcopul să spună ceva, zise cu glas tare :

— Iată ! Mă numesc Jean Valjean. Sînt ocnăș. Am stat nouăsprezece ani la ocnă. Am fost eliberat acum patru zile și sînt în drum spre Pontarlier, locul unde trebuie să ajung. Am făcut patru zile de la Toulon. Astăzi am făcut douăsprezece leghe pe jos. Astă-seară, cînd am ajuns aici, m-am dus la un han, dar m-au alungat din pricina livretului meu galben pe care l-am arătat la primărie. Așa trebuia. M-am dus la alt han. Mi s-a spus : „Pleacă !” La fel ca și dincolo. Nimeni n-a vrut să mă primească. M-am dus la închisoare ; temnicerul nu mi-a deschis. Am intrat în cușca unui cîine. Cîinele m-a mușcat și m-a alungat, parc-ar fi fost om. S-ar fi spus că știa și el cine sînt. M-am dus pe cîmp să mă culc sub stele. Nu era nici o stea. M-am gîndit c-ar putea să plouă și că nu există în cer cineva care să împiedice ploaia și m-am întors în oraș, ca să mi se trîntească o ușă în nas. Colo, în piață, mă culcasem pe o piatră. O femeie cumsecade mi-a arătat casa dumneavoastră și mi-a spus : „Bate și-acolo !” Am bătut. Ce-i aici ? E un han ? Am bani. Avutul meu. O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime, pe care i-am cîștigat la ocnă, în nouăsprezece ani, prin munca mea. Plătesc. Ce-mi pasă ? Am bani. Sînt foarte obosit. Am făcut douăsprezece leghe pe jos. Mi-e foame. Pot să rămîn ?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, /mai pune un tacîm.

Omul făcu trei pași și se apropie de lampa care se afla pe masă.

— Stați, spuse el, ca și cum n-ar fi înțeles bine. Nu-i așa. Ați auzit ? Sînt ocnăș. Pușcăriaș. Vin de la ocnă. Scoase din buzunar o foaie de hîrtie galbenă pe care o desfăcu : Iată biletul meu de identitate. E galben, precum vedeți. Din pricina lui sînt izgonit de peste tot. Vreți să citiți ? Și eu știu să citesc. Am învățat la ocnă. E o școală, acolo, pentru cei care vor. Ascultați, iată ce mi s-a pus în livret : „*Jean Valjean, ocnăș eliberat, născut la...*“ asta nu vă interesează. „*A stat nouăsprezece ani la ocnă. Cinci ani pentru furt prin spargere și patrusprezece ani pentru că a încercat să evadeze de patru ori. E un om foarte primejdios...*“ Asta e ! Toată lumea m-a alungat. Dumneavoastră vreți să mă primiți ? Aici e han ? Puteți să-mi dați ceva de mîncare și-un loc unde să mă culc ? Aveți vreun grajd ?

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, să pui așternut curat în patul din alcov.

Am mai arătat cît de supuse erau cele două femei.

Doamna Magloire ieși ca să îndeplinească ceea ce i se poruncise.

Episcopul se întoarce spre călător :

— Domnule, șezi și te încălzește. Vom cina numai-decît. O să ți se pregătească patul în timp ce vei lua masa.

Abia acum omul înțelese bine. Pe fața lui, pînă atunci întunecată și aspră, se întipări uimire, îndoială, bucurie. Rămăsese încremenit. Începu să bolborească, parcă și-ar fi ieșit din minți :

— Adevărat ? Cum ? Mă primiți ? Nu mă dați afară ? Mie, unui ocnăș, îmi spuneți *domnule* ? Nu mă tutuiți ? Mi se spune peste tot : „*Marș, cîine !*“ Eram sigur c-o să mă dați afară. De aceea v-am și spus îndată cine sînt. O, ce cumsecade a fost femeia care m-a îndrumat aici ! O să mănînc ! O să dorm într-un pat ! Într-un pat cu saltea și cu

cearșafuri, ca toată lumea ! De nouăsprezece ani n-am mai dormit într-un pat. Vreți într-adevăr să rămîn ? Sînteți oameni de treabă ! De altfel, am bani. Plătesc oricît. Iertați-mă, domnule hangiu, cum vă numiți ? Plătesc oricît îmi cereți. Sînteți un om cumsecade. Sînteți hangiu, nu-i așa ?

— Sînt preot, spuse episcopul, și locuiesc aici.

— Preot ? spuse omul. O, ce preot de ispravă ! Atunci, n-o să-mi cereți bani ? Sînteți parohul, nu-i așa ? Parohul bisericii celei mari ? Da, adevărat, prost mai sînt ! Nu văzusem tichia pe care o purtați !

Pe cînd vorbea, pusese traista și bîta într-un colț, apoi își băgă biletul de identitate la loc în buzunar și se așeză. Domnișoara Baptistine îl privea cu blîndețe. El continuă :

— Sînteți omenos, domnule preot. Nu știți să dispunîți. Ce minunat lucru este un preot bun ! Atunci, n-o să fie nevoie să plătesc ?

— Nu, spuse episcopul. Ține-ți banii ! Cît spuneai că ai ? Parcă o sută nouă franci.

— Și șaptezeci și cinci de centime, adăugă omul.

— O sută nouă franci și șaptezeci și cinci de centime. Și cît timp ți-a trebuit ca să aduni suma asta ?

— Nouăsprezece ani ;

Episcopul oftă adînc.

— Nouăsprezece ani !

Omul urmă :

— Am toți banii. În patru zile n-am cheltuit decît un franc și douăzeci și cinci de centime, pe care i-am cîștigat ajutînd la descărcarea unor căruțe la Grasse. Întrucît sînteți abate, am să vă spun : aveam un duhovnic și la închisoare. Pe urmă într-o zi am văzut un episcop. I se spunea monsenior. Era episcopul de la Majore, din Marsilia. Un fel de paroh mai mare peste parohi. Știți, vă cer iertare, nu mă prea pricep ; pentru mine lucrurile astea sînt atît de

străine ! Înțelegi dumneata — noi ăștia ! A făcut slujba în mijlocul închisorii, pe un altar ; avea pe cap ceva ascuțit, de aur, care la amiază, în toiul zilei, strălucea. Eram așezați în rînduri. Pe trei laturi. În fața noastră — tunurile încărcate. Nu prea vedeam bine. Ne-a vobit, dar era prea departe ; nu-l auzeam. Iată ce însemnează un episcop.

Pe cînd vorbea, episcopul se duse să închidă ușa, care rămăsese deschisă la perete.

— Doamnă Magloire, spuse episcopul, pune taci-mul cît mai aproape de foc. Și întorcîndu-se spre oaspetele său : Vîntul e aspru noaptea în Alpi. Trebuie să-ți fie frig, domnule, nu-i așa ?

De cîte ori rostea cuvîntul „domnule“, cu glasul lui atît de blînd și de mîngîietor, chipul omului se lumina. „Domnule“ spus unui ocaș e ca un pahar cu apă întins unui naufragiat de pe *Meduza*¹. Decăderea e însetată de prețuire.

— Lampa asta, spuse episcopul, nu prea luminează bine.

Doamna Magloire înțelese și se duse să ia de pe căminul din camera de culcare a monseniorului cele două sfeșnice de argint, pe care le aprinse și le așeză pe masă.

— Domnule paroh, spuse omul, sînteți prea bun. Nu mă disprețuiți. Mă primiți în casa dumneavoastră. Aprindeți lumînările pentru mine. Nu v-am ascuns, totuși, de unde vin și că sînt un păcătos.

Episcopul, așezat lîngă el, îi atinse ușor mîna :

— Puteai nici să nu-mi spui cine ești. Asta nu e casa mea ; e casa Domnului. Ușa asta nu-l întrebă pe cel ce intră dacă are un nume, ci dacă are vreo durere. Dumneata suferi ; ți-e foame și sete ; fii bine-

¹ Aluzie la un naufragiu din 1816. Supraviețuitorii au fost salvați abia după douăsprezece zile, aproape morți de foame și sete.

venit. Și nu-mi mulțumii ; nu-mi mai spune că te-am primit la mine. Nimeni nu este aici la el acasă, afară de cel ce are nevoie de un azil. Dumneata, care ești în trecere, ești mai acasă decât mine. Tot ce e aici, e al duminale. Ce nevoie am să-ți știu numele ? De altminteri, înainte de a mi-l spune, aveai unul pe care-l știam.

Omul se uită mirat :

— Adevărat ? Știați cum mă cheamă ?

— Da, răspunse episcopul, te numești fratele meu.

— O ! domnule paroh, exclamă omul, nu mai puteam de foame când am intrat aici ; dar dumneavoastră sînteți atît de bun, încît nu mai știu ce am ; mi-a trecut.

Episcopul îl privi și îi spuse :

— Ai suferit mult ?

— Vai ! haina roșie, ghiuleaua la picior, o scîndură pentru dormit, zăpușeala, frigul, munca, ocașii, loviturile de bătă ! Lanțuri grele pentru orice. Carcera pentru o vorbă. Chiar bolnav, în pat, purtam lanțuri. Cîinii, da, cîinii o duc mult mai bine. Nouăsprezece ani ! Am patruzeci și șase. Și-acum, biletul de identitate galben. Asta e !

— Da, spuse episcopul, vii dintr-un loc al tristeții. Ascultă : va fi mai multă bucurie în cer pentru chipul înlăcrimat al unui păcătos pocăit, decât pentru hlamida albă a o sută de drepti. Dacă ieși din locul acela de suferință cu gînd de ură și de mînie față de oameni, ești vrednic de milă ; dacă ieși de-acolo cu gînd de bunătate, de blîndețe și de pace, prețuiești mai mult decât oricare dintre noi.

Între timp, doamna Magloire, adusese la masă o supă făcută cu apă, untdelemn, pîine și sare, puțină slănină, o bucată de carne de berbec, smochine, brînză proaspătă și o pîine mare de seară. La cina obișnuită a domnului episcop adăugase, de la ea, o sticlă cu vin vechi de Mauves.

Fața episcopului luă deodată acea înfățișare de vioioșie caracteristică firilor ospitaliere.

— La masă ! spuse el cu vioiciune.

Așa cum făcea ori de câte ori avea un străin la masă, îl așează pe om la dreapta sa. Domnișoara Baptistine, cât se poate de liniștită și de naturală, luă loc la stînga.

Episcopul rosti binecuvîntarea, apoi servi chiar el supă, ca de obicei. Omul începu să mănînce cu lăcomie.

Deodată, episcopul spuse :

— Mi se pare că mai lipsește ceva de la masă.

Într-adevăr, doamna Magloire nu pusese decît cele trei tacîmuri strict necesare. Iar obiceiul casei era ca, atunci cînd episcopul avea pe cineva la masă, să se pună, de formă, toate cele șase tacîmuri de argint. Această nevinovată aparență de lux era un fel de copilărie plină de farmec în casa asta liniștită și cumpătată, care ridica sărăcia pînă la demnitate.

Doamna Magloire înțelese observația, ieși fără să spună o vorbă și, într-o clipă, cele trei tacîmuri cerute de episcop străluceau pe fața de masă, așezate simetric în fața fiecăruia dintre cei trei comesenii.

IV

AMĂNUNTE ASUPRA STINELOR DIN PONTARLIER

Și-acum, ca să dăm o imagine a celor ce s-au petrecut la această masă, socotim nimerit să transcriem aici un pasaj dintr-o scrisoare a domnișoarei Baptistine către doamna de Boischevron, în care se povestește, cu o exactitate naivă, convorbirea dintre ocnaș și episcop :

*...Omul acesta nu dădea nici o atenție nimănui. În-
fuleca lacom, ca un hămesit. Totuși, după supă, spuse :*

— Domnule preot, om al lui Dumnezeu, toate astea sînt cu mult prea bune pentru mine ; dar, trebuie s-o spun : căruțașii care n-au vrut să mă lase să mănînc cu ei se ospătează mai bine decît dumnevoastră.

Intre noi fie vorba, observația m-a izbit întrucîtva. Fratele meu a răspuns :

— Ei sînt mai obosiți decît mine.

— Nu, spuse omul. Au bani mai mulți. Sînteți sărac. Văd eu. Poate că nici nu sînteți paroh. Sînteți măcar paroh ? Al dacă Dumnezeu ar fi cu adevărat drept, ar trebui să fiți paroh.

— Bunul Dumnezeu e mai mult decît drept, a spus fratele meu.

După o clipă a adăugat :

— Domnule Jean Valjean, te duci la Pontarlier ?

— Trebuie să mă duc acolo.

Mi se pare că așa a spus omul. Apoi a continuat :

— Mîine în zori trebuie s-o pornesc la drum. E greu să tot călătorești. Noaptea e frig, ziua — zăpușeală.

— Te duci într-un ținut bun, spuse fratele meu. Familia mea a fost ruinată pe vremea revoluției. Eu m-am refugiat la început în Franche-Comté și am trăit cîtva timp acolo, din munca brațelor mele. Aveam tragere de inimă. Am găsit de lucru. N-ai decît să alegi. Sînt fabrici de hîrtie, tăbăcării, distilerii, fabrici de ulei, de ceasornice, oțelării, fabrici de alamă, pe puțin douăzeci de uzine de fier, dintre care patru foarte mari la Lods, la Ghâtillon, la Audincourt și la Beure...

Cred că nu mă înșel și că acestea sînt de bună seamă numele pomenite de fratele meu. Apoi s-a oprit și mi s-a adresat mie :

— Dragă soră, n-avem noi niște rude prin părțile acelea ?

I-am răspuns :

— Avem, printre alții, pe domnule de Lucenet, fost căpitan de barieră la Pontarlier, sub vechiul regim.

— Da, adăugă fratele meu, dar în '93 nu mai aveai rude, nu mai aveai decît brațele. Am muncit. Există la Pontarlier, unde te duci dumneata, domnule Valjean, o industrie cu totul patriarhală și încântătoare ; dragă soră, aceea a preparării brînzeturilor.

Și fratele meu, tot îndemnîndu-l pe om să mărînce i-a explicat pe larg ce sînt stînele din Pontarlier. Ele sînt de două feluri : „fermele mari“, care sînt ale chiaburilor și unde se găsesc patruzeci sau cincizeci de vaci, care produc șapte-opt mii de roși de caș pe vară ; și stînele sau „brînzăriile în tovărășie“, care sînt ale săracilor ; țărani de pe dealuri își cresc vacile împreună și își împart între ei produsele. Ei iau cu simbrie un brînzar, căruia îi spun baci ; acesta primește laptele de la țărani asociați, de trei ori pe zi, însemnînd cantitățile pe un răboj lung. Lucrul la stîna începe pe la sfîrșitul lui aprilie, iar pe la mijlocul lui iunie bacii duc vacile la munte.

Omul se învioră mîncînd. Fratele meu îl îmbia cu vinul acela bun de Mauves, din care el nu bea niciodată, spunînd că e un vin scump. Fratele meu îi dădea toate aceste amănunte cu voioșia firească pe care i-o cunoașteți, îmbinîndu-și spusele cu fel de fel de gingășii pentru mine. A stăruit mult asupra buneistării a unui baci, ca și cum ar fi vrut ca omul să înțeleagă, dar fără să-l sfătuiască de-a dreptul și categoric, că în felul acesta și-ar găsi un adăpost. Un lucru m-a izbit. Omul acesta era ceea ce v-am spus. Ei, bine, fratele meu, cît a ținut cina și-n tot cursul serii, n-a rostit, în afară de cele cîteva cuvinte, despre Isus, nimic care să-i amintească acestui om cine era, ori să-l lase să înțeleagă cine era fratele meu. Era totuși un prilej nimerit să-i țină o mică predică și să se arate ca episcop în fața ocnașului,

spre a-l face să țină minte această întâlnire. Altcniva i s-ar fi părut foarte nimerit, avându-l pe acest nefericit la îndemână, să-i dea, o dată cu hrana trupească, și hrană sufletească, făcându-i nustrări îmbinate cu morală și cu sfaturi, sau compătimentându-l și îndemnându-l să se poarte mai bine în viitor. Fratele meu nu l-a întrebat nici măcar de unde e și nici care-i povestea vieții lui. Căci în povestea asta era cuprinsă și vina lui, iar fratele meu părea că se ferește de tot ce-ar fi putut să i-o reamintească. De aceea, pe când vorbea despre muntenii din Pontarlier — care „fac o muncă plăcută aproape de cer și care, adăugă el, sînt fericiți, pentru că sînt nevinovați” — fratele meu se opri brusc, temîndu-se ca în cuvintele acestea să nu se fi strecurat ceva jignitor pentru străin. Gîndindu-mă bine, cred că am înțeles ce se petrecea în sufletul fratelui meu. El își închipuia, de bună seamă, că omul acesta, care se numea Jean Valjean, are neîncetat în minte suferința sa ; că era mai bine să-i abată gîndurile într-altă parte și să-l facă să creadă, măcar pentru o clipă, că era un om ca oricare altul, de asta se purta cu el cu totul firesc. Nu însemnează asta, într-adevăr, a înțelege cum se cuvine mila ? Nu găsiți, scumpă doamnă, că e ceva cu adevărat evanghelic în această delicatețe de a se abține de la predică, morală și aluzie și că cel mai vădit semn de milă față de cineva care are un punct dureros este să nu i-l atingi de loc ? Mi s-a părut că acesta a fost și gîndul fratelui meu. În orice caz, ceea ce pot spune, e că, dacă i-au trecut prin minte lucrurile astea, n-a lăsat să fie ghicite de nimeni, nici chiar de mine ; a fost, de la început pînă la sfîrșit, la fel ca întotdeauna și a cinat cu acest Jean Valjean cu aceleași purtări și cu aceeași față pe care ar fi avut-o dacă ar fi luat masa cu domnul Gédéon Le Prévost, sau cu domnul paroh.

Spre sfîrșitul mesei, pe cînd mîncam smochinele, a bătut cineva la ușă. Era mătușa Gerbaud cu copilul în brațe. Fratele meu a sărutat copilul pe frunte și a împrumutat de la mine șaptezeci și cinci de centime pe care le-a dat mătușii Gerbaud. În vremea asta, omul nu prea dădea atenție celor din jurul său. Nu mai vorbea; părea foarte obosit. După plecarea mătușii Gerbaud, fratele meu a rostit rugăciunea de după masă, apoi s-a întors către străin și i-a spus :

— E timpul să te culci.

Doamna Magloire a ridicat repede fața de masă. Am înțeles că trebuie să ne retragem pentru a-l lăsa pe călător să se culce și ne-am urcat amîndouă la noi. Am trimis-o totuși îndată după aceea pe doamna Magloire să aștearnă pe patul omului o blană de căprioară din Pădurea Neagră, blană care se afla în camera mea. Noptile sînt foarte reci și blana ține cald. Păcat că e veche și că-i cade părul. Fratele meu a cumpărat-o pe vremea cînd era în Germania, la Totlingen, aproape de izvoarele Dunării, ca și cușitașul cu mîner de fildeș de care mă servesc la masă.

Doamna Magloire s-a întors numaidecît, am îngenucheat și ne-am rugat lui Dumnezeu în salonul unde se întind rufe, apoi am intrat fiecare în odaia noastră, fără să ne mai spunem nimic...

V

LINIȘTE

După ce spusese „noapte bună” surorii sale, monseniorul Bienvenu luă de pe masă unul din cele două sfeșnice de argint, pe celălalt îl dădu oaspetelui său și-i spuse :

— Domnule, te conduc în camera dumatăle.

Omul îl urmă.

După cum s-a putut vedea din cele de mai sus, locuința era împărțită în așa fel încît, pentru a intra în oratoriu unde era alcovul sau pentru a ieși de-acolo, trebuia să treci prin camera de culcare a episcopului.

În clipa în care ei treceau prin această cameră, doamna Magloire tocmai puneă argintăria în dulăpio-rul de la căpățiul patului. Era ultima treabă pe care o făcea în fiecare seară înainte de a se duce la cul-care.

Episcopul îl conduse pe musafir în alcov, unde era pregătit un pat alb și curat. Omul puse sfeșnicul pe o măsută.

— Noapte bună, spuse episcopul. Mîine dimineață, înainte de plecare, o să bei o cană cu lapte cald de la vacile noastre.

— Mulțumesc, domnule abate ! spuse omul.

Dar abia rostise cuvintele acestea pașnice și, de-odată, fără nici o legătură, avu o mișcare ciudată, care le-ar fi înghețat de spaimă pe cele două cu-vioase femei dacă ar fi fost de față. Nici astăzi nu ne putem da seama ce anume l-a putut îndemna să facă acel gest. Voia cumva să dea un avertisment sau să arunce o amenințare ? Se supunea doar unei porniri instinctive și ascunse chiar față de el însuși ? Se în-toarse repede spre bătrîn, își încrucișă brațele pe piept și, ținându-și gazda cu o privire sălbatică, strigă cu glas răgușit :

— Ia te uită ! mă adăposuți la dumneavoastră, chiar lîngă dumneavoastră ! Se opri apoi și adăugă cu un rînjat în care era ceva monstruos : V-ați gîndit bine ? De unde știți că n-am ucis ?

Episcopul ridică ochii spre tavan și răspunse :

— Asta-l privește pe Dumnezeu.

Apoi, serios, mișcîndu-și buzele ca și cum s-ar fi rugat sau și-ar fi vorbit sieși, ridică cele două degete

de la mîna dreaptă și-l binecuvîntă pe străin, care nu plecă fruntea ; după aceea, fără a întoarce capul, fără a se uita înapoi, se îndreptă spre camera sa.

Cînd alcovul era locuit, o perdea mare de mătase, trasă dintr-o parte și dintr-alta a oratoriului, ascundea altarul. Trecînd pe lîngă perdea, episcopul îngenunche și rosti o scurtă rugăciune.

Puțin după aceea, se afla în grădină, mergînd, visînd, contemplînd, cu sufletul și cu gîndul îndreptate spre toate acele lucruri mari și tainice, pe care Domnul le arată noaptea ochilor ce rămîn deschiși.

Cît despre străin, era într-adevăr atît de obosit, încît nici nu s-a putut bucura de cearșafurile albe și curate. A suflat în lumînare cu nara, așa cum fac ocnașii, s-a trîntit îmbrăcat în pat, și a adormit numaidecît.

Cînd episcopul s-a înapoiat din grădină în odaia sa, suna miezul nopții.

Peste cîteva minute, toată lumea din casuță dormea.

VI

JEAN VALJEAN

Pe la două noaptea Jean Valjean se trezi.

Jean Valjean se trăgea dintr-o familie săracă de țărani din Brie. În copilărie nu învățase carte. Cînd ajunse flăcău, era curățător de pomi la Faverolles. Mama lui se numea Jeanne Mathieu ; tatăl, Jean Valjean, sau Vlajean, probabil o poreclă care venea de la „Voilà Jean“¹.

Jean Valjean era o fire gînditoare, fără să fie trist, așa cum sînt naturile iubitoare. Într-un cuvînt, era

¹ Iată-l pe Jean (fr.).

destul de adormit și de șters, sau cel puțin așa părea acest Jean Valjean. Își pierduse amândoi părinții la o vîrstă fragedă. Maică-sa murise în urma unei febre puerperale¹ prost îngrijite. Tatăl său, care fusese curățător de pomi ca și el, murise căzînd dintr-un copac. Nu-i mai rămăsese lui Jean Valjean decît o soră, mai mare, văduvă cu șapte copii, băieți și fete. Sora asta îl crescuse pe Jean Valjean și, atîta vreme cît îi trăise bărbatul, își găzduise și hrănise fratele. Soțul ei muri. Cel mai mare dintre cei șapte copii avea opt ani, cel mai mic — un an. Jean Valjean tocmai împlinise douăzeci și cinci. Îl înlocuise pe părinte și, la rîndul său, o ajutase pe sora care îl crescuse. O făcuse de la sine, ca pe o datorie, ba chiar într-un fel morocănos. Tinerețea lui se irosea astfel într-o muncă grea și prost plătită. Nu s-a știut niciodată să fi avut vreo „drăguță“ prin partea locului. Nu avusese vreme să fie îndrăgostit.

Seara se întorcea acasă trudit și-și sorbea supa lă ră să scoată un cuvînt. Sora lui, Jeanne, îi lua adesea din strachină tot ce era mai bun, bucata de carne, felia de slănină, inima verzei, ca să le dea vreunuia dintre copii ; el, mîncînd mai departe, aplecat peste masă, cu nasul aproape băgat în supă, cu părul său lung, care-i ascundea ochii, răsfirat în jurul străchinii, părea că nu vede nimic, o lăsa să facă ce vrea. La Faverolles, nu departe de coliba familiei Valjean, de partea cealaltă a uliței, locuia o fermieră numită Marie-Claude ; copiii Valjean, mai totdeauna flămînzi, se duceau uneori acolo, ca din partea mamei lor, să împrumute lapte, pe care îl beau după vreun gard sau după vreo cotitură, smulgîndu-și cana de la gură, și cu atîta zor, încît fetițele și-l vărsau pe șorțulețe și pe piept. Dacă mama lor ar fi știut de

¹ Boală infecțioasă care poate să se declare la lăuze cînd nu s-au respectat, în timpul nașterii, prescripțiile igienei.

această potlogărie, i-ar fi pedepsit aspru pe vinovați. Jean Valjean, răstit și morocănos, plătea fără știrea mamei cana cu lapte Mariei-Claude, și copiii scăpau de pedeapsă.

În perioada curățatului pomilor cîștiga un franc și douăzeci pe zi; după aceea se tocmea la seceriș, ca lucrător, ca paznic de bivoli, ca salahor. Făcea tot ce putea. Sora lui muncea și ea, dar ce putea face cu șapte copii mici? Un mănunchi de făpturi amărîte, pe care mizeria îl cuprindea și-l încheșta treptat. Veni o iarnă aspră. Jean nu avu de lucru. Familia rămase fără pîine. Cu totul fără pîine. Șapte copii.

Într-o duminică seara, Maubert Isabeau, brutar în piața bisericii din Faverolles, se pregătea să se culce, cînd auzi o lovitură puternică în vitrina cu zăbrele a dughenei. Ajunse la vreme ca să vadă un braț strecurîndu-se prin spărtura făcută cu o lovitură de pumn în zăbrele și în sticlă. Mîna înșfăcă o pîine și o trase. Isabeau ieși iute: hoțul fugea cît îl țineau picioarele; Isabeau alergă după el și-l prinse. Hoțul azvîrlise pîinea, dar brațul îi era încă însîngerat. Era Jean Valjean.

Acestea se petreceau în 1795. Jean Valjean fu chemat în fața tribunalelor de pe atunci „pentru furt prin efracție, săvîrșit în timpul nopții, într-o casă locuită”. Avea o pușcă de care știa să se folosească mai bine decît orice țintaș din lume; era și nițel braconier; îndeletnicire compromițătoare. Braconierul, ca și contrabandistul, se înrudește de aproape cu tîlharul. În treacăt fie zis, există totuși o prăpastie între cei dintîi și odiosul asasin al orașelor. Braconierul trăiește în pădure; contrabandistul — în munți sau pe mare. Orașele îi fac pe oameni feroși pentru că-i corup. Muntele, marea, codrul îi fac pe oameni sălbatici, dezvoltă într-însii asprimea, dar de multe ori fără să distrugă latura omenească.

Jean Valjean fu declarat vinovat. Termenii codului erau categorici. Sînt în civilizația noastră ceasuri groaznice; clipele cînd pronunțarea unei pedepse este asemenea unui naufragiu. Ce minut tragic este acela cînd societatea se îndepărtează și săvîrșește părăsirea definitivă a unei fapte gînditoare! Jean Valjean fu condamnat la cinci ani muncă silnică.

La 22 aprilie se sărbătorea la Paris victoria de la Montenotte, cîștigată de generalul-comandant al armatei din Italia, pe care mesajul Directoriului către cei cinci sute, din 2 Floreal,¹ anul IV, îl numește Buona-Parté; în aceeași zi, un mare convoi a fost pus în lanțuri la Bicêtre. Jean Valjean făcea parte din acest convoi. Un fost gardian al închisorii, care astăzi are aproape nouăzeci de ani, își mai amintește foarte bine de nenorocitul care a fost ferecat la capătul celui de-al patrulea rînd, în colțul de miazănoapte al curții. Ședea pe jos, ca toți ceilalți. Părea că nu pricepe ce se petrece cu el, afară de faptul că trece prin ceva grozav. Probabil că, în vîlmășagul gîndurilor sale de biet om neștiutor, deslușea ceva ce era mult prea mult. Pe cînd i se fixa cu lovituri grele de ciocan pironul lanțului la ceafă, el plîngea, lacrimile îl înăbușeau, îl împiedicau să vorbească, și izbutea numai să spună din cînd în cînd: „Am fost curățător de pomi la Faverolles“. Apoi, plîngînd mereu, ridica mîna dreaptă și o cobora treptat de șapte ori, ca și cum ar fi atins pe rînd șapte capete din ce în ce mai mici, și din acest gest ghiceai că săvîrșise fapta lui pentru ca să îmbrace și să hrănească șapte copii.

A fost dus la Toulon, unde a ajuns după un drum de douăzeci și șapte de zile, într-o căruță, cu lanțul la gît. La Toulon fu îmbrăcat în haina roșie de ocnaș.

¹ Luna a opta (de la 20 aprilie la 19 mai) în calendarul republican.

Tot ce fusese viața lui de altădată se șterse ; pînă și numele ; nu mai era nici măcar Jean Valjean ; devenise numărul 24.601. Ce s-o fi făcut sora lui ? Ce s-o fi ales din cei șapte copii ? Cui îi mai pasă de toate astea ? Ce se mai alege din frunzișul unui copac tăiat la rădăcină ?

Veșnica poveste.

Aceste sărmane ființe, făpturi ale lui Dumnezeu, rămase fără sprijin, fără călăuză, fără adăpost, lăsate la voia întâmplării — cine știe ? — au luat-o care încotro, înfundîndu-se încet-încet în negura rece în care se pierd cei rămași singuri, întunecimi fără fund, unde pier unul după altul atîția nefericiți în mersul mohorît al omenirii. Plecaseră de prin părțile acelea. Satul în care se născuseră îi uitase ; piatra de hotar a fostului lor ogor îi uitase ; după cîtiva ani de ocnă, Jean Valjean i-a uitat și el. În inima lui, în care fusese o rană, era acum o cicatrice. Atîta tot. Doar o singură dată, în tot timpul cît a stat la Toulon, a aflat ceva despre sora lui. Era, mi se pare, pe la sfîrșitul celui de-al patrulea an de captivitate. Nu mai știu pe ce cale ajunseseră pînă la el acele vești. Cineva, care-i cunoștea din sat, o văzuse pe sora lui. Se afla la Paris. Locuia pe o străduță săracă lîngă Saint-Sulpice, strada Geindre. Nu mai avea cu ea decît un copil, un băiețuș, cel mai mic. Unde se aflau ceilalți șase ? Poate că nici ea nu știa. Se ducea în fiecare dimineată la o tipografie din strada Sabot numărul 3, unde era făcătoare și legătoreasă. Trebuia să fie acolo la șase dimineata, cu mult înainte de a se lumina de ziuă, iarna. În clădirea tipografiei era o școală, unde-și ducea băiatul, care avea șapte ani. Dar, pentru că ea intra în tipografie, la ora șase, iar școala nu se deschidea decît la șapte, copilul trebuia să aștepte un ceas prin curte, pînă se deschidea școala. Iarna, un ceas pe întuneric, afară. Copilul nu

era lăsat să intre în tipografie, ca să nu încurce locul. Lucrătorii, trecînd dimineata, îl vedeau pe bietul copilaș șezînd pe pavaj, picînd de somn și adesea adormind în întuneric, pe vine, ghemuit, lângă coșulețul lui. Cînd ploua, portăresei i se făcea milă de el ; îl lua în cocioaba ei, unde nu se aflau decît un pat de scînduri, o vîrtelniță și două scaune de lemn, și micuțul dormea acolo, într-un colț, strîngîndu-se lângă motan ca să se încălzească. La ora șapte școala se deschidea și copilul intra în clasă. Iată ce i se spusese lui Jean Valjean. În ziua cînd i s-au spus toate astea, a fost pentru el o licărire de fulger, o fereastră deschisă pe neașteptate spre destinul acestor ființe dragi ; pe urmă se făcu din nou întuneric ; n-a mai auzit niciodată nimic despre ei. Nici un semn de la dîșii n-a mai răzbit pînă la el ; nu i-a mai văzut, nu i-a mai întîlnit niciodată și nici în cuprinsul acestei dureroase povești nu se va mai pomeni de dîșii.

Pe la sfîrșitul celui de-al patrulea an veni rîndul lui Jean Valjean să evadeze. Camarazii îl ajutară, potrivit obiceiului din ocnă. Evadă. Rătăci două zile, liber, pe cîmp ; dacă înseamnă a fi liber să fii hărțuit la tot pasul, să întorci capul în fiecare clipă, să-ți sară inima la cel mai mic zgomot, să-ți fie frică de orice, de coșul care fumegă, de omul care trece, de cîinele care latră, de calul care aleargă, de ceasornicul care bate, de lumina zilei, pentru că se vede, de întunericul nopții, pentru că nu se vede, de drum, de potecă, de tufiș, de somn. A treia zi, pe-nserate, fu prins. Tribunalul maritim îl condamnă pentru acest delict la o prelungire a pedepsei cu încă trei ani, adică cu totul, la opt ani. În al șaselea an îi veni iarăși rîndul să evadeze ; încercă, dar nu reuși să fugă. Lipsi de la apel. Se dete alarma printr-o lovitură de tun ; iar noaptea străjile îl găsiră ascuns sub schela unei corăbii în construcție ; se împotrivi

paznicilor care-l prinseseră. Evadare și rebeliune. Faptul, prevăzut de codul special, fu pedepsit cu un spor de cinci ani, dintre care doi cu lanț dublu. Treisprezece ani. În al zecelea an îi veni iar rîndul și evadă din nou. Nici de data asta nu-i merse mai bine. Alți trei ani pentru această nouă încercare. Șaisprezece ani. În sfîrșit, prin al treisprezecelea an, mi se pare, făcu o ultimă încercare de fugă, dar fu prins după patru ore. Încă trei ani pentru aceste patru ore. Nouăsprezece ani. În octombrie 1815 fu eliberat; intrase acolo în 1796, pentru că spărsese un ochi de geam și luase o pîine.

O scurtă paranteză. Pentru a doua oară în lucrările sale asupra problemei penale și a nimicirii omului prin dispozițiunile legii, autorul cărții de față întîlnește furtul unei pîini ca punct de plecare în dezastul unui destin. Claude Gueux¹ a furat o pîine; Jean Valjean a furat o pîine. O statistică engleză constată că la Londra, din cinci furturi, patru au drept cauză imediată foamea.

Jean Valjean intrase în ocnă suspinînd și tremurînd; a ieșit de acolo nepăsător. Intrase deznădăjduit; a ieșit întunecat.

Ce se petrecuse în acest suflet ?

VII

ÎN ADÎNCUL DEZNĂDEJDII

Vom încerca să vorbim deschis.

Societatea trebuie să privească în față aceste lucruri, pentru că ea e cea care le pricinuieste.

¹ Muncitor condamnat la închisoare, pe la 1830, pentru că, împins de foame, a furat o pîine. V. Hugo a transformat faptul în nuvelă (publicată în 1834), prima schiță a poveștii lui Jean Valjean.

Așa cum am spus, Jean Valjean era un ignorant, dar nu un nătărău. În el ardea flacăra duhului. Nenorocirea, care-și are și ea lumina ei, făcu să sporească licărirea slabă a minții lui. Sub lovituri de bătă, în lanțuri, în celulă, trudit, sub soarele dogoritor al ocnei, pe patul de scînduri al ocnașilor, s-a recules și a început să cugete.

S-a făcut judecător.

A început mai întîi cu el însuși.

Recunoștea că nu era un nevinovat pedepsit pe nedrept. Își mărturisi că a săvîrșit o faptă rea și de ocară ; că poate i s-ar fi dat pîinea dacă ar fi cerut-o, că în orice caz ar fi fost mai bine să aștepte s-o capete din milă sau muncind ; că nu e o întrebare chiar fără de răspuns : „Poți să aștepți cînd ți-e foame ?” ; în primul rînd, pentru că se întîmplă foarte rar ca cineva să moară cu adevărat de foame, iar în al doilea rînd, pentru că, din nefericire sau din fericire, omul e astfel făcut, încît poate suferi îndelung și mult, moralicește și fizicește, fără să moară ; că trebuie deci să aibă răbdare ; că, astfel, ar fi fost mai bine și pentru bieții copii ; că era o faptă ne-bunească din parte-i ca un amărît și un neputincios ca el să înșface de guler întreaga societate și să-și închipuie că scapă de mizerie furînd ; că, în orice caz, era o greșeală să fugă de mizerie pe poarta prin care se intră în ticăloșie ; în sfîrșit, că era vinovat.

Apoi, se întrebă : era el oare singurul vinovat în întîmplarea care i-a fost fatală ? Înainte de toate, nu era o mare nedreptate ca un muncitor ca el să nu aibă de lucru, ca un om harnic ca el să nu aibă ce mîncea ? Și-apoi, o dată mărturisită vina, pedeapsa nu fusese prea nedreaptă și prea grea ? Legea nu fusese mai abuzivă în darea pedepsei decît a fost vinovatul în săvîrșirea faptei ? Nu erau prea multe greutăți într-un talger al balanței, acolo unde se află

ispășirea ? Excesul de pedeapsă nu duce oare la stingerea delictului, ajungînd prin aceasta la o răsturnare de situații, vina delicventului fiind înlocuită cu vina represiunii, făcînd din vinovat victimă, din datornic creditor și punînd definitiv dreptul de partea celui ce-l violase ? Pedeapsa aceasta, complicată cu agravări succesive pentru încercările de evadare, nu sfîrșea oare prin a fi un fel de atentat al celui mai puternic asupra celui mai slab, o crimă a societății față de individ, o crimă care reîncepe în fiecare zi, care dura de nouăsprezece ani ?

Se întreba dacă societatea omenească era de asemenea îndreptățită să-i silească pe membrii săi să sufere, într-un caz, lipsa ei totală de prevedere, iar într-altul, prevederea ei lipsită de îndurare, strivind pentru totdeauna pe un biet om între o lipsă și un exces : lipsa de lucru și excesul de pedeapsă. Nu era exagerat ca societatea să trateze astfel tocmai pe membrii săi cei mai năpăstuiți la împărțirea bunurilor și, prin urmare, pe cei mai vrednici de ocrotire ?

Punîndu-și aceste întrebări, el judecă societatea și-o osîndi.

O socoti vrednică de ura sa.

O făcu răspunzătoare de soarta lui și-și spuse că poate nu se va da în lături să-i ceară într-o zi socoteală. Își mai spunea că nu există un echilibru între paguba pe care o pricinuisese el și paguba ce i se pricinuisese lui ; și trase concluzia că osînda pe care o suferise nu era chiar o ilegalitate, dar era cu siguranță o nedreptate.

Mînia poate fi smintită și absurdă ; te poți supăra pe nedrept, dar nu te revolți decît atunci cînd de fapt ai dreptate pe undeva. Jean Valjean se simțea revoltat.

Și, la urma urmei, societatea omenească nu-i făcuse decît rău. Niciodată nu-i văzuse decît fața aceea

încruntată, pe care ea o numește justiție și pe care o arată celor pe care-i lovește. Oamenii nu se apropiaseră de el decât ca să-l facă să sufere. Orice contact cu ei însemnase pentru el o lovitură. Niciodată, din timpul copilăriei, de când trăia mama și sora lui, nu mai întâlnise vreo vorbă bună, vreo privire binevoitoare. Din suferință în suferință, ajunsese puțin câte puțin la convingerea că viața e o luptă și că în această luptă el era cel învins. Nu avea altă armă decât ura. În ocnă se hotărî să și-o ascundă și s-o ia cu dînsul la plecare.

Era la Toulon o școală pentru ocnași, ținută de niște călugări ignorantini¹, unde li se predau noțiunile strict necesare numai acelor nenorociți care voiau să învețe. Vru și el. Merse la școală la patruzeci de ani și învăță să citească, să scrie și să socotească. Își dădea seama că, întărindu-și mintea, își întărește ura. În anumite cazuri, învățătura și lumina pot sluji drept pîrghie răului.

E trist să spunem că, după ce judecase societatea, care i-a făcut tot răul, judeca providența care-a făcut societatea.

O condamna și pe ea.

Astfel, în nouăsprezece ani de chin și de sclăvie, sufletul lui se înalță și se prăbușe totodată. Printr-o parte intra lumina, printr-alta întunericul.

Jean Valjean, cum am văzut, n-avea o fire rea. Era încă om bun cînd a intrat în ocnă. Acolo a condamnat societatea și a simțit că începe să fie om rău; a condamnat providența și și-a dat seama că devine necredincios.

E greu să nu ne oprim o clipă aici spre a medita.

E oare cu puțință ca natura omenească să se schimbe cu desăvîrșire? Omul, pe care Dumnezeu

¹ Nume dat în deridare călugărilor din ordiul St. Jean de Dieu, care se ocupă de învățămînt.

l-a făcut bun, poate fi făcut rău de către om ? Sufletul poate fi schimbat în întregime de către destin, devenind rău dacă destinul e rău ? Sub apăsarea unei nenorociri copleșitoare, inima se poate diforma, se poate sluși și schilodi fără leac, întocmai ca o spinare care se încovoie pe sub o boltă prea joasă ? Nu există oare în orice suflet omenesc, nu există mai cu seamă în sufletul lui Jean Valjean o primă scînteie, un element divin, fără de prihană pe care binele să-l poată dezvolta, înviora, aprinde, înflăcăra, făcîndu-l să strălucească cu măreție și pe care răul să nu-l poată atinge niciodată de tot ?

Întrebări grave și încălcite. Celei din urmă, orice fiziolog i-ar fi răspuns probabil, fără să șovăie : *nu*, dacă l-ar fi văzut pe Jean Valjean la Toulon, în ceasurile lui de odihnă, care erau pentru el ceasuri de visare, șezînd cu mîinile încrucișate pe brațul unui scripete, cu capătul lanțului băgat în buzunar ca să nu fie nevoit să-l tîrască — pe ocnașul acesta posac, serios, tăcut și îngîndurat — pe acest paria pus în afara legii, care se uita la oameni cu minie, pe acest dezmoștenit al civilizației care se uita la cer cu asprime.

Fără îndoială — de ce să n-o spunem ? — observatorul fiziolog ar fi văzut acolo o mizerie fără de leac, l-ar fi plîns poate pe cel ce suferea din pricina legii, dar n-ar fi încercat să-i ușureze suferința ; și-ar fi întors privirea de la abisurile pe care le întrezărea în acest suflet ; și, întocmai ca Dante la poarta infernului, ar fi șters din această existență cuvîntul „speranță“, pe care degetul lui Dumnezeu l-a scris totuși pe fruntea oricărui muritor.

Starea aceasta sufletească pe care am încercat s-o analizăm era oare tot atît de limpede pentru Jean Valjean cum am căutat noi s-o redăm pentru cei ce ne citesc ? Jean Valjean își dădea oare seama de

toate elementele care alcătuiau mizeria lui morală, după ce se iviseră, sau măcar își dăduse seama de ele pe măsura alcătuirii lor ? Omul acesta aspru și incult era el oare conștient de înlănțuirea de idei, prin care se ridicase și coborîse, treaptă cu treaptă, pînă la aspectele jalnice care alcătuiau în atîția ani orizontul lăuntric al spiritului său ? Își dădea oare seama de tot ce se petrecuse și de tot ce se frămînta într-însul ? Nu ne încumetăm a o spune ; și nici n-o credem. Jean Valjean era prea neștiutor pentru ca, după atîtea nenorociri, să nu stăruie în sufletul lui destulă nedumerire. Uneori nici nu-și mai dădea prea bine seama ce simțea. Jean Valjean se afla în întuneric ; suferea în întuneric ; ura în întuneric ; s-ar fi putut spune că ura tot ce avea în fața lui. Trăia de obicei în acest întuneric, bîjbîind ca un orb și ca un visător. Numai din cînd în cînd simțea că e năpădit dinlăuntru sau din afară de-o cutremurare de mînie, de-un spor de suferință, de-o palidă și scurtă fulgerare, care-i lumina tot sufletul, arătîndu-i pretutindeni în jurul său, înainte și în urmă, în licăririle unei lumini îngrozitoare, prăpăștiile hidoase și perspectivele negre ale destinului său. După trecerea fulgerului, se afla iar în întuneric și nu mai știa ce se petrece cu el.

Caracteristica acestor pedepse nemiloase, în care totul abrutizează, e că-l transformă puțin cîte puțin pe om, printr-o stupidă transfigurare, într-un animal sălbatic. Uneori chiar într-o fiară. Încercările de evadare ale lui Jean Valjean, repetate și îndărătnice, ar fi de ajuns ca să dovedească ciudata înrîurire pe care o are legea asupra sufletului omenesc. Jean Valjean ar fi repetat aceste încercări, tot atît de zadarnice pe cît de nebunești, ori de cîte ori s-ar fi ivit prilejul, fără să se gîndească o clipă la urmări sau la experiențele făcute. Evada furios, ca lupul care

găsește cușca deschisă. Instinctul îi spunea : fugi ! Rațiunea i-ar fi spus : rămâi pe loc ! Dar în fața unei ispite atât de puternice, rațiunea amuțea, rămânea numai instinctul, doar bestia dintr-însul. După ce era prins, noile pedepse ce i se dădeau n-aveau darul decât să-l îngrozească și mai tare.

Nu trebuie să scăpăm din vedere amănuntul că-i întrecia în putere pe toți ceilalți tovarăși de ocnă. La munci grele, când trebuia întinsă o parîmă sau învîrtit un scripete, Jean Valjean trăgea cît patru. Ridica și ducea uneori în spinare greutatea enorme, înlocuind la nevoie instrumentul numit *cric*, căruia pe vremuri i se spunea *orgoliu*, de unde, în trecut fie zis, și-a luat numele strada Montorgueil din apropierea halelor Parisului. Tovarășii săi îl porecliseră Jean-le-Cric. O dată, pe cînd se repara balconul primăriei din Toulon, una din frumoasele cariatide¹ ale lui Puget², care susțineau balconul, s-a desprins și era gata să se prăbușească. Jean Valjean, care se afla acolo, propti cariatida cu umărul pînă la sosirea lucrătorilor.

Agerimea lui era și mai mare decît puterea. Unii ocnăși, vișînd mereu să evadeze, ajung să facă o adevărată știință din contopirea forței cu îndemnarea : știința mușchilor, pe care prizonierii aceștia, veșnici pîizmuitori ai muștelor și ai păsărilor, o practică zilnic. O acrobație misterioasă. Să se urce pe un zid drept, să găsească puncte de sprijin acolo unde abia se zărea o ieșitură, era un joc pentru Jean Valjean. Încordîndu-și spatele și mușchii picioarelor, cu coatele și călcîiele înfipite în zgrunțurii pietrei, se cățara ca prin minune de la un colț de zid pînă la etajul al treilea. Uneori se urca așa pînă pe acoperișul temniței.

¹ Coloană avînd forma unui corp omenesc.

² Sculptor francez (1622—1694).

Vorbea puțin. Nu râdea. Numai vreo emoție neobișnuită putea să-i smulgă, o dată sau de două ori pe an, acel lugubru rîs de ocnaș, ce pare ecoul unui rîs de diavol.

Cînd te uitai la el, ți se părea că privește neîncetat ceva groaznic.

Era într-adevăr absorbit de ceva.

Printre senzațiile bolnăvicioase ale unei firi neisprăvite și ale unei inteligențe copleșite, simțea nelămurit că-l apasă ceva monstruos. În penumbra întunecoasă și palidă în care se tîra, ori de cîte ori întorcea capul și încerca să-și înalțe privirea, vedea cu o spaimă amestecată cu furie formîndu-se, suprapunîndu-se și înălțîndu-se pînă departe deasupra lui, cu povîrnișuri cumplite, un fel de îngrămădire groaznică de lucruri, legi, prejudecăți, oameni și fapte, ale căror contururi îi scăpau, a căror mulțime îl înspăimînta și care nu era altceva decît uimitoarea piramidă pe care o numim civilizație. Ici și colo, în acest amestec colcăitor și diform, deslușea, cînd aproape de el, cînd departe, la înălțimi unde nu putea să ajungă, un grup, un amănunt puternic luminat, de o parte gardianul cu bîta, de alta jandarmul cu sabia, de o parte arhiepiscopul cu mitra, iar sus, pe culmi, într-un nimb, împăratul încoronat și strălucitor. I se părea că aceste măreții îndepărtate, în loc să împrăștie noaptea, o făceau mai funebă și mai întunecoasă. Legi, prejudecăți, fapte, oameni, lucruri, toate se frămîntau deasupra lui, în ritmul complicat și misterios pe care Dumnezeu îl imprimă civilizației; pluteau deasupra lui și-l striveau cu nu știu ce cruzime liniștită și cu neînduplecată nepăsare. Sufletele prăbușite în cel mai adînc fund al nenorocului, oameni nefericiți, pierduți dincolo de marginea înțelegerii, unde nu se mai vedea nimic, cei certăți cu legea simt apăsîndu-le pe creștet întreaga povară a acestei societăți ome-

nești, atât de temută pentru cei din afară, atât de înfricoșătoare pentru cei de dedesubt.

În situația aceasta Jean Valjean se gîndea. Și care putea să fie natura gîndirii sale ?

Dacă bobul de mei de sub piatra morii ar putea să gîndească, s-ar gîndi fără îndoială la ceea ce se gîndea Jean Valjean.

Toate aceste frămîntări, realități pline de năluci, fantasmagorii pline de realități, sfîrșiseră prin a-i crea un fel de stare sufletească ce nu se poate descrie. Uneori se oprea în mijlocul muncii sale de ocnaș. Cădea pe gînduri. Mintea lui, în același timp mai coaptă și mai tulburată decît înainte, se revolta. Tot ce i se întîmplase i se părea absurd ; tot ce-l înconjură i se părea cu neputință. Își spunea ; e un vis. Se uita la gardianul care sta la cîțiva pași de el ; gardianul i se părea o nălucă ; deodată, năluca îl lovea cu bîta. Natura înconjurătoare abia exista pentru el. Aproape s-ar putea spune că pentru Jean Valjean nu existau nici soare, nici zile frumoase de vară, nici cer stăluitor, nici dimineți înviorătoare de aprilie. Sufletul lui părea luminat doar printr-un fel de ferestruică de beci.

Pentru a încheia, rezumînd din tot ceea ce am arătat, ceea ce se poate rezuma și exprima în rezultate pozitive, ne vom mărgini să constatăm că, în nouăsprezece ani, Jean Valjean, nevinovatul grădinar din Faverolles, temutul ocnaș din Toulon, devenise — mulțumită felului cum îl transformase pușcăria — în stare să facă două feluri de fapte rele ; mai întîi, o impulsivă buimacă, necugetată, plină de sălbăticie, instinctivă, un fel de răspuns la suferința îndurată ; apoi o răbufnire gravă, serioasă, frămîntată în conștiință și pusă la cale de ideile greșite pe care le poate pricinui o asemenea nenorocire. Premeditările acestea treceau prin cele

trei faze succesive pe care numai anumite firi încercate le pot parcurge ; rațiune, voință, încăpăținare. Era împins de revolta lui obișnuită, de amarăciunea sufletului, de sentimentul adînc al nedreptăților suferite, de reacțiunea chiar împotriva celor buni, nevinovați și drepti, dacă există și de aceștia. Punctul de plecare, ca și ținta finală a gândurilor lui era ura împotriva legilor omenești ; o ură care, dacă nu este oprită în desfășurarea ei de vreo împlinire providențială, devine la un moment dat ură împotriva societății, apoi ură împotriva neamului omenesc, împotriva creațiunii, și ia forma unei dorinți nelămurite, continui și brutale de-a face rău oricui, oricărei viețuitoare. Precum se vede, nu fără temei, biletul de identitate îl califica pe Jean Valjean drept *un om foarte primejdios*.

An cu an, sufletul acesta se uscaseră tot mai mult, încet, dar sigur. Inimă de piatră, privire împietrită. Cînd ieși din închisoare, se împlineau nouăsprezece ani de cînd nu mai vărsase nici o lacrimă.

VIII

TALAZUL ȘI UMBRA

Un om în voia valurilor !

Ei și ! Corabia nu se oprește. Vîntul bate, corabia întunecată e silită să-și urmeze drumul. Trece mai departe.

Omul pierde, se ivește iar, se cufundă și se ridică la suprafață, strigă, întinde brațele, nu-l aude nimeni ; zguduită de furtună, corabia se trudește să-și taie drum. Marinarii și călătorii nici măcar nu-l mai văd pe omul care se îneacă ; bietul lui cap nu e decît un punct printre valurile uriașe.

Omul strigă cu disperare în adâncuri. Pînza trece ca o năluca. O privește, o privește cu deznădejde. Ea se depărtează, pălește, descrește. Adineauri era și el acolo, făcea parte din echipaj, umbla în lung și-n lat pe punte împreună cu ceilalți, avea partea lui de aer și de soare, trăia. Acum ce s-a întîmplat ? A alunecat, a căzut, s-a isprăvit.

A căzut în apele groaznice. Totul fuge și se năruie sub picioarele lui. Valurile sfîșiate și sfîrtecate de vînt îl înconjoară cu vrăjmășie, talazurile din adâncuri îl sorb, toate zdrențele apelor îi învăluie capul, un norod de valuri îl împroașcă, ochiuri tulburi îl înghit pe jumătate ; de cîte ori se afundă întrezărește prăpastii pline de întuneric ; vegetații înfricoșătoare, necunoscute îl prind, i se înnoadă de picioare, îl trag spre ele ; simte că el însuși se preface în prăpastie, e una cu spuma, valurile și-l aruncă unul altuia, înghite amarăciune, oceanul laș se încăpățînează să-l înee, nesfîrșitul se joacă cu agonia lui. Parcă toată apa asta ar fi ură.

Cu toate astea, el luptă, încearcă să se apere, încearcă să se țină deasupra, se trudește, înoată. El, această biată putere aproape sfîrșită, luptă împotriva nesfîrșitului.

Unde e corabia ? Acolo. Abia se zărește în întunericul palid al orizontului.

Vînturile bat, spuma valurilor îl copleșește. Ridică ochii și nu vede decît plumburiul norilor. Simte, dîndu-și sufletul, uriașa nebunie a mării. E torturat de nebunia asta. Aude zgomote neobișnuite pentru om, care par să vină de dincolo de lume și din nu știu ce spații înfricoșătoare.

Printre nori sînt păsări, așa cum pe deasupra restriștilor omenеști sînt îngeri, dar cu ce pot să-l ajute ? Zboară, cîntă, plutesc și el horcăie.

Se simte înmormântat între două infinituri deodată : oceanul și cerul ; unul e o groapă, iar celălalt un giulgiu.

Se lasă noaptea, iată, sînt ceasuri întregi de cînd înoată, e la capătul puterilor ; corabia, acel ceva îndepărtat pe care se aflau oameni, nu se mai zărește ; e singur în nemaipomenita prăpastie întunecată, se afundă, înțepenește, se răsucește, simte sub el valurile monstruoase ale nevăzutului ; cheamă.

Nu mai sînt oameni. Unde e Dumnezeu ?

Cheamă. „Ajutor ! Ajutor !“ Cheamă într-una.

În zare, nimic. Pe cer, nimic.

Roagă fierbinte întinderea, valul, alga, stîncă, toate sînt surde. Cerșește ajutorul furtunii ; furtuna nepăsătoare nu se supune decît nesfîrșitului.

Împrejurul lui, bezna, ceața, singurătatea, învîlmășeala furtunoasă și inconștientă, încrețirea nelămurită a apelor sălbatice. În el, groaza și oboseala. Sub el, prăbușirea. Nici un punct de reazim. Se gîndește la patimile întunecate ale cadavrului în întunericul fără de sfîrșit. Frigul nefiresc îl înțepenește. Mîinile i se închircesc, se închid și strîng în ele hăul. Vînturi, nori, vârtejuri, curenți, stele zadarnice ! Ce-i de făcut ? Deznădăjduitul se pierde, ostenitul vrea mai bine să moară, se lasă luat, se lasă dus, se dă bătut, și iată-l că alunecă pentru totdeauna în adîncurile mistuitoare.

O, mers nemilos al societății omenești ! Risipă de suflete și de oameni de-a lungul drumului ! Ocean în care cade tot ce leapădă legea ! Dispariție înfiorătoare a sprijinului ! O, moarte morală !

Marea e neîndurata noapte socială în care pedcapșa își azvîrle osîndiții. Marea e mizeria nesfîrșită.

Sufletul lăsat în voia valurilor, în această prăpastie, poate să ajungă un stîrv. Cine are să-l învie din morți ?

NOI NEMULȚUMIRI

Cînd lui Jean Valjean îi sună ceasul să iasă din ocnă, cînd auzi cu urechile lui acele cuvinte ciudate : „Ești liber !” clipă fu neverosimilă și nemaipomenită ; o rază vie din lumina adevărată a celor vii îl străpunse pe neașteptate. Dar raza aceasta păli numai-decît. Lui Jean Valjean ideea de libertate îi luase ochii. Crezuse într-o viață nouă. Văzu însă destul de repede că e vorba de o libertate căreia i se dă un bilet de identitate galben.

Și, în afară de aceasta, amărăciuni multe. Își făcuse socoteala că suma ce i se cuvenea pe timpul cît stătuse în ocnă ar fi trebuit să se ridice la o sută șaptezeci și unu de franci. E drept că uitase de odihna silită a duminicilor și a sărbătorilor, care în nouăsprezece ani scădea la socoteală vreo douăzeci și patru de franci. Oricum, suma fusese redusă prin felurite rețineri locale, la o sută nouă franci și cincisprezece centime, care i se numără la ieșire.

Nu pricepuse nimic și se socotea nedreptățit. Să spunem cuvîntului pe nume : furat.

A doua zi după eliberare, la Grasse, văzu în fața ușii unei distilerii de flori de portocal cîțiva oameni care descărcau pachete. Ceru de lucru. Cum era zor, i se dădu. Se puse pe treabă. Era deștept, voinic și dibaci ; își dădea osteneala, stăpînul părea mulțumit. Pe cînd lucra, trecu un jandarm, care îl observă și-i ceru hîrțiile. Fu nevoit să-i arate biletul de identitate galben. Apoi își reluă lucrul. Ceva mai înainte îl întrebaser pe unul dintre lucrători cît cîștiga pe zi făcînd treaba asta ; i se răspunse : „Un franc și cincizeci”. Seara, pentru că era nevoit să plece mai departe a doua zi, se înfățișă înaintea stăpînului disti-

leriei și-l rugă să-i plătească. Stăpînul, fără să scoată o vorbă, îi înmînă un franc și douăzeci și cinci de centime. Își ceru dreptul lui. I se răspunse : „Pentru tine e destul și atît“. Stăruî. Stăpînul îl privi țintă în ochi și-i spuse : „Ia vezi să nu te pomenești la răcoare“.

Se socoti din nou furat.

Societatea, statul, micșorîndu-i drepturile cuvenite, îl jefuiseră cu toptanul. Venea rîndul semenului său, care-l fura cu amănuntul.

Eliberarea nu înseamnă dezrobire. Scapi de ocnă, dar nu de osîndă.

Iată ce i se întîmplase la Grasse. Se știe în ce fel fusese primit la Digne.

X

OMUL CARE S-A TREZIT

Așadar, pe cînd orologiul catedralei bătea ceasul două noaptea, Jean Valjean se trezi din somn.

Se trezi din pricina patului, care era prea bun. Aveau să se împlinească în curînd douăzeci de ani de cînd nu mai dormise într-un pat, și, cu toate că nu se dezbrăcase, senzația asta era prea nouă și-i tulbura somnul.

Dormise mai bine de patru ceasuri. Osteneala îi trecuse. Era obișnuit să nu dăruiască prea multe ceasuri odihnei.

Deschise ochii și se uită o clipă în întunericul din jurul lui, pe urmă îi închise ca să adoarmă din nou. Cînd o mulțime de senzații felurite îi-au tulburat ziua, cînd mintea e preocupată, adormi o dată, dar nu poți adormi și a doua oară. Somnul vine mai ușor, dar se întoarce mai greu. E ceea ce i se întîmplă lui

Jean Valjean. Nu putu să mai adoarmă și căzu pe gânduri.

Se găsea într-unul din acele momente în care mintea ți-e plină de gânduri tulburi. În creierul lui era un fel de du-te vino încâlcit. Amintirile vechi și cele din ajun pluteau amestecate și se încrucișau anapoda, pierzându-și formele, crescând peste măsură, apoi pierind dintr-o dată, ca într-o apă nămolosă și frământată. Îi treceau prin cap multe gânduri, dar unul dintre ele se întorcea neconținut, gonindu-le pe toate celelalte. Iată care era acest gând: văzuse cele șase tacîmuri de argint și lingura mare pe care doamna Magloire le pusese pe masă. Cele șase tacîmuri de argint nu-i dădeau pace. Erau acolo, la cîtiva pași... În clipa în care trecuse prin odaia vecină ca să vină aici, bătrîna servitoare le pusese într-un dulăpior de la capătîiul patului. Văzuse bine acel dulap. La dreapta, cum intrai din sufragerie. Erau masive. Argintărie veche. Cu polonic cu tot se putea lua pe ele cel puțin două sute de franci. De două ori cît cîștigase el în nouăsprezece ani. E adevărat că ar fi cîștigat mai mult, dacă nu l-ar fi furat administrația.

Sufletul i se zbuciumă un ceas întreg; în el se dădea o luptă. Bătu ora trei. Deschise ochii din nou, se ridică deodată pe jumătate, întinse brațul și pipăi desaga pe care și-o azvîrlise într-un colț al alcovului în care se afla patul, își lunecă picioarele peste marginea patului, le puse pe dușumea și se pomeni, aproape fără să-și dea seama, șezînd pe marginea patului.

Rămase cîtva timp visînd în poziția asta, oarecum sinistă pentru cel care l-ar fi zărit astfel, în umbră, el singur treaz în casa aceea adormită. Se plecă deodată, își scoase ghetele și le puse ușor pe rogojina de lîngă pat, apoi își relua poziția de visare și rămase din nou nemișcat.

În mijlocul acestor frământări groaznice, gândurile pe care le-am arătat îi scormoneau fără încetare creierul, intrau, ieșeau, intrau din nou, le simțea ca pe o greutate ; și apoi se gîndea, fără să știe pentru ce, cu acea încăpăținare mecanică a visării, la un ocnaș, anume Brevet, pe care-l cunoscuse la ocnă și ai cărui pantaloni nu se țineau decît într-o singură brețea de bumbac împletit. Desenul cu pătrățele al acestei bretele îi venea mereu în minte.

Stătea în poziția asta și ar fi rămas așa cîne știe cît, pînă-n zori, dacă orologiul n-ar fi bătut o dată — un sfert sau o jumătate. I se păru că bătaia îi spune : „haide !“

Se ridică în picioare, mai șovăi o clipă și ascultă : în casă totul era tăcut ; porni atunci de-a dreptul, cu pași mărunți, spre fereastra pe care o întrezărea. Noaptea nu era prea întunecată ; deasupra lunii pline alergau nori mari, goniți de vînt. Din pricina asta, afară era rînd pe rînd umbră și lumină, eclipse și limpezimi, și înăuntru o lumină de amurg. Acest amurg, destul de limpede ca să te călăuzească, întrerupt din timp în timp de nori, se asemuia cu lumina vînată, strecurată prin ferestruica unei pivnițe, prin fața căreia se scurg trecătorii. Ajuns la fereastră, Jean Valjean o privi cu atenție. N-avea gratii, dădea în grădină și nu era închisă, după moda locului, decît cu un cîrlig foarte mic. O deschise, dar pentru că aerul rece și viu pătrunse în odaie o închise îndată. Se uită în grădină cu acea privire atentă care mai mult cercetează decît privește. Grădina era împrejmuită cu un zid alb, destul de scund, ușor de sărit. În fund, dincolo de el, deosebi vîrfurile copacilor la distanțe egale unul de celălalt, semn că zidul despărțea grădina de vreo stradă sau ulicioară cu pomi.

După ce se uită, făcu o mișcare de om care știe ce vrea ; merse spre firidă, își luă desaga, o deschise,

scotoci înăuntru, scoase un obiect pe care-l puse pe pat, își vârî ghetele într-unul din buzunare, luă sacul pe umeri, își puse șapca trăgându-și cozorocul pe ochi, își căută dibuind bățul, se duse și-l propti într-un colț al ferestrei, apoi se întoarse lângă pat și apucă cu hotărîre obiectul pe care-l lăsase acolo. Acest obiect semăna cu un drug scurt de fier, ascuțit la unul din capete, ca un vîrf de sulită. Ar fi fost greu să deosebești prin întineric în ce scop i se dăduse bucății de fier forma aceasta. Să fi fost o pîrghie? Sau poate o măciucă?

La lumina zilei s-ar fi putut vedea că nu era altceva decît un sfeșnic de miner. Ocnașii erau folosiți uneori, pe vremea aceea, pentru a scoate piatra din dealurile înalte care înconjurau orașul Toulon, și aveau adesea la îndemîna scule de miner. Sfeșnicele minerilor sînt făcute din fier masiv și sfîrșite la capătul de jos printr-un vîrf, cu ajutorul căruia se înfig în stîncă.

Luă sfeșnicul în mîna dreaptă și, ținîndu-și răsuflarea, înăbușindu-și pasul, se îndreptă spre ușa odăii alăturate, aceea a episcopului, după cum se știe. Ajuns la ușă, o găsi crăpată. Episcopul n-o închisese.

XI

CEEĂ CE FACE

Jean Valjean ascultă. Nici un zgomot.

Împinse ușa.

O împinse cu vîrfurile degetului, ușor, cu grija neliniștită a unei pisici care vrea să se furișeze.

Ușa se deschise sub apăsare, se mișcă ușor și pe tăcute, lărgind puțin deschizătura.

Așteptă o clipă, apoi o împinse din nou, cu mai multă îndrăzneală.

Ușa se deschidea fără zgomot. Crăpătura era acum destul de mare pentru ca să poată trece. Numai că alături de ușă era o măsuță care făcea cu ea un unghi ce împiedica intrarea.

Jean Valjean văzu greutatea. Trebuia cu orice chip să mărească mai mult deschizătura.

Își făcu curaj și împinse ușa pentru a treia oară, mai cu hotărîre decît în primele două rînduri. De data asta o balama neunsă scoase în întuneric un țipăt răgușit și prelung.

Jean Valjean tresări. Zgomotul acestei balamale îi pătrunse în ureche, răsunător și înfricoșat, de parcă ar fi fost trîmbița judecătii de apoi.

În spaima mărită pînă la fantastic a primei clipe își închipui aproape că balamaua aceasta se însuflețise, prinzînd dintr-o dată viață teribilă, și că lătra ca un cîine, ca să dea de știre tuturor și să-i trezească pe cei adormiți.

Se opri înfiorat, zăpăcit și se lăsă de pe vîrfurile picioarelor pe călcîie. Își auzea arterele bătîndu-i în tîmple ca două ciocane de turnătorie și i se părea că răsuflarea îi ieșea din piept ca zgomotul vîntului care iese dintr-o peșteră. Socotea cu neputință ca groaznicul țipăt al acelei țîțîni înfuriate să nu fi zdruncinat toată casa, ca zguduitura unui cutremur de pămînt ; ușa pe care o împinsese dăduse alarma și chemase ; bătrînul o să se ridice, cele două bătrîne or să strige ; li se va veni în ajutor ; în mai puțin de un sfert de oră orașul va fi trezit și jandarmii în picioare. O clipă se crezu pierdut.

Rămase unde era, împietrit ca un stei de sare, neîndrăznind să se miște.

Se scurseseră vreo cîteva minute. Ușa se deschisese larg. Își luă îndrăzneala de-a se uita în odaie. Nimic nu se clintise. Ciuli urechea. În casă nu se mișca nimic. Zgomotul balamalei nu trezise pe nimeni.

Prima primejdie trecuse, dar mai rămăsese într-însul un clocot înfricoșător. Cu toate acestea, nu dădu înapoi. Nici când se crezuse pierdut nu dăduse înapoi. Nu se gândi decît să isprăvească mai iute. Făcu un pas și intră în odaie.

Odaia aceasta era cufundată într-o liniște desăvîrșită. Deosebeai ici-colo forme nelămurite și vagi care, ziua, erau hîrtii împrăștiate pe o masă, cărți deschise, volume rînduite pe un scaun, un jilț acoperit cu veșminte, un pupitru de rugăciune, și care la această oră nu erau altceva decît colțuri întunecate și pete albicioase. Jean Valjean înaintă cu grijă, păzindu-se să nu se izbească de mobile. Auzea din fundul odăii răsufarea egală și liniștită a episcopului adormit.

Deodată se opri. Era aproape de pat. Ajunsese acolo mai devreme decît ar fi crezut.

Natura amestecă uneori în acțiunile noastre manifestările și înfățișările ei, cu un fel de aluzie întunecată și iscusită, ca și cum ar vrea să ne facă să cugetăm. De aproape o jumătate de ceas, un nor uriaș acoperea cerul. În clipa în care Jean Valjean se opri în fața patului, norul acesta se destrămă, ca și cum ar fi făcut-o înadins și o rază de lună, străbătînd fereastra prelungă, lumină pe neașteptate fața palidă a episcopului. Acesta dormea împăcat. Din pricina nopților reci din regiunea Alpilor de jos, se culcase îmbrăcat gros. Purta o haină de lînă de culoare închisă, cu mîneacă lungă. Capul îi era răsturnat pe pernă, se odihnea destins; lăsa să-i atîrne peste marginea patului mîna împodobită cu inelul preoțesc, care făcuse atîtea binefaceri și fapte pioase. Toată fața îi era luminată de o expresie vagă de mulțumire, nădejde și cucernică fericire. Era mai mult decît un zîmbet; era aproape o strălucire. Pe fruntea lui se răsfrîngea o lumină nevăzută. Sufletul celor

drepti contempla în timpul somnului un cer plin de taine. O rază din acest cer cădea asupra episcopului. Era în același timp o transparență luminoasă, căci cerul acesta se afla înăuntrul lui. Cerul acesta era conștiința lui.

În clipa în care raza de lună se așternu, ca să spunem așa, peste acea limpezime interioară, episcopul adormit apăru înconjurat de un nimb de glorie. Totul rămase însă ușor învăluit într-o penumbră suavă. Luna de pe cer, natura adormită, grădina încrămășită, casa aceasta atât de liniștită, ceasul, clipa, tăcerea adăugau un nu știu ce, solemn și negrăit, la somnul vrednic de respect al acestui înțelept și învăluiau cu un fel de aureolă măreață și senină părul alb și ochii închiși, fața plină de nădejde și încredere, acel cap de bătrîn și acel somn de copil. Era aproape ceva dumnezeiesc la omul acesta atât de impunător.

El, Jean Valjean, era în umbră cu sfeșnicul de fier în mîna ; stătea în picioare, nemișcat, tulburat peste măsură de acest bătrîn luminos. Nu văzuse niciodată ceva asemănător. Încrederea aceasta nemărginită îl înspăimînta. Lumea morală nu poate avea o privilegii mai măreață decît o conștiință tulbure și neliștită, ajunsă la marginea unei fapte rele și contemplînd somnul unui om drept.

Somnul acesta, într-o asemenea izolare și alături de un vecin ca el, avea ceva sublim pe care-l simțea nelămurit, dar cu putere.

Nimeni n-ar fi putut spune ce se petrecea într-însul, nici chiar el însuși. Pentru a încerca să-ți dai seama de asta, trebuie să visezi tot ce poate fi mai crud, față în față cu tot ce poate fi mai blînd. Pe chipul lui nu se citea nimic lămurit. Era un fel de uimire rătăcită. Privea. Atît. Dar la ce se gîndea ? Ar fi fost cu neputință de ghicit. Fără îndoială însă că era emoționat și cutremurat. Dar de ce natură îi era emoția ?

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrîn. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea și de pe fața lui era o năhotărire ciudată. S-ar fi spus că șovaia între două prăpastii ; aceea în care te pierzi și aceea în care te mîntui. Părea gata să-i sfărîme craniul sau să-i sărute mîna.

După cîteva clipe, brațul lui stîng i se lăsă cu aceeași încetineală și Jean Valjean se adînci din nou în contemplație, cu șapca în mîna stîngă și cu măciuca în dreapta, cu părul zbîrlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adîncă, sub privirea asta înfricoșătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-și deschide brațele pentru amîndoi, cu o binecuvîntare pentru unul și cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean își puse șapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la capătii ; ridică sfeșnicul de fier cu gîndul să forțeze încuietoearea ; cheia era acolo ; îl deschise ; primul lucru pe care-l văzu fu coșul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu pași mari odaia, fără să ia seama și fără să se gîndească la zgomot, găsi ușa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, își luă bățul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvîrli coșul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru și fugi.

XII

EPISCOPUL LUCREAZĂ

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dînsul foarte tulburată.

— Monsenior, monsenior ! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea-voastră unde e coşul cu argintărie ?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului ! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arată doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum ? spuse ea. E gol ! Şi argintăria ?

— Ah ! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti ? Nu ştiu unde e.

— Dumnezeuule mare şi bun ! A fost furată ! A furat-o omul de aseară !

Cît ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrînă sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarce la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftînd un răsad de cochlearia¹ pe care coşuleţul îl strivise căzînd peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

— Monsenior, omul a plecat ! A furat argintăria !

Cînd scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cocheilet ! Ah ! Blestematul ! Ne-a furat argintăria !

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blîndeţe doamnei Magloire :

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră ?

Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă :

— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela ? Un sărac cu siguranţă.

¹ Plantă mediteraneană din familia cruciferelor, cu frunzele în formă de lingură.

Ochii nu i se puteau dezlipi de pe bătrîn. Singurul lucru care se desprindea limpede din atitudinea și de pe fața lui era o nehotărîre ciudată. S-ar fi spus că șovaia între două prăpastii ; aceea în care te pierzi și aceea în care te mîntui. Părea gata să-i sfărîme craniul sau să-i sărute mîna.

După cîteva clipe, brațul lui stîng i se lăsă cu aceeași încetineală și Jean Valjean se adînci din nou în contemplație, cu șapca în mîna stîngă și cu măciuca în dreapta, cu părul zbîrlit pe capul lui sălbatic.

Episcopul continua să doarmă într-o pace adîncă, sub privirea asta înfricoșătoare.

O rază de lună făcea să se zărească nelămurit, deasupra căminului, crucifixul care părea că-și deschide brațele pentru amîndoi, cu o binecuvîntare pentru unul și cu iertare pentru celălalt.

Deodată, Jean Valjean își puse șapca la loc pe frunte, merse grăbit de-a lungul patului, fără să se uite la episcop, de-a dreptul la dulapul pe care-l întrezărea la capătii ; ridică sfeșnicul de fier cu gîndul să forțeze încuietoearea ; cheia era acolo ; îl deschise ; primul lucru pe care-l văzu fu coșul cu argintărie. Îl luă, străbătu cu pași mari odaia, fără să ia seama și fără să se gîndească la zgomot, găsi ușa, intră înapoi în oratoriu, deschise fereastra, își luă bățul, sări peste pervaz, băgă argintăria în desagă, azvîrli coșul, străbătu grădina, sări zidul, ca un tigru și fugi.

XII

EPISCOPUL LUCREAZĂ

A doua zi, în zori, monseniorul Bienvenu se plimba prin grădină. Doamna Magloire alergă spre dînsul foarte tulburată.

— Monsenior, monsenior ! strigă ea. Nu cumva ştie înălţimea-voastră unde e coşul cu argintărie ?

— Ba da, spuse episcopul.

— Slavă Domnului ! Nu ştiam ce e cu el.

Episcopul tocmai ridicase coşul de pe una dintre brazdele grădinii. I-l arată doamnei Magloire.

— Iată-l.

— Cum ? spuse ea. E gol ! Şi argintăria ?

— Ah ! răspunse episcopul. Aşadar, de argintărie vrei să vorbeşti ? Nu ştiu unde e.

— Dumnezeuule mare şi bun ! A fost furată ! A furat-o omul de aseară !

Cît ai clipi din ochi, doamna Magloire alergă, cu toată vioiciunea ei de bătrînă sprintenă, spre camera de rugăciune, intră în alcov şi apoi se întoarce la episcop. Acesta tocmai se aplecase şi privea oftînd un răsad de cochlearia¹ pe care coşuleţul îl strivise căzînd peste brazda de flori. Se ridică la ţipătul doamnei Magloire.

— Monsenior, omul a plecat ! A furat argintăria !

Cînd scoase strigătul acesta, ochii-i căzură pe un colţ al grădinii, unde se vedeau urme de paşi. O şipcă fusese smulsă din gard.

— Uite, pe acolo a trecut. A sărit în stradela Cocheilet ! Ah ! Blestematul ! Ne-a furat argintăria !

Episcopul rămase o clipă tăcut, pe urmă ridică ochii, serios, şi-i spuse cu blîndeţe doamnei Magloire :

— Dar, înainte de toate, argintăria asta era oare a noastră ?

Doamna Magloire rămase înmărmurită. Se scurse încă o clipă de tăcere, după care episcopul urmă :

— Doamnă Magloire, ţineam la mine argintăria pe nedrept şi de prea multă vreme. Ea era a săracilor. Cine era omul acela ? Un sărac cu siguranţă.

¹ Plantă mediteraneană din familia cruciferelor, cu frunzele în formă de lingură.

Merse spre cămin, luă cele două sfeșnice de argint și i le dădu lui Jean Valjean. Cele două femei se uitau la el fără să spună o vorbă, fără o mișcare, fără o expresie care ar fi putut să-l stingherească.

Jean Valjean tremura din toate măduarele. Apucă mecanic și cu un aer rătăcit cele două sfeșnice.

— Acum, fi spusese episcopul, du-te cu Dumnezeu ! Dar să nu uit : cînd te vei întoarce, prietene, nu e nevoie să treci prin grădină, poți oricînd să intri și să ieși pe poarta de la stradă. Nu e închisă nici ziua, nici noaptea, decît cu clanța. Apoi, întorcîndu-se spre jandarmi, zise : Domnilor, puteți pleca.

Jandarmii se îndepărtară.

Jean Valjean părea gata să leșine.

Episcopul se apropie de el și-i spusese încet :

— Nu uita, nu uita niciodată că mi-ai făgăduit să întrebuițezi banii ăștia ca să te faci om cinstit.

Jean Valjean, care nu-și amintea să-i fi făgăduit ceva, rămase năuc. Episcopul rostise cuvintele acestea pe un ton apăsător. Urmă, aproape solemn :

— Jean Valjean, fratele meu, tu nu mai ești în stăpînirea răului, ci a binelui. Îți cumpăr acum sufletul ; ți-l smulg din gheara gândurilor negre și a duhului pierzării și-l dăruiesc Domnului.

XIII

MICUL GERVAIS

Jean Valjean ieși din oraș ca un om fugărit. Se puse pe mers, grăbit, de-a lungul cîmpiilor, străbătînd drumurile și potecile la nimereală, fără să bage de seamă că se întorcea pe unde mai trecuse. Rătăci astfel toată dimineața, fără să mănînce și fără să-i fie foame. Avea o mulțime de senzații noi. Simțea

în el un fel de furie ; nu ştia împotriva cui anume. N-ar fi putut să spună dacă era mişcat sau umilit. Îl cuprindea uneori o înduioşare ciudată, împotriva căreia lupta cu toată asprimea dobândită în ultimii douăzeci de ani. Starea asta îl ostenea. Vedea cu nelinişte cum se zdruncină înlăuntrul lui acea linişte îngrozitoare pe care i-o dăduse nedreptatea nenorocirii lui. Se întreba ce avea s-o înlocuiască. Uneori ar fi vrut să fie la închisoare cu jandarmii şi lucrurile să nu se fi petrecut astfel : ar fi fost mai puţin tulburat. Cu toate că timpul era înaintat, mai erau pe ici pe colo, printre gardurile de mărăcini, câteva flori întârziate ; mergînd, le simţea mi-reasma, care îi trezea amintiri din copilărie. Amintirile acestea îi erau aproape de neîndurat, atît de mult trecuse de cînd nu-i mai veniseră în minte.

Gînduri nelămurite se îngrămădiră astfel într-în-sul de-a lungul zilei.

Fiindcă soarele cobora spre asfinţit, prelungind pe pămînt umbra celei mai neînsemnate pietricele, Jean Valjean se așază în dosul unui tufiş de pe cîmpia întinsă, roşcată, pustie. În zare nu se vedeau decît Alpii. Nici măcar clopotniţa vreunui sat îndepărtat. Jean Valjean putea fi la vreo trei leghe de Digne. O cărare care tăia cîmpia trecea pe la vreo cîtiva paşi de tufiş.

Cufundat în gînduri, cum era, ceea ce făcea ca zdrenţele lui să-i pară şi mai înfricoşătoare celui ce l-ar fi întîlnit, Jean Valjean auzi un zgomot plăcut.

Îşi întoarse capul şi văzu venind pe cărare un mic savoiard, de vreo zece ani, care cînta din gură, cu viola la şold şi cu o cuşcă cu o marmotă în spinare ; era unul dintre acei copii drăgălaşi şi veseli care pribegesc, cu genunchii ieşiţi prin găurile pantalonilor.

Băiatul cînta, se oprea din cînd în cînd din mers şi se juca cu nişte bănuţi pe care-i ţinea în mîna,

poate toată averea lui, ca și cum ar fi fost arșice. Printre acești bănuți era și o monedă de doi franci.

Copilul se opri în dreptul tufișului, fără să-l vadă pe Jean Valjean, și aruncă în sus pumnul de bani pe care pînă atunci îl prinsese cu destulă dibăcie pe dosul mîinii.

De data asta, moneda de doi franci îi scăpă jos și se rostogoli spre mărăcini, pînă la Jean Valjean.

Jean Valjean puse piciorul pe ea.

Copilul își urmărise banul și-l văzuse.

Nu se miră de fel și merse de-a dreptul spre omul din tufiș.

Locul era cu totul singuratic. Cît vedeai cu ochii, nu era nimeni, nici pe cîmpie și nici pe potecă. Nu se auzeau decît țipetele scurte și slabe ale unui stol de păsări călătoare, care străbăteau cerul la o foarte mare înălțime. Copilul stătu cu spatele la soarele care-i punea fire de aur în păr și împurpura cu o lumină însîngerată fața sălbatică a lui Jean Valjean.

— Domnule, spuse micuțul savoiard, cu acea încredere a copilăriei care e făcută din neștiință și nevinovăție, banul meu !

— Cum te cheamă ? îl întrebă Jean Valjean.

— Gervais, domnule.

— Pleacă de-aici ! spuse Jean Valjean.

— Domnule, stăruie copilul, dă-mi banul !

Jean Valjean își lăsa capul în jos și nu răspunse.

Copilul începu din nou :

— Banul meu, domnule !

Ochii lui Jean Valjean rămaseră ațintiți în pămînt.

— Banul meu ! strigă copilul. Banul meu de argint !

Banul meu !

Jean Valjean parcă nu l-ar fi auzit. Copilul îl luă de gulerul hainei și-l scutură. În același timp se silea să-i dea la o parte gheata mare și ținută, pușă pe comoara lui.

— Vreau banul meu ! Moneda mea de doi franci !

Copilul plîngea. Jean Valjean ridică capul. Stătea mai departe jos. Avea ochii tulburi. Îl măsură pe copil cu un fel de uimire, apoi își întinse mîna spre băț și strigă cu o voce îngrozitoare :

— Cîne-i acolo ?

— Eu, domnule, răspunse copilul. Eu ! Gervais. Eu ! Dați-mi cei doi franci ai mei, vă rog ! Ridicați-vă piciorul, domnule, vă rog ! Apoi, furios, cu toate că era de-o șchioapă, deveni aproape amenințător : Ei, vreți să ridicați piciorul sau nu ? Ridicați-vă piciorul !

— Ah, tot tu ești ! spuse Jean Valjean și, ridicîndu-se dintr-o dată în picioare cu talpa tot pe moneda de argint, adăugă : Cară-te de-aici !

Înfrișat, copilul îl privi, apoi începu să tremure din creștet pînă-n tălpi și, după cîteva clipe de mare uimire, o luă la goană. Alerga cît îl țineau puterile fără să îndrăznească să se mai uite înapoi sau să scoată vreun țipăt. Cu toate astea, fu silit să se oprească la o oarecare distanță pentru că i se tăiase răsufarea, și Jean Valjean, cu toate că era dus pe gînduri, îl auzi plîngînd.

După cîteva clipe, copilul pieri.

Soarele apusese.

În jurul lui Jean Valjean se întuneca. Nu mîncase toată ziua, poate că avea călduri.

Rămase în picioare. De cînd fugise copilul nu se clintise din loc. Respirația îi ridica pieptul la răstimpuri lungi și inegale. Privirea, care i se ațintise la vreo zece-doisprezece pași înainte, parea că studiază cu multă atenție forma unui ciob albastru de faianță, căzut în iarbă. Deodată tresări ; simțise frigul serii.

Își trase mai bine șapca pe ochi, căută în neșire să-și petreacă și să-și încheie haina, făcu un pas și se aplecă să-și ridice bățul de jos. În clipa aceea zări moneda de doi franci, pe care piciorul lui o înfun-

dase pe jumătate în pământ și care scliea printre pietre. Simți o zguduitură electrică. „Ce e asta ?” spuse el printre dinți. Se dădu trei pași îndărăt, apoi se opri, fără să-și poată dezlipi privirea de pe locul pe care piciorul lui îl călcase cu o clipă mai înainte, ca și cum lucrul acela, care lucea acolo în întuneric, ar fi fost un ochi deschis, pironit asupra-i.

După cîteva minute, se aruncă ca un nebun asupra monedei de argint, o luă și, venindu-și în fire, începu să caute cu ochii departe pe cîmpie, scormonind zările, stînd în picioare și tremurînd ca o fiară sălbatică în căutarea unui adăpost.

Nu văzu nimic. Noaptea se lăsa, cîmpia era rece și nedeslușită, fîșii mari de ceață viorie suiau în limpezimea apusului. Scoase un oftat și începu să meargă grăbit într-o direcție oarecare, în partea unde pierise copilul. După vreo sută de pași se opri în loc, se uită, nu văzu nimic.

Strigă atunci din toate puterile : „Gervais ! Gervais !”
Tăcu și așteptă.

Nu-i răspunse nimeni.

Cîmpia era pustie și posomorîtă. Era înconjurat de nemărginire. În jurul lui numai umbră în care privirea i se pierdea, și o tăcere în care glasul i se stingea. Bătea un vînt din nord, rece ca gheața, dînd lucrurilor dimprejurul lui un fel de viață lugubră. Copacii mărunți își scuturau brațele slăbănoage cu o furie de necrezut. Ai fi zis că amenințau și urmăreau pe cineva.

Începu din nou să umble, apoi se porni pe fugă. Din timp în timp se oprea și striga în singurătatea aceea, cu un glas neînchipuit de puternic și dezolat : „Gervais ! Gervais !”

Dacă l-ar fi auzit, sigur că puștiului i-ar fi fost frică și s-ar fi ferit să se arate. Dar, fără îndoială, copilul era destul de departe.

Jean Valjean întâlnește un preot călare. Se apropie de el și-i spune :

— Părinte, n-ai văzut trecînd un copil ?

— Nu, răspunse preotul.

— Unul pe care-l cheamă Gervais.

— N-am văzut pe nimeni.

Scoase din pungă două monede de cîte cinci franci și i le dădu preotului.

— Iată, părinte, pentru săracii dumitale. Părinte, e un copil de vreo zece ani cu o marmotă, cred, și cu o violă. Trecea pe aici. Șuți, un savoiard...

— Nu l-am văzut.

— Gervais ar putea fi de prin satele de-aici ? Nu-mi puteți spune ?

— Dacă e așa cum spui, e un copil străin. Trec dintr-ăstia prin partea locului. Nu-i cunoaște nimeni.

Jean Valjean scoase cu o mișcare repezită alte două monede de cinci franci, pe care i le dădu preotului.

— Pentru săracii dumitale, spuse el. Adăugă apoi, rătăcit : Părinte, pune să mă aresteze. Sînt un hoț.

Preotul dădu iute pînteni calului și fugi înfricoșat.

Jean Valjean o rupse iar la fugă, în direcția în care o apucase la început.

Făcu în felul acesta un drum destul de lung, cău-tînd cu privirea, chemînd, strigînd, dar nu mai întîlni pe nimeni. De două sau trei ori alergă peste cîmp spre ceva care i se părea a fi o făptură culcată sau lăsată pe vine ; nu erau decît tufișuri sau stînci scunde. În sfîrșit, se opri într-un loc unde se încru-cișau trei poteci. Luna se ridicase. Își plimbă pri-virea în depărtare și mai chemă pentru ultima oară : „Gervais ! Gervais ! Gervais !” Strigătul i se stinse în ceață, fără să trezească măcar un ecou. Murmură încă o dată : „Gervais !” dar cu un glas stins și aproape nedeslușit. Aceasta-i fu ultima sforțare ;

picioarele i se muieră dintr-o dată, ca și cum o putere nevăzută l-ar fi doborât pe negîndite cu greutatea cugetului său încărcat ; căzu pe un bolovan, zdrobit, cu degetele înfipite în pămînt, cu fața între genunchi și strigă : „Sînt un ticălos !“

În clipa aceea i se frînse inima și începu să plîngă. Plîngea pentru prima oară de nouăsprezece ani încoace.

Am văzut că Jean Valjean, după ce ieșise din casa episcopului, era înstrăinat de toate gîndurile lui de pînă atunci. Nu-și putea da seama de ceea ce se petrecea în el. Se ridica împotriva faptei îngerești și a cuvintelor atît de blînde ale bătrînului. „Mi-ai făgăduit să întrebuițezi banii ăștia ca să te faci om cinstit. Îți cumpăr acum sufletul. Ți-l smulg din gheara gîndurilor negre și a duhului pierzării și-l dăruiesc Domnului.“ Cuvintele acestea îi veneau într-una în minte. Opunea acestei îngăduințe cerești orgoliul, care e în noi, un fel de cetate a răului. Simțea nelămurit că iertarea preotului acela era asaltul cel mai mare și atacul cel mai puternic care-l zguduise vreodată ; că împietrirea lui ar fi definitivă dacă s-ar împotrivi acestei îngăduințe ; că dacă s-ar îndupleca, ar trebui să renunțe la ura cu care faptele qamenilor îi umpluseră sufletul de-a lungul atîtor ani și care-i plăcea ; că de data asta trebuia să învingă sau să fie învins, și să lupte, o luptă uriașă și hotărîtoare se dădea între răutatea lui și bunătatea celuiilalt.

În mijlocul tuturor acestor licăriri, mergea ca un om beat. Mergînd așa, cu ochii rătăciți, înțelegea el oare limpede ce-ar fi putut să urmeze pentru el din cele ce i se întîmplaseră la Digne ? Auzea el oare aceste șoapte tainice, care trezesc spiritul sau îl stingheresc în anumite clipe ale vieții ? Îi spunea oare glasul la ureche că trăise tocmai ceasul solemn al

destinului lui, că un drum de mijloc nu mai putea fi pentru el, că de acum înainte, dacă nu devenea cel mai bun dintre oameni, va ajunge cu siguranță cel mai rău, că trebuia, ca să spunem așa, să urce acum mai sus decât episcopul, sau să cadă mai jos decât ocnașul, că, dacă voia să devină mai bun, trebuia să ajungă înger, iar dacă voia să rămână rău, trebuia să ajungă monstru ?

Trebuie să ne punem și aici aceleași întrebări pe care ni le-am pus cu alt prilej : păstrase el oare, cât de nelămurit, vreo fărimă din toate acestea, în mintea lui ? Cu siguranță, suferința, am spus-o, face educația inteligenței ; cu toate acestea, nu e de loc sigur că Jean Valjean era în stare să descurce tot ceea ce arătam noi aici. Dacă îi veneau aceste gânduri, mai degrabă le întrezărea decât le vedea, și ele nu izbuteau decât să-l azvîrle într-o neliniște aproape dureroasă și de neîndurat. La ieșirea din acel loc hîd și negru care se cheamă ocna, episcopul îi rănise sufletul, ca o lumină prea tare, care i-ar fi rănit ochii abia scăpați din beznă. Viața viitoare, viața posibilă, care i se oferea de acum încolo, curată și strălucitoare întru totul, îl făcea să tremure și-l umplea de neliniște. Într-adevăr, nu știa pe ce lume se află. Ca o cucuvaie care ar vedea dintr-o dată răsărind soarele, ocnașul fusese zăpăcit și orbit de virtute.

Era sigur, și nici el nu se îndoia de asta ; nu mai era același om, totul se schimbase într-însul, nu mai putea să-și închipuie măcar că episcopul nu i-ar fi vorbit și nu l-ar fi mișcat.

În starea aceasta de spirit îl întâlnise pe micuțul Gervais și-i furase cei doi franci. De ce ? N-ar fi putut desigur s-o lămurească ; era oare o ultimă răbufnire și ca un fel de supremă efortare a gândurilor rele, pe care le adusese cu el din ocna ; un rest

de pornire, un rezultat a ceea ce se numește în statică, „forța inerției”? Asta era — și poate că era mai puțin decât asta. S-o spunem simplu: nu el furase, nu omul, ci animalul, care, din obicei și din instinct, își pusese piciorul prosteste pe banul acela, în timp ce inteligența i se zbătea în noianul atîtor obsesii, noi și nemaipomenite. Cînd inteligența i se trezi și-și dădu seama de fapta animalului, Jean Valjean se dădu înapoi cu spaimă și scoase un strigăt de groază.

Lucru ciudat și cu puțință numai în starea în care se afla: furîndu-i copilului banul acela, Jean Valjean făcuse o faptă de care nu mai era în stare.

Oricum ar fi, această ultimă faptă urîtă avu asupra lui un efect hotărîtor; ea îi străbătu dintr-o dată haosul din minte și îl risipi, așeză într-o parte întinericul și într-alta lumina și acționă asupra sufletului său, în starea în care se găsea, după cum unii reactivi chimici acționează asupra unui amestec tulbure, precipitînd un element și limpezind altul.

Mai întîi, chiar înainte de a se analiza și de a gîndi, căută cu deznădejde, ca unul care caută să se salveze, să regăsească copilul, pentru a-i da înapoi moneda, apoi, cînd își dădu seama că lucrul acesta e zadarnic și cu neputință, se opri disperat. În momentul în care strigase: „Sînt un ticălos!” se văzuse așa cum era, desprins de el înșuși, într-o atît de mare măsură, încît i se părea că nu e decât o fantomă și că în fața lui stătea ocnășul hidos, Jean Valjean, în carne și oase, cu bățul în mînă, cu haina pe umeri, cu sacul plin de lucruri furate în spinare, cu fața hotărîtă și posomorîtă, cu mintea plină de planuri blestemate.

Prea marea suferință, după cum am arătat, îl făcuse într-o oarecare măsură vizionar. Avu astfel

un fel de vedenie. Il văzu aieva în fața lui pe acest Jean Valjean, acest chip fioros, și fu cât pe-acți să se întrebe cine era omul acesta de care se îngrozea.

Creierul lui se găsea într-una din acele clipe violente și în același timp înfricoșător de liniștite, în care visarea e atât de adâncă, încât absoarbe realitatea. Nu mai vezi lucrurile din jurul tău, dar vezi imaginile pe care le ai în minte proiectate în afară.

Se privi deci îndelung, ca să spunem așa, față în față și, în același timp, văzu dincolo de această halucinație, într-o tainică adâncime, un fel de lumină pe care o luă drept făclie. Privind cu mai multă atenție lumina aceasta care-i apărea în conștiință, băgă de seamă că avea o formă omenească și că făclia era episcopul.

Conștiința lui îi cîntări pe rînd pe acești doi oameni puși astfel în fața ei: episcopul și Jean Valjean. Fusesse nevoie de cel dintîi pentru a-l risipi pe celălalt. Pe măsură ce i se prelungea visarea, episcopul se mărea și strălucea în ochii lui, iar Jean Valjean se micșora și se ștergea. La un moment dat, nu mai fu decît o umbră. Deodată dispăru. Rămăsese numai episcopul. Umplea întregul suflet al nenorocitului cu o strălucire plină de măreție.

Jean Valjean plînsese îndelung. Plînsese cu lacrimi fierbinți, plînsese cu hohote, mai slab decît o femeie, mai înfricoșat decît un copil.

Plîngea, și în mintea lui se făcea ziuă din ce în ce mai tare, o zi nemaipomenită, o zi încîntătoare și grozavă totodată. Viața lui trecută, prima lui greșală, îndelunga lui pătimire, îndobitocirea lui exterioară, înțepenirea lui lăuntrică, punerea lui în libertate, înveselită de atîtea planuri de răzbunare, cele ce i se întîmplaseră cu episcopul, ultima faptă pe care o săvîrșise, furtul celor doi franci de la un copil, crimă cu atît mai lașă și cu atît mai monstru-

oasă cu cît venea după iertarea episcopului — toate îi reveniră în minte, limpezi, de o limpezime pe care n-o mai simțise niciodată pînă atunci. Își privi viața și-i păru îngrozitoare; își privi sufletul și-i păru înfricoșător. Cu toate acestea, o lumină blîndă se apleca asupra acestei vieți și acestui suflet. I se părea că-l vede pe satana în lumina raiului.

Cîte ceasuri a plîns oare așa? Ce a făcut după ce-a sfîrșit de plîns? Încotro a luat-o? Nimeni n-a putut să afle vreodată. Pare totuși sigur că un căruțaș, care făcea pe vremea aceea cursa spre Grenoble și sosea la Digne, a văzut, pe la orele trei dimineața, pe cînd trecea pe strada Episcopatului, un om în rugăciune, îngenuncheat pe caldarîm, în umbră, înaintea porții monseniorului Bienvenu.

CARTEA A TREIA

IN ANUL 1817

I

ANUL 1817

1817 e anul pe care Ludovic al XVIII-lea îl denu-
mea cu oarecare ifos reșesc, nu lipsit de trufie, cel
de al douăzeci și doilea al domniei sale¹. E anul în
care domnul Bruguère de Sorsum² era celebru.
Toate dughenele frizerilor, care așteptau întoarcerea
perucilor pudrate și a pășării regale, erau zugrăvite
în albastru-azuriu și pictate cu flori de crin. Erau
vremurile naive în care contele Lynch lua loc în
fiecare duminică în strana bisericii Saint Germain
dès Près, ca episcop, îmbrăcat în veșmînt de pair al
Franței, cu lentă³ roșie, cu nasul lui lung și cu acel
profil măreț, cum îi șade bine unuia care a săvîrșit
o faptă răsunătoare. Fapta răsunătoare săvîrșită de
Lynch era următoarea: la 12 martie 1814, în calita-
tea lui de primar de Bordeaux, predase orașul, puțin

¹ În felul acesta reacțiunea feudală a restaurației arăta că
socotește neavenite revoluția și imperiul.

² Literat cu activitate modestă din primul pătrar al secolului
al XIX-lea, traducător în versuri albe al multor drame de
Shakespeare.

³ Panglică lată așezată ca o diagonală pe piept, drept orna-
ment al unor costume de ceremonie, adesea ca susținătoare a unor
decorații.

cam pripit, ducelui D'Angoulême¹. De aici rangul lui de pair. În 1817 moda îngropa băieții între patru și șase ani sub caschete uriașe de piele marochinată, cu urechiere, destul de asemănătoare cu cușmele eschimoșilor. Armata franceză era îmbrăcată în alb, după moda austriacă, regimentele se chemau legiuni, și, în loc de numere, purtau numele departamentelor. Napoleon era la Sfânta Elena, și, pentru că Anglia îi refuza postav verde, își întorcea hainele vechi pe dos. În 1817 Pellegrini cânta din gură, domnișoara Bigottini² dansa : Pottier domnea ; Odry³ nu exista încă. Doamna Saqui îi urma lui Forioso⁴. În Franța mai erau încă prusaci. Delalot⁵ era un personaj. Legitimitatea se afirmase tăind mâna și apoi capul lui Pleignier, lui Carbonneau și lui Tolleran⁶. Principele de Talleyrand⁷, mare șambelan, și abatele Louis⁸, ministru însărcinat cu finanțele, se priveau rîzînd ca doi auguri ; amîndoi celebraseră liturghia Federației în Champs de Mars⁹, la 14 iulie 1790 ; Tal-

¹ Fiul contelui d'Artois, viitorul rege Carol al X-lea ; în 1823 a comandat expediția din Spania pentru înăbușirea mișcării burghezo-liberale.

² *Pellegrini*, cântăreț, *Bigottini*, dansatoare la opera din Paris (primul sfert al secolului al XIX-lea).

³ *Pottier*, *Odry*, actori comici din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

⁴ *Doamna Saqui*, *Forioso* — acrobați de pe vremea restaurației.

⁵ Unul din șefii răscoalei regalistilor parizieni împotriva Convențiunii thermidoriene, răscoală zdrobită de Napoleon. Restaurația l-a răsplătit cu un scaun de deputat.

⁶ Conspiratori bonapartiști din primii ani ai restaurației.

⁷ Om politic francez (1754—1838), ministru de externe în timpul directoratului, consulatului și imperiului.

⁸ Om de încredere al lui Ludovic al XVIII-lea.

⁹ Parc din Paris în care se înalță din 1889 Turnul Eiffel. I s-a zis Gîmpul lui Marte, zeul războiului, fiindcă în secolul al XVIII-lea servea drept teren de exerciții militare. În timpul revoluției burgheze și al imperiului era rezervat marilor adunări și serbări populare.

leyrand o rostise în calitate de episcop, Louis o slujise ca diacon. În 1817, pe potecile aceluiași Champs de Mars, se puteau vedea coloane mari de lemn zăcînd în ploaie, putrezind în iarbă, vopsite în albastru, cu urme de vulturi și albine¹, cu aurul șters. Erau coloanele care cu doi ani în urmă susținuseră estrada împăratului în Champs de Mai². Erau înnegrite ici-colo de focul bivuacului austrieșilor, cantonați în apropiere de Gros-Caillou. Două sau trei din coloane dispăruseră în flăcările bivuacelor și încălziseră mâinile mari ale acestor soldați împărătești. Champs de Mai se făcuse vestit prin faptul că fusese ținut în luna iunie în Champs de Mars. În acel an, 1817, două lucruri erau populare : Voltaire-Touquet³ și tabachera à la Charte⁴. Cea mai nouă emoție a parizienilor era crima lui Dautun, care azvîrlise capul fratelui său în bazinul din Marché-aux-Fleurs. La Ministerul Marinei se începea o anchetă asupra acelei fregate nefericite, *Meduza*, care avea să umple de rușine pe Chaumareix

¹ Emblemele primului imperiu (1804--1814).

² *Champs de Mai* (Adunare cîmpenească din mai). În epoca feudală seniorii își convocau anual, în luna mai, vasalii spre a le face cunoscute obligațiile pentru anul următor ; în timpul celor o sută de zile, Napoleon convoacă la o adunare corpul legislativ și notabilițiile capitalei spre a le face cunoscută noua Constituție caracterizată prin concesii liberale.

³ Librar și editor din Paris ; a retipărit sub restaurație operele filozofilor materialişti francezi din secolul al XVIII-lea și îndeosebi pe cele ale lui Voltaire ; a fost persecutat pentru ideile sale liberale.

⁴ Tabacheră în formă de căruție pe care scria „la Charte”, constituția retrogradă acordată Franței de Ludovic al XVIII-lea în 1815 ; mijloc de propagandă regalistă din primii ani ai restaurației.

și de glorie pe Géricault¹. Colonelul Sèves² pleca în Egipt ca să ajungă acolo Soliman-Pașa. În palatul Thermes³ din strada Harpe își făcuse prăvălie un dogar. Pe platforma turnului octogonal al casei Cluny⁴ se mai vedea încă mica gheretă de scînduri care-i servise de observator lui Messier, astronom și marinar sub Ludovic al XVI-lea. Ducesa de Duras⁵ își citea cîtorva prieteni, trei sau patru, în odaia ei de culcare împodobită cu X-uri de mătase albastră ca cerul, *Ourika*, nepublicată încă. Litera N se rîcîia de la Luvru. Podul Austerlitz abdicase și se numea acum podul Jardin du Roi, dublă enigmă care deghiza în același timp podul Austerlitz și Grădina Botanică. Ludovic al XVIII-lea, în timp ce și-l adnota cu vîrful unghiei pe Horațiu, era preocupat de eroii care ajung împărați și de papugiii care ajung moștenitori ai tronului, și în același timp avea două griji : Napoleon și Mathurin Bruneau⁶. Academia franceză dădea ca subiect de premiu : „Fericirea pe care o aduce învățătura”. Bellart⁷ era elocvent în mod oficial. În

¹ *Chaumareix*, comandantul vasului *Meduza*, naufragiat în 1816 din pricina incapacității lui ; a fost degradat și condamnat la închisoare, fiindcă a dat dovadă și de lașitate, părăsind corabia înaintea echipajului. Naufragiul *Meduzei* a inspirat pictorului Géricault un tablou celebru : *Pluta Meduzei*.

² Ofițer în armata lui Napoleon, care după Waterloo se angajează instructor în Egipt, devine colaborator apropiat al lui Ibrahim-Pașa și organizator al armatei egiptene. Islamizat, este cunoscut sub numele de Soliman-Pașa.

³ Ruinele termelor (băilor) zise ale lui Iulian Apostatul, împărat roman, rămășițe dintr-un palat imperial.

⁴ Locuință seniorială din Paris (Cartierul latin), construită în stil gotic, în secolul al XV-lea, pentru folosința abaților de Cluny.

⁵ Autoare de romane exotico-sentimentale (1778—1828).

⁶ Aventurier care se dădea drept Ludovic al XVII-lea ; condamnat la muncă silnică în 1818.

⁷ Procuror general la Paris pe timpul restaurației, renumit prin cruzimea cu care înăbușea orice mișcare antimonarhică.

umbra lui era văzut cum creștea acel viitor procuror general de Broë¹, sortit sarcasmelor lui Paul Louis Courier. Trăia tot pe-atunci un fals Chateaubriand², anume Marchangy³, în așteptarea unui fals Marchangy, anume d'Arlincourt⁴, *Clair d'Albe* și *Malek-Adel* erau capodopere, doamna Cottin⁵ fiind socotită cel mai mare scriitor al timpului. Institutul îl ștergea pe Napoleon Bonaparte de pe lista academicienilor. Un decret regal făcea din Angoulême școală de marină, pentru că ducele d'Angoulême fiind mare amiral, era de la sine înțeles că orașul Angoulême avea de drept toate calitățile unui port maritim, fără de care principiul monarhic ar fi fost știrbit. În Consiliul de miniștri se discuta chestiunea dacă puteau fi îngăduite desenele reprezentând acrobații, care împodobeau afișele lui Franconi⁶, în jurul cărora se adunau ștregarii străzilor. Domnul Paës⁷, autorul operei *Agnesa*, un om cumsecadé, cu fața patrată și cu un neg în obraz, dirija concertele cu public restrâns, din strada Ville-l'Evêque, ale marchizei de Sassenaye. Toate fetele cântau *Pushtnicul din Saint-Avelle*, cu cuvinte de Edmond

¹ Avocat, mai târziu procuror; în această calitate a susținut acuzațiile regimului reacționar al restaurației împotriva cunoscutului pamfletar Paul Louis Courier care denunța reacțiunea feudalo-catolică de pe vremea aceea.

² Scriitor francez (1768—1848), reprezentant al preromantismului.

³ Scriitor preromantic francez (1782—1826), cu pronunțate tendințe reacționare, de refugiu în trecut și de exaltare șovină.

⁴ Romancier francez lipsit de talent, prolix și grandilocvent, de la începutul secolului al XIX-lea.

⁵ Scriitoare franceză din timpul lui Napoleon I, autoare de neînsemnate romane sentimentale.

⁶ Patronul unui circ din Paris, cunoscut mai înainte ca acrobat și clown.

⁷ Compozitor italian prețuit în Franța, unde și-a petrecut o bună parte din viață.

Géraud¹. *Le Nain Jaune*² se preschimba în *Miroir*. Cafeneaua „Lemblin“ ținea cu împăratul, împotriva cafenelei „Valois“, care ținea cu burbonii. Domnul duce de Berry³, care începuse să fie pândit de pe acum din umbră de către Louvel, fusese căsătorit cu o principesă de Sicilia. Doamna de Staël⁴ murise de un an. Soldații din escorta regală o fluierau pe domnișoara Mars⁵. Ziarele mari erau mititele. Formatul lor era restrâns, dar libertatea lor era mare. *Le Constitutionnel*⁶ era constituțional. *Minerva* îl numea pe Chateaubriand, Chateaubrint. T-ul acesta îi făcea pe burghezi să ridă pe seama cunoscutului scriitor. În ziarele vândute, ziariștii corupți insultau proscriși din 1815; David⁷ nu mai avea talent, Arnault⁸ nu mai avea spirit, Carnot⁹ nu mai era cinstit, Soult¹⁰ nu câștiga nici o luptă; Napoleon într-adevăr nu mai avea geniu. Toată lumea știa că o scrisoare trimisă prin poștă unui străgihunit, îi era foarte rar înmînată; polițiile își făceau o dato-

¹ Scriitor francez de mîna a doua (1780—1831), care manifesta zgomotos, în versuri și în proză, opinii ultraregaliste.

² Numele unei reviste satirice (1814—1815), *Piticul galben*.

³ Al doilea fiu al viitorului rege Carol al X-lea; asasinat la 13 februarie 1820 de către lucrătorul Louvel, drept răspuns la teroarea albă a restaurației.

⁴ Cunoscută scriitoare franceză cu tendințe liberal-burgheze, persecutată de Napoleon.

⁵ Actriță la *Comedia Franceză* din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

⁶ *Constituționalul*, unul dintre cele mai citite ziare ale opoziției burgheze față de regimul restaurației.

⁷ Pictor celebru pe vremea revoluției și a imperiului; șef al școlii „clasice“; deputat în Convențiunea Națională și regizor al festivităților republicane, a lucrat mai târziu pentru Napoleon.

⁸ Autor dramatic și fabulist francez (1766—1834).

⁹ Deputat în Convențiunea Națională și membru în Comitetul salvării publice, organizator al victoriilor republicane împotriva invadatorilor prusaci și austrieci. Exilat de restaurație ca regicid.

¹⁰ Mareșal al lui Napoleon, a avut un rol de seamă în victoria de la Austerlitz.

rie religioasă din a le opri. Faptul nu e nou ; Descartes, pe cînd era în surghiun ¹, se plîngea de asta. David, într-un ziar belgian se arătase cam supărat din pricină că nu primea scrisorile ce-i erau adresate ; lucrul acesta păruse hazliu foilor regaliste, care-și băteau joc de cel proscris. A spune : *regicizii*, sau a spune *votanții*, a spune *dușmanii*, sau *aliații*, a spune *Napoleon*, sau a spune *Buonaparte* ², însemna a așeza o prăpastie între doi oameni. Toți cei cu bun simț erau de părere că veacul revoluțiilor fusese închis o dată pentru totdeauna de către regele Ludovic al XVIII-lea, supranumit „autorul nemuritor al Chartei” ³. La Pont-Neuf se sculpa cuvîntul *Redivivus* ⁴ pe soclul care aștepta statuia lui Henric al IV-lea. Domnul Piet ⁵ schița în linii mari, în strada Thérèse numărul 4, convorbirea sa pentru întărirea monarhiei. În situații grele, șefii dreptei spuneau : „Trebuie să-i scriem lui Bacot” ⁶. Canuel,

¹ Filozoful francez René Descartes (1596—1650) s-a exilat voluntar în Olanda, unde a găsit un climat mai favorabil libertății de gîndire.

² *Regicizii* sau *votanții* : deputații care în ianuarie 1793 vorseră condamnarea la moarte a lui Ludovic al XVI-lea erau numiți „regicizi”, ucigași de rege, de către reacțiunea feudală. *Dușmanii* sau *aliații* : ocupanții englezi, prusaci, austrieci și ruși, care sprijineau, în 1815 și în anii următori, restaurația Burbonilor ; bonapartiștii îi considerau dușmani. *Buonaparte* : regaliștii afectau să numească astfel pe Napoleon, cu pronunțarea corsicană a numelui său de familie.

³ Constituție promulgată în 1815 de Ludovic al XVIII-lea cu un minimum de concesiuni liberalismului burghez. A fost, în vigoare, cu unele modificări, din 1830 pînă în 1848. (Vezi și nota 4, p. 159).

⁴ *Redivivus* (lat.), fiindcă statuia lui Henric al IV-lea, înălțată pe Pont-Neuf, la Paris, fusese doborâtă în timpul revoluției burgheze, dar repusă pe soclu de restaurație.

⁵ Publicist ultraregalist din timpul restaurației Burbonilor.

⁶ Politician din timpul restaurației ; deputat ultraregalist, apoi prefect ; nu lua niciodată cuvîntul în Cameră și vota totdeauna cu guvernul.

O'Mahony și de Chappedelaine însăilau, aprobați întrucâtva de *Monsieur*¹, ceea ce trebuia să fie mai târziu „conspirația de pe malul apei”². *Acul Negru*² urzea la rîndul său.

Delaverderie se consfătuia cu Trogoff⁴. Decaze⁵, spirit liberal într-o oarecare măsură, domina. În fiecare dimineață, Chateaubriand, în picioare, în fața ferestrei lui din strada Saint-Dominique numărul 27, cu pantaloni lungi și largi, cu papuci, cu părul încăruntit sub basmaua de mătase, cu ochii țintă la oglindă, cu trusă completă de chirurg-dentist deschisă înaintea lui, își curăța dinții lui foarte frumoși, în timp ce-i dicta lui Pilorge, secretarul său, variantele cărții lui: *Monarhia după principiile Chartei*. Critica îl prefera pe Lafon⁶ lui Talma⁷. De Feletz⁸ semna A; Hoffmann⁹ semna Z. Char-

¹ Titlul de *Monsieur* se dădea în Franța fratelui mai mic al regelui.

² Conspirație urzită în 1818 de cei mai mulți deputați ultraregaliști, printre care cei numiți de V. Hugo. Era îndreptată împotriva lui Decaze, primul ministru, socotit prea indulgent față de bonapartiștii și liberalii burghezi.

³ Grupare secretă conspirativă a burgheziei liberale și deferită justiției în cursul anului 1817.

⁴ *Delaverderie*, om politic de pe vremea restaurației. *Trogoff*, feudal breton care servise în timpul emigrației în armata austriacă; intim al contelui d'Artois, era cunoscut sub restaurație ca agitator reacționar.

⁵ Ministru al poliției, apoi președinte al Consiliului de miniștri sub Ludovic al XVIII-lea. Guvernînd după indicațiile regelui, a căutat un drum de mijloc între liberali și ultraregaliști.

⁶ Actor de tragedie în timpul imperiului și al restaurației.

⁷ Actor francez de mare talent, admirat de Napoleon și deci subapreciat de presa reacționară a restaurației.

⁸ Critic literar al ziarului *Journal des Débats*, adversar al romantismului (1777—1850).

⁹ Autor dramatic și critic literar pe vremea restaurației, colaborator la *Journal des Débats* (1760—1828).

les Nodier¹ scria *Thérèse Aubert*. Divorțul era desființat. Liceele se cheamau colegii. Colegienii, cu gulerul împodobit cu o floare de crin de aur, se încăierau pentru regele Romei². Poliția palatului o înștiința pe altea-sa regală *Madame* că pe portretul expus pretutindeni domnul duce de Orléans³ era mai arătos în uniformă de colonel-general de husari decât domnul duce de Berry în uniformă de colonel-general de dragoni, ceea ce era foarte grav. Orașul Paris aurea din nou, pe cheltuiala sa, Palatul Invalizilor⁴. Oamenii serioși se întrebau ce-ar face în cutare sau cutare ocazie domnul de Trinquelague; domnul Clausel de Montals se deosebea asupra mai multor puncte de domnul Clausel de Coussergues; domnul de Salaberry nu era mulțumit⁵. Actorului Picard⁶, care era membru al Academiei, unde actorul Molière nu putuse intra, i se juca *Cei doi Philibert* la Teatrul Odéon, pe al cărui fronton se mai citea deslușit *Teatrul împărătesei*, cu toate că literele fuseseră smulse de la locul lor. Lumea era pentru sau împotriva lui Eugnet de Montarlot⁷, Fabvier⁸ era turbulent;

¹ Scriitor francez, autor de povestiri exotice (1780—1844); unul dintre promotorii romantismului.

² Fiul lui Napoleon I, care n-a domnit niciodată, nicăieri.

³ Viitorul rege Ludovic-Filip (1830—1848).

⁴ Palat din Paris. A adăpostit multă vreme pe invalizii din războaie. În 1840 rămășițele lui Napoleon I, aduse de la Sfânta Elena, au fost depuse sub cupola acestui palat.

⁵ Politicienii ultraregaliști, nemulțumiți de primul ministru, ducele de Richelieu, pe care-l socoteau prea moderat; cereau dezlănțuirea teroarei albe.

⁶ Actor și autor dramatie (1769—1828), ale cărui comedii de intrigă reflectă moravurile din timpul imperiului și restaurației.

⁷ Om politic din timpul restaurației, militant al opoziției burghezo-liberale față de teroarea albă.

⁸ Profesor la Facultatea de drept din Paris; foarte popular printre studenți în timpul restaurației pentru convingerile sale liberale.

Bavoux¹ era revoluționar. Librarul Péllicier publica o ediție a lui Voltaire cu următorul titlu : *Opere de Voltaire, membru al Academiei Franceze*. „Asta atrage cumpărătorii“, spunea acest editor naiv.

După părerea generală, Charles Loyson² era geniul veacului ; invidia începea să-l muște, semn de glorie ; pe socoteala lui se făceau versuri ca acestea :
*Loyson, chiar și când zboară se simte că are labe*³.

Deoarece cardinalul Fesch refuzase să demisioneze, eparhia Lyonului era administrată de către domnul de Pins, arhiepiscop de Amasia. Datorită unui memoriu al căpitanului Dufour, mai târziu general, începea între Elveția și Franța cearta din valea Dappes⁴. Saint-Simon⁵, neluat în seamă, își construia un vis sublim.

Exista la Academia de Științe un Fourier⁶ celebru pe care posteritatea l-a uitat, și, în nu știu ce pod, un Fourier obscur, de care viitorul își va aduce aminte. Lordul Byron începea să iasă din găoace ; o notiță dintr-un poem de Millevoye⁷ îl vestea Franței în termenii aceștia : „un oarecare lord Ba-

¹ General al imperiului, raliat regimului restaurației, care l-a numit senator inamovabil (pair) ; trecutul său nu inspira însă încredere uliraregaliștilor.

² Critic cu vederi strâmte al revistei literare *Le Locés français* și poet mediocru (1791—1820), premiat totuși de Academia franceză fiindcă tămia în versuri pe puternicii zilei, începînd cu Ludovic al XVIII-lea.

³ *Même quand Loyson vole, on sent qu'il a des pattes* : (L'oison = boboc de găscă : joc de cuvinte intraductibil).

⁴ Vale din munții Jura, multă vreme disputată între Franța și Elveția ; din 1815 fusese cedată oficial Elveției, dar rămăsese ocupată de francezi, ceea ce provoca dese fricțiuni diplomatice.

⁵ Socialist utopic francez de seamă (1760—1825).

⁶ Geometru și baron al imperiului ; l-a însoțit pe Napoleon în Egipt.

⁷ Poet elegiac de pe vremea imperiului, precursor al lui Lamartine.

ron". David d'Angers¹ încerca să ciocănească marmura, Abatele Caron² vorbea cu multe laude, într-un cerc restrîns de seminariști din fundătura Feuillantines, despre un preot necunoscut, anume Félicité Robert, care deveni mai târziu Lamennais³.

Ceva care scotea fum și clipoceă pe Sena, făcînd un zgomot de cîine care înoată, se ducea și se întorcea pe sub ferestrele Tuilleriilor de la podul Royal la podul Ludovic al XV-lea; era un mecanism, nu mare lucru de capul lui; un fel de jucărie, un vis de inventator aiurit, o utopie; într-un cuvînt — un vapor. Parizienii priveau acest ceva nefolositor cu nepăsare. Domnul de Vaublanc⁴, cel care reformase Institutul printr-o lovitură de stat, o ordonanță și o adunare pripită, creator distins al unor academicieni, nu mai ajungea, la rîndul lui, să fie și el academician. Cartierul Saint-Germain⁵ și pavilionul Marsan⁶ își doreau ca prefect de poliție pe domnul Delaveau, din pricină că era cucernic. Du-

¹ Sculptor francez, devenit celebru sub Ludovic-Filip; a sculptat, printre altele, frontonul Pantheonului, busturile lui Balzac și V. Hugo.

² Profesor la seminarul catolic St. Sulpice din Paris (1176—1847).

³ Abate, care sub restaurație era unul din ideologii ofensivei clericale împotriva revoluției burgheze și materialismului mecanicist din secolul al XVIII-lea. Sub Ludovic-Filip va deveni teoretician al socialismului utopic creștin.

⁴ Ministru de interne în timpul restaurației, deși fusese prefect sub Napoleon. Tip de renegat, servind cu zel reacțiunea, a epurat Institutul Franței, de unde a exclus, printre alții, și pe marele pictor David; locurile goale le-a încredințat unor nobili întorși din emigrație, fără nici un merit literar sau științific. A desființat, de asemenea, pentru un timp, Politehnica, focar de idei liberale.

⁵ Cartier care grupa pe atunci aristocrația pariziană a vechiului regim.

⁶ Aripă a palatului Tuilleriilor, locuință a ducelui de Berry sub restaurație și loc de adunare a ultraregaliștilor,

puytren¹ și Récamier² se luau la ceartă în amfiteatrul Școlii de medicină și se amenințau cu pumnul în legătură cu divinitatea lui Isus Hristos.

Cuvier³, cu un ochi la Geneză și cu altul la Natură, se silea să placă reacțiunii bigote, punind fosilele în armonie cu textele Bibliei și făcându-i pe mastodonti să-l preamărească pe Moise. Domnul François de Neufchateau⁴, lăudabil cultivator al amintirii lui Parmentier⁵, făcea mii de eforturi pentru ca *pomme de terre* să fie pronunțat *parmentière*, dar fără să izbutească. Abatele Grégoire⁶, fost episcop, însă convențional și fost senator, trecuse în polemica regalistă în starea de „mîrșavul Grégoire”. Această expresie pe care am întrebuintat-o — „a trece în starea de” — era socotită de către domnul Royer-Collard⁷ ca neologism. Sub cea de-a treia arcadă a podului Iena se putea deosebi, după albeața ei, piatra cea nouă cu care fusese astupată, cu doi

¹ Chirurg celebru pe vremea restaurației.

² Medic și profesor la Facultatea de medicină pe vremea restaurației.

³ Cunoscut geolog și paleontolog francez (1769—1832).

⁴ Om politic și scriitor francez (1750—1828); ministru de interne pe vremea directoratului (1797); senator al imperiului. Sub restaurație s-a ocupat numai de agronomie și literatură.

⁵ Filantrop și agronom francez (1737—1813) care a preconizat cultura cartofului (*pomme de terre*) în Franța.

⁶ Preot din Lorena, care a aderat la revoluția din 1789; deputat în Constituantă și în Convențiunea Națională; episcop al departamentului Loir-et-Cher după organizarea bisericii constituționale; persecutat sub restaurație pentru convingerile sale liberale și republicane.

⁷ Moralist și om politic francez (1763—1845). Pe vremea restaurației a fost șeful „doctrinarilor” liberali moderați, dorind colaborarea cu un monarh constituțional.

ani în urmă, gaura de mină săpată de Blücher¹ pentru a azvîrli podul în aer. Justiția chemase la bară pe un om care, văzîndu-l pe contele d'Artois intrînd la Notre-Dame, spusese cu glas tare : „Pe dracu ! îmi pare rău după vremea în care îl vedeam pe Bonaparte și pe Talma intrînd la braț la Balul Sauvage“. Cuvinte subversive. Șase luni închisoare. Trădătorii se arătau în toată goliciunea lor ; oameni care trecuseră la inamic în ajunul unei bătălii nu-și ascundeau întru nimic răsplata primită pentru aceasta și se înfruptau în plină zi, cu nerușinare și cinism, din averi și demnități ; dezertorii de la Ligny și Quatre-Bras², în dezmațul ticăloșiei lor plătite, își trîmbeau devotamentul monarhic, uitînd ce scrie în Anglia pe peretele dinăuntru al closetelor publice : *Please adjust your dress before leaving*³.

Iată, unele peste altele, lucrurile care se mai păstrează, confuz, din anul 1817, astăzi uitat. Istoria nesocotește toate aceste particularități și nici nu s-ar putea altfel ; ar copleși-o infinitul lor. Totuși, amănuntele acestea, numite pe nedrept mărunte — căci nu există nici lapte mărunte în omenire, nici frunze mărunte în vegetație — sînt folositoare.

Pentru că din fizionomia anilor se alcătuieste chipul veacurilor.

În acest an 1817 patru tineri parizieni jucară „o festă strașnică“.

¹ General prusac. Sosisea trupelor sale pe cîmpul de bătălie de la Waterloo în momentul cel mai critic al operațiilor a asigurat victoria împotriva lui Napoleon.

² Victorii ale armatelor lui Napoleon în Belgia, cu cîteva zile înainte de dezastrul de la Waterloo.

³ Potrivii-vă hainele înainte de-a ieși (engl.).

DUBLU CUARTET

Parizienii aceştia erau : unul din Toulouse, altul din Limoges, al treilea din Cahors şi al patrulea din Montauban ; dar erau studenţi, şi cînd spui student, spui parizian ; a învăţa la Paris înseamnă a te naşte la Paris.

Tinerii aceştia erau neînsemnaţi ; toată lumea a văzut asemenea chipuri ; patru mostre ale omului de pe stradă ; nici buni, nici răi, nici savanţi, nici neştiutori, nici genii, nici imbecili ; frumoşi, datorită celui april încîntător care se cheamă douăzeci de ani. Erău patru Oscari oarecare, pentru că pe acea vreme Arthuriu nu existau încă. *Ardeţi pentru ei parfumurile Arabiei*, spunea romanta. *Oscar înaintază, pe Oscar vreau să-l văd*. Ossian¹ era la modă, eleganţa era scandinavă şi caledoniană, genul englezesc pur n-avea să predominie decît mai tîrziu, şi primul dintre Arthuri, Wellington², abia cîştigase bătălia de la Waterloo.

Aceşti Oscari se numeau : unul Felix Tholomyès din Toulouse ; altul Listolier din Cahors ; altul Fameuil din Limoges ; ultimul Blacheville din Montauban. Bineînţeles, fiecare avea iubita lui. Blacheville o iubea pe Favourite, numită astfel fiindcă fusese în Anglia ; Listolier o adora pe Dahlia, care îşi luase drept poreclă un nume de floare ; Fameuil o idolatriza pe Zéphine, nume prescurtat de la Jo-

¹ Bard scoţian legendar (secolul al III-lea). Sub numele lui, un poet englez din secolul al XVIII-lea, MacPherson, a publicat o culegere de poeme (1762), care s-au bucurat vreme de un secol de un succes deosebit în Europa apuseană.

² Comandantul suprem al armatei engleze în bătălia de la Waterloo : mai tîrziu, om politic şi prin ministru al Angliei.

séphine ; Tholomyès o iubea pe Fantine, căreia i se spunea Blonda, pentru părul ei de culoarea soarelui.

Favourite, Dahlia, Zéphine și Fantine erau patru fete încântătoare, parfumate și strălucitoare, păstrînd încă ceva din aerul lor de lucrătoare, pentru că, deși tulburate de iubirile lor ușoare, nu-și lăsaseră cu totul deoparte acul și ața și păstrasera pe față o urmă din seninătatea muncii și în sufletul acea floare a cinstei, care supraviețuiește într-o femeie și după prima ei cădere. Una din aceste patru fete era poreclită „tinerica“, pentru că era cea mai mică dintre ele ; și alta „bătrîna“. Bătrîna avea douăzeci și trei de ani. Cele trei dinții erau mai cu experiență, mai nepăsătoare și mai avîntate în vîrtejul vieții decît Blonda-Fantine, care era la prima ei iluzie.

Dahlia, Zéphine și mai ales Favourite n-ar fi putut spune același lucru. În romanul lor abia început se scrisese pînă atunci mai mult de un episod, și iubitul, pe care-l chema Adolph în primul capitol, era Alphonse în al doilea și Gustave în al treilea. Sărăcia și cochetăria sînt două sfātuitoare rele ; una dojenește, alta lingusește ; fiecare vorbește pe limba ei la urechea fetelor frumoase din popor. Sufletele acestea slabe le ascultă. De aici căderile lor și pietrele care li se aruncă. Oamenii le strivesc cu splendoarea a tot ce e nepătat și inaccesibil. Vai ! dacă Jungfrau ! ar fi înfometată !

Favourite era admirată de Zéphine și Dahlia pentru că fusese în Anglia. Avusese de timpuriu un cămin. Taică-său era un profesor de matematică bătrîn, brutal, lăudăros, neînsurat ; dădea meditații în ciuda vîrstei. Profesorul acesta văzuse în tinerețe cum rochia unei cameriste se agățase de un grătar de sobă ;

¹ Pisc din Alpii elvețieni, de peste 4000 m. înălțime ; zăpada sa veșnică, simbol al inocenței, i-a atras numele care în l. germ. înseamnă : Fecioara.

se îndrăgostise de acest accident. Rezultatul fusese Favourite. Fetita își întâlnea din când în când tatăl, care-i dădea bună ziua. Într-o dimineață, o babă cu un aer șmecher venise la ea și-i spusese : „Nu mă cunoști, domnișoară ?“ „Nu“. „Sînt maică-ta“. După aceea, bătrîna deschise bufetul, băuse și mîncase, pusese să i se aducă o saltea pe care o avea și se instalase. Mama aceasta morocănoasă și bisericoasă nu vorbea niciodată cu Favourite, stătea ceasuri întregi fără să deschidă gura, prînzea, cîna, mîncînd cît patru, și cobora la taifas cu portarul, unde o vorbea de rău pe fiică-sa.

Ceea ce o împinsese pe Dahlia spre Listolier, și poate spre alții, spre trîndăvie, era faptul că avea unghii foarte frumoase, trandafirii. Cum să lucreze cu asemenea unghii ? Celei care vrea să rămînă cinstită nu trebuie să-i fie milă de mîinile ei. Cît despre Zéphine, îl cucerise pe Fameuil prin felul dezghețat și mîngîietor cu care spunea : „Da, domnule“.

Băieții erau colegi, fetele erau prietene. Iubirile de felul acesta sînt întotdeauna dublate de astfel de prietenii.

A fi filozof și a fi cuminte nu e totuna ; dovadă : în afară de rezervele ce trebuie făcute cu privire la aceste mici menajuri nelegitime, Favourite, Zéphine și Dahlia erau fete-filozofi, iar Fantine o fată cuminte.

Cuminte ? ar spune cineva ; dar Tholomyès ? Solomon ar răspunde că iubirea face parte din înțelegiune. Noi ne mulțumim să spunem că iubirea Fantinei era o primă iubire unică, o iubire credincioasă.

Era singura dintre cele patru fete pe care n-o tutuia decît un singur bărbat.

Fantine era una dintre acele făpturi care înfloresc în sînul poporului. Născută în păturile sociale cele mai de jos, avea pe frunte pecetea anonimatului și a necunoscutului. Se născuse la Montreuil-sur-Mer.

Din ce părinți ? Cine ar putea-o spune ? Nimeni nu i-a știut vreodată tatăl sau mama. O chema Fantine. De ce Fantine ? Nimeni nu i-a știut vreodată un alt nume. Se născuse pe vremea directoratului. N-avea nume de familie, pentru că n-avea familie ; nici nume de botez, pentru că biserica nu mai exista pe-atunci. A chemat-o așa cum i-a plăcut primului trecător care a întâlnit-o, mică de tot, mergînd cu picioarele goale pe stradă. Primise un nume tot așa cum primea apa norilor pe frunte cînd ploua. O chema Fantine. Nimeni nu știa mai mult. Așa intrase în viață făptura asta omenească. La zece ani, Fantine părăsise orașul și intrase în serviciu la niște fermieri din împrejurimi. La cincisprezece ani venise la Paris „să-și încerce norocul“. Fantine era frumoasă și rămase curată atît cît putu. Era o blondă drăguță, cu dinți frumoși. Avea drept zestre aur și perle, dar aurul îl purta pe cap și perlele în gură. Ca să trăiască, munci ; apoi, tot ca să trăiască, pentru că și inimii îi era foame, iubi. Îl iubi pe Tholomyès. Dragoste ușoară pentru el, patimă pentru ea. Străzile Cartierului latin, care furnică de studenți și de fetișcane, văzură începutul acestui vis. În labirintul acela al dealurilor Pantheonului, unde se leagă și se dezleagă atîtea aventuri, Fantine fugise multă vreme de Tholomyès, dar în așa fel încît să-l întâlnească mereu. E un fel de a-i ocoli pe alții care seamănă cu a-i căuta. Pe scurt, idila se înfiripă.

Blachevelle, Listolier și Fameuil formau un fel de grup, al cărui cap era Tholomyès . Avea duh.

Tholomyès era tipul studentului bătrîn de pe vremuri ; era bogat ; avea patru mii de franci venit ; patru mii de franci venit : ce vîlvă grozavă pe colina Sainte-Geneviève ! Tholomyès era un crai de treizeci

¹ Adică în mediile studentești din Paris. (Cartierul latin al Universității este dominat de colina Sainte-Geneviève.)

de ani care se ținea prost. Era zbîrcit, știrb și începea să chelească. Spunea el însuși, fără mîhnire, despre chelia lui : „La treizeci de ani, craniul ; la patruzeci, genunchii”. Mistuia cam greu și-i lăcrima un ochi. Dar pe măsură ce i se stingea tinerețea, i se aprindea veselia ; își înlocuia dinții prin snoave piperate, părul prin veselie, sănătatea prin ironie și ochiul care-i plîngea rîdea într-una. Era hodorogit, dar în floare. Tinerețea lui, luîndu-și tălpășița înainte de vreme, bătea în retragere cum se cuvine, izbucnea în rîs și lumea nu vedea nimic. I se refuzase o piesă la *Vaudeville*¹. Scria cînd și cînd versuri mediocre. În afară de asta, se îndoia de orice, cu un aer superior, ceea ce era o mare forță în ochii celor slabi. Deci, fiind ironic și chel, el era șeful. *Iron* e un cuvînt englezesc care înseamnă *fier*. De-acolo vine oare cuvîntul *ironie* ?

Într-o zi, Tholomyès îi luă pe ceilalți deoparte, făcu un gest de oracol și le spuse :

— Se va împlini cîrînd un an de cînd Fantine, Dahlia, Zéphine și Favourite se roagă să le facem o surpriză. Le-am făgăduit-o solemn. Îmi vorbesc mereu despre asta, mai ales mie. Așa cum la Neapole babele strigă de sfîntul Ianuarie : *Faccia gialla, fa o miracolo!* (Față palidă, fă o minune !), frumoasele noastre îmi spun într-una : „Tholomyès, nu dai drumul surprizei ?” În același timp, părinții noștri ne scriu. Pisălogeală de ambele părți. Mi se pare că a venit momentul. Să stăm de vorbă.

Spunînd acestea, Tholomyès coborî glasul și șopti misterios ceva atît de vesel, încît un hohot larg și entuziast ieși din cele patru guri deodată, și Blachevelle strigă :

¹ Teatru parizian, în apropierea Comediei Franceze, specializat în piese ușoare.

— Ei, asta-i o idee !

Le ieși înaintea o cafenea îmbâcsită de fum, intrară înăuntru și restul convorbirii lor se pierdu în umbră.

Rezultatul acestor tainice urzeli fu o petrecere strălucită, care avu loc duminica următoare și la care cei patru tineri le invitară pe cele patru fete.

III

PERECHI-PERECHII

Azi ne închipuim cu greu cum arăta o petrecere cîmpenească cu studenți și fetișcane acum patruzeci și cinci de ani. Parisul nu mai are aceleași împrejurimi; înfățișarea a ceea ce s-ar putea numi viața din jurul Parisului s-a schimbat cu totul de o jumătate de veac încoace; pe unde trecea decarul, trece trenul; în locul bărcilor trec vapoare; se spune astăzi Fécamp cum se spunea Saint-Cloud¹. Parisul lui 1862 apare ca un oraș a cărui suburbie era Franța.

Cele patru perechi săvîrșiră conștiincios toate nebuniile cîmpenești cu puțință pe atunci. Începea vacanța și era o zi caldă și senină de vară. În ajun, Favourite, singura care știa să scrie, îi scrisese lui Tholomyès în numele celor patru: „*Cînd ieși din casă de vreme, ai noroc*“. Iată de ce se sculară la ora cinci dimineța. Se duseră apoi la Saint-Cloud cu diligența, priviră cascada secată și strigară: „Ce

¹ *Saint-Cloud*, localitate situată pe Sena, la vest de Paris; a fost pînă la apariția căilor ferate unul din locurile favorite de plimbare ale locuitorilor capitalei Franței, principala sa atracție fiind parcul unui vechi castel distrus în 1871. Ușurinta deplasărilor, mulțumită mijloacelor moderne de locomotie, a permis parizienilor să se ducă mai departe, la Fécamp, de pildă, plajă la Marea Minerii, foarte la modă acum un veac.

frumos trebuie să fie când e apă ! „luară masa la *Tête-Noire*, pe unde Castaing¹ nu trecuse încă, își îngăduiră o partidă de inele între arborii aliniați din jurul bazinului cel mare, se uitară prin lanterna lui Diogene², câștigară dulciuri la ruleta de pe podul Sèvres, strinseră buchete de flori la Puteaux, cum-părară fluiere la Neuilly, mâncară peste tot plăcinte cu mere și fură cum nu se poate mai fericiți.

Fetele se îngâneau și ciripeau ca niște pitulici scă-pate din colivie. Era o nebunie ! Din când în când le dădeau băieților câte un ghiont. Beția zorilor vieții ! Ani încântători ! Aripa libelulei tremură. Ah ! oricine ați fi voi, vă aduceți aminte ? N-ați mers prin mără-cini, dînd crengile la o parte pentru a feri capul fer-mecător care vine în urma voastră ? N-ați alunecat rîzînd pe vreun povîrniș ud de ploaie, cu o femeie iubită, care striga ținîndu-vă de mîna : „Ah, pantofii mei nou-nouți, în ce hal au ajuns !“

Trebuie să spunem că un ropot de ploaie i-a lip-sit acestei bande voioase, cu toate că Favourite spu-sese la plecare cu un accent mareț și matern : „Mel-cii se plimbă pe cărare. Semn de ploaie, copii !“

Toate patru erau nespuse de frumoase. Un bătrîn poet clasic, pe-atunci cu renume, un om cumsecade, care avea o Eleonoră, cavalerul de Labouisse, care rătăcea în ziua aceea pe sub castanii din Saint-Cloud, le văzu trecînd pe la ceasurile zece dimineata și rosti : „E una de prisos“, gîndindu-se la cele trei grații³. Favourite, prietena lui Blachevêlle, cea de douăzeci și trei de ani, „bătrîna“, alerga pe sub crên-

¹ Aluzie la un proces criminal celebru din 1823 ; tînărul medic, Edmé Castaing-otrăvise într-un han din Saint-Cloud pe un prieten care-i cunoștea o escrocherie. Criminalul a fost ex-cutat în același an.

² Lanternă magică, proiectînd figuri pe un ecran.

³ Divinități din mitologia greacă (Aglæ, Thalia și Eufrosina), intruchipînd frumusețea și seducția feminină.

gile mari și înverzite, sărea peste șanțuri, sălta nebu-
nește peste tufișuri și prezida acea veselie cu o
vervă de nimfă tânără. Zéphine și Dahlia, pe care
întâmplarea le făcuse să pară și mai frumoase când
erau una lângă alta și care nu se despărteau din
instinct de cochetărie, mai mult decât din prietenie,
luau atitudini „englezești“, rezemîndu-se una de
cealaltă. Apăruseră cele dintîi *keepsakes*¹, începea
melancolia la femei, ca mai târziu byronismul la
bărbați, și părul fetelor atîrna jalnic. Zéphine și
Dahlia se pieptănau cu bucle. Listolier și Fameuil,
prinși într-o discuție asupra profesorilor lor, îi ex-
plicau Fantinei deosebirea dintre domnii Delvincourt
și Blondeau².

Blachevelle părea făcut anume pentru a duce în
brațe, duminica, cățelul schiop al Favouritei.

Tholomyès venea cel din urmă, dominînd grupul.
Era foarte vesel, dar simțea că el comandă ; în ve-
selia lui era dictatură ; podoaba lui principală erau
pantalonii „picioare-de-elefant“³ de nanchin, cu supi-
euri din alamă⁴ ; avea în mîna un baston de două
sute de franci și, fiindcă își îngăduia orice, ținea în
gură un lucru ciudat, anume un trabuc. Nu mai avea
nimic sfînt, fuma.

— Tholomyès ăsta e uimitor ! spuneau ceilalți cu
o mare admirație. Ce pantaloni ! Ce energie !

Cît despre Fantine, era veselia însăși. Dintîi ei mi-
nunați primiseră, fără îndoială, de la Dumnezeu o
singură menire : rîsul. Își ținea mai bucuros în
mîna decât pe cap pălăriuța de pai împletit, cu pan-

¹ Album care conținea portrete de femei frumoase.

² Juriști, pe atunci profesori la Facultatea de drept din Paris.

³ Pantaloni strîmți sus și largi jos.

⁴ După moda bărbătească de atunci, linia pantalonilor se
obținea printr-o bandă de cauciuc sau de fire metalice de-a latul
scobiturilor tălpii (fr. : *sous-pied*)

glici lungi și albe. Părul ei blond și des, gata totdeauna să zboare și care se desfăcea cu atîta ușurință, încît trebuia să și-l prindă într-una, părea făcut pentru fuga Galateei ¹ pe sub sălcii. Buzele ei tandafirii gîngureau cu încîntare. Colțurile gurii, ridicate în sus cu voluptate, ca ale măștilor antice ale Eri-gonei ², părea că încurajează la îndrăzneală; dar genele ei lungi, încărcate de umbră, se coborau, discret, peste senzualitatea părții de jos a obrazului, parcă pentru a-i pune o stavilă. Toată îmbrăcămîntea ei avea ceva încîntător, strălucitor. Purta o rochie de postăvior liliachiu, pantofi aurii cu tocuri înalte și cu panglici încrucișate peste ciorapii subțiri albi, ajurați, și acel fel de bolero de muselin, născocire marsilieză, al cărui nume, *canezon* — stîlcirea cuvîntului *quinze août* ³, — rostit ca pe Canebière ⁴, înseamnă vreme bună, căldură și amiază. Celelalte trei, mai puțin sfioase, am spus-o, erau decoltate de-a binelea, ceea ce vara, pe sub pălăriile acoperite cu flori, e grațios și ispititor; dar, alături de aceste veșminte îndrăznețe, *canezon*-ul blondei Fantine, cu străveziul, indiscrețiile și ascunzișurile lui, acoperind și arătînd totodată, părea o descoperire provocatoare a bunei-cuviințe, și faimosul juriu al iubirii, prezidat de vicontesa de Cette, cea cu ochii verzi ca marea, ar fi acordat poate premiul cochetăriei acestui *canezon*

¹ Personaj mitologic: nimfă din Sicilia, iubită de ciclopul Polifem, care o urmărea cu perseverență și de care ea fugea pentru că-l iubea pe păstorul Acis.

² Personaj din mitologia greacă, deseori reprezentat de arta clasică franceză în pictură și sculptură, pînă și ca ornamente de fațadă (*mascarons*) sub forma unei figuri de femeie înconjurată cu ciorchini de struguri, aluzie la iubitul ei Dionysos (Bacchus). Luată aici ca tip de bacantă senzuală.

³ Cincisprezece august (fr.).

⁴ Numele străzilor principale din Marsilia.

care reprezenta la concurs castitatea. Cel mai naiv e uneori cel mai atotștiutor. Se întâmplă.

Sclipitoare când era privită din față, delicată din profil, cu ochii de un albastru adânc, cu pleoape grele, picioare cambrate și mici, încheieturile mâinilor și gleznelor delicate, pielea albă, lăsând să se vadă ici-colo arborescența azurie a vinelor, cu obraji copilăroși și fragezi, gât voinic ca al Iunonelor eginetice¹, ceafă puternică și suplă, umeri modelați de Coustou² parcă, cu o gropiță voluptoasă în mijloc, vizibilă prin muselin, cu o veselie înghețată de visare, sculpturală și delicată — așa era Fantine; și sub gâteliile acestea se ghicea o statuie, iar în această statuie, un suflet.

Fantine era frumoasă fără s-o știe prea bine. Rarii visători, preoți tainici ai frumosului, care confruntă în tăcere orice lucru cu desăvârșirea, ar fi întrezărit în această mică lucrătoare, prin transparența grației pariziene, armonia antică, sacră. Această fiică a umbrei avea rasă. Era frumoasă în amîndouă chipurile: și ca stil și ca ritm. Stilul este forma idealului; ritmul îi este mișcarea.

Am văzut că Fantine era bucuria. Fantine mai era și pudoarea. Un observator care ar fi studiat-o cu atenție ar fi văzut desprinzîndu-se dintr-însa, de dincolo de această beție a vârstei, a anotimpului și a dragostei, o neînvinsă stăpînire și modestie. Rămăsese puțin mirată. Mirarea asta nevinovată e

¹ *Iuno*, soția lui Iupiter în mitologia antică. În Egina, insulă din sudul Aticeii, s-au descoperit, în 1811, mai multe statui de zeiță cu forme atletice, viguroase, opere ale unei școli de sculptură anterioară celei ateniene, clasice.

² Sculptor francez (1677—1746). A lucrat la împodobirea palatelor și parcului din Versailles.

nuanța care o separă pe *Psyché* de *Venus*¹. *Fantine* avea degetele lungi, albe și delicate ale vestalei² care răscolește cenușa focului sacru cu un ac de aur. Cu toate că nu i-ar fi refuzat nimic lui *Tholomyès*, ba chiar dimpotrivă, fața ei, când se odihnea, era, mai presus decât orice, feciorelnică; un fel de demnitate serioasă și aproape austeră o cuprindea în anumite ceasuri, și era neobișnuit de tulburător să vezi bucuria stingându-se atât de iute și reculegerea înlocuind-o, fără nici o trecere. Această gravitate neașteptată, uneori prea accentuată, semăna cu disprețul unei zeițe. Fruntea, nasul, bărbia înfățișau un echilibru de linii, foarte diferit de echilibrul proporțiilor din care rezultă armonia feței. În intervalul atât de caracteristic ce separă nasul de buza de sus, ea avea acea cută imperceptibilă și încântătoare, semn tainic al nevinovăției, care l-a făcut pe *Barbarosa*³ să se îndrăgostească de o *Diană*⁴, găsită în săpăturile de la *Îcone*⁵.

Iubirea e o greșală; fie. *Fantine* era nevinovăția înotînd pe deasupra greșelii.

¹ *Psyché*, fată de o frumusețe rară, care în mitologia greacă simboliza dragostea nevinovată, feciorelnică, în contrast cu iubirea senzuală patronată de *Venus-Afrodită*. „Mirarea nevinovată” este o aluzie la un tablou de *Gérard*, pictor din școala lui *David*. Acest tablou *Amor și Psyché* înfățișează o frumoasă *Psyché*, a cărei figură exprimă înfiorarea primei îmbrățișări.

² Preoteasă a *Vestei*, zeița focului la romani. După legendă, vestalele păzitoare ale focului sacru din templul acelei zeițe erau obligate să păstreze o castitate absolută.

³ Împăraul german *Frederic I* de *Hohenstaufen* (secolul al XII-lea), poreclit de italieni *Barbarosa* (*Barbă roșie*), mort în timpul cruciadei a III-a.

⁴ Adică de o statuie a zeiței *Diana* (*Artemis*), patroană a vânătorilor.

⁵ *Iconium*, oraș antic în centrul Asiei Mici (Turcia de astăzi).

IV

THOLOMYÈS, DE VESEL CE E, CÎNTĂ UN CÎNTEC SPANIOL

Ziua aceea a fost făcută din lumină de la un capăt la altul. Întreaga fire părea că a luat vacanță și rîde. Răzoarele din Saint-Cloud îmbălsămau văzduhul; adierea Senei înviora ușor frunzele; ramurile se mișcau în vînt; albinele jefuiau iasomiile; un roi întreg de fluturi zbura prin coada-șoricelului, prin trifoi și ovăz; erau, în nobilul parc al regelui Franței, mii de hoinari: păsările.

Cele patru perechi străluceau de veselie și se amestecau cu soarele, cu cîmpiile, cu florile, cu arborii.

Și în această tovarășie ca de rai, fetele vorbeau, cîntau, dansau, prinzînd fluturi, culegînd flori de volbură, udîndu-și ciorapii trandafirii, dantelați, prin ierburile înalte, alergau fragede, zglobii, îngăduitoare, sărutate, cînd una, cînd alta, de toți băieții, afară de Fantine, închisă în împotrivirea ei vagă, visătoare și sălbatică, și care era îndrăgostită. „Tu, îi spunea Favourite, tu faci întotdeauna pe grozava”.

Astea sînt bucurii. Asemenea perechi fericite sînt o chemare adîncă la viață și la natură și fac să răsară, din orice, mîngîiere și lumină. A fost odată o zîină mare, care a făcut livezile și pomii anume pentru îndrăgostiți. De aici această veșnică tragere la fit¹ a celor ce se iubesc, care reîncepe fără încetare și va ține atît timp cît vor fi tufişuri și școlari. De aici, popularitatea primăverii printre cugetători. Patricianul și tocilarul, ducele și pairul ca și magistratul, curtenii și tîrgoveții, cum li se spunea altădată, sînt toți supuși acestei zîne. Rîd, se caută unul pe

¹ *A trage la fit* se spune în franțuzește „a face școala tufişurilor”; de aici, jocul de cuvinte.

altul, și în aer e o limpezime de apoteoză. Ce altă schimbare la față mai mare decât iubirea ! Ciracii notarului sînt niște zei. Țipetele scurte și goana prin iarbă, mijlocul fetelor prinse din zbor, vorbirea de rînd care pare o melodie, marea iubire care izbucnește din felul în care e rostită o silabă, cireșele smulse de la o gură la alta, toate astea strălucesc ca focul, sînt divine. Fetele frumoase își risipesc cu gingășie făptura. Ai crede că n-are să se isprăvească niciodată. Filozofii, poeții, pictorii privesc extazurile acestea și nu știu ce să facă cu ele, atît rămîn de uluiți. *Plecarea spre Cythera*¹, strigă Watteau ; Lancelotti², pictorul celor de jos, își contemplă „burghezii“ care dispar în azur ; Diderot își întinde brațele spre toate aceste ușoare iubiri și d'Urfé³ le amestecă cu druizi⁴.

După prînz, cele patru perechi se duseră să vadă, în ceea ce se numea atunci răzorul regelui, o plantă abia sosită din Indii, al cărei nume ne scapă în clipa asta și care pe acea vreme atrăgea întreg Parisul la Saint-Cloud ; era un copăcel ciudat și încîntător, cu tulpina înaltă, ale cărui nenumărate ramuri, delicate ca niște fire de ață zbîrlite și fără frunze, erau acoperite cu mii de rozete mici și albe, ceea ce dădea copăcelului aerul unei chici despletite, năpădite de flori. Întotdeauna îl admirau o mulțime de oameni.

După ce văzură arborele, Tholomyès le spuse : „Vă fac eu cînte cu măgari !“ Se tocmise cu omul care-i

¹ Tablou celebru al pictorului francez Watteau (1684—1721), cel mai de seamă reprezentant al stilului rococo în pictura secolului al XVIII-lea.

² Pictor francez din secolul al XVIII-lea, care a pictat cu predilecție scene galante, petreceri cîmpenești cu personaje idealizate etc.

³ Romancier francez de la începutul secolului al XVII-lea, autorul unui roman pastoral în cinci volume : *Asireu*.

⁴ Preoți la vechii gali.

închiria și se întoarseră prin Vances și Issy. La Issy, o întâmplare : parcul, bun național, pe vremea aceea se afla în posesia furnizorului de arme Bourguin și era din întâmplare larg deschis. Trecură grilajul, vizitarea sihastrul — un manechin în peștera lui — intrară să vadă micile mistere ale faimosului cabinet al oglinzilor, momeală lascivă, vrednică de un satir¹ ajuns milionar, sau de Turcaret² metamorfozat în Priap³. Împinseră cu putere leagănul cel mare, agățat de cei doi castani, pe care i-a cîntat abatele de Bernis⁴. Pe cînd dădea în leagăn mîndrele, una după alta, cu fustele umflate de vînt, așa cum i-ar fi plăcut lui Greuze⁵ să le vadă, în rîsetele generale, tulu-zanul Tholomyès, nițel spaniol — Toulouse-ul e doar văr cu Tolosei — cînta pe o melopee melancolică vechiul cîntec *gallegga*, inspirat de vreuna din fetele avîntate din răputeri pe frînghie, între doi arbori :

Soy de Badajos
Amor me ilama
Toda mi alma
Es en mi ojos

¹ La grecii vechi, ființe mitologice, tovarăși ai zeului Pan, închipuiți ca și acesta cu coarne pe frunte și picioare de berbec ; urmăreau nimfele prin păduri și cîmpii ; cuvîntul *satir* a devenit, în limbile moderne, un substantiv comun cu sensul de afemeiat.

² Personajul principal în comedia cu același titlu a lui Alain-René-Lesage (secolul al XVIII-lea) — tip de parvenit de pe urma speculațiilor financiare necinstite.

³ Zeul voluptății la grecii antici.

⁴ Cardinal și om politic francez (secolul al XVIII-lea). În tinerețe a scris versuri galante, ceea ce i-a atras protecția doamnei de Pompadour.

⁵ Pictor francez din secolul al XVIII-lea : a pictat scene sentimentale din viața burgheziei și portrete feminine dulcele.

*Porque ensenas
A tus piernas.¹*

Numai Fantine nu vru să se dea în leagăn.

— Nu-mi place cînd cineva face mofturi dintr-astea ! murmură Favourite destul de acru.

După ce isprăviră cu măgarii, o nouă bucurie : trecură Sena cu vaporul. Porniră apoi de la Passy pe jos și dădură de bariera Etoile. Se sculară, după cum ne amintim, la ceasurile cinci dimineața ; ei, dar „duminica nu există oboseală, spunea Favourite, duminica oboseala nu lucrează“. Pe la ceasurile trei, cele patru perechi, năucite de fericire, își dădeau drumul la vale în *montagne russe*², o construcție neobișnuită, care se ridica atunci pe înălțimile Beaujon și a cărei linie șerpuită se zărea pe deasupra copacilor din Champs-Élysées. Din cînd în cînd, Favourite striga :

— Dar surpriza ? Vreau surpriza !

— Răbdare ! răspundea Tholomyès.

V

LA BOMBARDA

După ce se dădură și în *montagne russe*, se gîndiră să cîneze ; cei opt fericiți, în sfîrșit puțin osteniți, se aciuară la cîrciuma *Bombarda*, care era succursala din Champs-Élysées a faimosului restaurant *Bombarda* din strada Rivoli, alături de pasajul Deforme.

¹ Sînt din Badajos / Dragostea mă cheamă / Tot sufletul meu / E în ochii mei / Cînd tu îmi arăți / Piciorușele tale (span.).

² În bîlciori, construcție ca un pod, cu suișuri și coborîșuri bruște, pe care alunecă un vagonet.

Camera era mare, dar urită, cu alcov și pat în fund (dată fiind îmulzeala de duminică din cârciumă, trebuiseră să se mulțumească cu acest adăpost); avea două ferestre, de unde puteai privi printre ulmi cheiul și fluviul; o minunată rază de august mîngîia ferestrele; în mijloc două mese; pe una din ele nenumărate buchete de flori, amestecate cu pălării de bărbați și femei; la cealaltă se așezară cele patru perechi, în jurul unui amestec de talere, farfurii, pahare și altele, ulcioare de bere, sticle de vin. Prea puțină rînduială pe masă, dar cîtă dezordine sub ea!

*Se auzea sub masă, -ngrozitor,
Cum alerga picior după picior*

spune Molière.

Iată unde ajunsese pe la ceasurile patru și jumătate după-amiază petrecerea cîmpenească începută la cinci dimineața. Soarele apunea; le trecuse și pofta de mîncare.

Bulevardul Champs-Élysées, plin de soare și de mulțime, era numai lumină și prăfărie, două lucruri din care e făcută gloria. Caii de la Marly¹, această marmură care nechează, se încordau într-un nor de aur. Caretele treceau încoace și încolo. Un escadron mareș al unui regiment de gardă, cu trompeții înaintea, cobora bulevardul Neuilly; steagul alb, ușor trandafiriu în lumina apusului, filfîia pe clădirea Tuilleriilor. Piața Concordiei, redevinită Piața Ludovic al XV-lea, era înțesată de oameni care se plimbau mulțumiți. Mulți dintre ei purtau floarea de crin de argint atîrnată de panglica albă moară, care în 1817 nu dispăruse cu totul de la cheutori. Ici și colo, printre trecătorii care se adunau în cor și băteau din

¹ Sculptură în marmură de Guillaume Coustou (sfîrșitul secolului al XVII-lea), destinată a împodobi grajdurile castelului din Marly. Lucrarea a fost așezată mai tîrziu în Champs-Élysées.

palme, hore de fetițe cîntau și jucau un dans burbo-
nez, la modă pe atunci, sortit să batjocorească cele
„o sută de zile“¹, însoțit de următorul refren :

*Dați-ni-l înapoi pe tatăl nostru de la Gand*²

Dați-ni-l înapoi !

O mulțime de mahalagii îmbrăcați de duminică,
uneori chiar împodobiți cu floarea de crin, ca bur-
ghezii, erau împrăștiați prin piața cea mare și prin
Piața Marigny și se jucau cu cercuri sau se învîr-
teau pe călușei de lemn. Alții beau. Unii, ucenici
tipografi, purtau scufii de hîrtie ; îi auzeai rîzînd.
Toată lumea era bine dispusă. Era un timp de pace
neîndoielnică și de adîncă securitate regalistă. Era
epoca în care un raport secret și special al prefec-
tului de poliție Anglès, cu privire la mahalalele Pa-
risului, adresat regelui, se isprăvea astfel :

*„În concluzie, sire, n-avem să ne temem de oa-
menii aceștia. Sînt nepăsători și trîndavi ca pisicile.
Poporul de jos, din provincie, e zbuciumat ; cel din
Paris, nu. Cei de-acîi sînt niște oameni mărunței. Ar
trebui să-i pui cîte doi cap la cap pentru a face un
grenadier de-al maiestății-voastre. N-avem să ne
temem de nimic din partea populației capitalei. E de
observat că în ultimii cincizeci de ani statura acestei
populații a descrescut, iar poporul din mahalalele
Parisului e mai scund decît era înainte de revoluție.
Nu e primejdie. Pe scurt, e o prostime cumsecade.“*

¹ A doua domnie a lui Napoleon I. între întoarcerea din
insula Elba și abdicarea după înfrîngerea de la Waterloo (martie-
iunie 1815).

² Tatăl nostru de la Gand era Ludovic al XVIII-lea, care,
abia instaurat rege, după prima abdicare a lui Napoleon (1814),
fusesse izgonit la înapoierea acestuia din insula Elba și se refu-
giase la Gand, oraș în Belgia.

Prefecții de poliție nu cred că o pisică s-ar putea preschimba în leu ; acest lucru e totuși cu putință și în asta stă miracolul poporului din Paris. Pisica, atât de disprețuită de către contele Anglès, se bucura de stima republicilor antice ; întruchipa în ochii lor libertatea, și în piața publică din Corint era colosul de bronz al unei pisici, ca pentru a servi de pereche Minervei fără aripi din Pireu. Poliția naivă a restaurației vedea poporul Parisului mai „frumos” decât e. Acesta nu e de loc pe cât se crede „o prostime cumsecade”. Parizianul e, față de francez, ceea ce atenianul era față de grec. Nimeni nu doarme mai bine decât el, nimeni nu e mai ușuratic și mai leneș decât el, nimeni nu pare să uite mai lesne decât el ; să nu te încrezi însă într-însul ; e leneș, dar când știe că-l așteaptă gloria, e admirabil în orice fel de încăierare. Dă-i o sulită și va face un zece august ¹ ; dă-i pușcă și veți vedea un Austerlitz. El e punctul de reazim al lui Napoleon și tot din el își trăgea puterea Danton ². Când e vorba de patrie, se înrolează : când e vorba de libertate, smulge piatra caldarîmului. Păzește-te ! Părul lui încolăcit de furie e epic ; cămașa i se așază ca o hlamidă. Luați seama ! Din cea dintâi stradă Greneta ³ întâlinită va face furci caudine ⁴.

¹ La 10 august 1792 masele pariziene răsculate, sub conducerea iacobinilor, au răsturnat monarhia, ceea ce a permis, câteva săptămâni mai târziu, proclamarea republicii.

² Unul din conducătorii iacobinilor între 1789—1794 ; devenit contrarevoluționar, a fost judecat și ghilotinat în aprilie 1794.

³ Strada Greneta din centrul Parisului era pe atunci strîmtă și deci ușor de barat prin baricade, cum s-a și întâmplat în 1792 și în 1848.

⁴ Aluzie la un episod din istoria romană ; în 321 î.e.n. armatele romane înfrînte de samniți, un popor din Abruzzii actuali, au fost silite, în semn de umilință, să treacă pe sub un arc de furci, simbol al sclaviei.

Dacă-i bate ceasul, mahalagiul acesta va crește, omulețul acesta se va ridica, va privi cu o căutătură grozavă, suflarea i se va preschimba în furtună, și din bietul lui piept șubred va porni un vînt care va mișca din loc cutele Alpilor. Numai datorită parizianului, revoluția, unită cu armata, cucerește Europa. Cîntă : asta e bucuria lui. Dați-i un cîntec pe măsura firii lui și veți vedea ! Atîta vreme cît n-are decît refrenul *Carmagnolei*¹ nu-l răstoarnă decît pe Ludovic al XVI-lea ; faceți-l să cînte *Marseieza* și va elibera lumea.

După ce-am isprăvit această notiță, scrisă pe marginea unui raport al lui Anglès, să ne întoarcem la cele patru perechi ale noastre. Cina, după cum am spus, era pe sfîrșite.

VI

UN CAPITOL ÎN CARE TOȚI SE IUBESC LA NEBUNIE

Vorbe de chef și cuvinte de dragoste ; și unele și altele îți scapă printre degete ; cuvintele de dragoste sînt nori, iar vorbele de chef sînt fum.

Fameuil și Dahlia cîntau încet ; Tholomyès bea ; Zéphine rîdea ; Fantine zîmbea. Listolier sufla într-o trompetă de lemn, cumpărată la Saint-Cloud. Favourite se uita cu duioșie la Blachevelle și-i spunea :

— Blachevelle, te ador !

Vorbele astea îl făcură pe Blachevelle s-o întrebe :

— Ce-ai face, Favourite, dacă nu te-aș mai iubi ?

— Eu ? Ah ! Să nu spui asta nici în glumă ! Dacă nu m-ai mai iubi, ți-aș sări în spate, te-aș zgîria,

¹ Cîntec revoluționar de la 1789.

te-aş jupui, te-aş azvîrli în apă şi aş pune să te închidă.

Blachevelle zîmbi cu îngîmfarea voluptoasă a unui om gîdilat în amorul lui propriu. Favourite urmă :

— Da, aş chema poliţia ! Ce, crezi că mi-ar fi ruşine ? Păcătosule !

Blachevelle se răsturnă pe scaun, în extaz, şi închise ochii cu mîndrie. Dahlia, mestecînd ceva, îi spuse încet Favouritei, în mijlocul gălăgiei :

— Văd că te prăpădeşti după Blachevelle al tău !

— Nu pot să-l sufăr, răspunse Favourite pe acelaşi ton, apucînd din nou furculiţa. E zgîrcit. Îmi place ăla mic, care locuieşte peste drum de mine. E un băiat foarte bine, îl cunoşti ? Se vede că e făcut să fie actor. Îmi plac mult actorii. Cum se întoarce acasă, maică-sa îi spune : „Ah, Dumnezeu, mi s-a dus liniştea ! Uite-l că începe să strige. Aoleu, măi băiete, îmi spargi urechile !“ Umblă prin casă, prin poduri pline cu şobolani, prin unghere întunecate, cît de sus poate să urce — şi cîntă, şi declamă, şi mai ştiu eu ce, că-l auzi de jos ! Cîştigă un franc pe zi la un avocat scriindu-i procesele. E băiatul unui fost dascăl de la Saint-Jacques-du-Haut-Pas. Ah, e foarte bine ! Se prăpădeşte atît de tare după mine, încît într-o zi, cînd m-a văzut făcînd aluat de clătite, mi-a spus : „Domnişoară, faceţi colţunaşi din mînuşile dumneavoastră şi îi mănînc“. Numai artiştii pot spune aşa ceva. Ah, e un tip foarte bine. Sînt pe cale să-mi pierd minţile după puştiul ăsta. Ce-mi pasă ! Îi spun lui Blachevelle că-l ador. Vai, cum mint ! Hm ? Vai, cum mint ! Favourite tăcu o clipă şi urmă : Vezi tu, Dahlia, sînt tristă. Toată vara a plouat. Vîntul mă scoate din fire, nu se mai potoleşte. Blachevelle e foarte zgîrcit, la piaţă nu se mai găseşte decît mazăre, şi asta cu greu. Nu ştii ce să mănînci. Am

spleen, cum spun englezii. Untul e atît de scump ! Şi pe urmă, uite, e groaznic să luăm masa într-o odaie unde e un pat ; asta mă dezgustă de viaţă.

VII

ÎNȚELEPCIUNEA LUI THOLOMYÈS

În timp ce unii cîntau, alţii vorbeau cu aprindere şi toţi deodată. Nu se mai înţelegea nimic. Tholomyès ridică glasul :

— Să nu mai vorbim la întîmplare şi nici prea repede ! strigă el. Dacă vrem să fim scînteietori, întîi să ne gîndim. Prea multă improvizaţie goleşte minţea în chip prostesc. Berea care curge nu face spumă. Domnilor, nu vă grăbiţi. Să amestecăm măreţia cu lăcomia ; să mîncăm cu reculegere, să ne ospătăm încet. Să nu ne grăbim. Vedeţi primăvara ; dacă se grăbeşte, e mistuită, vreau să spun îngheţată. Excesul de zel pierde piersicii şi caişii. Excesul de zel ucide gingăşia şi bucuria unei mese bune. Fără exces de zel, domnilor ! Grimond de la Reynière¹ e de părerea lui Talleyrand².

O revoltă surdă făcu grupul să murmure.

— Tholomyès, lasă-ne în pace ! spuse Blachevelle.

— Jos cu tiranul ! spuse Fameuil !

— Bombarda, Bombance şi Bamboche ! strigă Listolier.

— Duminica există, reluă Fameuil.

— Sîntem cumpătaţi, adăugă Listolier.

— Tholomyès, zise Blachevelle, uită-te cît sînt de calm !

¹ Autor al unui *Almanah al mîncăcioşilor*, foarte apreciat la sfîrşitul secolului al XVIII-lea în cercurile aristocratice.

² Deviza lui Talleyrand era : „Fără exces de zel !“

— Tu ești marchizul ! îi răspunse Tholomyès.

Acest mediocru joc de cuvinte¹ avu efectul unei pietre azvîrlite într-o mocirlă. Marchizul de Montcalm era pe atunci un regalist celebru.

Broaștele tăcură.

— Prieteni, exclamă Tholomyès pe tonul unui om care devine din nou stăpîn pe situație, veniți-vă în fire ! Nu trebuie să întîmpinați cu atîta uimire un calambur căzut din cer. Tot ce cade în felul acesta nu e numaidecît vrednic de respect și de entuziasm. Calamburul este găinațul spiritului care zboară. Gluma cade oriunde ; și spiritul, după ce a ouat o prostie, se pierde în azur. O pată alburie care se turtește pe stîncă nu împiedică condorul să plutească. Departe de mine intenția de a insulta calamburul ! Îl cînstesc pe măsura meritelor lui : nimic mai mult. Tot ce există mai măreț, mai sublim și mai încîntător în omenire, și poate chiar dincolo de omenire, a făcut jocuri de cuvinte. Isus Hristos a făcut un calambur pe spinarea sfîntului Petru, Moise pe-a lui Isac, Eschyl pe-a lui Polynice², Cleopatra³ pe-a lui Octavian. Și băgați de seamă că acela al Cleopatrei a precedat bătălia de la Actium⁴ și că fără el nimeni nu și-ar aminti de orașul Toryn, cuvînt grecesc care însemnează *lingură de bucătărie*. După ce mi-am îngăduit aceasta, mă întorc la discursul meu. Fraților, vă mai spun o dată, fără zel, fără zăpăceală, fără exces, chiar în glume, în veselie, în bucurie și în jocuri de cuvinte.

¹ În limba franceză, *mon calme* (calmul meu) și *Montcalm*, numele personajului arătat mai departe, se pronunță identic.

² Personaj legendar din mitologia greacă, rege al Thebei, erou al tragediei lui Eschyl *Cei șapte contra Thebei*.

³ Regină a Egiptului antic (secolul I î.e.n.).

⁴ Victoria navală a lui Octavian împotriva lui Antoniu și a Cleopatrei (31 î.e.n.), după care Octavian a rămas stăpîn al Romei.

Ascultați-mă pe mine, care am prudența lui Amphiarus¹ și chelia lui Cezar. E nevoie de o limită, chiar la rebusuri. *Est modus in rebus*². Trebuie să existe o măsură chiar la mîncare. Doamnelor, vă place plăcinta cu mîre? Nu mîncăți prea mult! Chiar cînd e vorba de plăcintă, e nevoie de bun simț și de artă. Lăcomia pedepsește pe cel lăcom : *Gula punit Gulax*³. Indigestia e pusă de bunul Dumnezeu să facă morală stomacului. Și țineți minte asta : oricare dintre patimile noastre, dragostea chiar, are un stomac pe care nu trebuie să-l umplem prea mult. În orice lucru trebuie să scriem la timp cuvîntul *finis*⁴. Trebuie să ne stăpînim atunci cînd e nevoie ; să ne punem stavilă poftelor, să ne strîmăm imaginația și să ne ducem singuri la închisoare. Înțelept e acela care știe la un moment dat să se aresteze pe el însuși. Aveți puțină încredere în mine. Nu înseamnă că sînt neapărat un dobitoc, pentru că mi-am isprăvit de bine de rău dreptul, pentru că știu ce diferență e între o chestiune rezolvată și una pendinte, pentru că am susținut o teză în latinește asupra felului în care se executa tortura la Roma pe vremea cînd Munatius Demens era chestor al paricidului⁵ și fiindcă, după cît se pare, am să fiu doctor. Vă sfătuiesc să fiți cumpătați în dorințele voastre. Tot așa cum mă cheamă Felix Tholomyès, vă sfătuiesc bine. Fericit

¹ Personaj mitologic : unul dintre argonauți. Legenda spune că era înțelept și avea darul profeției.

² Trebuie să fie o măsură în toate (Horățiu *Satire*).

³ *Gitlejul* pedepsește pe *Gulax* (lat.), tip de mîncăcios din comedia populară latină.

⁴ Sfîrșit (lat.).

⁵ Însărcinat cu instruirea crimelor comise asupra unor rude apropiate.

cel care, atunci cînd îi bate ceasul, ia o hotărîre eroică și renunță, ca Sylla¹ sau ca Origene².

Favourite îl asculta cu atenția încordată.

— Felix, spuse ea, ce cuvînt frumos ! Îmi place numele ăsta. E pe latinește. Asta înscamnă Prosper.

Tholomyès urmă :

— *Quirittes, gentlemen, caballeros*, prieteni ! Vreți să nu mai simțiți nici o poftă, să vă lipsiți de patul nupțial și să înfrunțați amorul ? Nimic mai simplu. Iată rețeta : limonadă, foarte multă gimnastică, muncă pe brînci, spetiți-vă, cărați bolovani, nu dormiți stați de veghe, dați pe gît băuturi azotoase și cea-iuri de buruieni, gustați fierturi de mac și de *agnus-castus*, adăugați la aceasta o dietă severă — crăpați de foame ! — băi reci, oblojeli cu ierburi, o placă de plumb, fricțiuni cu apă de Saturn și cataplasme cu oxycrat.

— Eu vreau mai bine o femeie. spuse Listolier.

— Femeia ! reluă Tholomyès. Păziți-vă de ea ! Val de cel care se încrede în inima schimbătoare a femeii ! Femeia e prefăcută și ascunsă. Ea nu poate suferi șarpele, din invidie. Șarpele e dugheana de peste drum.

— Tholomyès, strigă Blachevelle, ești beat !

— Pe naiba ! spuse Tholomyès.

— Atunci fii vesel ! reluă Blachevelle.

— Bine, răspunse Tholomyès. Și, umplîndu-și paharul, se ridică : Trăiască vinul ! *Nunc te, Bacche, canam*³ ! Iertați-mă, domnișoarelor, e pe spaniolește. Și iată dovada, *señoras* : la așa popor, așa butoaie.

¹ Consul apoi dictator roman (secolul I î.e.n.). „Hotărîrea eroică” a lui este renunțarea la puterea dictatorială.

² Filozof creștin din secolele II—III. S-a retras în Palestina spre a evita persecuțiile romane împotriva creștinilor din Alexandria (Egipt).

³ Acum, Bacchus, te voi cînta pe tine ! (lat.).

Aroba Castiliei conține șaisprezece litri, cantarul din Alicante, doisprezece ; almuda din Canare douăzeci și cinci ; cuartinul din Baleare, douăzeci și șase ; burduful țarului Petru, treizeci. Trăiască țarul care e mare și să-i trăiască cizma care e și mai mare ! Doamnelor, un sfat prietenesc : mai greșiți pe la vecini, dacă aveți chef. Caracteristica iubirii e rățacirea. Dragostea nu e făcută ca să se închircească și să se țimpească asemeni slujnicilor englezoaice, care au genunchii bătătoriți de atîta frecat la dușumele. Ea nu e făcută pentru asta ; ea rățacește veselă, draga de ea ! S-a spus : greșeala e omenească ; eu vă spun : greșeala e îndrăgostită. Doamnelor, vă idolatrizez pe toate ! O, Zéphine, o, Joséphine, cu feșișoara ta boțită ai fi încîntătoare dacă n-ai fi cam strîmbă. Parcă, din nebagare de seamă, s-ar fi așezat cineva pe fața ta frumusică. În ce privește pe Favourite, o, nimfe și muze ! într-o zi, pe cînd Blachevelle trecea rîulețul din strada Guerin-Boisseau, a văzut o fată frumoasă cu ciorapi albi și bine întinși, care-și arăta pulpele. Prologul acesta i-a plăcut și Blachevelle s-a îndrăgostit. Fata de care se îndrăgostise era Favourite. O, Favourite, ai buze ionice ! Era un pictor grec, numit Euphorion, care fusese supranumit pictorul buzelor. Numai grecul ăsta ar fi fost vrednic să-ți picteze gura. Ascultă ! Înainte de tine nu exista nici o făptură demnă de acest nume. Ești creată să primești mărul ca Venus, sau să-l mănînci, ca Eva¹. Frumusețea începe cu tine. Vorbeam de Eva, tu ai creat-o. Meriți brevetul de

¹ Prima aluzie trimite la mitologicul „măr al discordiei”, oferit de Paris zeiței Afrodita (Venus) ca premiu al frumuseții ei, ceea ce i-a atras ura Herei (Iunonei) și Pallas-Athenei (Minervei), ofensate de această alegere. Mărul mîncat de Eva, după legenda biblică, simbolizează inducerea în păcat.

invenție a femeii frumoase. O, Favourite, nu te mai tutuiești, pentru că în felul acesta trec de la poezie la proză. Vorbeai adineauri de numele meu. Lucrul acesta m-a înduioșat ; dar oricine am fi, să nu ne încredem în nume. Numele ne pot înșela. Mă cheamă Felix și nu sînt fericit. Cuvintele sînt mincinoase. Să nu primim orbește indicațiile pe care ni le dau. Ar fi o greșală să comandăm dopuri la Liège și mănuși la Pau. Miss Dahlia, în locul dumitale m-aș chema Roza. O floare trebuie să miroasă frumos și femeia să aibă spirit. Nu spun nimic despre Fantine ; e o visătoare, o gînditoare, o senzitivă ; e o nălucă cu înfățișare de nimfă ¹, rușinoasă ca o călugăriță care s-a rătăcit printre midinete ², dar care se refugiază în iluzii, cîntă, se roagă și se uită la albastrul cerului, fără să știe prea bine nici ce vede, nici ce face, și care, cu ochii în văzduh, rătăcește printr-o grădină unde zboară mai multe păsări decît sînt în realitate ! O, Fantine, să știi un lucru : eu, Tholomyès, sînt o arătare ; dar ea nici nu m-aude, bălaia fată a nălucilor. De altfel, totul în ea e frăgezime, gingăsie, tinerețe, lumină blîndă a dimineții. O, Fantine, fată demnă de-a fi numită margareta sau perlă, ești o femeie dintre cele mai luminoase ! Doamnelor, un al doilea sfat : nu vă măritați ; căsnicia e un altoi ; iese bine sau prost ; ocoliți acest risc. Dar ce tot îndrug eu aici ? Îmi bat gura degeaba. Fetelor nu le poți scoate căsătoria din cap ; și orice am spune noi, înțelepții, nimic n-are să împiedice croitoresele și pantofăresele să viseze bărbați bătuți în diamante. Bine, fie ; dar țineți minte asta, drăguțelor mîncăți prea mult zahăr. O, femei, n-aveți decît

¹ În mitologia greacă, divinitate feminină de o frumusețe perfectă trăind pe pămînt, în mijlocul naturii : zîră.

² În Franța, fată tînără, lucrătoare într-un atelier sau vânzătoare de magazin.

un cusur, roadeți prea mult zahăr ! O, sex rozător, frumoșii și micuții tăi dinți albi se prăpădesc după zahăr. Or, ascultați-mă bine, zahărul e o sare. Orice sare usucă. Zahărul usucă cel mai mult dintre toate sărurile. El pompează prin vine lichidele sîngelui ; de-aici coagularea și apoi solidificarea sîngelui ; de-aici tuberculele în plămîni ; de-aici moartea. Iată de ce diabetul atrage după sine oftica. Așadar, nu mai ronțați zahăr și-o să trăiți. Mă întorc spre bărbați. Domnilor, faceți cuceriri ! Furați-vă unii altora iubitele, fără remușcări ! Schimbați-le ca la cadrul ¹ ! În dragoste nu există prieteni. Oriunde e o femeie drăguță, dușmănia e declarată pe față. Nici o crutare ; război pe viață și pe moarte ! O femeie frumoasă e un *casus belli* ² ; o femeie frumoasă e un flagrant delict. Toate invaziile din istorie au fost provocate de fuste. Femeia e dreptul bărbatului. Romulus a răpit sabinele ³, Wilhelm a răpit femeile saxone ⁴, Cezar le-a răpit pe cele romane ⁵. Bărbatul care nu e iubit plutește ca un vultur peste iubitele celorlalți ; eu arunc asupra tuturor acestor văduvi

¹ Dans vechi jucat de patru perechi și în cursul căruia partenerele erau adesea schimbate.

² Motiv de război (lat.).

³ Aluzie la o legendă romană după care Romulus, întemeietor al Romei, ar fi pornit o expediție împotriva sabinilor, populație dintre Latium și Umbria, pentru a le răpi femeile. Cîțiva ani după aceea, sabinii au venit înarmați ca să le reia, însă sabinele, devenite soții ale romanilor, s-au așezat cu copiii lor între cele două armate și au evitat ciocnirea.

⁴ Este vorba de Wilhelm Cuceritorul, ducele Normandiei, care a cucerit Anglia (1066), după care a distribuit luptătorilor din armata sa fiefurile nobililor anglo-saxoni căzuți în luptă sau alungați ; soțiile acestora ar fi făcut parte din această răsplată.

⁵ Joc de cuvinte bazat pe dublul sens al verbului *enlever* (a răpi) : cel propriu și cel figurat (a ferma) ; succesele politice și militare ale lui Iuliu Cezar i-au atras simpatia concetățenilor sale.

nenorociți proclamația sublimă dată de Bonaparte armatei din Italia : „Soldați, vouă vă lipsește totul. Dușmanul are totul.”

Tholomyès se întrerupse.

— Răsuflă, Tholomyès ! spuse Blachevelle.

În vremea asta, Blachevelle, rezemat de Listolier și Fameuil, îngîna o arie tînguitoare, unul din acele cîntece de atelier alcătuit din cuvinte venite la împlinare, cînd cu rime din belșug, cînd de loc, fără nici un înțeles, ca legănarea unui copac și ca vuietul vîntului, cîntece care se nasc din fumul pipelor și se împrăstie și pier o dată cu el. Iată prin ce cuplet își rosti grupul nostru replica la discursul lui Tholomyès.

*Popii proști, unui misit
Bani o groază i-au plătit,
Pe Clermont cel mic de-o șchioapă
La sînt'lon să-l facă papă.
Papă n-a putut să fie,
Nefiind din preoție,
Iar misitul, supărat,
Banii înapoi i-a dat.*

Versurile astea nu potoliră improvizația lui Tholomyès ; acesta își goli paharul, îl umplu și începu din nou :

— Jos cu înțelepciunea ! Uitați tot ce-am spus ! Să nu fim nici rușinați, nici rușinoși. Țin un discurs bucuriei ; să fim veseli ! Să ne întregim cursul de drept cu nebunia și cu mîncarea. Indigestie și *Digesta*. Justinian ¹ să fie bărbatul, și ghiftuiala femela ! Bucurie în adîncuri ! Trăiască creațiunea ! Lumea e

¹ Împărat al Imperiului roman de răsărit (secolul al VI-lea). Din ordinul lui au fost compilate monumentele de drept roman intitulate *Digestia*, *Institulele* și *Nevelele*.

un diamant mare ! Sînt fericit ! Păsările sînt uimitoare ! Ce sărbătoare pretutindeni ! Privighetoarea e un Elleviou¹ pe gratis. Vară, te salut ! O, Luxembourg ! O, Georgice² ale străzii Madame și ale aleii Observatorului ! O, soldați visători ! O, dădace pline de farmec, care în timp ce păziți copiii vă distrați zămisind alții ! Dacă n-aș avea arcadele Odeonului³, mi-ar plăcea pampașurile Americii. Suflul meu își ia zborul spre pădurile virgine și spre savane. Totul e frumos. Muștele bîzîie printre raze. Din strănutul soarelui s-a născut pasărea colibri. Sărută-mă, Fantine !

Dar, din greșală, o sărută pe Favourite.

VIII

MOARȚEA UNUI CAL

— La *Edon* se mănîncă mai bine decît la *Bombarda*, spuse Zéphine.

— Mie îmi place mai mult *Bombarda*, declară Blachevelle. E mai luxos, mai asiatic. Uitați-vă la sala de jos ! Arc oglinzi pe pereți.

— Mai bine să mă oglindesc în farfurie ! zise Favourite.

— Uitați-vă la cuțite ! reluă Blachevelle. La *Bombarda* mînerile sînt de argint, și la *Edon* de os. Or, argintul e mai de preț decît osul.

¹ Celebru cîntăreț de operă din secolul trecut.

² *Georgicele*, poeme ale lui Virgiliu Maro, poet latin din vremea lui August (secolul I al erei noastre) ; cîntă muncile cîmpului și plăcerile vieții rurale.

³ *Odeon*, teatru din Paris, în Cartierul latin, sub ale cărui galerii cu arcade se găsesc numeroase librării ; celebru loc de întîlnire al studenților.

— Nu și pentru cei care au o falcă de argint, observă Tholomyès.

Privea în clipa aceea Palatul Invalizilor, care se vedea prin ferestrele *Bombardei*. Urmă o tăcere.

— Tholomyès ! strigă deodată Fameuil. Am avut o discuție cu Listolier.

— O discuție e bună, răspunse Tholomyès, dar o ceartă e și mai bună.

— Discutam filozofie.

— Fie !

— Cine îți place ție mai mult : Descartes sau Spinoza ¹ ?

— Désaugiers ², spuse Tholomyès. După ce rosti sentința asta, bău și începă din nou : Accept viața. Nu s-a isprăvit totul pe pământ, de vreme ce se mai poate discuta anapoda. Cîste zeilor nemuritori ! Oamenii mint, dar rîd. Afirmă, dar se îndoiesc. Din silogism ies lucruri neașteptate. E frumos. Mai sînt pe lumea asta oameni care știu să deschidă și să închidă cu haz cutia cu surprize a paradoxului. Ceea ce beți aici, doamnelor, cu aerul acesta liniștit, e vin de Madera, să știți, din viile de Coural das Freiras, care se află la trei sute șaptesprezece stînjeni deasupra nivelului mării ! Fiți atente cînd beți ! Trei sute șaptesprezece stînjeni ! Și domnul Bombarda, generosul restaurator, vă dă acești trei sute șaptesprezece stînjeni pentru patru franci și cincizeci de centime !

Fameuil îl întrerupse din nou :

— Tholomyès, părerile tale sînt lege. Care e autorul tău preferat ?

— Ber...

¹ Mare filozof olandez, materialist și ateu (1632—1677). Discipol al filozofului francez Descartes (1596—1650), pe care l-a combătut pentru concepția lui dualistă, neștiințifică.

² Cupletist și vodevilist aplaudat sub imperiu.

— Quin¹?

— Nu... Choux². Și Tholomyès urmă : Cinste lui Bombarda ! Ar fi egal cu Munofis din Elephanta, dacă ar putea să-mi aducă o dansatoare egipteană, și cu Thygelion³ din Cheronea, dacă mi-ar aduce o hetairă⁴ ! căci, o, doamnelor, existau bombarzi în Grecia și în Egipt. Ne-o spune Apuleius⁵. Vai ! mereu aceleași lucruri și nimic nou. Nimic nu e mai inedit în creațiunea creatorului. *Nil sub solem novum*⁶, spune Solomon : *amor omnibus idem*⁷ spune Vergiliu ; și Carabine urcă împreună cu Carabin⁸ în corabia de la Saint-Cloud, așa cum Aspasia se imbarca cu Pericle⁹ pe flota din Samos. Un ultim cuvânt : știți, doamnelor, cine era Aspasia ? Cu toate că a trăit într-un timp în care femeile nu aveau încă suflet, Aspasia era un suflet : un suflet de o nuanță roză și purpurie, mai aprinsă decât focul, mai fragedă decât zorile. Aspasia era o făptură în care se atingeau cele două extreme ale femeii ; era prostituata zeiță, Socrate¹⁰ și Manon Lescaut¹¹. Aspasia a fost

¹ Berquin, autor de idile și romane dulcele pentru tineret (1750—1791).

² Berchoux, ziarist și poet francez (1765—1839).

³ Munofis, Thygelion — patroni de ospătășii în antichitate (Egipt și Grecia).

⁴ Curtezană de lux în Grecia antică.

⁵ Scriitor latin din secolul al II-lea, autorul lucrării *Măgarul de aur*, apărută și în „Biblioteca pentru toți“.

⁶ Nu există nimic nou sub soare (lat.).

⁷ Dragostea e aceeași la toți (Vergiliu, *Georgice*).

⁸ Carabin, student în medicină. Carabine, prietena lui ; nume comune folosite simbolic.

⁹ Om politic atenian (secolul al V-lea î.e.n.), conducător al democraților. Aspasia, soția sa.

¹⁰ Filozof idealist din Grecia antică (secolul al V-lea î.e.n.).

¹¹ Eroina romanului cu același titlu al abatelui Prévost ; tipul femeii nestătornică.

zămislită pentru împrejurarea în care lui Prometeu¹ i-ar fi trebuit o tîrfă.

Tholomyès, dezlănțuit, s-ar fi oprit cu greu dacă chiar în acea clipă pe chei n-ar fi căzut un cal. Din pricina izbiturii, căruța și oratorul se opriră. Era o iapă din Beauce, bătrînă, slabă, bună de jupuit, care trăgea o căruță foarte grea. Ajuns în fața *Bombardei*, animalul, sleit și împovărat, nu voise să meargă mai departe. Întîmplarea adunase mulțimea. Dar abia avusese vreme căruțașul, care înjura și tuna, să rotească cuvîntul sacramental „boală“ ! Întărit de o cruntă lovitură de bici, că gloaba căzuse fără să se mai ridice. Veselii ascultători ai lui Tholomyès întoarseră capul spre tîmbălăul din stradă și Tholomyès profită de situație ca să-și încheie discursul cu această strofă melancolică :

*Era din lumea-n care trăsurile gonesc,
Și au aceeași viață ;
Și — gloabă el trăit-a cît gloabele trăiesc ;
O scurtă dimineață.*²

— Bietul cal ! suspină Fantine.

— Na, că Fantine o să se apuce să plîngă de mila cailor ! Cum poate fi cineva atît de dobitoacă ! exclamă Dahlia.

În clipa aceea, Favourite, încrucișîndu-și brațele și dînd capul pe spate, îl privi cu hotărîre pe Tholomyès și-i spuse :

— Ei, și surpriza ?

¹ Personaj mitologic. Legenda spune că, dăruind oamenilor focul furat de la zei, Prometeu a fost pedepsit de Zeus cu în-lănțuirea pe o stîncă, unde un vultur îi ciugulea zilnic mărun-tăiele.

² Parodie a unei strofe din *Consolarea către Dupérrier*, poem de Fr. de Malherbe.

— Tocmai. A sosit momentul, răspunse Tholomyès. Domnilor, a venit ceasul să le uluim pe aceste doamne. Doamnelor, aşteptaţi-ne un minut !

— Se începe cu o sărutare, spuse Blachevelle.

— Pe frunte, adăugă Tholomyès.

Fiecare sărută foarte serios fruntea iubitei lui : apoi, toţi patru se îndreptară spre uşă, unul după celălalt, cu degetul pe buze.

Favourite bătui din palme :

— Începe să aibă haz ! spuse ea.

— Să nu staţi prea mult ! murmură Fantine. Vă aşteptăm !

IX

SFÎRŞITUL VESEL AL BUCURIEI

Rămase singure, fetele se aşezară două câte două cu coatele pe marginea ferestrelor, pălăvrăgind, scoţînd capul afară şi vorbindu-şi de la un geam la altul.

Îi văzură pe cei patru tineri, care ieşiră la braţ de la cîrciuma *Bombarda*, se întoarseră, le făcură semne rîzînd şi apoi dispărură în gloata prăfuită a deminicii, care cotropeşte în fiecare săptămînă bulevardul Champs-Élysées.

— Să nu staţi mult ! strigă Fantine.

— Ce-au să ne aducă ? întrebă Zéphine.

— Sigur că are să fie drăguţ, spuse Dahlia.

— Eu, reluă Favourite, vreau ceva care să fie de aur.

Fură absorbite îndată de iureşul de pe marginea apei, pe care-l zăreau printre ramurile copacilor şi care le distra grozav. Era tocmai ora de plecare a poştalionului cu bagaje şi a diligenţelor. Aproape

toate mesageriile din sud și din vest treceau pe-atunci prin Champs-Élysées. Cele mai multe diligențe o luau de-a lungul cheiului și ieșeau pe la bariera Passy. Din minut în minut, câte o trăsură greoaie, vopsită în galben și negru, greu încărcată, cu cai zgomotoși, burduhoasă din pricina geamantanelor, coviltirelor și valizelor, plină de capete care dispăreau la repezeală, zdrobea șoseaua, preschimbînd pietrele caldarîmului în amnare, se repezea prin mulțime cu toate scînteile unei fierării după ea, cu praful drept fum și ca un fel de furie. Zgomotul acesta le distra pe fete. Favourite glăsui :

— Ce tîmbălău. Parc-ar fi un maldăr de lanțuri care își iau zborul.

La un moment dat, una din aceste trăsură, care se deosebeau cu greu în desîșul ulmilor, se opri o clipă și apoi porni din nou în galop. Fantine se miră.

— Ciudat ! spuse ea. Credeam că diligența nu se oprește niciodată.

Favourite ridică din umeri.

— Fantine asta e uimitoare. Mă uit la ea numai din curiozitate. Se miră de cele mai simple lucruri. Să zicem că sînt un călător și-i spun diligenței : „Eu plec înainte, o să mă iei în trecere de pe chei“. Diligența trece, mă vede, se oprește și mă ia. Asta se face în fiecare zi. Nu cunoști viața, draga mea !

Trecu așa o bucată de vreme. Deodată, Favourite făcu o mișcare, ca și cum s-ar fi trezit din somn.

— Ei bine, făcu ea, și surpriza ?

— Da, așa e ! rosti Dahlia. Ce e cu faimoasa surpriză ?

— Întîrzie cam mult ! spuse Fantine.

Abia isprăvisse Fantine de oftat, cînd băiatul care le servise masa intră în odaie. Ținea în mînă ceva care semăna cu o scrisoare.

— Ce e asta ? întrebă Favourite.

— O hîrtie pe care au lăsat-o domnii aceia pentru dumneavoastră, răspunse chelnerul.

— De ce nu ne-ai adus-o de îndată ?

— Pentru că domnii, spuse chelnerul, au poruncit să nu v-o înmîinăm decît peste o oră.

Favourite smulse hîrtia din mîinile chelnerului. Era o scrisoare.

— Na ! spuse ea. N-are adresă. Dar uite ce scrie pe ea : *Aceasta e surpriza.*

Desfăcu repede scrisoarea, o deschise și o citi (știa să citească) :

O, iubitele noastre !

Aflați că avem părinți. Nu prea știți voi bine ce înseamnă asta. Asta înseamnă în codul civil, copilăros și cinstit, tați și mame. Iată însă că părinții aceștia gem ; bătrînii ne vor ; bărbații și femeile acestea cumscede ne numesc fii risipitori, ne doresc întoarcerea și vor să taie viței în cinstea noastră. Noi ne supunem, pentru că sîntem virtuoși. În ceasul în care veți citi aceste rînduri, cinci cai focoși ne vor duce spre tăticii și mămicile noastre. O ștergem, cum spune Bossuet¹. Plecăm ; am plecat. Fugim în brațele lui Laffitte² și pe aripile lui Caillard³. Diligența de Toulouse ne smulge din prăpastie, și prăpastia sînteți voi, o, fetițele noastre frumoase ! Ne întoarcem din nou la societate, datorie și ordine, în galop, cu trei leghe pe oră. Patria vrea să fim, ca toată lumea, perfecți, tați de familie, guarzi comunali și consilieri de stat.

¹ Este invocat aici prin antifrază deoarece stilul său solemn nu admitea expresii familiare.

² Celebru bancher din timpul imperiului și al monarhiei constituționale, prim-ministru în 1830.

³ Aluzie la un celebru avocat francez din secolul al XVIII-lea, cunoscut prin promptitudinea cu care sesiza pricinile cele mai încurcate și prin repeziciunea cu care își întocmea pledoariile și câștiga procesele.

Cinstiți-ne ! Ne sacrificăm. Plîngeți-ne în grabă și înlocuiți-ne repede ! Dacă scrisoarea asta vă rupe inima, rupeți-o și voi pe ea. Adio !

V-am făcut fericite aproape doi ani. Nu ne purtați pică !

Semnat

Fameuil

Blachevelle

Listolier

Felix Tholomyès

Post-scriptum : Masa e plătită.

Cele patru fete se uitară una la alta.

Favourite rupse cea dintîi tăcerea :

— Ei bine ! glăsui ea. Oricum, păcăleala e bună.

— Foarte caraghios ! spuse Zéphine.

— Ideea asta trebuie să fi fost a lui Blachevelle, urmă Favourite. Asta mă face să mă îndrăgostesc de el. Cum a plecat, cum e iubit. Așa e povestea.

— Nu, spuse Dahlia, e o idee de-a lui Tholomyès. Se cunoaște.

— Dacă-i așa, moarte lui Blachevelle și trăiască Tholomyès !

— Trăiască Tholomyès ! strigară Dahlia și Zéphine.

Și izbucniră în rîs.

Fantine rîse împreună cu celelalte.

Peste un ceas, cînd se întoarse la ea în odaie, plînsese. Era, așa cum am spus-o, prima ei iubire ; se dăduse lui Tholomyès ca și cum i-ar fi fost bărbat, și biata fată era însărcinată.

C A R T E A A P A T R A

A INCREDINȚA INSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I

DOUĂ MAME SE ÎNTILNESC

În primul pătrar al acestui veac exista la Montfermeil, aproape de Paris, un fel de birt care a dispărut azi. Birtul acesta era ținut în străduța Boulanger de soții Thénardier. Deasupra porții, pe zid, se afla o scîndură bătută în cuie. Pe scîndura asta era pictat ceva ce semăna cu un om care duce în spinare pe un altul. Acesta de pe urmă avea epoleți groși, auriți, de general, împodobiți cu stele mari, argintii; niște pete roșii voiau să însemne sînge; restul tabloului era pierdut în nori de fum și înfățișa probabil o bătălie. Dedesubt se putea citi această inscripție: *La sergentul de la Waterloo*.

Nimic mai obișnuit decît o cotigă sau o căruță la poarta unui han. Cu toate astea, vehiculul, sau mai bine zis bucata de vehicul care încurca strada în fața birtului *La sergentul de la Waterloo* într-o seară de primăvară, în anul 1819, ar fi atras prin volumul ei atenția unui pictor care ar fi trecut pe-acolo.

Era partea dinainte a unui camion, dintre cele întrebuințate în regiunile păduroase, cu care se cărau trunchiuri și grinzi. Această parte dinainte era alcătuită dintr-o osie masivă de fier, cu un fus în care se îmbuca o oște grea, rezemate pe două roți peste măsură de mari. Tot întregul ăsta era îndesat, groz

și diform, ai fi spus că este afetul unui tun uriaș. De prea mult mers prin hîrtoape, roțile, obezile, butucii, osia și oiștea erau acoperite cu o pătură de nămol, spoială galbuie, hîdă, destul de asemănătoare aceleia cu care se împodobesc de obicei catedralele. Lemnul dispărea sub noroi și fierul sub rugină. Sub osie atîrna, ca o draperie, un lanț gros, vrednic de un Goliat¹ ocnaș. Lanțul acesta te făcea să te gîndești, nu la bîrnele pe care era sortit să le transporte, ci la mastodontii și la mamuții care ar fi putut fi înhămați cu el ; îți amintea ocna, dar o ocna de ciclop, supraomenească, și părea luat de la cine știe ce monstru. Homer l-ar fi legat cu el pe Polifem², iar Shakespeare pe Caliban³.

De ce oare această parte din față a camionului se găsea pe stradă, în locul acela ? Mai întîi ca să încurce strada ; apoi ca să ruginească de-a binelea. Există în vechea ordine socială o seamă de instituții pe care le găsești în același fel în drum, sub cerul liber, și care n-au nici ele alt rost decît să fie acolo.

Mijlocul acestui lanț spînzura sub osie, destul de aproape de pămînt, și pe el, ca într-un leagăn, se-deau în seara aceea alături, ținîndu-se de gît cu drăgălășenie, două copilițe, una de vreo doi ani și jumătate, iar cealaltă de vreun an și jumătate ; cea mai mică în brațele celei mai mari. O basma înno-dată cu pricepere le împiedica să cadă. O mamă vă-zuse lanțul acela înfricoșător și spusese : „Uite o jucărie pentru copiii mei !“

Cele două copilițe, de altfel drăguț și îngrijit îm-brăcate, străluceau ; ai fi spus că sînt doi trandafiri

¹ Războinic filistean legendar, tipul uriașului (în *Biblic*).

² Personaj mitologic, ciclop.

³ Personaj monstruos din *Furtuna* lui Shakespeare. Întruchi-pînd forța brutală silită să acționeze după ordinele unei voințe superioare, față de care este mereu revoltată.

prîntre lanțuri vechi ; ochii lor erau plini de o mare bucurie ; obrajii lor fragezi rîdeau. Una era castanie, cealaltă brună. Fetele lor naive erau două uimiri încîntate ; un tufiș înflorit din apropiere își trimitea trecătorilor mireasma ce părea că vine de la ele ; cea de un an și jumătate își arăta burtica drăgălașă și goală cu nerușinarea nevinovată a copiilor. Deasupra și împrejurul acestor capete delicate, plămădite din fericire și muiate în lumină, uriașa jumătate de camion negru de rugină, grozavă, plină de curbe și de unghiuri sălbatice, se rotunjea ca intrarea unei peșteri. La cîțiva pași, ghemuită pe pragul hanului, mama, o femeie cam neplăcută, dar înduioșătoare în clipa aceea, își legăna copiii cu ajutorul unei sfori lungi, urmărindu-i cu privirea, de teamă să nu li se întîmple ceva, cu acea căutătură animalică și cerească totodată, specifică maternității. La fiecare legănare, lanțurile hîde făceau un zgomot strident, care semăna cu un strigăt de mînie ; fetițele se minunau, soarele în amurg lua parte la această bucurie și nimic nu era mai încîntător decît capriciul întîmplării, care făcea dintr-un lanț de titani un leagăn de heruvimi.

Pe cînd le legăna pe cele două fetițe, mama îngîna cu un glas fals o romanță pe-atunci vestită :

Trebuie, spunea un războinic...

Cîntînd și privind-și fetele, nu mai auzea și nu mai vedea ce se întîmplă în stradă. Începuse tocmai prima strofă a romanței, cînd cineva se apropie de ea și deodată auzi o voce, care-i spunea lîngă ureche :

— Ai doi copii frumoși, doamnă.

...Frumoasei și duioasei Imogina¹,

¹ Eroina unei romanțe spaniole din romanul *Călugărul al scriitorului englez Lewis*, tradus în limba franceză în 1797.

răspunse mama, continuându-și romanța, apoi întoarse capul.

La câțiva pași în fața ei se afla o femeie. Femeia aceasta avea și ea un copil în brațe. Mai căra și un sac mărișor, care părea să fie foarte greu.

Copilul acestei femei era una dintre făpturile cele mai dumnezeiești din câte se pot vedea. Era o fetiță de vreo doi-trei ani. Ar fi putut să se ia la întrecere cu celelalte două pentru drăgălășenia cu care era gătită; avea o scufiță de pânză subțire cu dantele și un pieptar cu panglici. Pulpele albe, durduli și tari i se vedeau sub fustița ridicată. Era rumenă și sănătoasă. Îți venea să muști din obrajii ei ca două mere. Despre ochii ei nu se putea spune nimic, decât că trebuie să fi fost foarte mari și că aveau gene minunate. Dormea.

Dormea somnul încrezător al vârstei ei. Brațele mamelor sînt făcute din duioșie; copiii dorm adînc în ele.

Cît despre mamă, avea o înfățișare săracăcioasă și tristă. Era îmbrăcată ca o lucrătoare care, tînde să fie din nou țarancă. Era tînără. Era oare frumoasă? Poate, dar îmbrăcată astfel, nu părea. Părul, din care-i scăpa o șuviță blondă, părea foarte des, dar era acoperit cu totul de o glugă de călugăriță, urîță, strînsă, strîmtă, înnodată sub bărbie. Rîsul arată dinții frumoși cînd îi ai; dar ea nu rîdea. Ochii nu păreau a-i fi uscați de prea multă vreme. Era palidă; arăta sleită și puțin bolnavă; își privea fetița adormită în brațe cu duioșia mamei care și-a hrănit copilul. O batistă mare, albastră, ca ale invalizilor, strînsă ca o basma, îi ascundea mijlocul. Avea mîini pîrlite și pistruiate, arătătorul bătătorit și jupuit din pricina acului de cusut, o manta de lînă aspră de culoare închisă, o rochie de pânză și pantofi mari. Era Fantine.

Era Fantine. Greu de recunoscut. Cu toate astea, privită cu atenție, își păstra încă frumusețea. O cută tristă, care semăna cu un început de ironie, îi creștea obrazul drept. Cât despre îmbrăcămintea ei, acel veșmînt diafan, făcut din muslin și panglici, care părea cusut cu veselie, nebunie și muzică, plin de clopoței și parfumat cu liliac, se topise ca o chiciură strălucitoare pe care o iei drept diamante în soare și care, pierind, lasă ramura neagră.

Trecuseră zece luni¹ de la acea „păcăleală bună“.

Ce se petrecuse în aceste zece luni? Se poate ușor ghici.

După ce fusese părăsită, începuseră lipsurile. Fantine le pierduse repede din vedere pe Favourite, Zéphine și Dahlia. Legătura, sfărîmată de bărbați, fusese desfăcută de femei. Dacă le-ai fi spus peste cincisprezece zile că fuseseră prietene, s-ar fi mirat. Prietenia lor nu mai avea nici un rost. Fantine rămăsese singură. Tatăl copilului ei plecase — vai, rupturile de felul acesta sînt fără leac! — și ea se văzuse cu desăvîrșire singură, dezobișnuită de muncă și, pe deasupra, cu gust pentru plăceri. Îndemnată de legătura cu Tholomyès să disprețuiască mica meserie pe care o cunoștea, își părăsise clientela și aceasta îi întorsese spatele. Nici un mijloc de cîștig. Fantine abia știa să citească și nu știa să scrie; o învățaseră în copilărie să se iscalească; îl pusese pe un scriitor public să-i scrie o epistolă lui Tholomyès, apoi a doua, apoi a treia. Tholomyès nu răspunsese la nici una. Într-o zi, Fantine auzi cume-trele spunînd, cu ochii la fetița ei: „Parcă-i poți lua în serios pe copiii ăștia? Te uiți la ei și ridici

¹ O scăpare din vedere a lui V. Hugo. Din vara anului 1817, cînd are loc „păcăleala“, pînă în primăvara anului 1819, cînd Fantine ajunge la hanul din Montfermeil, sînt aproape doi ani, nu zece luni.

din umeri !” Se gîndi atunci la Tholomyès, care ridica din umeri cînd era vorba de copilul lui și nu lua în serios această făptură nevinovată. Inima i se întunecă. Totuși, ce era de făcut ? Nu mai știa cui să se adreseze. Cu toate că săvîrșise o greșală, firea ei era, cum se știe, numai sfială și virtute. Simți vag că era pe pragul deznădejzii și gata să alunece pe un drum rău. Îi trebuia curaj ; îl avu și se încordă. Îi veni în gînd să se întoarcă în orașul ei de baștină, la Montreuil-sur-mer. Poate că va găsi acolo pe cineva care s-o cunoască și să-i dea de lucru. Da, dar ar fi trebuit să-și ascundă greșeala. Întrezărea nelămurit posibilitatea unei despărțiri mai dureroase încă decît cea dintîi. Inima i se strînse, dar luă o hotărîre. Fantine, după cum se va vedea, avea curajul sălbatic al vieții.

Renunțase vitejește la găteală, se îmbrăcase în veșminte de pînză, punînd toată mătasea, toate resturile de stofă, toate panglicile și toate dantelele pe fiică-sa, singura vanitate care-i rămînea, sfîntă de data asta. Vîndu tot ce avea pe două sute de franci ; după ce-și plăti toate datoriile, rămase cu vreo optzeci de franci. Părăsea Parisul la douăzeci și doi de ani, într-o dimineață frumoasă de primăvară, ducîndu-și copilul în spinare. Celui care le-ar fi văzut pe amîndouă trecînd, i s-ar fi făcut milă. Femeia asta n-avea pe lume decît copilul, și copilul n-avea pe lume decît pe maică-sa. Fantine își alăptase singură copilul ; din pricina asta plămîinii îi osteniseră și tușea puțin.

Nu vom mai avea prilejul să vorbim despre domnul Felix Tholomyès. Să ne mărginim a spune că peste douăzeci de ani, sub regele Ludovic-Filip, acest Tholomyès era un avocat de provincie, gras, bogat și cu trecere, elector înțelept și jurat foarte aspru, dar tot același om al plăcerilor.

După ce mersese, cînd și cînd, ca să se odihnească, cu ceea ce se chemau pe-atunci trăsorelele din împrejurimile Parisului, plătind cîte trei sau patru gologani de fiecare leghe, Fantine ajunsese pe la amiază la Montfermeil, pe ulița Brutarului.

Pe cînd trecea prin fața hanului Thénardier, cele două fetițe, încîntate de leagănul lor uriaș, îi luară ochii și se opri dinaintea acestei imagini a bucuriei.

Există vrăji. Cele două fetițe fură pentru ea o astfel de vrajă.

Le privea emoționată. Prezența îngerilor vestește raiul. I se păru că vede deasupra hanului aceluia tainicul *aici* al providenței. Cele două micuțe erau atât de vădit fericite ! Le privea, le admira cu atîta înduioșare, încît, în clipa cînd mama se opri se să respire, între două versuri ale cîntecului, nu se putu împiedica să nu-i spună cuvintele pe care le-ai citit : „Ai doi copii frumoși, doamnă“.

Făpturile cele mai crude sînt dezarmate cînd li se mîngîie puii. Mama își ridică fruntea, îi mulțumi și o pofti pe trecătoare să șadă pe banca de la ușă. Ea stătea pe prag. Cele două femei începură să vorbească :

— Mă numesc doamna Thénardier, spuse mama celor două fetițe. Ținem hanul acesta.

Apoi își continuă cîntecul printre dinți :

*„Nu șovăind, sînt cavalier
Și plec spre Palestina“.*

Acastă doamnă Thénardier era o femeie roșcovană, mătăhăloasă, colțuroasă ; tipul femeii care place soldaților, în toată urîșenia lui. Și, lucru ciudat, avea un aer suferind, care-i venea de la lecturile romantice. Era o sclifosită bărbătoasă. Romanele învechite, măcinate de închipuirea unor circumstanțe, dau astfel de rezultate. Era încă tînără ; avea

abia treizeci de ani. Dacă femeia asta, lăsată pe genunchi, s-ar fi ridicat în picioare, poate că statura ei înaltă și înfățișarea ei de colos ambulant, bun pentru bîlciuri, ar fi înfricoșat-o de la început pe călătore, i-ar fi tulburat încrederea și ar fi făcut ca tot ce avem de povestit să nu mai fie. E destul ca o persoană să stea jos, în loc să stea în picioare, pentru ca destinul să se schimbe.

Călătoreea își spuse povestea, schimbînd-o pe alocuri ; istorisi că era lucrătoare ; că-i murise bărbatul ; că la Paris n-avea de lucru și că mergea să caute într-altă parte, pe meleagurile ei ; că părăsise Parisul chiar în dimineața aceea, pe jos ; că era ostentivă pentru că-și ducea copilul în brațe și, întîlnind trăsura de la Villemomble, se suise în ea ; că de la Villemomble venise la Montfermeil pe jos, că fetița umblase puțin, dar nu prea mult, era doar atît de micuță că trebuise s-o ia în brațe, și comoara mamei adormise.

Spunînd cuvintele astea, își sărută fetița cu patimă și o trezi. Copilul deschise ochii mari, albaștri, ca cei ai maică-si, și privi. Ce ? Nimic, totul cu acel aer serios și uneori sever al copilașilor, taină a luminoasei lor nevinovății, în fața virtuților noastre care apun. S-ar spune că se simt îngeri și că ne știu oameni. Apoi copilița începu să rîdă și, cu toate că maică-sa o ținea bine, alunecă jos cu acea energie de neînvins a unei făpturi micuțe care vrea să alerge. Le zări deodată pe celelalte două în leagănul lor, se opri și scoase limba, semn de admirație.

Mama Thénardier își dezlegă fetele și le coborî din leagăn, spunîndu-le :

— Jucați-vă cîteșitrele !

Copiii atît de mici se domesticesc repede, și peste o clipă micuțele Thénardier se jucau cu noua-venită cu o nesfîrșită plăcere, făcînd găuri în pămînt.

Noua-venită era foarte veselă ; bunătatea mamei e înscrisă în veselia odraslei ; fetița luase o surcică drept sapă și sapa cu energie o groapă cât pentru o muscă. Lucrul groparului devine hazliu când îl face un copil.

Cele două femei stăteau de vorbă înainte.

— Cum o cheamă pe fetița dumitale ?

— Cosette.

Cosette, citiți Euphrasie. Copila se numea Euphrasie. Dar din Euphrasie mama făcuse Cosette, cu acel blînd și gingaș instinct al mamelor și al oamenilor din popor, care schimbă Josefa în Pepita și Françoise în Silette. Avem aici un soi de derivate care supără și descumpănesc toată știința etimologilor. Am cunoscut o bunică bătrînă, care izbutise să facă din Théodor, Gnon.

— Cîți ani are ?

— Merge pe trei ¹.

— Ca a mea, cea mare.

Între timp, cele trei fetițe se îngrămădiseră într-o atitudine de adîncă neliniște și totodată de fericire mare ; se înîmpla un eveniment : un vierme gras ieșise din pămînt și ele erau în extaz. Frunțile lor încîntate se atingeau ; ai fi spus : trei capete într-o aureolă.

— Copiii, spuse mama Thénardier, se împrietenesc repede. Uită-te la ele ! ai jura că sînt trei surori.

Cuvîntul acesta fu scînteia pe care o aștepta poate cealaltă mamă. Ea o luă de mîna pe doamna Thénardier, o privi țintă și-i spuse :

— N-ai vrea să-mi ții copilul ?

Doamna Thénardier avu una din acele mișcări de uimire, care nu sînt nici acceptare, nici refuz.

¹ O altă scăpare din vedere a lui V. Hugo. Născută după vara anului 1817, Cosette, în primăvara anului 1819 avea aproximativ un an și jumătate. Aceeași scăpare din vedere se perpetuează și în restul romanului.

Mama Cosettei urmă :

— Vezi dumneata, nu vreau să-mi duc fata acasă. Nu mi-o îngăduie munca. Cu un copil nu găsești unde să intri. Oamenii sînt atît de curioși prin par-tea locului ! Bunul Dumnezeu m-a făcut să trec prin fața hanului dumitale. Cînd am văzut micuțele, atît de drăguțe, de curate și de mulțumite, m-au dat gata. Mi-am spus : uite o mamă bună ! Asta e : ar fi ca trei surori. Și pe urmă, am să mă întorc curînd. Nu vrei să-mi ții copilul ?

— Să vedem, spuse doamna Thénardier.

— Aș plăti șase franci pe lună.

Un glas bărbătesc strigă deodată din fundul bir-tului :

— Șapte franci. Și plata înainte pe șase luni.

— Șase ori șapte patruzeci și doi, spuse doamna Thénardier.

— Am să plătesc, rosti mama.

— Și cincisprezece franci pe deasupra, pentru pri-mele cheltuieli, adăugă glasul de bărbat.

— În total cincizeci și șapte de franci, spuse doamna Thénardier. Și printre aceste cifre îngîna vag :

„Trebuie, spunea un războinic...”

— Plătesc, spuse mama. Am optzeci de franci. O să-mi rămîna ceva, ca să mă întorc la mine acasă, pe jos. Am să cîștig bani acolo, și cum voi avea cît de puțin, am să mă întorc să-mi iau odorul.

Glasul de bărbat urmă :

— Fetița are tot ce-i trebuie ?

— E bărbatul meu, spuse doamna Thénardier.

— Fără îndoială că are tot ce-i trebuie, comoara mamei. Am văzut eu că e bărbatul dumitale. Și ce mai lucrșoare frumoase ! Să rămîi cu gura căscată. Din fiecare cîte o duzină ; și rochițe de mătase, ca o cucoană. Sînt toate aici, în legătura asta.

— Trebuie să ni le dai, zise din nou vocea de bărbat.

— Sigur că am să vi le dau ! spuse mama. Asta ar fi nostim, să-mi las fata în pielea goală !

Fața stăpînului se ivi.

— Bine, spuse el.

Tîrgul fu încheiat. Mama își petrecu noaptea la han, dădu banii și își lăsă fetița. Își înnodă la loc bocceaua golită de lucrurile fetei, acum ușoară, și plecă a doua zi dimineată, socotind că o să se întoarcă în curînd. Plecări care se pun la cale cu ușurință și care sînt adevărate nenorociri !

O vecină a familiei Thénardier o întîlni pe mama copilului care pleca și la întoarcere le povesti :

— Am văzut o femeie care plîngea în stradă de ți se rupea inima.

După ce plecă mama Cosettei, bărbatul îi spuse femeii :

— Asta o să-mi achite polița de o sută zece franci care are scadența mîine. Îmi lipseau cincizeci de franci. Știi că fără ei aș fi avut aici portărelul și o somație de plată ? I-ai întins o cursă bună cu copiii tăi.

— Fără să-mi dau seama, spuse femeia.

II

O primă schiță a două figuri deocheate

Șoricelul pe care-l prinseseră era destul de plăpînd, dar pisica se bucură și de un șoarece slab.

Cine erau acești Thénardier ?

Să spunem chiar de pe acum ceva despre ei. Vom desăvîrși desenul mai tîrziu.

Făpturile acestea aparțineau acelei clase bastarde, alcătuite din oameni grosolani parveniți și din oameni deștepți dar decăzuți, care-și fac loc între clasa numită mijlocie și cea numită inferioară, și care amestecă unele din cusururile celei de-a doua cu aproape toate viciile celei dintîi.

Făceau parte dintre acele firi mărunte care, chiar dacă le încălzește din întîmplare cine știe ce foc întunecat, devin totuși, cu ușurință, monstruoase. Femeia avea în suflet ceva de brută, iar bărbatul de pungaș. Amîndoi erau înclinați să meargă cu pași mari spre rău. Există suflete de rac, care merg de-a-n-dăratelea, mereu spre întuneric, dînd înapoi în viață, în loc să înainteze, folosindu-se de experiență ca să-și sporească urîtenia, devenind tot mai rele și îmbibîndu-se din ce în ce mai mult de întuneric. Asemenea suflete aveau bărbatul și femeia aceasta.

Thénardier, în special, ar fi stîngherit pe un fizionomist. E de ajuns să-i privești pe unii oameni pentru a nu te încrede în ei. Îi simți întunecați din cap pînă-n picioare. Sînt neliniștiți de ce e în urma lor și amenințători pentru ce e înainte. Nimeni nu poate ști ce au făcut și ce vor face. Umbra pe care o au în privire îi denunță. E destul să-i auzi rostind un cuvînt sau să-i vezi făcînd o mișcare, ca să întrezărești în trecutul lor taină negre și în viitorul lor negre mistere.

Thénardier, dacă e să-l credem, fusese soldat ; sergent, spunea el ; făcuse probabil campania din 1815 și se purtase eroic după cît se pare. Vom vedea mai tîrziu care era adevărul. Firma cîrciumii sale era o aluzie la una din aceste vitejii. O zugrăvisese el însuși, pentru că se pricepea să facă puțin din toate, dar prost.

Era epoca în care vechiul roman clasic, după ce fusese *Clélie*, era *Lodoiska*, tot pretențios, dar din

ce în ce mai vulgar, decăzut de la domnișoara de Scudéry¹ la doamna de Barthélemy-Hadot și de la doamna de Lafayette² la doamna Bournon-Malarme³. Acum incendia sufletul drăgăstos al portarilor reselor din Paris, pustiind pînă și suburbia. Doamna Thénardier era deșteaptă tocmai cît trebuia ca să citească asemenea cărți. Se hrănea cu ele. Își îneca în ele creierul, mult-puțin cît îl avea ; lucrul acesta îi dăduse în frageda ei tinerețe, ba chiar ceva mai tîrziu, un fel de atitudine gînditoare lîngă bărbatul său, un șmecher de o oarecare pătrundere, un des-trăbălat cu oarecare știință de carte, minus gramatica, grosolan și totodată subțire. În privința sentimentalismului, îl citea pe Pigault-Lebrun⁴, iar „în ceea ce privește sexul slab“, cum spunea în limbajul lui, era un bădăran corect și simplu. Nevastă-sa era cu vreo doisprezece sau cincisprezece ani mai tînără decît el. Mai tîrziu, cînd pletele ei revărsate jalnic, după moda romantică, începură să albească și cînd Megera⁵ luă locul Pamelei⁶, doamna Thénardier nu mai fu altceva decît o femeie rea și grasă, care se hrănise cu romane proaste. Dar nu citești nerozii fără să te influențeze. Rezultatul fu că pe

¹ Romancieră franceză din secolul al XVII-lea. În *Cyrus, Clélie* și alte lungi romane travestea societatea franceză din timpul lui Mazarin, transpunîndu-i figurile și aventurile în anăchitate.

² Romancieră franceză din secolul al XVII-lea.

³ *Doamnele de Barthélemy-Hadot și Bournon-Malarme* — scriitoare obscure din secolul al XVIII-lea, autoare de romane de aventuri și de dragoste.

⁴ Romancier francez din vremea revoluției și a imperiului, foarte citit de masele populare pentru realismul și verva lui.

⁵ Una dintre cele trei furii din mitologia greacă ; prin extensiune, femeie rea.

⁶ Eroina romanului realist cu același titlu de scriitorul englez Richardson (secolul al XVIII-lea) ; tip de fată sentimentală, victimă a naivității sale.

fata ei cea mare o boteză *Ėponine*. Cît despre cea mică, era cît pe aci să-i pună bieteii copile numele de *Gulnare*. Faptul că nu o chema decît *Azelma*¹ și-l datora întîmplării fericite că maică-sa citise tocmai atunci un roman de Ducray-Duminil².

De altfel, s-o spunem în treacăt, nu totul e ridicol și superficial în epoca asta ciudată la care facem aluzie și care ar putea fi numită anarhia numelor de botez. Alături de elementul romanțios pe care l-am arătat, mai e și simptomul social. Nu arareori, azi, pe văcar îl cheamă Arthur, Alfred sau Alfons, și pe viconte — dacă mai sînt viconți — Thomas, Pierre sau Jacques. Această deplasare, care dă numele „elegant” plebeului și numele țărănesc aristocratlui, nu e decît o mișcare spre egalitate. Suflul nou nu poate fi împiedicat să pătrundă și aici, ca peste tot. Sub această discordie aparentă e un lucru mare și adînc, și anume Revoluția Franceză.

III

CIOCÎRLIA

Nu ajunge să fii rău la suflet ca să-ți meargă bine. Birtul mergea prost.

Datorită celor cincizeci și șapte de franci ai călăsoarei, Thénardier putuse împiedica un protest și-și

¹ *Ėponine* este numele unei eroine galice, soția unui răsculat împotriva stăpînirii romane, victimă a iubirii conjugale. *Gulnare* e un nume germanic. *Azelma* e un nume scoțian din poemele lui Ossian. Toate trei numele, întîlnite în romanele vremii, arată gustul pentru patronimele bizare, istorice, dominant pe timpul revoluției și al imperiului.

² Romancier francez, foarte apreciat în timpul revoluției și al imperiului. Romanul său *Alexe sau căsuța din codru* s-a bucurat de succes și în țara noastră la începutul secolului trecut.

onorase semnătura. Luna următoare avură din nou nevoie de bani; nevastă-sa plecă la Paris și depuse la Muntele de Pietate trusoul Cosettei pentru șaizeci de franci. Îndată ce cheltuiră și suma aceasta, cei doi Thénardier se obișnuiră să nu mai vadă în fetița decât un copil luat la ei din milă și se purtară cu ea ca atare. Pentru că nu mai avea nimic de-al ei, o îmbrăcară cu fuste și cămăși vechi de-ale fetelor Thénardier, adică în zdrențe. Îi dădură să mănânce resturile celorlalți, hrănind-o ceva mai bine decât pe câine și ceva mai prost decât pe pisică. Pisica și câinele erau de altfel tovarășii ei obișnuiți de masă; Cosette mîncea cu ei sub masă, dintr-un blid de lemn, la fel cu al lor.

Maică-sa, care se stabilise, după cum se va vedea mai târziu, la Montreuil-sur-mer, scria, sau mai bine zis, punea pe cineva să scrie la fiecare sfîrșit de lună cerînd vești despre copilul ei. Cei doi Thénardier răspundeau întotdeauna la fel: Cosette îi merge de minune.

După ce se scurseră cele șase luni, mama trimise șapte franci pentru a șaptea lună și-și continuă destul de regulat trimiterile, din lună în lună. Nu se isprăvisese încă anul, cînd Thénardier spuse: „O mare hatîr ne face! Ce crede că facem cu cei șapte franci ai ei?” Și-i scrisese cerîndu-i doisprezece franci. Mama, pe care o convinseseră că fetița ei e fericită și „se dezvoltă bine”, se supuse trimițîndu-le doisprezece franci.

Sînt oameni care nu pot iubi pe unii fără să urască pe alții. Mama Thénardier își iubea cu patimă fetele, așa că n-o putea suferi pe străină. E tri să te gîndești că dragostea unei mame poate să aibă și părți urâte. Oricît de puțin loc ar fi ocupat Cosette, i se părea că-l ia pe-al fetelor ei și că împuținează aerul pe care-l respiră. Această femeie

ca multe de teapa ei, avea o porție anumită de mîngîieri și alta de lovituri și sudălmii, pe care o cheltuia în fiecare zi. Dacă n-ar fi avut-o pe Cosette, cu siguranță că fetele ei, oricît de idolatrizate erau, ar fi primit și unele și altele ; străina, însă, le făcu serviciul de-a întoarce loviturile asupra ei. Fetele nu avură decît mîngîierile. Cosette nu făcea o mișcare fără să nu-i cadă pe cap o grindină de pedepse aspre și nemeritate. Făptură blîndă și slabă, care nu înțelegea nimic despre lumea aceasta și despre Dumnezeu, pedepsită, certată, tratată cu asprime, bătută fără încetare, vedea alături două făpturi la fel cu ea care trăiau fericite. Fiindcă doamna Thénardier se purta rău cu Cosette, Éponine și Azelma se purtară la fel. Copiii la vîrsta asta sînt alte exemplare ale mamei lor, în format mai mic.

Se scurse un an, apoi un altul. În sat se spunea :
— Thénardierii ăștia sînt oameni cumsecade. Nu sînt bogați, și cresc un copil lăsat în părăsire la ei. Credeau că maică-sa uitase de Cosette.

Thénardier însă, care aflate nu se știe pe ce căi ascunse că ar fi vorba de un copil din flori, lucru pe care mamă-sa nu-l putea mărturisi, îi ceru cincisprezece franci pe lună, spunînd că „lighioana” crește și „mănîncă” și amenințînd că n-o mai ține. „Să nu mă sîcîie pe mine, striga el, că-i trîntesc țîncul tocmai cînd crede că l-a ascuns mai bine. Trebuie să-mi dea mai mult.”

Mama plăti cei cincisprezece franci.

Din an în an copilul creștea, și mizeria lui de asemenea.

Cît timp fu mică de tot, Cosette rămase calul de bătaie al celor două fete ; cum se făcu mai mare, adică mai-nainte chiar de-a împlini cinci ani, ajunse servitoarea casei.

La cinci ani, ați spune, de necrezut ! Vai, e-ade-vărat ! Suferința socială începe la orice vîrstă. N-am văzut oare, de curînd, procesul unui oarecare Dumolard, orfan, ajuns bandit, care de la vîrsta de cinci ani, spun documentele oficiale, fiind singur pe lume „muncea ca să trăiască și fura” ?

O puseră pe Cosette să meargă după cumpărături să curețe odăile, curtea, strada, să spele vasele și chiar să-ducă greutăți în spinare. Cei doi Thénardier se socotiră cu atît mai îndreptățiți să se poarte astfel, cu cît mama, care se afla tot la Montreuil-surmer, începu să plătească neregulat. Rămăsese în urmă cu cîteva luni !

Dacă Fantine s-ar fi întors la Montfermeil după acești trei ani, nu și-ar mai fi recunoscut copilul Cosette, atît de drăguță și de rumenă la venirea ei în casa aceea, era acum slabă și palidă. Avea o înfățișare neliniștită. „O prefăcută !” spuneau soții Thénardier.

Nedreptatea o făcuse arțăgoasă și mizeria o urî-tise. Nu-i mai rămîneau decît ochii frumoși, care-ți făceau milă, pentru că, mari cum erau, părea că vezi în ei o și mai nesfîrșită jale.

Era trist s-o vezi, iarna, pe această biată copilă care n-avea nici șase ani, tremurînd în zdrențele ei vechi de pînză, găurite, măturînd strada dis-de-dimineață cu o mătură uriașă în mînuțele ei roșii și cu o lacrimă în ochii ei mari.

În partea locului i se spunea Ciocîrlia. Poporului, căruia-i plac imaginile, o poreclise astfel pe această ființă ca o păsărică, ce tremura, se speria, se înfiora se trezea în fiecare dimineață cea dintîi din casă și din sat, mereu pe stradă, sau pe cîmp, înaintea zorilor.

Numai că biata Ciocîrlie nu cînta niciodată.

C A R T E A A C I N C E A

DECLINUL

I

POVESTEA UNUI PROGRES REALIZAT ÎN INDUSTRIA MÂRGELĂRIEI

Ce se întâmpla cu ea ? Unde era ? Ce făcea această mamă, care, după spusele celor din Montfermeil, părea să-și fi părăsit copilul ?

După ce-o lăsase pe mica Cosette celor doi Thénardier, își continuase drumul și ajunsese la Montreuil-sur-mer.

Acestea se petreceau, ne aducem aminte, în 1819.

Fantine își părăsise locul de baștină de vreo zece ani. Montreuil-sur-mer își schimbase înfățișarea. Pe când Fantine cobora treptat din rău în mai rău, orașul ei natal prosperase.

De vreo doi ani se înființase acolo una din acele industrii care sînt marile evenimente ale micilor ținuturi.

Amănuntul acesta are importanță și socotim necesar să-l dezvoltăm ; mai că am spune : că-l subliniem.

Din timpuri foarte vechi, Montreuil-sur-mer avea ca industrie specială imitarea jais-urilor englezești¹ și a mărgelilor negre de Germania. Industria aceasta lîncezise din pricină că scumpetea materiilor prime influența asupra mîinii de lucru. Tocmai cînd Fan-

¹ O varietate de antracit, tare și sticlos, folosit la fabricarea mărgelilor și altor podoabe.

tine se întoarce la Montreuil-sur-mer, se întâmplase o prefacere neașteptată în producția acestor „articoale negre”. Spre sfârșitul lui 1815, un om, un necunoscut, se stabilise în oraș și se gândise să înlocuiască în această fabricație rășina de India cu rășina indigenă și, mai ales la brățări, iar inelele de tablă sudate, cu inelele de tablă numai îmbucate. Această mică schimbare fusese o adevărată revoluție. Această mică schimbare redusese considerabil prețul materiei prime și îngăduise, în primul rând, ridicarea prețului mîinii de lucru, ceea ce era o binefacere pentru localitate; în al doilea rând, îmbunătățirea fabricației, ceea ce însemna un folos pentru consumator; în al treilea rând, vînzarea produselor cu preț mai redus, întreprind totodată cîștigul, ceea ce însemna un profit pentru manufacturier.

În felul acesta o idee avea trei rezultate.

În mai puțin de trei ani, autorul acestui procedeu se îmbogățise, ceea ce e bine, și îmbogățise și pe alții din jurul său, ceea ce e și mai bine. Nu era de prin partea locului. Nu se știa nimic despre obîrsia lui; iar despre începuturile lui, prea puțin. Se povestea că venise în oraș cu foarte puțini bani, cel mult cu vreo cîteva sute de franci. Cu capitalul acesta modest, pus în slujba unei idei ingenioase la care adăugase organizare și inteligență, dobîndise și averea lui și pe aceea a ținutului.

La sosirea sa în Montreuil-sur-mer avea veșminte, înfățișarea și felul de-a vorbi al unui lucrător.

Se pare că în ziua în care intrase pe neobservate în orașelul Montreuil-sur-mer, într-o după-amiază de decembrie, către seară, cu sacul în spinare și cu bățul noduros în mînă, un mare incendiu izbucnise tocmai la casa comunală. Omul acesta se aruncase în foc și salvase, primejduindu-și viața, doi copii, care, din întâmplare, erau ai căpitanului de jan-

darmi; din această pricină nimeni nu se mai gîndise să-i ceară actele. Tot atunci i se aflase numele. Îl chema moș Madeleine.

II

MADELEINE

Avea vreo cincizeci de ani, părea muncit de gînduri și era un om bun. Iată tot ce se putea spune despre el. Datorită progreselor rapide ale acestei industrii, pe care o pusese pe roate atît de strălucit, Montreuil-sur-mer se preschimbase într-un important centru de afaceri. Spania, care folosește mult jais-urile negre, comanda în fiecare an cantități uriașe. Montreuil-sur-mer făcea, în ce privește negoțul acesta, concurență Londrei și Berlinului. Beneficiile lui moș Madeleine erau atît de mari, încît începînd din al doilea an putuse să-și ridice o fabrică impunătoare, în care erau două ateliere încăpătoare: unul pentru bărbați și altul pentru femei. Orice înfometat putea să i se înfățișeze și era sigur că găsește de lucru și pîine. Moș Madeleine cerea bărbaților bunăvoință, femeilor cinste, și tuturor, corectitudine. Despărțise atelierele în așa fel, încît să poată separa sexele, pentru ca fetele și femeile să fie cuminți. În privința asta era neclintit. Era singura sa neîngăduință. Asprimea lui era cu atît mai îndreptățită, cu cît Montreuil-sur-mer, fiind o garnizoană, prilejuri de corupție erau destule. Venirea lui acolo fusese o binefacere, și prezența lui, providențială. Înainte de sosirea lui moș Madeleine, întreg ținutul lîncezea; acum totul trăia viața sănătoasă a muncii. Un freamăt puternic încălzea și străbătea totul. Șomajul și mizeria erau necunoscute.

Nu era buzunar, oricît de modest, în care să nu se găsească cîtiva bani, și nici locuință, oricît de săracă, unde să nu existe puțină bucurie.

- Moș Madeleine folosea pe toată lumea. Le cerea tuturor un singur lucru : bărbaților să fie de treabă și fetelor să fie cinstite.

După cum am spus, în mijlocul acestei activități, a cărei pricină și temei era el, moș Madeleine făcea avere, dar, lucru destul de ciudat pentru un om simplu care se ocupă cu negoțul, grija lui de căpetenie nu părea să fie asta. S-ar fi spus că se gîndea mult la ceilalți și puțin la el însuși. Se știa că depusese în 1820 la Laffitte o sumă de șase sute treizeci de mii de franci, dar, mai-nainte de a-și fi pus deoparte acești șase sute treizeci de mii de franci, cheltuisese mai bine de un milion pentru oraș și pentru săraci.

Spitalul era prost înzestrat ; înființase acolo zece paturi. Montreuil-sur-mer se împărțea în orașul de sus și orașul de jos. Orașul de jos, unde locuia el, n-avea decît o singură școală, o șandramă care se surpa ; clădise două : una de fete și alta de băieți. Alocase celor doi învățători, din banii lui, o indemnizație de două ori mai mare decît bietul lor salariu oficial, și într-o zi îi spuse unuia care se mira : „Primii funcționari ai statului sînt doica și învățătorul“. Înființase, pe cheltuiala lui, un azil, lucru aproape necunoscut pe vremea aceea în Franța, și un fond de ajutor pentru lucrătorii bătrîni și infirmi. Din pricină că manufactura asta devenise un centru important luă repede ființă în jurul ei un cartier nou cu un mare număr de familii sărace ; deschise acolo o farmacie gratuită.

Cînd abia începuse, inimile bune își spuneau : vlăjganul ăsta vrea să se îmbogățească. Cînd îl văzura îmbogățind ținutul înainte de a se îmbogăți el însuși, aceleași inimi bune își spuseră : e un ambițios. Lu-

crul acesta părea și mai probabil, dat fiind că omul era religios și chiar cucernic în oarecare măsură, ceea ce era foarte bine văzut pe vremea aceea. Se ducea în fiecare duminică să asculte liturghia. Deputatul din localitate, căruia îi mirosea peste tot a concurență, începu să se neliniștească de această cucernicie. Deputatul, care fusese membru al corpului legislativ al imperiului, avea aceleași idei religioase ca acel părinte-oratorian, cunoscut sub numele de Fouché¹, duce d'Otrante, care-l promovase și-i fusese prieten. Între cei patru pereți rîdea pe înfundate de Dumnezeu. Dar cînd îl văzu pe bogatul manufacturier Madeleine ducîndu-se la liturghia de la ceasurile șapte dimineața, întrezări într-însul un eventual candidat și se hotărî să i-o ia înainte; își luă un duhovnic iezuit și se duse, la rîndul lui, atît la liturghie cît și la vecernii. Ambiția însemna pe vremea aceea, în adevăratul înțeles al cuvîntului, a te lua la întrecere întru cele sfinte. Din spaima aceasta, o dată cu bunul Dumnezeu, câștigară și săracii, pentru că preacinstitul deputat înființă și el două paturi la spital; ceea ce făcea în total douăsprezece.

Cu toate astea, într-o dimineață a anului 1819, se răspîndi în oraș zvonul că, la propunerea domnului prefect și ținînd seama de serviciile aduse ținutului, moș Madeleine va fi numit de către rege primar la Montreuil-sur-mer. Aceia care-l socotiseră pe noul-venit drept „un ambițios“, se folosiră cu bucurie de prilejul acesta dorit de toată lumea, ca să poată striga: „Ei, ce spuneam noi?“ Montreuil-sur-mer fierbea. Zvonul era întemeiat. Cîteva zile mai tîrziu, numirea apăru în *Monitor*. A doua zi, moș Madeleine o respinse.

¹ Fost călugăr, deputat în Convențiunea Națională, apoi ministru al poliției sub directoriu și imperiu.

Tot în acest an, 1819, produsele noului procedeu născocit de Madeleine figurară la Expoziția Industrială ; la raportul juriului, regele îl numi pe inventatorul lor cavaler al Legiunii de onoare. Din nou zarvă în oraș. Va să zică asta voia : o decorație ! Dar moș Madeleine o refuză.

Hotărît lucru, omul acesta era o taină. Inimile bune ieșiră din încurcătură spunînd : „La urma urmei, e un fel de aventurier !“

Cum am mai spus, ținutul îi datora mult, săracii îi datorau totul ; se făcuse atît de folositor, încît trebuise pînă la urmă să fie onorat, și era atît de blînd, încît trebuise pînă la urmă să fie iubit ; lucrătorii mai ales îl adora, și el primea această adorație cu un fel de gravitate melancolică. Cînd se știu că era bogat, „lumea bună“ îi dădu bună ziua și în oraș i se spuse : „domnul Madeleine“, dar lucrătorii lui și copiii îi ziceau mai departe „moș Madeleine“ și lucrul acesta îl făcea, mai mult ca orice, să zîmbească. Pe măsură ce se ridica mai sus, plouau invitațiile. „Societatea“ îl dorea. Măruntele saloane scrobite de la Montreuil-sur-mer, care, bineînțeles, rămăseseră la început cu ușile închise în fața meșteșugarului, se deschiseră larg în fața milionarului. I se făcură mii de temeneli. Le refuză.

Nici de data asta inimile bune nu fură stînjinite : „N-are nici bună creștere, nici învățătură. Cine știe de unde vine. N-are de unde ști cum să se poarte în lume. Te pomenești că nici n-o fi știind să citească.“

Cînd l-au văzut cîștigînd bani, și-au spus : e un negustor. Cînd l-au văzut dînd bani în dreapta și-n stînga, și-au spus : e un ambițios. Cînd l-au văzut refuzînd onorurile, și-au spus : e un aventurier. Cînd l-au văzut ocolind „lumea bună“ și-au spus : e o brută.

În 1820, adică după cinci ani de la sosirea lui la Montreuil-sur-mer, serviciile pe care le adusesese erau atît de însemnate, iar dorința regiunii atît de unanimă, încît regele îl numi din nou primar al orașului. Refuză încă o dată ; dar prefectul se împotrivi refuzului ; toți fruntașii veniră să-l roage, poporul îl imploră în plină stradă, stăruința fu atît de vie, încît pînă la urmă primi. Lumea băgă de seamă că ceea ce păru să-l convingă fură vorbele de mînie ale unei bătrîne din popor, care-i strigă cu năduf din pragul ușii : „E nevoie de un primar bun. Poate cineva să dea înapoi cînd e vorba să facă un bine ?“

Asta fu cea de-a treia fază a ascensiunii sale. După ce moș Madeleine devenise domnul Madeleine, domnul Madeleine devenise domnul primar.

III

SUME DEPUSE LA LAFFITE

De altfel, rămăsese tot atît de simplu ca în prima zi. Avea părul cărunt, privirea serioasă, chipul ars de soare al unui lucrător și expresia gînditoare a unui filozof. Purta de obicei o pălărie cu borul lat și o redingotă lungă de postav gros, încheiată pînă la gît. Își îndeplinea funcțiile de primar, dar în afară de asta trăia tot în singurătate. Vorbea cu puțină lume. Se ferea de orice politeță convențională, saluta în grabă și o ștergea repede, zîmbea ca să nu fie nevoit să vorbească, dădea din buzunar ca să nu fie silit să zîmbească. Femeile spuneau despre dînsul : „Ce urs cumsecade !“ Avea o singură plăcere : să se plimbe pe cîmp.

Lua masa întotdeauna singur, cu o carte deschisă în față, pe care o citea. Avea o bibliotecă mică, dar

bine întocmită. Îi plăceau cărțile ; cărțile sînt prieteni reci, dar siguri. Pe măsură ce timpul liber îi sporea o dată cu averea, părea că profită de el pentru a se cultiva. De cînd venise la Montreuil-sur-mer se putea vedea că din an în an limbajul său devenea mai politicos, mai ales și mai blînd.

Cînd se plimba, lua cu el bucuros pușca, dar se slujea rar de ea. Dacă totuși i se întîmpla s-o facă, țintea fără greș, ceea ce-i speria pe ceilalți. Nu împușca niciodată un animal nevătămător. Nu trăgea niciodată în păsărele.

Cu toate că nu mai era tînăr, avea o putere covârșitoare. Dădea o mîna de ajutor oricui avea nevoie, ridica un cal, împingea la căruță cînd i se înnămolea o roată, oprea de coarne un taur care o luase razna. Totdeauna pleca de acasă cu buzunarele pline și se întorcea cu ele goale. Cînd trecea printr-un sat, tîncii zdrențăroși alergau bucuroși după el și-l înconjurau ca un roi de musculițe.

S-ar fi putut spune că-și trăise odinioară viața la țară, pentru că avea la îndemîna tot soiul de sfaturi folositoare pentru țărani. Îi învăța să distrugă mălura grîului, stropind podul casei și udînd bine găurile dușumelei cu o soluție de sare de bucătărie. Le arăta cum să stîrpească gărgărițele. Avea „rețete” pentru distrugerea pirului, neghinei, mazărichii, a busuio-cului roșu, a tuturor ierburilor parazite care mîncau grîul. Apăra o crescătorie de iepuri împotriva șobolanilor, punînd înăuntru un cobai care să le miroase.

Văzu o dată niște oameni din partea locului plîvind de zor niște urzici. Privi grămada de plante smulse din rădăcină, veștejite și spuse : „Au murit. Ar fi și ele bune la ceva, dacă ați ști să le folosiți. Cînd urzica e tînără, frunza ei e o legumă excelentă ; cînd îmbătrînește are filamente și fibre ca ale cînepei și inului. Pînza de urzică e tot atît de bună ca

și cea de cînepă. Urzica tocată e bună pentru păsări ; zdrobită, e bună pentru vitele cornute. Sămînța de urzică amestecată în nutreț face ca părul animalului să prindă lustru ; rădăcina ei, amestecată cu sare, dă o vopsea galbenă, foarte frumoasă. E un fîn minunat, care poate fi cosit de două ori pe an. Și ce-i trebuie urzicii ? Un pic de pămînt. Nici o îngrijire, nici o cultură. Numai că sămînța ei se scutură pe măsură ce se coace și e greu de cules. Asta e tot. Dacă v-ați da puțină osteneală, urzica ar fi folositoare ; pentru că o lăsăm în părăsire, devine dăunătoare și atunci o stîrpim. Cîți oameni nu seamănă cu urzica !” Apoi, după o clipă de tăcere, spuse : „Țineți minte asta, prieteni : nu există nici iarbă rea și nici oameni răi. Nu există decît cultivatori răi.”

Copiii îl iubeau și ei, pentru că știa să facă lucruri soare drăguțe din paie și nuci de cocos.

De cîte ori vedea că poarta unei biserici e cernită, intra înăuntru ; umbla după înmormîntări, ca alții după botezuri. Văduvia și nenorocirea altora îl atrăgeau datorită marelui lui blîndeți ; se băga printre prietenii în doliu, printre familiile înveșmîntate în negru și printre preoții care se tînguiau în jurul unui sicriu. Părea că-i place să-și lege gîndurile în sunetul cîntărilor funebre, pline de viziunea unei alte lumi. Cu ochii spre cer, cu un fel de năzuință spre tainele nesfîrșitului, asculta glasurile triste care cîntau pe marginea prăpastiei întunecate a morții.

Făcea pe ascuns o mulțime de fapte bune, așa cum alții fac pe ascuns fapte urîte. Pătrundea pe înserat prin case ; urca pe furiș treptele. Un biet nenorocit, întorcîndu-se în cotlonul său din podul casei, băga de seamă că ușa fusese deschisă, uneori cu forța, în lipsa lui. Bietul om începea să strige : „M-au călcat hoții !” Intra, și primul lucru pe care-l vedea era

o monedă de aur uitată pe o mobilă. „Hoțul“ care-
călcase era moș Madeleine.

Era binevoitor și trist. Lumea spunea : „Iată un
bogătaș, care nu pare mîndru. Iată un om fericit
care nu pare voios.“

Unii susțineau că e un personaj misterios și afir-
mau că nimeni nu intra vreodată în odaia lui, o ade-
vărată chilie de pustnic, mobilată cu clepsidre¹ înă-
ripate și împodobite cu oase puse cruciș și cu capete
de mort. Se spuneau atît de multe, încît niște cu-
coane tinere, dichisite și răutăcioase, din Montreuil-
sur-mer, veniră într-o zi și-l rugară : „Domnule pri-
mar, arată-ne odaia dumitale ! Se spune că ar fi o
peșteră.“ El zîmbi și le pofti în „peșteră“. Fură pe-
depsite pentru curiozitatea lor. Era o odaie cu mo-
bilă de acaju, destul de urîță de altfel, ca toate
mobilele de sojul acesta, și tapetată cu hîrtie iefi-
tină. Nu putură vedea nimic altceva acolo, decît, pe
cămin, două șfeșnice de modă veche, care păreau de
argint „pentru că erau marcate“. Observație plină de
spirit provincial.

Totuși lumea spuse mai departe că nimeni nu in-
tra în odaia aceea, care era o peșteră de pustnic, o
văgăună, un mormînt.

Se șoptea de asemeni că avea depuse la banca
Laffitte sume „uriaeș“, care îi erau ținute întotdea-
una la îndemîină, astfel încît domnul Madeleine pu-
tea să sosească într-o bună dimineață la Laffitte,
să iscălească o chitanță și să-și ia cu el cele două
sau trei milioane în zece minute. În realitate, aceste
„două sau trei milioane“ se reduceau, după cum am
spus-o, la șase sute treizeci sau patruzeci de mii de
franci.

¹ *Clepsidră* — orologiu primitiv, folosit de vechii greci ; mă-
sura timpul prin scurgerea uniformă a unei cantități de apă sau
de nisip fin.

IV

DOMNUL MADELEINE ÎN DOLIU

La începutul anului 1821 ziarele vesteau moartea domnului Myriel, episcopul din Digne, „supranumit monseniorul Bienvenu“, și răposat plin de cuvioșie la vârsta de optzeci și doi de ani.

Să adăugăm aici un amănunt pe care ziarele îl scăpară din vedere : episcopul din Digne era, la moartea lui, orb de mai mulți ani, și era mulțumit că era orb, pentru că o avea pe sora lui alături. Să fii orb și să fii iubit, în treacăt fie spus, e pe pământul acesta, unde nimic nu e desăvârșit, una din formele cele mai deosebit de alese ale fericirii. Să ai tot timpul lângă tine o soție, o fiică, o soră, o ființă încântătoare, care e acolo pentru că tu ai nevoie de ea și pentru că ea nu se poate lipsi de tine, să te știi de neînlocuit pe lângă cel care ți-e necesar ; să-i poți măsura în orice clipă afecțiunea după prinosul de prezentă pe care ți-l dăruiește, așa fel încât să-ți spui : fiindcă îmi harăzește tot timpul ei, înseamnă că mi-a dăruit tot sufletul ; să vezi cugetul în locul chipului ; să-ți dai seama că cineva ți-e credincios, când pentru tine lumea e o eclipsă ; să simți foșnetul unei rochii ca pe un fîlfîit de aripi ; s-o auzi ducîndu-se și venind, ieșind și întorcîndu-se, vorbind, cîntînd, și să te gîndești că ești ținta acestor pași, a vorbelor și a cîntecului ; să-ți arăți în fiecare clipă puterea de atracție ; să te simți cu atît mai puternic cu cît ești mai infirm ; să te preschimbi în întuneric și, prin întuneric, în astrul împrejurul căruia se rotește un înger — iată o neasemuită fericire. Cea mai mare fericire a vieții e convingerea că ești iubit, iubit pentru tine însuși ; sau mai bine : iubit în ciuda ta însuși ; un orb are o asemenea con-

vingere. Să fii ajutat într-o astfel de restriște înseamnă să fii mîngîiat. Îți lipsește ceva ? Nu. N-ai pierdut lumina, cînd ai dragostea ! Și ce dragoste ! o dragoste făcută pe de-a-ntregul din virtute. Acolo unde e siguranță, nu există orbire. Sufletul dibuie în căutarea altui suflet și îl găsește. Și sufletul acesta aflat și pus la încercare, e o femeie. O mîna te sprijină : e a ei : o gură îți atinge ușor fruntea : e gura ei ; auzi o răsufare foarte aproape de tine : e ea. Să ai totul de la ea, de la credința ei în tine și pînă la mila ei, să nu fii părăsit niciodată, să ai această ființă plătindă care să te ajute, să te rezemi pe-o trestie de neclintit, să atingi cu mîinile providența și s-o poți lua în brațe ; Dumnezeu aieva, ce încîntare ! Inima, această modestă floare cerească, pășește spre o tainică înflorire. N-ai schimba această umbră pentru oricîtă lumină. Sufletul-înger e aici, aici fără încetare ; se îndepărtează numai ca să se întoarcă ; dispare ca un vis și apare din nou, ca o realitate. Simți un fel de căldură care se apropie. Iat-o ! Ești plin de seninătate, de bucurie, de extaz ; strălucești în noapte. Mii de îngrijiri mărunte. Nimicuri care prețuiesc foarte mult în acest gol. Cele mai gingașe accente ale vocii unei femei, șoptite ca să te legene, îți înlocuiesc o lume stinsă. Ești dezmiardat de un suflet. Nu vezi nimic, dar te simți iubit. E un rai făcut din beznă.

Din raiul acesta, monseniorul Bienvenu trecuse în celălalt.

Vestea morții sale apărură în ziarul local din Montreuil-sur-mer. A doua zi, domnul Madeleine era îmbrăcat în negru și purta doliu la pălărie.

În oraș, doliul acesta fu băgat de seamă și lumea începu să pălăvrăgească. Se păru că se face lumină în jurul originii domnului Madeleine. Lumea bănuia că se înrudea cu venerabilul episcop. „E în doliu după episcopul din Digne“, se șopti în saloane. Acest

lucru ridică mult prestigiul domnului Madeleine și-l făcu să capete dintr-o dată și pe neașteptate o oarecare considerație în lumea aleasă din Montreuil-sur-mer. Microscopicul foburg Saint-Germain al orașului se gândi să pună capăt carantinei la care-l supusese pînă atunci pe domnul Madeleine, presupusă rubedenie a unui episcop. Domnul Madeleine își dădu seama că înaintase în grad, după ploconelile tot mai adînci ale femeilor bătrîne și după zîmbetele celor tinere. Într-o seară, o venerabilă doamnă a acelei mărunte lumi mari, curioasă prin dreptul pe care i-l dădea bătrînețea, își luă îndrăzneala să-l întrebe :

— Domnul primar e fără îndoială vărul răposatului episcop din Digne ?

— Nu, doamnă, spuse el.

— Bine, stăruie nobila văduvă, dar văd că purtați doliu.

El îi răspunse :

— Port doliu pentru că în tinerețe am fost fecior în familia lui.

Se mai observase că de cîte ori trecea prin oraș vreun tînăr coșar savoiaard, care cutreiera ținutul în căutare de lucru, domnul primar trimitea după el, îl întreba cum îl cheamă și îi dădea bani. Micii savoiaardi aflaseră acest lucru unul de la altul și de la o vreme veneau mai des prin partea locului.

V

PALIDE FULGERĂRI ÎN ZARE

Încetul cu încetul, cu vremea, toate împotririle căzuseră. La început, pe temeiul unei legi căreia i se supun toți cei ce se ridică, fuseseră născocite

pe socoteala domnului Madeleine tot felul de birfeli și de calomnii. După aceea se auziră numai unele răutăți, apoi numai vorbe îndoielnice, pe urmă și acestea se risipiră cu totul; respectul deveni total, unanim, cordial, și, de la o vreme, prin 1821, cuvintele „domnul primar“ fură rostite la Montreuil-sur-mer aproape cu același accent cu care erau rostite la Digne, în 1815, cuvintele „monsieurul episcop“. Oamenii veneau de la zece leghe ca să ceară sfatul domnului Madeleine. El punea capăt neînțelegerilor, împiedica procesele și îi împăca pe cei ce se dușmăneau. Fiecare îl lua ca judecător al pricinii sale. Parcă ar fi avut tablele dreptului naturale în loc de suflet. Aveau pentru el un fel de respect molipsitor, care în vreo șase-șapte ani trecu de la unii la alții și cuprinse întreg ținutul.

Un singur om dintre cei din oraș și din ținut se feri cu totul să nu se molipsească și, în ciuda a tot ce făcea moș Madeleine, rămânea răzvrătit, ca și cum ar fi fost ținut treaz și într-o continuă neliniște de un fel de instinct dîrz și de neclintit. Parcă ar exista în unii oameni un adevărat instinct animalic, curat și integru ca orice instinct, care dă naștere simpatiilor și antipatiilor ce despart orbește ființele omenești unele de altele; care nu șovăie, nu se tulbură, nu tace și nu se dezmințe niciodată, luminos în tot întunericul său, fără să dea greș, stăpînitor neînduplecat la toate sfaturile inteligenței și la toate tăgădele rațiunii, și care, oricum ar fi întocmite destinele, dă de știre tainic omului-clăne de prezența omului-pisică, și omului-vulpe de prezența omului-leu.

Adeseori, cînd domnul Madeleine trecea pe cîte-odă stradă, liniștit, afectuos, înconjurat de binecuvîntarea tuturor, se întîmpla ca un bărbat înalt, într-o redingotă cenușie, cu un baston gros în mîină și cu s

pălărie trasă pe ochi, să se întoarcă deodată după el și să-l privească pînă ce dispărea. Apoi își încruși brațele, dînd încet din cap și ridicîndu-și buza de sus cu buza de jos pînă sub nas, într-un fel de strîmbătură plină de înțeles, care s-ar putea traduce printr-un: „Cine e omul ăsta? Cu siguranță că l-am mai văzut undeva. În orice caz, nu mă păcălește el pe mine.“ Personajul acesta grav, de o gravitate aproape amenințătoare, era dintre acelea care, chiar întrezărite fugar, dau de lucru observatorului.

Îl chema Javert și făcea parte din poliție.

Îndeplinea la Montreuil-sur-mer funcțiunea neplăcută, dar folositoare, de inspector. Nu văzuse începuturile lui Madeleine. Javert își datora postul pe care-l ocupa protecției domnului Chabouillet, secretarul contelui Anglès, ministru de stat, pe-atunci prefect de poliție la Paris. Cînd Javert sosise la Montreuil-sur-mer, averea marelui manufacturier era deja făcută, și moș Madeleine devenise domnul Madeleine.

Unii ofițeri de poliție au o fizionomie specială, la care se adaugă un aer de josnicie amestecat cu unul de autoritate. Javert avea o astfel de înfățișare, dar lipsită de josnicie.

Sîntem siguri că, dacă sufletul oamenilor s-ar desluși cu ochiul, s-ar vedea lămurit un lucru ciudat, și anume că fiecare individ al speciei umane corespunde unei specii a creațiunii animale; și s-ar putea recunoaște cu ușurință acel adevăr, abia întrezărit de către cugetător, că de la stridie pînă la vultur, de la porc pînă la tigru, toate animalele sînt în om și fiecare dintre ele în cîte un om. Uneori, chiar mai multe deodată.

Animalele nu sînt altceva decît imaginile virtuților și viciilor noastre, perindîndu-se înaintea ochi-

lor noștri, fantome vizibile ale sufletelor noastre. Dumnezeu ni le arată ca să ne dea de gândit. Cum însă animalele nu sînt decît umbre, Dumnezeu nu le-a făcut educabile, în adevăratul înțeles al cuvîntului; asta n-ar fi servit la nimic. Dimpotrivă, sufletelor noastre, care sînt realități și au un scop al lor propriu, Dumnezeu le-a dat inteligență, adică posibilitatea de a se educa. O educație socială bine făcută poate întotdeauna să scoată dintr-un suflet oricare ar fi el, partea folositoare pe care o conține. Asta se referă, bineînțeles, la punctul de vedere restrîns al vieții pămîntești aparente, fără să pătrundească chestiunea profundă a personalității anterioare și ulterioare a ființelor care nu sînt oameni. El vizibil nu autorizează gînditorul să neghe eu latent. Dar să trecem mai departe.

Acum, dacă admiteți pentru o clipă, împreună cu noi, că în fiecare om există una dintre speciile animale ale creațiunii, ne va fi lesne să spunem ce era polițistul Javert.

Țăranii din Asturia¹ sînt convinși că printre puie pe care-i fată o lupoaică e și cîte un cîine pe care maică-sa îl ucide, ca să nu-i sfîșie mai tîrziu pe ceilalți pui.

Dați o față omenească unui astfel de cîine fată de o lupoaică și-l veți avea pe Javert.

Javert se născuse într-o închisoare; maică-sa era cărturăreasă și taică-său la ocnă. Cînd se făcuse mare, se socotise în afară de societate și-și luase gîndul că ar putea să facă vreodată parte din ea. Observase că societatea ținea pentru totdeauna, dincolo de marginile ei, două clase de oameni: pe acei care o atacă și pe acei care o păzesc; avea de ales una dintre aceste două clase; totdeauna simțea într-însul un

¹ Regiune muntoasă din nordul Spaniei,

nu știu ce fond de strășnicie, de ordine și de corectitudine, împletit cu o ură negrăită pentru rasa de oameni fără căpăți din care făcea parte. Intră în poliție.

Acolo izbuti. La patruzeci de ani era inspector. În tinerețe fusese detașat la închisorile de condamnați la muncă silnică din sud.

Înainte de a merge mai departe, să ne înțelegem asupra cuvintelor „față omenească“, pe care le-am pomenit adineauri cu privire la Javert.

Fața omenească a lui Javert era alcătuită dintr-un nas turtit, cu nări adânci, spre care urcau, pe obraji, doi favoriți enormi. Te simțeai prost când vedeai pentru prima oră aceste două păduri și aceste două peșteri. Când rîdea, ceea ce i se întâmpla rar, era îngrozitor. Buzele lui subțiri se răsfrîngeau și dădeau la iveală nu numai dinții, dar și gingiile, iar împrejurul nasului i se forma o zbîrcitură lată și sălbatică, ca pe un bot de fiară. Când era serios, Javert semăna cu un dulău; când rîdea, era un tigru. Avea de altfel craniu mic, fălcile mari, păr care-i ascundea fruntea și cădea peste sprîncene, iar între ochi avea o cută neclintită, ca o stea a mîniei, privirea întunecată, gura strînsă și primejdioasă, aerul poruncitor și fioros.

Omul acesta era alcătuit din două sentimente foarte simple și oarecum foarte bune, dar pe care le strica aproape cu totul, exagerîndu-le: respectul față de stăpînire și ura față de răzvrătire; iar în ochii lui furtul, omorul, toate crimele, nu erau decît forme ale răzvrătirii. Credea orbește, adînc, în tot ce avea o funcțiune de stat, începînd cu primul ministru și isprăvind cu ultimul guard comunal. Acoperea cu dispreț, cu ură și cu scîrbă tot ce trecuse, fie și o singură dată, de pragul legal al răului. Era neînduplecat și nu îngăduia abateri de la regulă. Pe de o

parte își spunea : „Funcționarul nu poate să se înșele ; magistratul nu greșeste niciodată”, și pe de alta : „Sînt pierduți pentru totdeauna. Nimic bun nu mai poate să iasă din ei.” Împărțasea pe de-a-ntregul părerea a celor extremiști care acordă legiurilor omeneshi nu știu ce putere de a crea osîndiți sau, dacă vrei, de a hotărî cine sînt cei sortiți osîndei, și care văd un Styx la poalele sôcietății¹. Era stoic, serios, auster ; un visător trist ; umil și mîndru ca un fanatic. Privirea îi era ca un burghiu. Rece și pătrunzătoare. Toată viața i se cuprindea în aceste două cuvinte : a veghea și a supraveghea. Introdusese linia dreaptă în tot ce este mai întortocheat pe lume, își dădea seama că era folositor, credea în funcția lui ca într-o religie și era spion așa cum altul e preot. Vai de cel care-i cădea în mînă ! L-ar fi arestat pe taică-său dacă ar fi fugit din ocnă și ar fi denunțat-o și pe mamică-sa dacă ar fi săvîrșit vreo infracțiune. Ar fi făcut acest lucru cu mulțumirea suflatească pe care o dă virtutea. Pe deasupra, mai ducea și o viață de lipsuri, izolare, renunțări, castitate ; nicicînd o distracție. Era datorია neîndurată, poliția înțeleasă așa cum spartanii înțelegeau Sparta, o pîndă nemiloasă, o cinste sălbatică, un delator tare ca marmura. Brutus² întrupat în Vidocq³.

¹ După mitologia greacă Styx era riul care înconjura infernul : cine-l trecea nu se mai putea întoarce. Imaginea lui Victor Hugo se interpretează astfel : moraliștii burghezi pretindeau că cine iese din rîndurile societății printr-o greșală oarecare nu se mai poate întoarce în rîndurile ei.

² Om politic din Roma antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Neclintit în datoriile sale cetățenești, și-a condamnat la moarte propriii săi fii, care conspiraseră împotriva republicii.

³ Bandit celebru în Franța, în prima jumătate a secolului trecut. Oferindu-și mai tîrziu serviciile poliției, a devenit un șef de brigadă exemplar, spaimă a hoșilor, despre ale căror moravuri și argou a scris o carte.

Întreaga înfățișare a lui Javert exprima omul care stă la pîndă și care se ferește. Școala mistică a lui Joseph de Maistre¹, care la acea epocă împănă cu o înaltă cosmogonie așa-numitele ziare *ultra*, n-ar fi stat la îndoială să spună că Javert era un simbol. Nu i se vedea fruntea, pentru că i se ascundea sub pălărie; nu i se vedeau ochii, pentru că se pierdeau sub sprîncene; nu i se vedea bărbia, care i se înfundă în cravată; nu i se vedeau mîinile, care-i intrau în mîneci; nu i se vedea bastonul, pe care-l purta sub redingotă. Dar cum se ivea prilejul, vedeai ieșind deodată din umbră, ca dintr-o cursă, o frunte colțuroasă și strîmtă, o privire prevestitoare de rău, o bărbie amenințatoare, mîini uriașe și o bîta năprasnică.

În clipele lui de odihnă, care erau foarte rare, cu toate că ura cărțile, citea. Din pricina aceasta nu era cu totul lipsit de cultură. Lucrul se cunoștea după un anumit ifos în vorbă.

Am spus că n-avea nici un viciu. Cînd era mulțumit de el însuși, își îngăduia să tragă puțin tabac pe nas. Avea, în sfîrșit, o trăsătură omenească.

Se va înțelege ușor că Javert era spaima acelei categorii de oameni pe care statistica anuală a Ministerului de Justiție o însemna sub rubrica: „Oameni fără căpătîi“. Numele lui Javert, o dată rostit, îi zăpăcea. Fața lui Javert, îndată ce se ivea, îi împietrea locului.

Așa era omul acesta nemaipomenit.

Javert era ca un ochi mereu ațintit asupra domnului Madeleine. Un ochi plin de bănuială și de presupuneri. În cele din urmă, domnul Madeleine băgase de seamă, dar lucrul acesta părea să n-aibă nici o importanță pentru el. Nu-i puse lui Javert nici o întrebare; nu-l căuta, nu-l ocolea și-i răbda,

¹ Vezi pag. 25, nota 1.

fără să pară că-i dă vreo atenție, privirea aceea supărătoare, aproape apăsătoare. Era față de Javert, ca față de toată lumea : binevoitor și bun.

Lui Javert îi scăpaseră câteva cuvinte, din care se putea ghici că polițistul cercetase în taină, cu acea curiozitate înăscută, în care intră, în egală măsură, instinctul și voința, toate urmele anterioare pe care moș Madeleine ar fi putut să le lase în alte părți. Părea că știe, și o spunea uneori pe ocolite, că cineva culesese unele informații în cutare regiune asupra cutărei familii dispărute. O dată i se întâmplă să spună, vorbind ca pentru el însuși : „Cred că-l am la mână !“ După aceea, stătu trei zile pe gânduri, fără să scoată o vorbă. Parcă firul, pe care i se păruse că-l ținuse între degete, s-ar fi rupt.

De altfel (și înțelesul absolut al unor cuvinte trebuie corectat aici), nu poate exista într-o ființă ome-nească nimic cu adevărat fără greș, și caracteristica instinctului e că poate fi tulburat, pus pe un drum greșit și înșelat. Dacă n-ar fi așa, instinctul ar fi mai presus decât inteligența și animalul ar ști mai mult decât omul.

Javert era evident tulburat de firescul și liniștea domnului Madeleine.

Într-o bună zi, ciudatul său fel de a fi păru totuși să-l impresioneze pe domnul Madeleine. Iată cu ce prilej.

VI

MOȘ FAUCHELEVENT

Domnul Madeleine trecea într-o dimineață pe o stradă nepavată din Montreuil-sur-mer. Auzind un strigăt și văzînd mai mulți oameni strînși la un

loc, la o oarecare depărtare, merse într-acolo. Un bătrîn, anume moş Fauchelevant, alunecase sub căruţă, după ce-i căzuse calul.

Acest Fauchelevant era unul dintre puţinii duşmani pe care domnul Madeleine îi mai avea pe vremea aceea. Cînd Madeleine sosise în localitate, Fauchelevant, fost notar şi ţăran cu oarecare ştiinţă de carte, făcea o negustorie care începuse însă să-i meargă prost. Fauchelevant îl văzuse pe acest simplu lucrător îmbogăţindu-se, în vreme ce el, ca patron, scăpăta. Lucrul acesta îl umpluse de gelozie şi făcuse tot ce-i stătuse la-ndemînă, de cîte ori avusesese prilejul, pentru a-i pricinui vreun rău lui Madeleine. Dăduse apoi faliment şi, bătrîn cum era, fără familie şi fără copii, nemaiavînd decît o căruţă cu un cal, se făcuse căruţaş, ca să poată trăi.

Calul îşi rupsese amîndouă picioarele şi nu se putea ridica. Bătrînul era prins între roţi. Căzuse atît de prost, încît toată greutatea căruţei i se lăsase pe piept. Căruţa era destul de încărcată. Moş Fauchelevant gemea de ţi se rupea inima. Încercaseră să-l tragă de-acolo, dar zadarnic. O sforţare dezordonată, un ajutor stîngaci, o lovitură greşită puteau să-l răpună. Era cu neputinţă să-l scoţi de sub căruţă altfel decît ridicînd-o în sus. Javert, care sosise la faţa locului în clipa accidentului, trimise pe cineva să caute un cric.

Veni şi domnul Madeleine. Lumea se dădu în lă-turi cu respect.

— Ajutor ! striga bătrînul Fauchelevant. Oameni buni, cine mă scapă ?

Domnul Madeleine se întoarse spre cei de faţă..

— Aveţi un cric ?

— S-au dus să caute, răspunse un ţăran.

— În cîtă vreme îl vom avea ?

— S-au dus în apropiere, la Flachot, unde e un potcovar ; dar n-are a face, tot o să treacă vreun sfert de ceas.

În ajun plouase, pământul era moale, căruța se înfunda din ce în ce mai adânc și apăsa, tot mai tare pe pieptul bătrînului căruțaș. Era vădit că în mai puțin de cinci minute aveau să i se frîngă coastele.

— E cu neputință să așteptăm un sfert de ceas, spuse Madeleine țăranilor care-l priveau.

— N-avem încotro.

— Dar n-are să mai fie de nici un folos. Nu vedeți cum se înfundă căruța ?

— Păi ce să-i faci ?

— Ascultați, spuse Madeleine, mai e loc destul sub căruța ca să se bage cineva dedesubt și s-o ridice cu spinarea. O clipă numai, și-l scoatem pe bietul om afară. Cine are spinare și inimă ? Primește de la mine cinci galbeni !

Nimeni din jur nu se clinti.

— Zece galbeni, spuse Madeleine.

Cei de față lăsară ochii în jos. Unul dintre ei murmură :

— Trebuie să fii al naibii de tare. De ! s-ar putea să te strivească.

— Haideți ! spuse iar Madeleine. Douăzeci de galbeni.

Acceași tăcere.

— Nu că le lipsește bunăvoința, dar... spuse o voce.

Domnul Madeleine se întoarse și-l recunoscă pe Javert. Nu-l văzuse venind. Javert urmă :

— ...puterea. Trebuie să fii un om nemaipomenit ca să ridici în spinare o căruța ca asta. Apoi, privind-l țintă pe domnul Madeleine, urmă, apăsînd pe fiecare cuvînt : Domnule Madeleine, **n-am** cunos-

cut decît un singur om în stare să facă ceea ce le ceri dumneata acum.

Madeleine tresări.

Javert adăugă cu un aer nepăsător, dar fără să-l slăbească din ochi pe Madeleine :

— Era un ocnaș.

— Ah ! făcu Madeleine.

— Din ocna de la Toulon.

Madeleine păli.

Între timp, căruța continua să se înfunde cu încetul. Moș Fauchelevent gemea și urla :

— Mă înăbuș ! Îmi frînge coastele ! Un cric ! Ceva ! Ah !

Madeleine se uită împrejurul lui.

— Va să zică nimeni nu vrea să cîștige douăzeci de galbeni și să-i scape viața acestui bătrîn ?

Nici unul din cei de față nu se mișcă. Javert spuse din nou :

— N-am cunoscut decît un singur om care să poată înlocui un cric. Era ocnașul acela.

— Ah, mă strivește ! strigă bătrînul.

Madeleine ridică ochii și întîlni privirea de șoim a lui Javert, ațintită mereu asupra-i, se uită la țărani neliniștiți și zîmbi cu tristețe. Apoi, fără să spună o vorbă, îngenunche și, mai-nainte ca mulțimea să aibă vreme să scoată un strigăt, intră sub căruța.

Trecu o clipă groaznică de așteptare și tăcere.

Lumea îl văzu pe Madeleine aproape culcat pe burtă sub greutatea îngrozitoare, încercînd în două rînduri zadarnic să-și apropie coatele de genunchi.

— Moș Madeleine, ieși de-acolo ! îi strigară oamenii.

Pînă și bătrînul Fauchelevent îi spuse :

— Domnule Madeleine, du-te ! Trebuie să mor și gata ! Lasă-mă ! Are să te strivească și pe dumneata !

Madeleine nu răspunse nimic. Cei de față găfiau. Roțile se înfundaseră mai mult și acum era aproape cu neputință ca Madeleine să mai iasă de sub căruță.

Deodată, însă, lumea văzu uriașa masă clatinându-se : căruța se ridică încetul cu încetul și roțile ieșiră pe jumătate din făgașele pe care le săpaseră. Se auzi un glas înăbușit care striga : „Grăbiți-vă ! Ajutați !” Era Madeleine, care făcuse o ultimă sfortare.

Se repezică. Devotamentul unui-a dăduse putere și curaj tuturor. Căruța fu ridicată de douăzeci de brațe. Bătrînul Fauchelevent era salvat.

Madeleine se ridică. Era foarte palid, cu toate că-i curgea nădușeala pe față. Hainele i se rupseseră și erau pline de noroi. Toată lumea plîngea. Bătrînul îi îmbrățișă genunchii și-i spuse : „Dumnezeu meu !” Pe fața lui Madeleine se citea nu știu ce suferință fericită și cerească. Se uita cu ochi liniștiți la Javert, care-l privea fără încetare.

VII

FAUCHELEVENT AJUNGE GRĂDINAR LA PARIS

Fauchelevent își scrîntise genunchiul în timpul accidentului. Moș Madeleine îl trimise într-una din infirmeriile pe care le organizase pentru lucrători în clădirea fabricii și unde slujeau două surori de caritate. A doua zi dimineata, bătrînul găsi pe măsuta de noapte o hîrtie de o mie de franci, cu un bilet scris de mîna lui Moș Madeleine : „Îți cumpăr căruța și calul”. Căruța era sfărîmată și calul mort. Fauchelevent se vindecă, dar genunchiul îi rămase țeapăn. Datorită recomandațiilor date de surori și de preot,

domnul Madeleine îi găsi moșului un loc de grădinar într-o mănăstire de maici din cartierul Saint-Antoine, la Paris.

Asta se petrecuse cu puțin timp înainte ca domnul Madaleine să fie numit primar. Când Javert îl văzu pentru prima oară gătit cu eșarfa care-i dădea autoritate asupra orașului, fu cuprins de tremurul acela pe care l-ar avea un dulău când ar mirosi că sub hainele stăpînului se ascunde un lup. Începînd din acea clipă, îl ocoli cît putu. Când nevoile serviciului i-o cereau neapărat, și nu putea face altfel decît să dea ochii cu primarul, îi vorbea cu cel mai adînc respect.

Prosperitatea pe care Montreuil-sur-mer i-o datora lui moș Madeleine avea, pe lîngă semnele vizibile arătate, un alt simptom care, dacă nu era vizibil, era în schimb tot atît de semnificativ. Lucrul acesta nu putea înșela niciodată. Când populația suferă, cînd nu e de lucru, cînd nu mai e negoț, contribuabilul se opune impozitului fiindcă e în mizerie, lasă să treacă termenele, iar statul pierde bani mulți cu cheltuielile de constrîngeri și încasări. Când e de lucru în plin, cînd țara e fericită și bogată, impozitele se plătesc cu ușurință și nu pricinuesc statului cheltuieli. Se poate spune că mizeria și bogăția publică au în cheltuielile de strîngere a impozitelor un termometru care nu dă greș. În șapte ani, cheltuielile de strîngere a impozitelor se redusese cu trei pături în plasa Montreuil-sur-mer, ceea ce făcea ca aceasta să fie citată printre toate celelalte de către domnul de Villèle, ministrul de finanțe de atunci.

Așa stăteau lucrurile în ținut la întoarcerea Fantinei. Nimeni nu-și mai aducea aminte de ea. Din fericire, poarta fabricii domnului Madeleine era ca un chip de prieten. Fantine ceru de lucru și fu pri-

mită în atelierul femeilor. Pentru Fantine meseria era nouă, ea nu era prea îndemânică, așa că nu câștiga cine știe cât pe zi, dar, în sfârșit, îi ajungea și atât. Problema era rezolvată : își câștiga pîinea.

VIII

DOAMNA VICTURNIEN CHELTUIEȘTE TREIZECI ȘI CINCI DE FRANCI PENTRU MORALA

Cînd Fantine văzu că câștigă, avu o clipă de bucurie. Să trăiești cinstit din munca ta, ce har al cerului ! Începu să aibă iar poftă de muncă. Își cumpără o oglindă, se bucură să-și privească în ea tinerețea, părul și dinții frumoși, uită de multe lucruri și nu se mai gîndi decît la Cosette a ei și la viitorul care se întrezărea. Fu aproape fericită. Își închirie o cămăruță și o mobilă pe datorie, urmînd s-o plătească din munca ei ; era o rămășiță din obiceiurile ei de dezordine.

Neputînd spune că e măritată, se ferise să vorbească, așa cum am mai văzut, despre fetița ei.

La început, îi plătea la timp pe cei doi Thénardier. Fiindcă nu știa decît să se iscălească, era silită să le scrie printr-un scriitor public.

Scria adesea. Lucrul acesta fu băgat de seamă. În atelierul femeilor începu să se șoptească că Fantine „scrie scrisori“ și că-și „dă aere“.

Nimic nu stîrnește mai mult curiozitatea oamenilor decît treburile care nu-i privesc. De ce domnul ăsta nu vine decît pe-nserate ? De ce domnul cutare nu-și atîrnă cheia în cui, joia ? De ce o co-tește totdeauna pe străzi dosnice ? De ce doamna asta coboară întotdeauna din birjă înainte de a ajunge acasă ? De ce trimite să i se cumpere hîrtie de scri-

sori cînd are destulă în sertar ? etc., etc. Sînt ființe care pentru a afla cheia acestor taine, te altfel cu totul indiferente pentru ele, cheltuiesc mai mulți bani, risipesc mai mult timp, își dau mai multă osteneală decît ar fi nevoie pentru zece fapte bune ; și asta, fără folos, de plăcere, fără să le fie altcum răsplătită curiozitatea decît tot prin curiozitate. Vor urmări pe cineva zile întregi, vor sta ceasuri întregi pe la colțuri de stradă, pe sub ganguri, noaptea, pe frig și pe ploaie, vor mitui comisionarii, vor da de băut vizitiilor și slugilor, vor cumpăra o cameristă, îl vor cîștiga pe portar. De ce ? Fără rost. Dintr-o curată încapăținare de-a vedea, de-a ști și de-a se strecura. Din mîncărime de limbă. Și adeseori, după ce tainele sînt cunoscute, misterele publicate, enigmatice aduse la lumina zilei, încep catastrofe, dueluri, falimente, familii ruinate, existențe sfărîmate, spre marea bucurie a celor care au „descoperit totul“, fără nici un interes, numai și numai din instinct. Trist lucru !

Unii oameni sînt răi numai din nevoia de-a vorbi. Conversația lor, conversație de salon, flecăreală de anticameră, e ca vetrele care mistuie lemnele cu repeziciune ; le trebuie mult combustibil, și combustibilul lor e aproapele.

Fantine fu deci luată la ochi.

De altfel, destule o invidiau pentru părul ei blond și dinții albi.

Băgară de seamă că în atelier se trăgea cîteodată deoparte și-și ștergea o lacrimă. În clipele acelea se gîndea la fetița ei ; poate și la bărbatul pe care-l iubise.

E dureros să te rupi de legăturile întunecate ale trecutului.

Băgară de seamă că scria cel puțin de două ori pe lună, mereu la aceeași adresă, și că punea timbre pe scrisoare. Ajunseră să afle și adresa : *Domniei*

sale domnului Thénardier, hangiu, la Montfermeil. Îl iscodiră la cârciumă pe scriitorul public, un moșuleț care nu-și putea umple burta cu vin roșu pînă ce nu-și golea buzunarul de taine. Pe scurt, se află că Fantine avea un copil. „Sigur că era una d-alea !” Se găsi chiar o bătrînă care se duse la Montfermeil, vorbi cu cei doi Thénardier și le spuse la întoarcere : „Am cheltuit treizeci și cinci de franci, dar mi-am luat o piatră de pe inimă. Am văzut copilul !”

Cumătra care făcuse lucrul acesta era o spaimă, anume doamna Victurnien, straja și portăreasa virtuții tuturor. Doamna Victurnien avea cincizeci și șase de ani și-și căptușea masca urîteniei cu cea a bătrîneții. Avea glasul behăit și mintea jucăușă. Bătrîna aceasta fusese și ea tînără o dată, lucru uimitor. În tinerețea ei, în plin 1793, se măritase cu un călugăr fugit din mînăstire, care purta bonetă roșie și trecuse de la bernardini la iacobini¹. Era uscată, aspră, seacă, ursuză, spinoasă, aproape veninoasă ; dar nu-l putea uita pe călugărul care o lăsase văduvă, după ce-o domesticise și o pusese cu botul pe labe. Era o urzică în care ghiceai și o rasă călugărească mototolită. În timpul restaurației se făcu atît de cucernică, încît popii îi iertară povestea cu călugărul. Avea o mică proprietate pe care o lăsa prin testament și, cu mult tîmbălău, unei comunități religioase. Era foarte bine văzută de episcopatul din Arras. Așadar, doamna Victurnien se duse la Montfermeil și se întoarse spunînd : „Am văzut copilul !”

¹ Tagme călugărești catolice : jocul de cuvinte constă în sensul nou pe care îl căpătase termenul „iacobin” după revoluția burgheză din Franța : nu mai însemna călugăr dominican, ci membru al clubului iacobinilor, revoluționari intransigenți, numiți astfel fiindcă sediul lor principal era instalat la Paris într-o fost mînăstire a iacobinilor.

Toate astea luaseră timp. Fantine era la fabrică de mai bine de un an, cînd, într-o dimineață, supra-veghețoarea atelierului îi înmîină din partea domnului primar cincizeci de franci, spunîndu-i că nu mai face parte din atelier și sfătuind-o, din partea domnului primar, să părăsească ținutul.

Era tocmai în luna în care cei doi Thénardier, după ce ceruseră doisprezece franci în loc de șase, începuseră să pretindă cincisprezece.

Fantine era nenorocită. Nu putea pleca din ținut pentru că datora la chirie și la mobile. Nu putea să le achite cu cincizeci de franci. Bolborosi cîteva cuvinte rugătoare. Supraveghețoarea îi spuse că ar trebui să plece imediat din atelier. Fantine nu era, de altfel, decît o lucrătoare mediocră. Împovărată de rușine mai mult decît de disperare, părăsi atelierul și se întoarse în odaia ei. Așadar, greșeala îi era cunoscută de toată lumea.

Nu se mai simți în stare să scoată o vorbă. Unii o sfătuiră să se ducă la primar; nu îndrăzni. Domnul primar îi dădea cincizeci de franci pentru că era bun și o gonea pentru că era drept. Se supuse acestei sentințe.

IX

SUCCESUL DOAMNEI VICTURNIEN

Văduva călugărului a fost, așadar, bună la ceva.

De altfel, domnul Madeleine nu știa nimic despre toate astea. Viața e plină de astfel de încurcături. Domnul Madeleine avea obiceiul să nu intre aproape niciodată în atelierul femeilor. Pusese în fruntea acestui atelier o fată bătrînă, pe care i-o recomandasese preotul, și avea toată încrederea în acea su-

praveghetoare, persoană respectabilă, hotărâtă, dreaptă, cinstită, pătrunsă de caritatea care constă în a da, dar lipsită de caritatea care constă în înțelegere și iertare. Domnul Madeleine îi încredințase ei totul. Oamenii cei mai buni sînt adeseori siliți să-și exercite autoritatea prin alții. În virtutea acestui drept, și cu convingerea că face bine ce face, supraveghetoarea instruisese procesul, judecase, osîndise și o executase pe Fantine.

Cît despre cei cincizeci de franci, îi dăduse dintr-o sumă pe care domnul Madeleine i-o încredințase pentru milostiviri și ajutoare lucrătoarelor și de care nu da socoteală.

Fantine vru să se angajeze servitoare în partea locului; merse dintr-o casă într-alta. N-o primi nimeni. Nu putea părăsi orașul. Negustorul de vechituri de la care-și cumpărase mobilele — și ce mai mobile! — spusese: „Dacă pleci, pun să te aresteze ca pe-o hoasă!“ Proprietarul căruia îi datora chiria îi spusese: „Ești tînără și drăguță, așa că poți să plătești!“ Ea împărți cei cincizeci de franci între proprietar și negustorul de vechituri, dădu înapoi trei sferturi din mobile, nu-și păstră decît strictul necesar și se văzu fără lucru, fără mijloace de trai, nemaivînd decît un pat și datorînd încă vreo sută de franci.

Se apucă să coasă cămăși grosolane pentru soldații din garnizoană, cîștigînd astfel șaiszeci de centime pe zi. Fata o costa cincizeci. De atunci începu să-i plătească neregulat lui Thénardier.

O femeie bătrînă, care-i aprindea lumînarea seara, cînd se întorcea acasă, o învătă arta de-a trăi în mizerie. Acolo unde se sfîrșește traiul din puțin, începe traiul din nimic. Aceste feluri de a trăi sînt ca două odăi: cea dintîi e întunecoasă, iar cea de-a doua e plină de beznă.

Fantine învăță cum te poți lipsi cu totul de foc iarna, cum să renunți la păsărica ce mănîncă mei de un ban la două zile, cum să-ți faci din fustă cuvertură și din cuvertură fustă, cum să-ți economisești lumînarea, luînd masa la lumina ferestrei de peste drum. Nu știm tot ce pot să scoată dintr-un gologan unele ființe slabe, care au îmbătrînit în lipsuri și în cinste. Asta ajunge să fie un talent. Fantine izbuti să dobîndească acest sublim talent și-și recîștigă puțin curajul.

Vorbea pe-atunci cu o vecină :

— Ei ! Cred că dormind cinci ceasuri pe zi și cîștind tot restul timpului, voi izbuti să cîștig o fărîmă de pîine. Și apoi, cînd ești necăjit, mănînci mai puțin. Ei, bine ! Am să mă hrănesc și eu cu suferințe și neliniști, cu nițică pîine și cu necazuri.

În deznădejdea asta, simțea o ciudată fericire cînd se gîndea că are o fetiță. Se gîndea s-o aducă. Cum ? S-o facă să împartă mizeria cu ea ? Și-apoi, era datoare lui Thénardier. Cum să se achite ? Și drumul ! Cum să și-l plătească ?

Bătrîna care-i dăduse ceea ce am putea numi lecții de sărăcie era o femeie cuvioasă, pe care o chema Marguerite, cucernică, în înțelesul bun al cuvîntului, săracă și miloasă, nu numai cu săracii, ci chiar cu bogații, știind carte cît îi trebuia ca să se iscălească „Marguerite” și crezînd în Dumnezeu, ceea ce e o știință.

Se găsesc multe virtuți de felul acesta aici pe pămînt : într-o zi ele vor fi în ceruri. Viața asta are un mîine.

La început, Fantinei îi era atît de rușine, încît nu îndrăzneă să iasă din casă.

Pe stradă ghicea că oamenii se întorc după ea și că o arată cu degetul ; toți se uitau la ea și nimeni nu-i dădea bună ziua ; disprețul acru și rece al tre-

cătorilor o pătrundea în carne și în suflet ca un vînt rece.

În orașele mici, o astfel de nenorocită pare goală sub batjocura și curiozitatea tuturor. La Paris, cel puțin, nu te știe nimeni, și faptul de-a fi necunoscut e un veșmînt. Ah, cum ar fi vrut să plece la Paris ! Cu neputință.

Fu nevoită să se obișnuiască cu disprețul celorlalți, așa cum se obișnuise cu sărăcia. Încetul cu încetul, luă o hotărîre. După vreo două-trei luni, lăsă rușinea deoparte și începu iar să iasă, ca și cum nu s-ar fi întîmplat nimic. „Nu-mi pasă !“ spuse ea. Se ducea încoace și încolo, cu capul sus, cu un zîmbet amar, și simțea cum devine obraznică.

Doamna Victornien o vedea uneori trecînd pe sub fereastra ei, observa deznădejdea „nepricopsitei ăsteia“, pe care o pusese „la locul ei“, și se felicita. Fericirea celor răi e neagră.

Munca prea multă o obosea pe Fantine și tusea uscată, pe care o avea mai de mult, spori. Îi spunea uneori vecinei Marguerite : „Uite cum îmi ard mîinile !“

Cu toate astea, dimineața, cînd își pieptăna cu un pieptene rupt frumosul ei păr, care se revărsa ca o mătase netoarsă, avea cîteva clipe de cochetărie fericită.

X

URMĂRILE SUCCESULUI

Fusese concediată pe la sfîrșitul iernii ; trecu vara și iarna se întoarse. Cînd zilele sînt scurte e mai puțin de lucru. Iarna, nici căldură, nici lumină, nici amiază, seara se îngînă cu dimineața, negură, amurg, fereastra

e cenușie, nu poți să vezi limpede. Cerul e o feres-truică. Ziua întreagă e o pivniță. Soarele pare un sărac. Însălmîntător anotimp ! Iarna preschimbă în piatră apa cerului și inima omului. Creditorii o hărțuiau.

Fantine cîștiga prea puțin. Datoriile îi crescuseră. Soții Thénardier, prost plătiți, îi trimiteau mereu scrisori al căror cuprins o îndurera și a căror plată poștală o ruina. Îi scriseră într-o zi că mica Cosette era dezbrăcată în frig, că avea nevoie de o fustă de lînă și că maică-sa trebuia să-i trimită cel puțin zece franci pentru asta. Primi scrisoarea și o mototoli în mîini toată ziua. Seara se duse la frizerul din colț și-și desfăcu părul, care-i căzu, auriu și minunat, pînă la șolduri.

- Frumos păr ! rosti frizerul.
- Cît mi-ai da pe el ? întrebă ea.
- Zece franci.
- Taie-l !

Cumpără o fustă de flanelă și le-o trimise soților Thénardier. Fusta asta îi înfurie pe cei doi Thénardier. Voiau bani. I-o dădură Époninei. Biata Cosette tremură mai departe.

„Copilului n-are să-i mai fie frig, își spuse Fantine. Am îmbrăcat-o cu părul meu.“ Purta scufii rotunde care-i acopereau capul tuns și cu care mai era încă drăguță.

Inima Fantinei începu să fie scormonită de sentimente întunecate. Cînd văzu că nu se mai putea pieptăna, începu să urască totul în jurul ei. Ca toți ceilalți, îl venerase și ea multă vreme pe moș Madeleine ; cu toate astea, fiindcă i se tot spusese că el o gonise, că el era pricina nenorocirii ei, ajunse să-l urască. De cîte ori trecea prin fața fabricii, la orele cînd lucrătorii stau înaintea porții, cînta și se prefăcea că rîde.

O lucrătoare bătrână, care o văzu o dată cîntînd și rîzînd așa, spuse : „Uite una care o s-o sfîrșească prost !“

Își luă un ibovnic, primul care-i ieși în drum, un bărbat pe care nu-l iubea, așa ca să înfrunte lumea, dar în inima ei era furioasă. Omul era un netrebnic, un fel de muzicant cerșetor, un puturos, care o bătea și care o părăsi așa cum îl luase și ea, cu scîrbă.

Își adora copilul.

Cu cît se scufunda mai adînc, cu cît totul se întuneca în jurul ei, cu atît îngerașul acela blînd îi strălucea mai mult în fundul sufletului.

— Cînd voi fi bogată, spunea ea, o voi avea pe Cosette cu mine.

Și rîdea. Tusea nu-i da pace și avea sudori reci pe șira spinării.

Primi într-o zi o scrisoare de la Thénardier, ticluită astfel : „*Cosette e bolnavă de o boală care umblă prin partea locului. I se zice febră militară. E nevoie de doctorii scumpe : treaba asta ne sărăcește, nu le mai putem plăti. Dacă nu ne trimiți patruzeci de franci pînă într-o săptămînă, fetița are să moară.*“

Începu să rîdă cu hohote și-i spuse bătrînei ei vecine :

— Ah, știi că au haz ! Patruzeci de franci ! Numai atît ! Asta face doi napoleoni ! De unde vor ei să-i scot ? Ce dobitoci sînt țărani ăștia !

Totuși urcă treptele pînă la o fereastră din pod și citi din nou scrisoarea.

Apoi coborî și ieși în stradă, alergînd, sărînd și rîzînd într-una.

Cineva care o întîlni o întrebă :

— Ce ai de ești atît de veselă ?

— Țărani mi-au scris o dobitocie, răspunse ea. Îmi cer patruzeci de franci. Țărani, ce vrei ?

Văzu, pe cînd trecea prin piață, o mulțime de lume adunată în jurul unei trăsură de formă neobișnuită, pe platforma căreia stătea în picioare un om îmbrăcat în roșu, care vorbea tare. Era un șarlatan de dentist ambulant, care oferea publicului danturi întregi, pastă de dinți, prafuri și leacuri. Fantine se vîrî printre ceilalți și începu să rîdă ca toată lumea de această cuvîntare rostită cînd în grai popular, pentru derbedei, cînd în grai schimonosit, pentru oameni cumsecade. Dentistul îi strigă deodată fetei aceleia frumoase care rîdea :

— Tu, fata de colo care rîzi, știi că ai dinți frumoși ? Dacă-mi vinzi lopețile, îți dau cîte un napoleon de fiecare.

— Ce înseamnă asta, lopețile ? întrebă Fantine.

— Lopețile, o lămuri profesorul dentist, înseamnă dinții din față : cei doi de sus.

— Vai, ce grozăvie ! strigă Fantine.

— Doi napoleoni ! murmură o babă știrbă, care era și ea acolo. Asta zic și eu că are noroc !

Fantine o luă la fugă și-și astupă urechile, ca să nu mai audă glasul răgușit al omului care striga :

— Mai gîndește-te, frumoaso ! Doi napoleoni pot să-ți prindă bine. Dacă-ți dă inima brînci, vino diseară la hanul *Puntea de argint*, unde ai să mă găsești.

Fantine se întoarse acasă. Era minioasă și povesti întîmplarea bunei ei vecine Marguerite.

— Ce spui ? Nu era un netrebnic ? Cum de li se îngăduie unor astfel de oameni să treacă pe aici ? Să-mi smulgă dinții din față ? Dar aș fi îngrozitoare. Părul mai crește el, dar dinții ! Ce monstru ! Mai bine m-aș arunca de la etajul al cincilea în stradă ! Mi-a spus că va fi diseară la *Puntea de argint*.

- Și cât a spus că dă pe ei ? întrebă Marguerite.
- Doi napoleoni.
- Adică patruzeci de franci.
- Da, zise Fantine, patruzeci de franci.

Rămase pe gânduri și începu să lucreze. După un sfert de ceas își lăsă cusătura și se sui pe trepte, să mai citească o dată scrisoarea lui Thénardier.

Întorcându-se, o întrebă pe Marguerite, care lucra lângă ea :

- Tu știi ce-i febra militară ?
- Da, răspunse fata bătrână. E o boală.
- Are nevoie de doctorii multe ?
- Ah, ce doctorii grozave !
- Cum îți vine boala asta ?
- E o boală care îți vine așa, deodată.
- Și-i lovește și pe copii ?
- Mai ales pe copii.
- Și se poate muri dintr-însa ?
- Și încă cum ! răspunse Marguerite.

Fantine se mai duse o dată pe scară să citească scrisoarea.

Seara ieși și fu văzută îndreptându-se spre strada Paris, pe unde sînt hanurile.

A doua zi dimineța, cînd Marguerite intră în odaia Fantinei, mai înainte de răsăritul soarelui, pentru că lucrau întotdeauna împreună și, în felul acesta, nu ardeau decît o singură lumînare, o găsi pe Fantine pe pat, în capul oaselor, palidă, înghețată. Nu se culcase de loc. Scufia îi căzuse pe genunchi, lumînarea arsese toată noaptea și era pe sfîrșite.

Marguerite se opri în prag înmărmurită de risipa asta cumplită și strigă :

— Dumnezeuule ! A ars toată lumînarea ! S-a în-tîmplat ceva ?

Se uită apoi la Fantine, care-și întoarse capul tuns spre ea.

Din ajun îmbătrânise cu zece ani.

— Isuse ! rosti Marguerite. Ce ai, Fantine ?

— N-am nimic, răspunse Fantine. Dimpotrivă. N-are să-mi mai moară copilul de acea boală îngrozitoare, neîngrijit. Sînt mulțumită.

Pe cînd vorbea îi arătă fetei bătrîne doi napoleoni care străluceau pe masă.

— Ah, Isuse, Dumnezeu ! spuse Marguerite. Dar asta e o avere. De unde ai galbenii ăștia ?

— I-am cîștigat, răspunse Fantine.

Spunînd acestea, zîmbi. Lumînarea îi lumina fața. Era un zîmbet însîngerat. O salivă roșcată îi mînjea colțul buzelor, iar în gură avea o gaură neagră. Amîndoi dinții îi fuseseră smulși.

Trimise patruzeci de franci la Montfermeil.

De altfel, nu fusese decît o șiretenie a celor doi Thénardier, ca să facă rost de bani. Cosette nu era bolnavă.

Fantine își azvîrli oglinda pe fereastră. De multă vreme își lăsase chilia de la al doilea cat și se mutase sub acoperiș, într-o mansardă închisă cu un lacăt ; era o chițimie dintre acelea al căror tavan se unește cu dușumeaua și te izbește în cap de zeci de ori pe zi. Omul sărac nu se poate duce pînă la fundul odăii, cum nu se poate duce pînă la fundul destinului lui, decît îndoindu-și spinarea din ce în ce mai mult. Nu mai avea pat. Îi rămăsese o zdreanță pe care o numea cuvertură, o saltea pe jos, și un scaun defundat. Avusese o răsură care se uscaseră, uitată într-un colț. Într-alt colț era o oală de pămînt pentru apă. Apa îngheța în timpul iernii și multă vreme urmele ei rămîneau însemnate, la niveluri diferite, cu cercuri de gheață. Își pierduse rușinea și totodată cochetă-

ria. Un ultim semn. Ieșea cu bonete murdare. Fie din lipsă de timp, fie din nepăsare, nu-și mai cîrpea rufe. Pe măsură ce i se rupeau ciorapii la călcîie, și-i trăgea în pantofi. Asta se vedea bine după crețurile pe care le făceau. Își peticea corsetul, vechi și uzat, cu bucăți de stambă, care se rupeau la fiecare mișcare. Oamenii cărora le datora bani îi făceau scandaluri și nu-i dădeau pace. Îi găsea în stradă și apoi din nou, pe scară. Își petrecea nopțile plîngînd și frămîntîndu-se. Ochii îi străluceau din cale-afară și simțea o durere în umăr, către partea de sus a omoplatului stîng. Tușea mult. Îl ura din răsuputeri pe moș Madeleine, dar nu se plîngea. Cosea șaptesprezece ceasuri pe zi, dar din pricina unui antreprenor al muncii din închisori, care punea femeile osîndite să lucreze sub cost, prețurile scăzură dintr-o dată, ceea ce reduse ziua lucrătoarelor libere la patruzeci și cinci de centime. Șaptesprezece ceasuri de muncă și patruzeci și cinci de centime pe zi !

Creditorii Fantinei erau mai nemiloși decît oricînd. Negustorul de vechituri, care-și luase înapoi aproape toate mobilele, îi spunea într-una : „Cînd îmi dai banii, pungășoaco ?” Ce voiau de la ea, Dumnezeuule ! Se simțea hărțuită și în ea se năștea fiara sălbatică. Cam în același timp, Thénardier îi scrisese că așteptase, fără îndoială, cu prea multă bunăvoință și că-i trebuie de îndată o sută de franci, fără de care micuța Cosette, cu toate că era convalescentă, avea să fie dată pe ușa afară, în frig, pe drumuri, că va ajunge ce va putea să ajungă și că n-avea decît să crape dacă poftea. „O sută de franci ! se gîndi Fantine. Dar unde se puteau cîștiga cinci franci pe zi ?”

— Haide ! spuse ea. Să vindem și ce-a mai rămas ! Nenorocita se făcu prostituată.

Ce înseamnă povestea asta a Fantinei? Societatea își cumpără o sclavă!

De la cine? De la mizerie. De la foame, de la frig, de la singurătate, de la părăsire, de la sărăcie. Dureros tîrg! Un suflet pentru o bucată de pîine. Mizeria oferă, societatea primește.

Civilizația noastră e călăuzită de sfînta lege a lui Hristos, dar nu e încă pătrunsă de ea. Se zice că în civilizația europeană sclavia a fost desființată. E o greșală. Ea există mereu, dar nu apasă decît asupra femeii și se numește prostituție.

Apasă asupra femeii, adică asupra gingășiei, slăbiciunii, frumuseții, maternității. Și asta nu e una dintre cele mai mici rușini ale omului!

În punctul în care am ajuns cu această dureroasă dramă, Fantine nu mai e nimic din ce a fost altădată. E de marmură, pentru că a ajuns noroi. Celui care pune mîna pe ea îi e frig. Trece, te rabdă, nu-i pasă cine ești; e dezonorată și severă. Viața și ordinea socială i-au spus ultimul cuvînt. I s-a întîmplat tot ce putea să i se mai întîmple. A simțit, a îndurat, a suferit, a pierdut și a plîns totul. E resemnată și resemnarea ei seamănă cu nepăsarea, așa cum moartea seamănă cu somnul. Nu se mai ferește de nimic, nu se mai teme de nimic. Abată-se asupra ei toți norii și treacă peste ea tot oceanul! Ce-i mai pasă! E ca un burete îmbibat.

E o greșală să-ți închipui că ai secat soarta și că ești la capătul celor ce pot să ți se întîmple. Totuși, ea așa credea.

¹ Hristos ne-a mîntuit (lat.).

Vai ! Ce înseamnă destinele astea năpustite unele peste altele ? Unde se duc ? De ce sînt astfel ?

Cel care știe asta, vede tot întunericul.

E singur. Se numește Dumnezeu.

XII

TRINDAVIA DOMNULUI BAMATABOIS

Ca în toate orașele mici, există și la Montreuil-sur-mer o categorie de băieți tineri, care risipesc un venit de o mie cinci sute de livre în provincie, așa cum semenii lor de la Paris mănîncă două sute de mii de franci pe an. Toți aceștia fac parte dintr-o mare specie neutră ; neputincioși, paraziți, buni de nimic, care au ceva pămînt, nițică prostie, un pic de duh, care ar fi bădărani într-un salon și se socotesc boieri la crîsmă și care spun : „livezile mele, pădurile mele, țărani mei“ ; fluieră actrițele ca să arate că sînt oameni de gust, caută gîlceavă ofițerilor din garnizoană ca să se arate războinici, vînează, fumează, cascadează, beau, miros a tutun, joacă biliard, se uită după călătorii care coboară din diligență, trăiesc la cafea, cînează la han, au un cîine care mănîncă oase sub masă și o țitoare care pune mîncarea pe masă. Se calicesc pentru o para, exagerează moda, admiră tragedia, disprețuiesc femeile, bat caldarîmul, copiază Londra prin Paris și Parisul prin Pont-à-Mousson¹, se îndobitocesc cu vîrsta, nu muncesc, nu sînt buni de nimic și nici prea dăunători nu sînt.

Dacă domnul Felix Tholomyès ar fi rămas în provincie și n-ar fi văzut niciodată Parisul, ar fi fost unul dintre aceștia.

¹ Orașel din Lorena, luat aici ca simbol al micilor centre provinciale.

Dacă ar fi ceva mai bogați s-ar spune că sînt filizoni ; dacă ar fi mai săraci, s-ar spune că sînt pierde-vară. Pe scurt, sînt oameni care nu fac nimic. Printre ei există unii plicticoși, alții plictisiți, alții visători și cîțiva mucaliți.

Pe-atunci, un „elegant“ era alcătuit dintr-un guler mare, dintr-o cravată, dintr-un ceas cu brelocuri¹, din trei veste puse una peste alta și de diferite culori ; cea albastră și cea roșie, pe dinăuntru ; dintr-un surtuc măsliniu, strîns pe talie, cu coadă de morun, cu două rînduri de nasturi de argint înghesuiți unii într-alții pînă pe umăr, și din pantaloni tot de culoare măslinie, dar mai deschisă, împodobiți cu cusătură cu un număr de cute, nehotărît, dar întotdeauna fără soț și variind de la una la unsprezece, limită care nu era depășită niciodată. Adăugați și niște ghetepantofi cu potcoave mici la tocuri, un jöben cu marginile înguste, părul zbîrlit, un baston cît toate zilele și o conversație înnobilită de calambururile lui Portier². Pe deasupra : pîteni și mustăți. Pe vremea aceea mustățile însemnau burghezie și pîtenii însemnau pieton.

Elegantul provincial purta pîteni mai lungi și mustăți mai sălbaticе.

Era vremea în care republicile din America de Sud se luptau cu regele Spaniei ; pe cînd Bolivar³ se lupta cu Morillo⁴. Pălăriile cu boruri înguste erau

¹ Figurine din metal sau os care se atîrnau de lanțul ceasornicelor.

² Fost revoluționar, profesor la Facultatea de drept din Paris sub imperiu, care la cursuri compensa știința sa mediocră cu glume și anecdote.

³ Conducătorul luptei de eliberare a Americii de Sud de sub jugul colonialist spaniol (1783--1830).

⁴ General spaniol trimis să lupte împotriva răsculaților din America de Sud.

regaliste și se cheamau *morillo*, iar liberalii purtau pălării cu boruri late, care se numeau *bolivare*.

La vreo opt sau zece luni după cele povestite în paginile de mai sus, în primele zile ale lui ianuarie 1823, într-o seară în care ninsese, unul dintre acești eleganți, unul din acești pierde-vară, un „conformist” pentru că purta un *morillo*, îmbrăcat călduros cu unul dintre acele paltoane care întregeau în anotimpurile reci costumele la modă, se distra să sîcîie o femeie care da tîrcoale prin fața ferestrei unei cafenele cu ofițeri, îmbrăcată în rochie de bal, foarte decoltată și cu flori pe cap. Elegantul acesta fuma, firește, pentru că era la modă.

De cîte ori femeia trecea prin fața lui, îi arunca, o dată cu o gură de fum din trabuc, cîte o necuviință pe care o socotea spirituală și veselă, ca : „Ce urîtă ești ! Mai bine te-ai ascunde ! Ești știrbă !” etc., etc. Pe domnul acesta îl chema Bamatabois. Femeia, împopoțonată și tristă, care se ducea și se întorcea prin zăpadă, nu-i răspundea, nici nu-l privea, și-și continua cu aceeași regularitate plimbarea, care din cinci în cinci minute o aducea din nou în fața batjocurilor, ca pe un soldat pedepsit care se întoarce mereu să-și primească vergile. Această nepăsare îl jigni pe omul acela fără de rost și, profitînd de o clipă în care femeia se întorsese, se luă după ea, tiptil, și, ținîndu-și rîsul, se aplecă, luă de pe caldarîm un pumn de zăpadă și i-l vîrî în spate, între umerii goi. Femeia dădu un răcnet, se întoarse, sări ca o panteră și se azvîrli asupra bărbatului, înfigîndu-i unghiile în obraz, cu cele mai groaznice cuvinte ce-ar putea ieși din gura unui rîndaș. Sudălmile acelea, scuipate cu un glas răgușit de băutură, ieșeau hîd dintr-o gură știrbă.

Era Fantine.

La zgomotul ce se iscă, ofițerii ieșiră grămadă din cafenea, trecătorii se adunară și se formă un cerc

larg de oameni care rîdeau, chicoteau și aplaudau în jurul unui vârtej făcut din două ființe, dintre care deosebeau cu greu bărbatul de femeie. Bărbatul se zbătea, pălăria îi căzuse pe jos, iar femeia îl izbea cu picioarele și cu pumnii, ciufulită, urlînd, fără dinți și fără păr, vînată de mînie, groaznică.

Deodată, un om înalt ieși din mulțime, o apucă pe femeie de rochia de mătase acoperită cu noroi și-i spuse :

— Urmează-mă !

Femeia ridică fruntea : vocea ei mînioasă se stinse dintr-o dată. Ochii îi erau sticloși, din vînată se făcuse palidă și tremura de spaimă. Îl recunoscuse pe Javert.

Filfizonul profitase de întîmplare ca s-o șteargă.

XIII

REZOLVAREA UNOR CHESTIUNI DE POLIȚIE MUNICIPALĂ

Javert îi dădu la o parte pe cei din față, trecu printre ei și porni întins spre biroul de poliție ce se afla dincolo de piață, tîrînd-o cu dînsul pe nefericita femeie. Ea se lăsă dusă fără nici o împotrivire.

Nici unul, nici altul, nu scotea o vorbă.

Mulțimea de gură-cască, făcînd mare haz, mergea în urma lor, întrecîndu-se în glume de prost gust. Neagra mizerie, prilej de obscenitate !

Ajungînd la biroul polițienesc — o încăpere scundă, încălzită de o sobă și păzită de un gardian, cu ușă prevăzută cu o fereastră zăbreliată, care da spre stradă — Javert intră împreună cu Fantine și închise ușa după el, spre marea dezamăgire a spectatorilor, care se înălțau în vîrfurile picioarelor și-și întindeau

gîtul să vadă ce se petrece înăuntru. Curiozitatea este un fel de lăcomie și a vedea însemnează a devora.

Îndată ce intră, Fantine, nemișcată și mută, căzu într-un colț al odăii, ghemuindu-se ca un cîine speriat.

Sergentul de serviciu puse o lumînare aprinsă pe masă. Javert se așează, scoase din buzunar o coală de hîrtie timbrată și începu să scrie.

Femeile acestea sînt totdeauna lăsate de legiurile noastre la bunul plac al poliției, care face cu ele ce vrea, le pedepsește cum îi vine la socoteală și dispune cum îi trăsnește prin cap de cele două bunuri amărîte pe care ele le numesc meseria și libertatea lor.

Javert sta nepăsător ; pe fața lui aspră nu se citea nici un fel de emoție. Cu toate astea, era serios și adînc preocupat. Trecea printr-una din acele clipe cînd își exercita fără control, dar cu toată grija unei conștiințe neînduplecate, temuta sa putere discreționară. Simțea acum că scăunelul de agent de poliție era un fotoliu prezidențial. Judeca. Judeca și condamna. Își aduna toate gîndurile ce se găseau în mintea lui, pentru a duce la bun sfîrșit marea sa misiune. Cu cît examina mai de aproape fapta acestei fete, cu atît se simțea mai revoltat. Nu încăpea îndoială că asistase la săvîrșirea unei crime. Văzuse acolo, în stradă, societatea, reprezentată, printr-un proprietar-alegător, batjocorită și atacată de o faptură scoasă din rîndurile oamenilor. O prostituată cutezase să atace un burghez. Și el, Javert, fusese de față.

Continua să scrie în tăcere. Cînd isprăvi, iscăli, îndoii hîrtia și, dînd-o gardianului, spuse :

— Ia trei oameni și du-o pe fata asta la răcoare !
Apoi, întorcîndu-se spre Fantine : Te-ai învîrtit de șase luni.

Nefericita tresări :

— Șase luni ! Șase luni de închisoare ! strigă ea. Șase luni cu șapte gologani pe zi ! Dar ce-o să se facă Cosette, fata mea... fata mea ? Mai sînt datoare peste o sută de franci soților Thénardier, domnule inspector. Știți dumneavoastră asta ?

Fantine se tîrî pe lespezile ude de noroiul cizmelor, fără să se ridice, împreunîndu-și mîinile, mergînd în genunchi.

— Domnule Javert, zise ea, fie-vă milă ! Credeți-mă că n-am nici o vină ! Dac-ați fi fost de față de la început, v-ați fi dat seama de asta. Vă jur că nu-s vinovată. Domnul acela, burghezul acela pe care nu-l cunosc, mi-a băgat zăpadă în spinare, sub rochie. Are cineva dreptul să ne vîre zăpadă în spinare cînd trecem pe drum liniștite, fără să ne legăm de nimeni ? Asta m-a scos din sărute. Vedeți și dumneavoastră că sînt puțin bolnavă. Și-apoi, îmi spunea mereu vorbe urîte : „Ești pocită !...” „Ești știrbă !...” Știu și eu că sînt știrbă. Eu nu făceam nimic. Îmî spuneam : e un domn care se distrează. Îmi vedeam de drum și nu-i spuneam nimic. La un moment dat, mi-a vîrît zăpada. Domnule Javert, domnule inspector, nu e nimeni pe-aici care să fi văzut și care să vă declare că tot ce spun este adevărat ? Poate-am greșit că m-am supărat. Știți bine că-n prima clipă nu te poți stăpîni: ești cam iute. Și pe urmă, spuneți și dumneavoastră : să ți se vîre așa, pe neașteptate, un bulgăre de zăpadă în spinare... Îmi pare rău că i-am stricat pălăria. De ce-a plecat ? I-aș fi cerut iertare. O ! Doamne ! ce mare lucru era dacă-i ceream iertare ?... Iertați-mă de rîndul ăsta, domnule Javert. Dumneavoastră nu știți că-n închisoare nu se cîștigă decît treizeci și cinci de centime ; nu-i vina stăpînirii, dar atît se cîștigă. Gîndiți-vă că am de dat o sută de franci, și dacă nu-i plătesc, au s-o arunce în stradă pe fetița mea. Doamne-Dumnezeule ! doar n-o pot ține cu mine aici. E-așa de

groaznic ce fac ! O ! Cosette a mea, îngerăşul meu, ce-o să se facă ea ? Puişorul meu drag !... Thénardierii sînt nişte hangii, nişte ţărani care nu ştiu multe. Lor le trebuie bani. Nu mă băgaţi la închi-soare ! E vorba şi de-o biată copilă pe care o azvîrliţi în stradă, la voia întîmplării, în plină iarnă ! Trebuie să vă fie milă, domnule Javert ! Dacă ar fi mai mare şi-ar putea cîştiga singură existenţa, dar aşa, la vîrsta ei, nu poate face nimic. Şi, zău... nu-s o femeie rea. Nu din lene şi din lăcomie am ajuns în halul ăsta. Am băut şi eu din pricina necazurilor. Nu-mi place rachiul, dar te face să uiţi. Cînd eram şi eu mai mulţumită, dacă v-aţi fi uitat la dulapurile mele, aţi fi văzut că nu sînt o femeie uşuratică. Aveam rufărie, chiar multă rufărie... Fie-vă milă de mine, domnule Javert !...

Vorbea aşa, scuturată de sughiţuri, cu ochii înecaţi în lacrimi, cu pieptul gol, frîngîndu-şi mîinile, tuşind sec şi scurt, îngăimînd cuvintele domol, sfîrşită...

O durere mare este o rază dumnezeiască ce transfigurează pe cei ce suferă. În clipa aceea Fantine se făcuse iarăşi frumoasă. Din cînd în cînd se oprea şi săruta poala redingotei agentului. Ar fi înduioşat şi o inimă de piatră, nu însă una de lemn...

— Hai ! zise Javert. Te-am ascultat destul. Ai isprăvit ? Cară-te acum. Ai şase luni. Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape !

Din cuvintele acestea rostite solemn : „Nici Dumnezeu din cer n-ar mai putea să te scape !” ea înţelese că sentinţa a fost pronunţată. Se prăbuşi, îngăimînd :

— Îndurare !

Javert îi întoarse spatele.

Jandarmii o apucară de braţ.

De cîteva minute intrase acolo un om, fără ca ci-

neva să fi băgat de seamă. Închisese ușa, se așezase cu spatele în dreptul ei și auzise rugămințile dez-nădăjduite ale Fantinei.

În momentul în care jandarmii puseră mîna pe nefericita femeie, care nu voia să se ridice, el făcu un pas, ieși din umbră și zise :

— O clipă, vă rog !

Javert ridică ochii și-l recunoscă pe domnul Madeleine. Își scoase pălăria și, salutînd cu un fel de stîngăcie înciudată, zise :

— Domnule primar...

Cuvintele „domnule primar“ făcură asupra Fantinei un efect neașteptat. Se ridică dintr-o dată ca o nălucă ce iese din pămînt, îl îmbrînci pe jandarm cu amîndouă mîinile, merse drept la Madeleine, mai înainte de-a putea fi oprită, și privindu-l țintă, cu o expresie rătăcită, strigă :

— A ! va să zică tu ești domnul primar ?

Apoi izbucni în rîs și îl scupă în obraz.

Domnul Madeleine se șterse liniștit pe obraz și zise :

— Inspectore Javert, pune pe femeia asta în libertate !

O clipă, lui Javert i se păru că înnebunește. Simțea în momentul acela năpădindu-l, una după alta și aproape toate laolaltă, emoțiile cele mai puternice pe care le încercase în viața lui. O femeie de stradă să-l scupe în obraz pe primar, chiar în fața lui, era un lucru atît de monstruos, încît, în cele mai grozave închipuiri ale lui, ar fi socotit că e un sacrilegiu însuși faptul de a crede aceasta. Pe de altă parte, în mintea lui făcea în chip nelămurit o apropiere hidoasă între ceea ce era femeia și ce-ar putea fi acest primar, întrezărind astfel cu spaimă ceva cît se poate de simplu în acest atentat uluitor. Cînd îl mai văzu însă pe primar, pe magistrat, ștergîndu-și liniștit

obrazul și spunînd : „Pune-o pe femeia asta în libertate !” simți că-i vine amețală, că-i piere glasul, că nu se mai poate gîndi la nimic, că nu mai era în stare să se mire de nimic ; rămase încremenit.

Cuvintele primarului nu avură un efect mai puțin ciudat asupra Fantinei. Ea își ridică brațul gol și se agăță de cîrligul sobei, întocmai ca cineva care ar fi gata să cadă. Privi în jurul ei și începu să vorbească în șoaptă, ca și cum ar fi vorbit singură :

— În libertate !... Să mă lase să plec ? Și să nu stau șase luni la închisoare ? Cine-a spus asta ? Nu se poate să fi rostit cineva cuvintele astea. Pesemne n-am auzit eu bine. E cu neputință să le fi rostit ticălosul de primar. Domnule Javert, domnule dragă, ați spus dumneavoastră să fiu pusă în libertate ? Ei bine, am să vă spun adevărul și-apoi o să mă lăsați să plec, nu-i așa ? Bestia asta de primar, hodorogul ăsta ticălos, e pricina tuturor necazurilor mele. Închipuiți-vă, domnule Javert, că m-a dat afară din pricina unor nepricopsite care umblau cu tot felul de vorbe prin atelier. Nu-i îngrozitor ? Să dai afară o biată fată care-și vede cinstiț de munca ei ? De-a-tunci n-am mai avut cu ce trăi și de-aici mi se trage toată nenorocirea. Mai înainte de orice, domnii de la poliție ar trebui să facă o îmbunătățire, adică să-i împiedice pe antreprenorii muncilor din închisori de-a se purta rău cu oamenii săraci. Uite, să vă spun despre ce e vorba. Să zicem că câștigi șaiszeci de centime pe zi cosînd cămăși, și pe urmă prețul scade la patruzeci și cinci de centime și nu mai ai cu ce trăi. Trebuie să te apuci de orice. Eu, de pildă, o aveam pe Cosette și am fost silită să ajung o stricăță. Ați priceput acum că păcătosul ăsta de primar e vinovat de tot ce mi s-a întîmplat. Pe urmă, am călcat în picioare pălăria burghezului aceluia în fața cafelei ofițerilor. El, însă mi-a prăpădit toată rochia

cu bulgărele lui de zăpadă. Noi, astea, nu avem decît o singură rochie de mătase pentru seara. Vedeți, domnule Javert, eu n-am făcut rău dinadins, credeți-mă, și cu toate astea văd peste tot femei mult mai rele decît mine, care sînt foarte fericite. Nu-i așa, domnule Javert, că dumneavoastră ați dat ordin să fiu pusă în libertate ? Luați informații, stați de vorbă cu proprietarul, că tocmai trebuie să-i plătesc chiria. O să aflați că sînt o femeie de treabă. Vai de mine ! Vă rog să mă iertați ! Am pus mîna, fără să bag de seamă, pe mînerul sobei și-a început să iasă fum.

Domnul Madeleine o asculta cu multă luare-aminte. În vreme ce Fantine vorbea, el vîrî mîna în buzunarul hainei, scoase punga și o deschise. Era goală. O băgă din nou în buzunar și se adresă Fantinei :

— Cît ai spus că ești datoare ?

Fantine, care nu se uita decît la Javert, se întoarse spre el :

— Am vorbit eu cu tine ? Apoi adresîndu-se jandarmilor : Spuneți și voi, ați văzut cum l-am scuipat în obraz ? O ! primar nemernic, ai venit aici ca să mă sperii, dar mie nu mi-e frică de tine. Nu mă tem decît de domnul Javert. Nu mă tem decît de bunul domn Javert ! Și, vorbind așa, se întoarse din nou spre inspector : Vedeți, domnule inspector, trebuie să fiți drept. Îmi dau seama că sînteți un om drept, domnule inspector. La urma urmei, e foarte simplu : unul se joacă băgînd o mîna de zăpadă în rochia unei femei și ofițerii fac haz ; e foarte firesc ca lumea să se distreze cu ceva și noi d-asta sîntem acolo ! Și, iată că veniți dumneavoastră, sînteți silit să faceți nițică ordine ; puneți mîna pe femeia vinovată, dar, gîndindu-vă puțin și, fiindcă sînteți un om bun, îmi dați drumul. Și asta pentru fetița mea, pentru că, stînd șase luni la închisoare, n-aș mai avea cu ce

s-o hrănesc. „Dar să nu te mai prind pe-aici, păcătoaso !...” O ! n-o să mă mai prindeți, domnule Javert. Poate să mi se facă de-aici înainte orice, nici n-o să mă clintesc din loc. Astăzi, însă, vedeți dumneavoastră, am făcut gălăgie pentru că nu mă așteptam de loc la bulgărele ăla de zăpadă ; și-apoi, v-am mai spus că nu mă prea simt bine, tușesc, am aici în piept un fel de greutate care mă arde ; și doctorul mi-a spus să mă îngrijesc. Uite-aici, puneți mîna, nu vă fie frică !

Nu mai plîngea, glasul ei era mîngîietor ; apăsă pe sînul ei alb și delicat mîna vînjoasă și aspră a lui Javert și se uita la el surîzătoare.

Tresărind, începu să-și potrivească rochia răvășită, lăsînd în jos poalele care se ridicaseră pînă aproape de genunchi cînd se tîrîse pe jos ; se îndreptă apoi spre ușa, adresîndu-se cu jumătate de glas jandarmilor și făcîndu-le din cap un semn prietesc :

— Băieți, domnul inspector a spus să-mi dați drumul. Am plecat !

Puse mîna pe clanță. Încă un pas și ar fi ajuns în stradă.

Pînă-n momentul acela, Javert rămăsese în picioare, nemișcat, cu ochii în pămînt, stînd în mijlocul acestei scene ca o statuie luată de la locul ei și care așteaptă să fie așezată undeva.

Zgomotul clanței îl scoase din toropeală. Înălță capul, cu o expresie de autoritate supremă, expresie cu atît mai înfricoșătoare cu cît puterea se găsește mai jos, fîrîoasă la fiară, cumplită la omul de rînd.

— Sergent ! strigă el. Nu vezi că tîrîtura asta vrea să plece ? Cine v-a spus să-i dați drumul ?

— Eu, zise Madeleine.

La auzul glasului lui Javert, Fantine se înfioră și dădu drumul clanței, așa cum un hoț ar fi azvîrlit

lucrul furat. Când îl auzi vorbind pe Madeleine, se întoarse și, din clipa aceea, fără să scoată o vorbă, fără să mai răsuflă, se uită când la Madeleine, când la Javert, după cum vorbea unul sau altul.

Se vedea bine că Javert trebuie să fi fost — cum se spune — „scos din sărite“, ca să-și îngăduie să se răstească la sergent, după ce primarul îl poftise s-o pună pe Fantine în libertate. Uitase oare că se afla și primarul de față ? Sfârșise prin a-și mărturisi sie în-suși că e cu neputință ca o „autoritate“ să fi dat un asemenea ordin și că, mai degrabă, domnul primar a spus una și-a înțeles alta ? Sau, poate, în fața atîtor enormități, al căror martor fusese timp de două ceasuri, își spunea că se cuvine să revină la hotărîrile tari, că e nevoie ca cel mic să devină mare, agentul să se transforme în magistrat, polițistul să devină judecător și că, în această situație extraordinară, ordinea, legea, morala, guvernul, întreaga societate, se întrupau în el, în Javert ?

Totuși, când domnul Madeleine rosti acel „eu“, inspectorul de poliție Javert se întoarse spre el, galben la față, înghețat, cu buzele vinete, cu privirea deznădăjduită, cu trupul scuturat de un tremur ușor și, lucru nemaipomenit, cu ochii în pămînt, dar cu glas hotărît, spuse :

— Domnule primar, asta nu se poate !

— Cum ? zise Madeleine.

— Păcătoasa asta a insultat un burghez.

— Inspectore Javert, zise domnul Madeleine cu glas împăciuitor și liniștit, ascultă ! Ești un om cumsecade și nu mă sfiesc să stau de vorbă cu dumneata. Iată care-i adevărul. Treceam prin piață în momentul când ai ridicat-o pe femeia asta ; mai fuseseră și alții de față ; am cules informații și știu totul. Burghezul e de vină și el e acela care, pe bună dreptate, ar fi trebuit să fie arestat.

Javert ripostă :

— Mizerabila asta l-a insultat pe domnul primar.

— Asta mă privește pe mine ! spuse domnul Madeleine. Și cred că ofensa este numai a mea. Pot să fac ce vreau cu ea.

— Să mă ierte domnul primar. Injuria nu este a dumnealui, este a justiției.

— Inspectore Javert, răspunse domnul Madeleine, cea dintâi justiție e conștiința. Am auzit-o pe femeie și știu ce fac.

— Iar eu, domnule primar, nu mai înțeleg nimic.

— Atunci, mărginește-te să te supui.

— Nu mă supun decât în fața datoriei mele. Și datoria mea îmi poruncește ca femeia asta să facă șase luni de închisoare.

Domnul Madeleine răspunse liniștit :

— Ascultă-mă pe mine, n-o să facă nici o zi !

Auzind aceste cuvinte hotărâte, Javert cuteză să-l privească pe primar drept în ochi, vorbindu-i totuși pe un ton cât se poate de respectuos :

— Sînt foarte mîhnit că trebuie să mă opun domnului primar. E pentru prima dată în viața mea. Îmi îngădui, însă, să-i atrag atențiunea că sînt în cadrul atribuțiunilor mele. Mă mărginesc, fiindcă așa vrea domnul primar, numai la cazul burghezului. Eram acolo. Ea s-a năpustit asupra domnului Bamatabois, alegător și proprietarul casei aceleia frumoase, cu balcon, din colțul străzii, o casă cu trei etaje, toată din piatră. În sfîrșit, sînt fel de fel de lucruri pe lumea asta. Orice-ați spune, domnule primar, asta e de competența poliției de stradă, și mă privește pe mine ; așa că Fantine rămîne arestată.

Domnul Madeleine își încrucișă atunci brațele și spuse cu un glas aspru, pe care nimeni nu-l mai auzise în oraș :

— Cazul despre care vorbiți e un caz de poliție municipală și, conform articolelor 9, 11, 15 și 66 din codul de procedură penală, este de competența mea. Ordon, deci, ca femeia să fie pusă în libertate.

Javert făcu o ultimă încercare :

— Dar, domnule primar...

— Vă atrag atențiunea asupra dispozițiunilor articolului 81 al legii din 13 decembrie 1799 cu privire la detențiunea arbitrară.

— Dați-mi voie, domnule primar...

— Nici un cuvânt !

— Cu toate astea...

— Afară ! zise domnul Madeleine.

Javert primi lovitura drept în față, cu pieptul înainte, întocmai ca un soldat în toiul luptei. Îl salută pe primar pînă la pămînt și plecă.

Fantine se dădu la o parte din dreptul ușii și-l privi uluită trecînd pe lîngă ea. Era totuși și ea în prada unei tulburări ciudate. Văzuse cum două puteri potrivnice aproape că se încăieraseră pentru ea. Văzuse luîndu-se la hartă în fața ei doi bărbați care țineau în mîinile lor libertatea ei, viața ei, sufletul ei și copilul ei. Unul dintre ei o arunca în întuneric, celălalt o scotea la lumină. În lupta asta, întrezărită prin negura spaimei, cei doi oameni îi apăruseră ca doi uriași : unul vorbea ca un diavol, celălalt ca un înger salvator. Îngerul îl biruise pe diavol și, ceea ce o înfioră din cap pînă-n picioare, era faptul că îngerul, eliberatorul, era tocmai omul pe care-l ura, primarul, pe care-l socotise totdeauna cauza tuturor nenorocirilor ei ; era Madeleine ! Și el o scăpase chiar în clipa în care ea-l insultase atît de grozav. Să se fi înșelat oare ? Era prin urmare nevoită să-și schimbe cu totul sufletul ? Nu-și putea da seama. Tremura toată. Asculta, răscolită în toată ființa ei, privea buimăcită și, la fiecare vorbă rostită de dom-

nul Madeleine, simțea topindu-se, prăbușindu-se într-însa toate groaznicele întunecimi ale urii și născându-se în inima ei un simțământ cald și binefăcător, care nu era altceva decât bucurie, încredere, iubire.

După plecarea lui Javert, domnul Madeleine se întoarse spre ea și-i spuse potolit, silindu-se să vorbească ca un om în toată firea, care nu vrea să plângă :

— Am auzit ce-ai spus. Nu știam nimic din tot ce-ai povestit. Cred și simt că este adevărat. Nu știam nici măcar c-ai plecat din atelierele mele. De ce n-ai venit la mine să-mi spui ? Uite : o să-ți plătesc datoriile, o să-ți aduc fata aici, sau ai să te poți duce să ți-o iei. Rămâi oriunde vrei : fie aici, fie la Paris, fie altundeva... Voi avea grijă de copil și de dumneata. Și dacă vrei, n-ai să mai muncești. Îți voi da tot ce-ți trebuie. Când vei fi fericită, vei deveni iarăși o femeie cinstită. Ascultă-mă pe mine, ți-o spun de pe acum : dacă tot ce-ai spus e adevărat — și nu mă îndoiesc că este așa — să știi că în fața lui Dumnezeu n-ai încetat nici o clipă să fii virtuoasă și sfântă. O, biata femeie !

Era mai mult decât putea îndura sărmana Fantine. S-o aibă pe Cosette lângă ea ! Să isprăvească o dată cu viața netrebnică pe care-o ducea ! Să trăiască liberă, îndestulată, fericită, cinstită, împreună cu Cosette ! Asta însemna să vadă înflorind pe neașteptate în mijlocul mizeriei toate frumusețile paradisului. Se uita năucită la omul care-i vorbea și nu putu scoate decât două-trei suspine : „O ! O ! O !...” Picioarele i se muieră, căzu în genunchi în fața domnului Madeleine, care, mai-nainte de a o putea opri, simți că femeia i-a luat mâna și i-a sărutat-o.

Apoi Fantine leșină.

C A R T E A A Ş A S E A

JAVERT

I

ÎNCEPUTUL ODIHNEI

Domnul Madeleine o transportă pe Fantine la infirmeria pe care o avea în propria lui casă. O dădu în seama surorilor, care o aşezară în pat. Începuse să aibă febră mare. Aiură şi vorbi tare mai toată noaptea. În cele din urmă adormi.

A doua zi, pe la amiază, Fantine se trezi şi auzi lângă patul ei o răsuflare. Dădu perdeaua la o parte şi îl văzu pe domnul Madeleine în picioare, uitându-se la ceva, deasupra capului ei. Avea o privire plină de milă, de îngrijorare, şi se ruga. Urmărindu-i privirea, văzu că se uită la un crucifix ţintuit în perele.

Domnul Madeleine fu cu totul altul în ochii Fantinei. Îi părea învăluit în lumină. Era ca adâncit în rugăciune. Îl privi îndelung, fără a îndrăzni să-l tulbure. În cele din urmă, îi spuse cu sfială :

— Ce faceţi acolo ?

Domnul Madeleine se afla acolo de un ceas. Aştepta ca Fantine să se trezească. Îl luă mîna, îi pipăi pulsul şi zise :

— Cum te mai simţi ?

— Bine ! Am dormit, răspunse ea. Mi se pare că mi-e mai bine. N-o să am nimic.

Răspunzându-i întrebării de mai-nainte, ca și cum abia acum o auzise, el spuse :

— Mă rugam martirului de-acolo !

Și adăugă în gînd : „Pentru martira de-aici !“...

În timpul nopții și al dimineții domnul Madeleine culesese informații. Acum știa totul. Cunoștea povestea Fantinei în toate amănuntele ei sfîșietoare. Urmă :

— Ai suferit mult, biată mamă ! Dar nu te plînge, ai dobîndit partea celor aleși. În felul ăsta oamenii pot deveni îngerii. Nu-s ei de vină. Așa sînt ei făcuți. Iadul din care te-ai smuls este prima treaptă a dumezeirii. Trebuia să treci prin toate astea.

Oftă din adînc. Ea îi zîmbi cu zîmbetul unui copil căruia îi lipsesc dinții.

În aceeași noaptea Javert scrisese o scrisoare, pe care o puse a doua zi la oficiul poștal din Montreuil-sur-mer. Era adresată „*Domnului Chabouillet, secretarul domnului prefect de poliție din Paris*“. Deoarece împlinirea de la comisariat făcuse vîlvă, dirigintele oficiului și alte persoane care văzură scrisoarea, recunoscînd scrisul lui Javert, își închipuiră că-și trimisese demisia.

Domnul Madeleine se grăbi să scrie familiei Thénardier. Fantine le datora o sută douăzeci de franci. El le trimise trei sute de franci, spunîndu-le să se socotească plătiți cu această sumă și s-o aducă numai decît pe Cosette la Montreuil-sur-mer, unde era chemată de maică-sa care era bolnavă.

Faptul acesta îl ului pe Thénardier.

— Ei, drăcia dracului ! îi spuse nevastă-sa. Să nu ne scape fata din mîină ! Păsărica asta o să fie pentru noi o vacă de muls. Așa cred eu. S-o fi amorezat vreun nătărău de mă-sa.

Trimise drept răspuns o socoteală foarte bine tălăcită, care se ridica la peste cinci sute de franci. În socoteala asta intrau două note de plată de peste trei sute de franci, care nu puteau fi puse la îndoială : una a unui medic, alta a unui farmacist. Fuseseră plătite pentru Eponine și Azelma, care zăcuseră mult timp bolnave. Cosette, precum am spus, nu fusese de loc bolnavă. Era o simplă substituie de nume. Thénardier menționa la sfârșitul socotelii : „*Am primit un avans de trei sute de franci*“.

Domnul Madeleine expedie numaidecît alți trei sute de franci, adăugînd : „*Aduceți-o cît mai grabnic pe Cosette !*“

— Pe toți sfinții ! spuse Thénardier. Să nu ne scape fata din mîna !

Fantine nu se îndrepta de loc. Continua să stea la infirmerie.

La început surorile o primiră și o îngrijiră pe „această stricată“ cu oarecare dezgust. Cine a văzut basoreliefurile din Reims, își aduce aminte de disprețul cu care fecioarele înțelepte se uită la fecioarele rătăcite. Anticul dispreț al vestalelor pentru femeile necinstite este unul din cele mai profunde instincte ale demnității feminine, și surorile îl încercaseră cu îndoita putere pe care o dă religia. În câteva zile, însă, Fantine le dezarmase. Avea tot felul de cuvinte umile și blînde, iar faptul că era mamă, înduioșa. Într-o zi surorile o auziră vorbind în timpul febrei :

— Am fost o păcătoasă ; dar dacă fata va fi lîngă mine, înseamnă că Dumnezeu m-a iertat ! Atîta timp cît am fost în păcat, n-aș fi voit să am fata la mine, n-aș fi putut îndura privirea ei tristă și mirată. Și totuși, pentru ea păcătuiam, și de aceea Dumnezeu mă iartă. Voi simți binecuvîntarea lui cînd Cosette va fi aici. Mă voi uita mereu în ochii ei nevinovați,

și nevinovăția ei o să-mi facă bine. Ea nu știe nimic. E un înger!... La vârsta asta nu i-au căzut încă aripile!

Domnul Madeleine venea s-o vadă de două ori pe zi; de fiecare dată, ea îl întreba:

— Am s-o văd oare curînd pe Cosette?

Îi răspundea:

— Poate mîine dimineață! O aștept să sosească dintr-un moment într-altul.

Și chipul palid al mamei se lumina.

— O! spunea ea. Ce fericită voi fi!

Spuneam mai sus că ea nu se îndrepta. Dimpotrivă, starea ei părea că se înrăutățește de la o săptămîină la alta. Bulgărele de zăpadă lipit direct de piele, între umeri, provocase încetarea subită a transpirației, astfel încît boala care mocnea în ea de mai mulți ani izbucni cu violență. Pe vremea aceea începuseră să fie aplicate, pentru studierea și tratamentul bolilor de piept, frumoasele metode ale lui Lanë nec¹. Medicul o examină pe Fantine și dădu din cap. Domnul Madeleine îl întreabă:

— Ei, ce spuneți?

— Nu cumva are un copil pe care ar vrea să-l vadă? zise medicul.

— Ba da!

— Atunci grăbiți-vă să-l aduceți.

Domnul Madeleine tresări.

Fantine îl întreabă:

— Ce-a spus doctorul?

— A spus să-ți aducem copilul cît mai repede și-o să te faci sănătoasă.

¹ Medic francez (1781—1826). A descoperit și răspîndit metoda auscultației pentru bolile interne.

— O ! făcu ea. Are dreptate ! Dar ce-o fi cu Thénardierii ăştia de mi-o țin atîta pe Cosette ? O s-o am lîngă mine și o să fiu iar fericită.

Thénardier nu dădea totuși copila din mîină, invocînd tot felul de motive. Ba că fata era cam bolnavă și nu putea porni în toîul iernii la drum ; ba că mai rămăseseră niște datorii mărunte prin partea locului și-acum tocmai aduna facturile, etc. etc.

— O să trimit pe cineva după Cosette, și dacă va fi nevoie o să mă duc chiar eu, zise Madeleine.

Scrise apoi, așa cum îi dictă Fantine, următoarea scrisoare, pe care o iscăli ea :

Montreuil-sur-mer, 25 martie 1823

Domnule Thénardier,

O veți încredința pe Cosette aducătorului prezentei. Veți fi plătit pînă la ultimul ban.

Am onoarea să vă salut cu toată stima.

Fantine.

Între timp, se petrecu un fapt foarte grav. Zadar-nic cioplin cum putem mai bine blocul de piatră misterios din care e făcută viața noastră. Vîna neagră a destinului, ascunsă în el, iese mereu la iveală.

II

CUM POATE JEAN SĂ AJUNGĂ CHAMP

Într-o dimineată, domnul Madeleine se afla în cabinet, unde rezolva cîteva lucrări urgente ale primăriei, în vederea plecării sale la Montfermeil, cînd fu anunțat că inspectorul de poliție Javert dorește să-i vorbească. La auzul acestui nume, domnul Madeleine simți, fără voia lui, că lucrul îi este foarte neplăcut. De cînd cu întîmplarea de la comisariat, Javert îl

ocolise mai mult decît oricînd, iar domnul Madeleine nu-l mai văzuse de loc.

— Să poftească ! zise el.

Javert intră.

Domnul Madeleine rămăsese lîngă sobă, cu tocul în mîna, cu capul într-un dosar pe care-l răsfoia luînd note și care conținea procesele-verbale de contravenție ale serviciului de salubritate. Nu luă de loc seama la Javert. Se gîndea fără voie la biata Fantine și-i venea mai la îndemîna să se poarte rece.

Javert îl salută respectuos pe domnul primar, care continua să stea cu spatele. Domnul primar nu se uită la el și-și văzu mai departe de treabă.

Javert înaintă cîtiva pași și se opri, fără să scoafă un cuvînt.

Cineva care ar fi cunoscut firea lui Javert și care l-ar fi studiat mai demult pe acest sălbatic pus în slujba civilizației, amestec ciudat de roman și de spartan, de călugăr și de soldat, acest spion incapabil să rostească un neadevăr, acest copoi candid, un fizionomist care i-ar fi cunoscut vechea și tainica aversiune pentru domnul Madeleine, conflictul cu primarul din pricina Fantinei, și-ar fi spus examinîndu-l pe Javert în momentul acela : „Ce s-o fi petrecut oare ?” Pentru cine însă cunoștea bine această conștiință dreaptă, limpede, sinceră, aspră și sălbatică, era vădit că Javert se afla în prada unei mari frămîntări lăuntrice. Nu putea avea nimic în suflet, care să nu i se oglindească și pe față. Ca orice om iute la mînie, era supus schimbărilor neașteptate. Niciodată înfățișarea lui nu fusese mai ciudată și mai surprinzătoare. Intrînd, se înclinase în fața lui Madeleine, cu o privire în care nu se putea citi nici dușmănie, nici furie, nici neîncredere. Se oprise la cîtiva pași de fotoliul primarului ; iar acum sta drept, într-o atitudine aproape militărească, cu asprimea naivă și

rece a unui om care n-a fost niciodată blînd, ci totdeauna răbdător. Aștepta acolo — fără să scoată un cuvînt, fără să facă vreo mișcare, într-o adevărată smerenie, într-o adîncă resemnare — ca domnul primar să binevoiască să se întoarcă spre el. Liniștit, serios, cu pălăria în mînă, cu ochii în pămînt, cu înfățișarea unui soldat în fața superiorului sau a unui vinovat în fața judecătorului. Toate amintirile și toate sentimentele de care l-ai fi putut crede însuflețit dispăruseră. Pe chipul lui de nepătruns, ca de piatră, nu mai rămăseseră decît urmele unei tristeți întunecate. Toată făptura lui nu exprima decît umilință, hotărîre și un fel de copleșeală stăpînită.

În cele din urmă, domnul primar lasă condeiul din mînă și se întoarce.

— Ei, bine ! Ce e ? Ce s-a întîmplat, Javert ?

O clipă, Javert rămase tăcut, ca și cum s-ar fi recules, apoi rosti cu un fel de solemnitate tristă, dar nu lipsită de firesc :

— Domnule primar, s-a săvîrșit un fapt condamabil.

— Ce anume ?

— Un slujbaș inferior s-a abătut în chipul cel mai grav de la respectul datorat unui magistrat. Am socotit că sînt obligat să vă aduc acest lucru la cunoștință.

— Cine-i slujbașul ?

— Eu ! zise Javert.

— Dumneata ?

— Da, eu !

— Și cine-i magistratul care s-ar putea plînge de el ?

— Dumneavoastră, domnule primar.

Domnul Madeleine se ridică de pe scaun.

Javert urmă cu același aer sever și mereu cu ochii în pămînt :

— Domnule primar, am venit să vă rog să binevoiți a interveni pe lângă autoritățile superioare să fiu destituit.

Domnul Madeleine, uimit, încercă să deschidă gura. Dar Javert îl întrerupse :

— Ați putea spune că n-am decît să-mi dau demisia. Dar asta nu e de ajuns. A-mi da demisia e un lucru onorabil. Eu însă am greșit și deci se cuvine să-mi primesc pedeapsa. Trebuie să fiu dat afară ! După o scurtă pauză adăugă : Domnule primar, mai deunăzi ați fost aspru cu mine, pe nedrept. Fiți și de dată asta aspru, dar pe bună dreptate !

— Și de ce, mă rog ? strigă domnul Madeleine. Ce tot îndrugi acolo ? Ce înseamnă asta ? Cu ce te-ai făcut vinovat față de mine ? Ce mi-ai făcut ? Cu ce mi-ai greșit ? Te învinovățești mereu... Vrei să fii înlocuit...

— Nu ! Dat afară ! zise Javert.

— Dat afară ? Fie ! Prea bine ! Dar tot nu înțeleg de ce.

— Veți înțelege numaidecît, domnule primar. Javert oftă adînc și răspunse cu aceeași răceală și cu aceeași tristețe : Domnule primar, acum șase săptămîni, în urma întîmplării cu femeia aceea, m-am infuriat și v-am denunțat.

— M-ai denunțat ?

— Da ! Prefecturii poliției din Paris.

Domnul Madeleine, care nu rîdea mai des decît Javert, începu să rîdă :

— Ca primar care a încălcat drepturile poliției ?

— Nu ! Ca fost ocnaș !

Primarul îngălbeni.

Javert, cu ochii mereu în pămînt, continuă :

— Așa am crezut eu. Aveam de multă vreme anumite bănuieli. Asemănarea, informațiile pe care le-ați cerut de la Faverolles, puterea dumneavoastră ne-

obișnuită, întîmplarea cu bătrînul Fauchelevent, di-
băcia cu care trageți la țintă, faptul că vă tîrîți puțin
piciorul, și cîte și mai cîte... Prostii !... Fapt e că vă
luasem drept un oarecare Jean Valjean.

— Un oarecare... cum zici că-i spune ?

— Jean Valjean. Un ocaș pe care l-am întîlnit
acum douăzeci de ani, pe cînd eram ajutor de paz-
nic la Toulon. Ieșind din ocnă, Jean Valjean ăsta
jefuise, se pare, pe un episcop, apoi a săvîrșit un
alt furt, făcînd uz de armă, la drumul mare, atacînd
un copilaș. De mai bine de opt ani i s-a pierdut
urma, nu se știe cum a dispărut și e urmărit de
poliție. Ei bine, mi-am închipuit că... În sfîrșit, am
făcut-o ! Împins de furie, v-am denunțat prefecturii.

Domnul Madeleine, care de cîteva clipe luase din
nou dosarul în mînă, întrebă cu un ton de nepăsare
desăvîrșită :

— Și ce ți s-a răspuns ?

— Că sînt nebun.

— Ș-apoi ?

— Aveau dreptate.

— Bine că recunoști.

— Nici nu puteam altfel, fiindcă adevăratul Jean
Valjean a fost prins.

Domnul Madeleine scăpă din mînă hîrtia pe care
o citea, ridică fruntea și, privindu-l pe Javert drept
în ochi, exclamă cu un accent care nu se poate
reda :

— A !

Javert urmă :

— Iată cum stau lucrurile, domnule primar. Se
pare că în regiunea Ailly-le-Haut-Clocher trăia un
bătrînul căruia i se spunea moș Champmathieu. Era
un prăpădit. Nimeni nu-l băga în seamă. Nu știi
niciodată din ce trăiesc oamenii ăștia. Nu de multă
vreme, toamna trecută, moș Champmathieu a fost

arestat pentru un furt de mere, săvârșit la... dar nu interesează unde. Un furt cu escaladare, cu crăci rupte... Și mi l-au arestat pe individ. Mai avea încă în mână crăcile rupte. Acum e la răcoare, secătura ! Până aici nimic mai mult decât o simplă afacere corecțională. Dar să vedeți ce înseamnă norocul. Închisoarea fiind în stare proastă, judecătorul de instrucție a găsit cu cale să dispună transferarea lui Champmathieu la închisoarea din Arras. În această închisoare se afla un oarecare Brevet, fost ocaș, deținut pentru nu știu ce vină și care, purtându-se bine, fusese făcut șef de dormitor. Ei bine, domnule primar, abia a pus piciorul acolo Champmathieu, și Brevet a strigat : „Nu zău ! Dar eu îl cunosc pe ăsta !” E un fost ocaș ! Ia uită-te încoace, nene ! Ești Jean Valjean !” „Jean Valjean ? Care Jean Valjean ?” face Champmathieu pe miratul. „Nu face pe prostul ! zice Brevet. Ești Jean Valjean ! Ai fost la ocnă la Toulon acum douăzeci de ani. Eram împreună !” Champmathieu a tăgăduit, cu încăpăținare, cum era de prevăzut. Se fac noi cercetări, se răscolește tot trecutul și iată ce se află : acum treizeci de ani, Champmathieu a fost grădinar în mai multe locuri și mai cu seamă la Faverolles, unde i s-a pierdut urma. După cîtăva vreme a fost văzut din nou în Auvergne, apoi la Paris, unde pretinde că ar fi fost rotar și o fată de-a lui a fost spălătoreasă ; dar lucrul acesta nu s-a putut dovedi. În cele din urmă, a ajuns în ținutul ăsta. Mai înainte însă de-a fi fost în pușcărie pentru furt calificat, ce fusese Jean Valjean ? Grădinar. Unde ? La Faverolles. Și încă ceva : numele de botez al lui Valjean era Jean, iar mamă-sa se numea, după numele de familie, Mathieu. E deci foarte firesc să presupunem că, ieșind din închisoare, a luat numele mamei ca să nu fie recunoscut și a început să-și

spună Jean Mathieu. Plecă în Auvergne. Jean se rostește aici Șan (Chan). I se spune deci acum Chan Mathieu. Omul nostru n-are de ce să se opună și iată-l transformat în Champmathieu. Mă puteți urmări, nu-i așa? Se cer informații la Faverolles. Familia lui Jean Valjean a dispărut de mult. Nu se mai știe nimic despre ea. Știți și dumneavoastră că între oameni de teapa asta se petrec adesea asemenea dispariții. Îi cauți și nu le mai dai de urmă. Oamenii ăștia sînt ca noroiul, sau ca pulberea. Și-apoi, cum povestea asta începe acum treizeci de ani, nu mai e nimeni la Faverolles care să-l fi recunoscut pe Jean Valjean. Se fac cercetări la Toulon. În afară de Brevet, numai doi ocași l-au mai cunoscut pe Jean Valjean. Cochepaille și Chenildieu, amîndoi osîndiți pe viață. Au fost scoși din închisoare pentru a fi confrunțați cu așa-zisul Champmathieu. N-au avut nici cea mai mică îndoială. Ei, ca și Brevet, l-au recunoscut pe Jean Valjean. Are aceeași vîrstă, cincizeci și patru de ani, aceeași înălțime, aceeași înfățișare. În sfîrșit, omul nostru. Tocmai atunci trimiteam eu denunțul la Prefectura din Paris. Mi s-a răspuns că nu sînt în toate mințile și că Jean Valjean se află la Arras în mîinile justiției. Vă închipuiți mirarea mea, eu care credeam că l-am prins aci pe Jean Valjean! I-am scris domnului judecător de instrucție, care m-a chemat și m-a pus în fața lui Champmathieu...

— Și? întrerupse domnul Madeleine.

Javert răspunse neclintit și mîhnit:

— Domnule primar, întîi de toate adevărul! Îmi pare rău, dar omul ăsta e Jean Valjean și nu altul... L-am recunoscut și eu.

Domnul Madeleine zise cu glas scăzut:

— Ești sigur?

Javert începu să rîdă, cu acel rîs dureros pe care-l dă o convingere nestrămutată :

— Nici că se poate mai sigur ! O clipă rămase pe gînduri și, luînd distrat între degete praful de uscat, cerneala din tăviță, adăugă : Și acum, după ce l-am văzut pe adevăratul Jean Valjean, nu-mi pot da seama cum am putut crede altceva. Vă cer iertare, domnule primar.

Adresînd aceste cuvinte cu un ton rugător și grav, celui ce-l umilise cu șase săptămîni mai-nainte la comisariat și-i spusese să iasă afară, Javert, omul ăsta atît de trufaș, era fără să vrea simplu și demn. La această rugămînte, domnul Madeleine răspunse printr-o întrebare bruscă :

— Și ce spune omul acela ?

— O, domnule primar ! Urîță afacere ! Dacă într-adevăr e Jean Valjean, atunci e în recidivă. Escaladarea unui zid, ruperea unor crăci, furtul cîtorva mere, săvîrșite de un copil, sînt un fleac ; cînd le face însă un om în toată firea, sînt un delict ; iar făcute de un ocnaș, sînt o crimă. Furt cu escaladare. Aici nu mai e vorba de poliție, ci de curtea cu juri. Nu mai faci cîteva zile de închisoare, ci ocna pe viață. Și pe urmă, mai e și întîmplarea cu băiețușul acela, care nu-i încă lămurită. Nu-i așa c-o să fie un proces interesant ? Da, dar pentru oricine, afară de Jean Valjean. ăsta-i un mare prefăcut. Îl recunosc și după asta. Altul ar simți că e încolțit ; s-ar zbate, ar striga, ar simți că oala dă în foc, ar tăgădui că este Jean Valjean, și așa mai departe. ăsta se face că nu înțelege și spune mereu : „Eu sînt Champmathieu. Atîta știu !” Face pe miratul, face pe tîmpitul și i se pare că-i mai bine așa. O, e un mare smecher ticălosul ăsta ! Dar n-are a face. Există toate dovezile. A fost recunoscut de patru persoane și ticălosul ăsta bătrîn va înfunda pușcăria.

Cazul a fost trimis la curtea cu juri din Arras. Plec să depun și eu ca martor. Am fost citat.

Domnul Madeleine se așezase din nou la birou și luînd iarăși dosarul în mînă, îl răsfoia liniștit. Citea și scria, pe rînd, ca un om preocupat. Se întoarse apoi către Javert :

— Ajunge, Javert ! În definitiv, toate astea nu mă prea interesează. Ne pierdem vremea și avem lucrări urgente. Du-te, te rog, numaidecît la femeia Buseau-pied, care vinde ierburi de leac în colțul străzii Saint-Saulve, și spune-i să facă o plîngere împotriva cărușului Pierre Chesnelong. Individul ăsta neomenos era cît pe aci s-o strivească pe ea și pe copilul ei. Trebuie să fie pedepsit. Pe urmă, te duci la domnul Charcellay, pe strada Montre-de-Champigny, care se plînge că pe vreme de ploaie apa se scurge de pe streșina vecinului la el în curte și-i amenință temelia casei. Vei constata apoi contravențiile care mi-au fost semnalate în strada Guibourg, la văduva Doris, și în strada Garaud Blanc, la doamna Renée Le Bossé și vei încheia cuvenitele procese-verbale. Îți dau cam mult de lucru și mi se pare că trebuie să pleci. Mi-ai spus c-ai să te duci pentru chestiunea aceea la Arras, peste opt sau zece zile...

— Ba chiar mai-nainte, domnule primar.

— Atunci cînd ?

— Credeam că v-am spus, domnule primar, că procesul se judecă mîine și că sînt obligat să plec chiar la noapte cu diligența.

Domnul Madeleine avu o tresărire abia vizibilă :

— Și cît o să durere afacerea asta ?

— Cel mult o zi. Hotărîrea va fi pronunțată cel mai tîrziu mîine seară. N-am să aștept însă darea sentinței. Îndată ce-am depus ca martor, viu din nou aici.

— Prea bine ! zise domnul Madeleine.

Și-i făcu semn lui Javert că poate pleca.

Javert rămase pe loc.

— Mă iertați, domnule primar, zise el.

— Ei, ce mai este? Întrebă domnul Madeleine.

— Vreau să vă amintesc ceva, domnule primar.

— Ce anume?

— Că urmează să fiu destituit.

Domnul Madeleine se ridică :

— Javert, ești un om de onoare și te stimez. Ți exagerezi vina. De altminteri, e o ofensă care mă privește numai pe mine. Mai degrabă, Javert, meriți să fii avansat, nu să fii dat afară. Socotesc că trebuie să-ți păstrezi postul.

Javert îl privi pe domnul Madeleine cu ochii plini de o lumină curată, în adâncul căreia părea că se oglindește o conștiință nu destul de evoluată, însă dreaptă și fără prihană. Spuse cu glas liniștit :

— Domnule primar, nu pot fi de părerea dumneavoastră.

— Ți repet, spuse Madeleine, că această chestiune mă privește numai pe mine.

Dar Javert, preocupat numai de gândurile lui, continuă :

— Nu, de exagerat, nu exagerez de loc. Iată cum judec eu : v-am bănuir pe nedrept. Asta n-ar fi mare lucru. Este dreptul nostru să bănuim, cu toate că e un abuz să bănuiești pe cineva mai mare decât tine. Faptul însă că — fără nici o probă, la minie și cu gând de răzbunare — am denunțat ca ocnăș pe un om de onoare ca dumneavoastră, pe un primar, pe un magistrat, asta e grav ! E foarte grav ! Am insultat în persoana dumneavoastră însăși autoritatea ; eu, agent al autorității. Dacă vreunul dintre subalternii mei ar fi făcut ceea ce am făcut eu, l-aș fi găsit nedemn de postul său și l-aș fi dat afară. Și atunci ? Și încă ceva, domnule primar. Am fost

de multe ori sever în viața mea. Față de alții. Dar eram drept, și bine făceam. De rîndul ăsta, dacă n-aș fi sever cu mine însumi, tot ce-am crezut că a fost drept pînă acum ar fi nedrept. Să mă cruț oare pe mine mai mult decît pe ceilalți ? Nu ! Cum adică ? Am fost bun să-i pedepsesc pe alții, dar pe mine nu ? Aș fi un mizerabil ! Și cei care spun că Javert e-un ticălos ar avea dreptate. Domnule primar, nu doresc să mă tratați cu bunăvoință ; bunătatea dumneavoastră mi-a făcut destul sînge rău cînd v-ați arătat-o față de alții. Nu primesc să fiți bun și cu mine. Bunătatea asta, care vă împinge să dați dreptate femeii de stradă împotriva burghezului, agentului de poliție împotriva primarului, celui de jos față de superior, este după mine o bunătate rău înțeleasă. Din cauza ei se destramă societatea. O ! E-atît de ușor să fii bun ! Greutatea e să fii drept. Ei ! dac-ați fi fost cel pe care-l bănuiam eu, n-aș fi fost de loc bun cu dumneavoastră. Ați fi văzut dumneavoastră atunci... Domnule primar, sînt dator să mă port cu mine așa cum m-aș purta cu oricare altul. Atunci cînd îi pedepseam pe răufăcători, cînd îi urmăream pe ticăloși, îmi spuneam adesea : dacă greșești și tu vreodată, dacă te prind cu vreo vină, atîta-ți trebuie ! Și iată că am căzut și eu în greșeală. Cu-atît mai rău ! Hai, dați-mă afară, nenorociți-mă, goniiți-mă ! Așa mi se cuvine ! Am două mîini zdravene, am să lucrez cu sapa. Totuna mi-e ! Domnule primar, în interesul autorității trebuie să dați un exemplu. Cer pur și simplu destituirea inspectorului Javert !

Toate acestea, rostite cu un ton umil, mîndru, deznădăjduit și hotărît, îi împrumutau acestui ciudat om de treabă un aer de măreție bizară.

— Vom vedea ! zise domnul Madeleine.

Și-i întinse mîna.

Javert se trase cîțiva pași înapoi și spuse cu cruzime :

— Mă iertați, domnule primar, dar asta nu se poate. Un primar nu dă mîna cu un spion ca mine. Și adăugă printre dinți : Spion, într-adevăr. De vreme ce am abuzat de situația mea de polițist, nu sînt decît un spion. Și, salutînd cu respect, se îndreptă spre ușă. Aci se întoarse și, cu ochii mereu plecați, spuse : Domnule primar, îmi voi continua slujba, pînă voi fi înlocuit.

Și plecă. Domnul Madeleine rămase pe gînduri, ascultînd pasul lui apăsător și sigur care se îndepărta pe coridor.

C A R T E A A Ş A P T E A

AFACEREA CHAMPMATHIEU

I

SORA SIMPLICE

Nu toate întâmplările pe care le veţi citi au fost cunoscute la Montreuil-sur-mer, dar cele câteva care au ajuns pînă în acest oraş au lăsat o amintire atît de vie, încît ar fi fost o mare lacună a cărţii de faţă dacă nu le-am istorisi cu de-amănuntul.

În aceste amănunte, cititorul va întîlni unele împrejurări de necrezut, pe care totuşi le menţionăm, din respect pentru adevăr.

În după-amiaza zilei în care fusese vizitat de Javert, domnul Madcleine se duse ca de obicei s-o vadă pe Fantine.

Dar, mai-nainte de a intra la Fantine, o chemă pe sora Simplicie.

Cele două călugăriţe care erau de serviciu la infirmerie, ca toate surorile de caritate din ordinul lazaristelor, se numeau sora Perpétue şi sora Simplicie.

Sora Perpétue era şi ea o ţărăncă, ajunsă printre atîtea altele soră de caritate. Intrase în călugărie aşa cum ar fi intrat în orice altă meserie. Era călugăriţă cum ar fi putut să fie şi bucătăreasă. Asta nu-i atît de rar. Ordinele călugăreşti primesc cu plăcere acest aluat greoi de la ţară, care se preface

cu ușurință în călugări capucini și ursuline¹. Femeile de la țară sînt bune pentru muncile grele ale mînăstirii. Trecerea de la starea de văcar la aceea de carmelit nu întîmpină nici o piedică. Transformarea asta se face fără bătaie de cap. Din capul locului, ignoranța, pe care o întîlnim deopotrivă și în sate și în mînăstiri, îl pregătește pe țaran să poată ajunge călugăr. Își lungește puțin sumanul și gata anteriorul. Sora Perpétue era o călugăriță zdravană din Marines, de lîngă Pontoise; vorbea ca la ea la țară, tărăgăna cuvintele, bombănea, îndulcea ceaiul după bigotismul sau fățarnicia fiecărui bolnav, purtîndu-se prost cu bolnavii, ursuză cu cei ce-și dau sufletul, aproape dîndu-le cu icoana în cap, maltratîndu-le agonia cu rugăciuni rostite mînios, îndrăzneță, cinstită și rumenă.

Sora Simplicie era albă, de-o albeață de ceară. Pe lîngă sora Perpétue, era ca o lumîinare alături de-un opaiț. Vincent de Paul a fixat dumnezeiește figura surorii de caritate în aceste admirabile cuvinte, pline deopotrivă de libertate și se smerenie: „Mînăstirea lor va fi casa celor bolnavi; chilia lor, o odăiță închiriată; biserița din parohie le va fi locaș de rugăciune; schitul lor va fi strada sau sala de spital; supunerea va ține locul zidului împrejmuitoar; drept poartă zăbrelită vor avea teama de Dumnezeu, iar vâlul lor va fi modestia“. Idealul acesta era mereu viu în sora Simplicie. Nimeni n-ar fi putut spune ce vîrstă avea, nu fusese niciodată tînără și părea că nu va îmbătrîni niciodată. Era o făptură — nu îndrăznim să spunem femeie — blîndă, austeră, simpatică, serioasă și care nu mințise niciodată. Era

¹ Ordin călugăresc catolic pentru femei, întemeiat în secolul al XVI-lea în Italia; își propunea să contribuie la propaganda religioasă printre fete.

atît de plăpîndă, încît părea că se fărîmă la cea mai mică atingere ; şi cu toate astea, era mai tare ca piatra. Îi mîngîia pe suferinzi cu frumoasele ei degete subţiri şi neîntinate. Cuvintele ei erau pline de tăcere ; nu vorbea decît atît cît era nevoie şi avea un glas atît de melodios, încît ar fi fost nespus de luminos într-un confesional şi de fermecător într-un salon. Delicateţea ei se împăca foarte bine cu rochia de aba, găsind în această atingere aspră prezenţa neîncetată a cerului şi a lui Dumnezeu. Să stăruim asupra unui amănunt : sora Simplice n-ar fi minţit niciodată ; pentru nimic în lume n-ar fi spus vreun neadevăr. Era cea mai mare virtute a ei. Ajunsese cunoscută în congregaţie pentru neclintita ei curăţenie sufletească. Abatele Sicard pomeneşte de sora Simplice într-o scrisoare către surdomutul Massieu. Oricît de sincer şi de curăţi am fi, păstrăm totuşi în această curăţenie urmele unei minciuni nevinovate. Ea, nici atît. Dar poate oare exista o minciună fără însemnătate, o minciună nevinovată ? A minţi e cel mai greu păcat. A minţi puţin nu e cu putinţă. Cel care minţe nu poate minţi pe jumătate. Minciuna este însuşi chipul diavolului. Satan are două nume : îl cheamă Satan şi-l cheamă Minciună. Aşa gîndea ea şi se purta aşa cum gîndea. De-aici îi venea candoarea despre care am vorbit, candoarea care se oglindea în toată strălucirea pe buzele şi în ochii ei. Avea zîmbetul nevinovat. Nu exista nici un fir de păianjen, nici o urmă de praf pe cristalul acestei conştiinţe. Intrînd în ordinul sfîntului Vincent de Paul, primi în mod special numele de Simplice. Se ştie că Simplicia din Sicilia e sfînta care a preferat să i se smulgă sîinii decît să declare că s-a născut la Segeste, cînd ea se născuse la Siracuza, minciună care ar fi salvat-o. Era sfînta care se potrivea sufletului ei.

Cînd a intrat în călugărie, sora Simplicie avea două cusururi de care încetul cu încetul s-a dez-
bărat ; îi plăceau mîncărurile alese și-i plăcea să
primească scrisori. Nu mai citea decît cartea de ru-
găciuni cu lîtere mari și în latinește. Nu știa
latinește, dar cartea o înțelegea.

Călugăriței începuse să-i fie dragă Fantine, ghicind
pesemne virtuțea latentă din ea și se devotase
aproape numai îngrijirii ei.

Domnul Madeleine o chemă deoparte pe sora Sim-
plicie și i-o rîcomandă pe Fantine cu un glas ciudat,
de care sora, își aminti mai tîrziu.

Lăsînd-o pe călugăriță, el se apropie de patul Fan-
tinei.

Fantine aștepta în fiecare zi venirea domnului
Madeleine, cum aștepti o rază de soare și de bucurie.
Le spunea surorilor :

— Nu simt că trăiesc decît atunci cînd îl știu pe
domnul primar aici.

În ziua aceea avea febră mare. Cum îl văzu pe
Madeleine, îl întrebă :

— Și Cosette ?

El răspunse zîmbind :

— O să vină și ea.

Domnul Madeleine stătu de vorbă cu Fantine, ca
de obicei. Numai că în loc de o jumătate de oră,
rămase lîngă ea un ceas, spre marea bucurie a Fan-
tinei. Stătui pe lîngă toți să nu-i lipsească nimic
bolnavei. S-a observat că la un moment dat se
întunecase la față. Dar explicația era că doctorul
se plecase la urechea lui și-i șoptise :

— Îi merge prost !

Pe urmă, se duse la primărie și cameristul îl văzu
cum cercetează cu atenție o hartă a drumurilor din
Franța, atîrnată în biroul lui. Scrise cu creionul
cîteva cifre pe o bucată de hîrtie.

MEȘTERUL SCAUFFLAIRE E UN OM PĂTRUNZĂTOR

De la primărie, domnul Madeleine se duse la celălalt capăt al orașului, la un flamand, meșterul Scaufflaire, al cărui nume franțuzit era Scaufflaire, și care închiria cai și cabriolete „la discreție”.

Ca să ajungi la Scaufflaire, drumul cel mai scurt dădea printr-o stradă foarte puțin frecventată, pe care se afla prezbiteriul parohiei unde locuia domnul Madeleine. Preotul avea reputația unui om cumsecade, vrednic de respect și bun sfetnic. În clipa în care domnul Madeleine ajunsese în fața prezbiteriului, nu se afla pe stradă decât un singur trecător, care băga de seamă următoarele: după ce trecu de casa parohială, domnul primar se opri, rămase pe gânduri, apoi se întoarse și merse pînă la poarta prezbiteriului, o poartă joasă, cu un ciocan de fier. Puse repede mîna pe ciocan și îl ridică; se opri însă din nou și rămase iar o clipă pe gânduri; după alte cîteva secunde, în loc să dea drumul ciocanului să cadă cu zgomot, îl așeză cu grijă la locul lui și plecă cu o grabă pe care n-o avusese mai înainte.

Domnul Madeleine îl găsi pe meșterul Scaufflaire acasă, dregînd un ham.

— Meștere Scaufflaire, zise el, ai un cal bun?

— Domnule primar, răspunse flamandul, toți caii mei sînt buni. Ce înțelegeți dumneavoastră printr-un cal bun?

— Un cal care să poată face douăzeci de leghe pe zi.

— Drace! zise Scaufflaire. Douăzeci de leghe?

— Da, da!

— Înhamat la o cabrioletă?

— Firește !

— Și cât se va odihni după drumul ăsta ?

La nevoie trebuie să poată porni din nou a doua zi.

— Ca să facă același drum ?

— Da !

— Ei, drăcia dracului ! Și sînt chiar douăzeci de leghe ?

Domnul Madeleine scoase din buzunar bucata de hîrtie pe care notase distanțele. O arătă flamandului. Cifrele erau : 5, 6, $8\frac{1}{2}$.

— Vezi ? spuse el. În total nouăsprezece și jumătate, adică aproape douăzeci de leghe.

— Domnule primar, zise flamandul, am ceea ce vă trebuie : căluțul meu bălan. Trebuie să-l fi văzut vreodată pe drum. E un căluț bulonez, focos. La început au vrut să facă din el un cal de călărie, dar azvîrlea și trîntea pe oricine. Toți îl credeau năruș, socotind că nu e bun de nimic. L-am cumpărat eu și l-am pus la trăsură. Ei bine, domnule, asta dorea și el. E blînd ca un copil și aleargă ca vîntul. A, firește, nu dă voie să i se urce nimeni pe spinare. Nu-i place să fie cal de călărie. Fiecare cu ambiția lui. Să tragă la ham, da. Să fie încălecat, nu. Așa îmi închipui că s-a gîndit și el.

— Și o să țină la drum ?

— O să facă aste douăzeci de leghe. Mergeți la trap întins. O să le facă în mai puțin de opt ore. Dar uite ce condiții pun.

— Spune !

— În primul rînd, la jumătatea drumului, să-l lăsați să răsufle un ceas. Îi dați nutreț și stați lângă el cît mîncă, pentru ca nu cumva rîndașul să-i fure ovăzul ; fiindcă am băgat de seamă că, pe la hanuri, ovăzul este mai mult șterpelit de grăjdari decît mîncat de cai.

— O să am toată grija.
— În al doilea rînd... trăsura este pentru domnul primar ?

— Firește.

— Domnul primar știe să mîne ?

— Da.

— Atunci, domnul primar va pleca singur și fără bagaj, ca să nu-i fie prea greu calului.

— Bine.

— Dar domnul primar neavînd pe nimeni cu domnia sa va fi nevoit să păzească singur ovăzul.

— Se-întelege.

— O să-mi dați treizeci de franci pe zi și pentru zilele de odihnă. Nici un gologan mai puțin. Și domnul primar va plăti și nutrețul.

Domnul Madeleine scoase trei napoleoni din pungă și-i puse pe masă.

— Uite banii pe două zile înainte.

— În al patrulea rînd, pentru un drum ca ăsta, o trăsură ar fi prea grea și ar obosi calul. Domnul primar se va mulțumi să meargă cu o cabrioletă mai ușoară.

— Bine !

— E ușoară și e descoperită.

— N-are a face !

— S-a gîndit domnul primar că sîntem în plină iarnă ? Domnul Madeleine nu răspunse. Flamandul continuă : Că e foarte frig ? Domnul Madeleine tăcea. Meșterul Scaufflaire adăugă : Că poate să-l apuce și o ploaie ?

Domnul Madeleine ridică ochii și spuse :

— Cabrioleta și calul să fie în fața casei mele mîine dimineață la patru și jumătate.

— Am înțeles, domnule primar, răspunse Scaufflaire. Apoi, zgîrîind cu unghia o pată de pe scîndura mesei, adăugă cu aerul nepăsător cu care flamanzii

se pricep atît de bine să-și ascundă șiretenia : A, dar bine că-mi adusei aminte ! Domnul primar nu mi-a spus unde se duce. În definitiv, unde vă duceți, domnule primar ?

De altminteri de la început nu se gîndise decît la asta, dar nu-și dădea seama de ce nu îndrăznise să-l întrebe.

— Calul dumitale are picioarele din față bune ? Întrebă domnul Madeleine.

— Da, domnule primar. Să-l ții bine în frîu la vale. Sînt multe coborîșuri pînă unde vă duceți ?

— Nu uita să fii mîine dimineață la patru și jumătate precis, răspunse domnul Madeleine și plecă.

Flamandul rămase „prostit“, cum spunea el însuși mai tîrziu.

Domnul primar plecase de cîteva minute, cînd ușa se deschise din nou ; era domnul primar.

— Domnule Scaufflaire, zise el, cît crezi c-ar face, una peste alta, calul și trăsura dumitale ?

— Una peste alta, domnule primar ? Întrebă flamandul, pufnindu-l rîsul.

— Da. Cît ?

— Nu cumva domnul primar vrea să mi le cumpere ?

— Nu, dar pentru orice eventualitate nu vreau să te păgubesc. Cînd mă întorc, îmi dai banii înapoi. Ei ? Cît crezi că fac împreună calul și trăsura ?

— Cinci sute de franci, domnule primar.

— Poftim banii.

Domnul Madeleine puse o hîrtie de cinci sute de franci pe masă și plecă, de data asta fără să se mai întoarcă.

Meșterul Scaufflaire se căi amarnic că nu ceruse o mie de franci. De altfel, calul și trăsura la un loc nu făceau mai mult de trei sute de franci.

Flamandul își chemă nevasta și-i povestește cele întâmplate. Unde naiba s-o fi ducând domnul primar? Își da fiecare cu părerea.

— Se duce la Paris, zise femeia.

— Nu prea cred, spuse soțul.

Domnul Madeleine uitase pe cămin bilețelul pe care notase cifrele. Flamandul puse mîna pe el și începu să-l studieze.

— Cinci, șase, opt și jumătate? Astea trebuie să fie opririle. Se întoarse spre nevastă-sa: Am aflat.

— Cum?

— Sînt cinci leghe de aici pînă la Hesdin; șase de la Hesdin la Saint-Pol și opt și jumătate de la Saint-Pol la Arras. Se duce prin urmare la Arras.

Între timp, domnul Madeleine ajunsese acasă.

Plecînd de la meșterul Scaufflaire, o luase pe drumul cel mai lung, ca și cum poarta casei parohiale ar fi fost o ispită pe care ar fi vrut s-o ocolească. Se urcase în odaia lui, și se încuiase acolo, ceea ce era cît se poate de firesc, întrucît avea obiceiul să se culce devreme. Cu toate astea, portăreasa fabricii, care era și singura servitoare a domnului Madeleine, băgase de seamă că stinsese lampa la ora opt și jumătate și-i spusese asta casierului care tocmai venea acasă, adăugînd:

— O fi oare bolnav domnul primar? Mi s-a părut cam schimbat.

Casierul locuia într-o cameră care se afla dedesubtul camerei domnului Madeleine. Nu dădu nici un fel de importanță cuvintelor portăresei. Se culcă și adormi. Pe la miezul nopții se trezi dintr-o dată. Auzise prin somn un zgomot deasupra capului. Ascultă. Se auzeau pași încoace și încolo, ca și cum cineva umbla în camera de sus. Ascultă mai cu luare-aminte și recunoscă mersul domnului Madeleine. I se păru ciudat. De obicei nu se auzea nici

un zgomot în odaia domnului Madeleine înainte de a se deștepta. Puțin mai târziu, casierul auzi ceva care aducea cu zgomotele unui dulap care se deschide și se închide. Pe urmă fu clintită din loc o mobilă; se făcu iar tăcere și mersul începu din nou. Casierul se ridică în capul oaselor, se trezi de-a binelea și uitându-se prin ochiul geamului, zări pe zidul din față răsfrîngerea roșiatică a unei ferestre luminate. După cum venea lumina, nu putea fi decît fereastra camerei domnului Madeleine. Licărirea aceea tremura, ca și cum ar fi venit mai degrabă de la un foc aprins decît de la o lumînare. Umbrele cercevelor nu se vedeau de loc, ceea ce însemna că fereastra era deschisă. Pe frigul ăsta o fereastră deschisă nu era ceva normal. Casierul adormi din nou. Peste un ceas sau două, se trezi iar. Același pas rar și apăsător mergea în lung și-n lat, deasupra capului său. Licărirea jucau mereu pe zid, dar de data asta erau mai șterse și mai potolite, ca reflexul unei lămpi sau al unei lumînări. Fereastra era și-acum deschisă.

Iată ce se petrecea în odaia domnului Madeleine.

III

O FURTUNĂ ÎN CAPUL UNUI OM

Cititorul a ghicit deschis că domnul Madeleine nu e altcineva decît Jean Valjean.

Am mai privit în adîncimile acestei conștiințe; a venit vremea să privim din nou. N-o facem fără să fim zguduiți de emoție. Nu există nimic mai înspăimîntător decît acest fel de cercetare. Ochiul spiritului nu poate găsi nicăieri mai multă strălucire și mai multă beznă decît în om; nu se poate

opri asupra nici unui alt lucru mai de temut, mai complicat, mai misterios și mai fără de margini. Există un spectacol mai mare decât întinsul mării: cerul. Există și un spectacol mai mare decât cerul: sufletul omenesc.

A scrie poemul conștiinței omenești, dac-ar fi vorba de un singur om, de cel mai neînsemnat dintre oameni, ar însemna să contopim toate epopeile într-o singură epopee superioară și definitivă. Conștiința este haosul nălucirilor, al pozelor și al încercărilor; este focarul viselor, caverna gândurilor de care ți-e rușine; este gheena sofismelor și câmpul de luptă al patimilor. Pătrundeți în anumite ore dincolo de chipul livid al unei fapturi omenești care cugetă și priveți ce se ascunde acolo, priveți înăuntrul acestui suflet, priveți în această întunecime. Sub liniștea de la suprafață se dau lupte de uriași ca în Homer, sînt încăierări de balauri și de scorpii, învălmășeli de fantome ca în Milton¹, vârtejuri halucinante ca în Dante². Cît de întunecat e acest infinit pe care fiecare om îl poartă în el și cu care își măsoară cu deznădejde voința, ființa lui și faptele vieții sale!

Alighieri a ajuns într-o zi în fața unei porți sinistre, înaintea căreia a șovăit. Iată acum și în fața noastră o astfel de poartă în pragul căreia șovăim. Să intrăm totuși.

Nu avem decât foarte puține lucruri de adăugat la ceea ce știe cititorul că i s-a întîmplat lui Jean Valjean de la întîlnirea cu micul Gervais. Am văzut

¹ Poet englez (1608—1676). Opera lui Milton se resimte de patosul revoluționar al vremii și oglindește concepțiile filozofice și politice ale revoluției burgheze din Anglia.

² Aluzie la *Divina Comedie* a marelui poet italian Dante Alighieri (1265—1321), în care infernul este reprezentat sub forma unei spirale adîncite în cercuri concentrice.

că din momentul acela el devenise alt om. Ceea ce voia să facă episcopul din el înfăptuise el însuși. Era mai mult decât o transformare; era o adevărată transfigurare.

Izbuti să se facă nevăzut, vindu argintăria episcopului, păstrînd ca amintire numai sfeșnicele, se furișă dintr-un oraș într-altul, străbătu toată Franța, veni la Montreuil-sur-mer, avu ideea despre care am pomenit, săvîrși faptele amintite, ajunse un om pe care nimeni nu-l putea prinde și de care nimeni nu se putea apropia și, de-acum încolo, stabilit la Montreuil-sur-mer, fericit că-și simțea conștiința întristată de trecutul lui și prima parte a vieții lui dezmințită de cea de-a doua, trăia liniștit, împăcat cu el însuși și plin de speranță, nemaiavînd decât două dorințe: să-și ascundă numele și să-și purifice viața, să fugă de oameni și să se întoarcă la Dumnezeu.

Gîndurile acestea erau atît de strîns legate între ele, încît nu alcătuiau decât unul singur; fiecare în parte erau deopotrivă de adînci și de apăsătoare, dominînd cele mai neînsemnate fapte ale sale. De obicei, ele se împăcau între ele pentru a-i da o normă de conduită în viață. Îl îndreptau spre modestie, făcînd din el un om cumsecade și îngăduitor. Îi dădeau aceleași sfaturi. Cîteodată, însă, se iveau dezbinări între ele. Atunci oricine își poate aduce aminte că omul pe care toți cei din ținutul Montreuil-sur-mer îl numeau domnul Madeleine nu sta de loc la îndoială să jertfească unul în paguba altuia, să-și jertfească liniștea în folosul virtuții. Astfel, dînd la o parte orice rezervă și orice simț de prevedere, păstrasé sfeșnicele episcopului, purtase și doliu după el, se interesase de toți micii coșari din Savoia care colindau pe-acolo, se informase asupra tuturor familiilor din Faverolles și-l scăpase de la moarte pe bătrînul Fauchelevent, cu toate

insinuările lui Javert, care ar fi trebuit să-i dea de gîndit. Am mai spus și altădată că el ar fi vrut să urmeze pilda tuturor celor înțelepți și drepti, socotind că întîi ești dator față de ceilalți și apoi față de tine. Trebuie totuși să recunoaștem că pînă azi nu se ivise un astfel de prilej. Niciodată cele două gînduri care-l călăuzeau pe bietul om ale cărui suferințe le povestim nu dăduseră o luptă mai aprigă decît acum. Își dădu seama de acest lucru, pe cît de nelămurit pe atît de adînc, de la primele vorbe rostite de Javert în cabinetul său. De cum auzi rostindu-se așa, dintr-o dată, numele pe care-l îngropase atît de adînc, rămase năuc și parcă amețit de ciudata grozăvie a sortii sale ; și, în prada acestei amețeli, încercă tresărire care prevestește marile zguduiri. Se încovoie ca stejarul la apropierea furtunii, ca ostașul în clipa asaltului. Simțea îngrămădindu-se deasupra capului său umbra amenințătoare a trăsnetelor și fulgerelor. Pe cînd îl asculta pe Javert, se gîndea să plece, să alerge, să se denunțe, să-l scoată pe Champmathieu din închisoare și să intre el în locul lui. Era un lucru dureros și sfîșietor, ca o tăietură în carne vie. Dar asta trecu și-și spuse : „Lasă, lasă !...“ Își înăbuși pornirea generoasă și dete înapoi în fața eroismului.

Fără îndoială că ar fi fost frumos ca, după sfintele îndemnuri ale episcopului, după atîția ani de ispășire și renunțare, în mijlocul unei pocăințe minunat începută, omul acesta, pus în fața unor întîmplări atît de grozave, să nu stea nici o clipă la îndoială și să meargă cu același pas mai departe, spre prăpastia deschisă în fundul căreia se deschidea cerul. Ar fi fost frumos, dar nu s-a întîmplat așa. Se cuvine să istorisim tot ce se petrecea în sufletul lui și nu putem spune altceva decît ceca ce a fost. La început fu mînat numai de instinctul de conservare. Își

adună în grabă gândurile, își înăbuși orice emoție și, ținând seamă de prezența lui Javert, această mare primejdie, amână orice hotărâre, cu tăria pe care și-o dă spaima; nu știa ce să mai facă, dar își redobîndi calmul ca un luptător care-și ridică scutul de jos.

Restul zilei și-l petrecu ca și mai-nainte cu sufletul bîntuit de furtună și cu o liniște desăvîrșită pe față; se mărgini să ia ceea ce s-ar putea numi „măsuri de prevedere”. Totul era încă în ceață; ideile i se ciocneau în minte; tulburarea lui era atît de mare, încît nu-și putea aduna o clipă gândurile, și doar atît ar fi putut spune: că primise o grea lovitură. Se duse, ca de obicei, la patul Fantinei, unde, din bunătate, stătu mai mult, gîndindu-se că așa trebuie să se poarte, și le spuse surorilor să aibă grijă de dînsa dacă s-ar întîmpla să lipsească. Își dădu seama într-un chip nedeslușit că va trebui poate să plece la Arras, fără să fie însă cîtuși de puțin hotărît la călătoria asta, dar gîndindu-se că, fiind la adăpost de orice bănuială, n-ar strica să fie de față la ceea ce se va petrece. Angajă deci trăsurica lui Scaufflaire, ca să fie gata pentru orice eventualitate.

Cină cu destulă poftă. Cînd se întoarse la el în odaie se reculese. Gîndindu-se la situația în care se afla, o găsi nemaipomenită, atît de nemaipomenită, încît, în toiul frămîntării lui, într-o stare de neliniște aproape de neînțeleș, se duse și închise ușa cu zăvorul. Se temea parcă să nu mai intre cineva. Se baricada împotriva a orice.

Putîn după aceea, stinse lumina. Îl stînjenea.

I se părea că putea fi văzut.

De cine?

Vai! Ceea ce ar fi vrut să alunge pătrunsese o dată cu el; pe cine ar fi vrut să orbească — îl privea: propria lui conștiință.

Conștiința, adică Dumnezeu.

Cu toate acestea, la început își făcuse iluzii ; încercă un simțămînt de siguranță și de singurătate ; trăgînd zăvorul, se crezu la adăpost ; stinse lumînarea, se crezu invizibil ; puse coatele pe masă, își sprijini capul în mîini și începu să mediteze pe întuneric.

„Unde am ajuns ? Nu cumva visez ? Ce s-a întîmplat ? Să fie adevărat că m-am întîlnit cu Javert și că mi-a vorbit așa cum mi-a vorbit ? Cine-o mai fi și Champmathieu ? O seamă cu mine ? Mai știi ? Și cînd mă gîndesc că ieri eram atît de liniștit și n-aveam habar de nimic ! Ce făceam ieri pe vremea asta...

Ce-o mai fi și întîmplarea asta ?... Cum se va sfîrși ?... Ce e de făcut ?...”

Iată vîrtejul în care era cuprins. Nu mai izbutea să-și adune gîndurile care-i năpădeau mintea ca niște unde, și, luîndu-și capul în mîini, încercă să le stăvilească.

Din furtuna care-i răvășea voința și puterea de judecată, și din care se străduia să smulgă o limpezire și o hotărîre, nu se deschidea decît spaimă. Fruntea îi ardea. Se duse la fereastră și o deschise. Nu era nici o stea pe cer. Se întoarse și se așeză din nou la masă.

Trecu un ceas.

Încet-încet, linii nedeslușite începură totuși să se contureze în mintea lui și putu să întrezărească limpede, nu întrecaga situație, ci doar cîteva amănunte.

Recunoscui mai întîi că, oricît de neașteptată și de grea era situația, era cu totul stăpîn pe ea.

Dar groaza lui spori și mai mult.

Oricare ar fi fost țelul adevărat și creștinesc al faptelor lui, tot ceea ce făcuse pînă atunci nu fusese altceva decît o groapă pe care o săpa pentru a-și ascunde într-una numele. Ceea ce-l înspăimînta mai

mult decît orice în ceasurile lui de reculegere, în nopțile lui de insomnie, era să audă vreodată rostindu-i-se numele; își dădea seama că atunci se va sfîrși cu el; în ziua cînd numele lui va fi descoperit, se va spulbera în juru-i viața cea nouă; și — cine poate ști? — o dată cu asta, se va spulbera înlăuntru-i și sufletul cel nou. Se înfiora numai la gîndul că lucrul acesta ar fi cu putință. Desigur, ar fi clătinat din cap și ar fi socotit absurd dacă cineva i-ar fi spus în clipele acelea că atunci cînd va sosi ceasul în care numele îi va fi rostit în gura mare, această hidoasă vorbă, Jean Valjean, va ieși deodată din noapte și se va ridica în fața lui, cînd lumina orbitoare, menită să împrăștie misterul în care se învăluia, va străluci pe neașteptate deasupra capului său, că numele ăsta nu va fi totuși o amenințare, că lumina nu va face decît să sporească umbrele întunericului, că vâlul sfîșiat va mări și mai mult misterul, că acest cutremur de pămînt îi va întări temeliiile, că această întîmplare nămaipomenită nu va avea alt rezultat, oricare ar fi părerea lui, decît să-i facă viața mai limpede și mai de nepătruns, și că, din confruntarea sa cu fantoma lui Jean Valjean, bunul și vrednicul burghez „domnul Madeleine” va ieși mai onorat, mai mulțumit și mai respectat decît oricînd. Ei bine, toate acestea se întîmplaseră întocmai, toată îngrămădirea asta de lucruri imposibile erau fapt împlinit, iar Dumnezeu, îngăduise ca toate aceste năluciri să se prefacă în realități.

Gîndurile i se limpezeau treptat, își dădea din ce în ce mai bine seama de situația lui.

I se părea că se trezise dintr-un somn greu și că, în toiul nopții, luneca pe un povîrniș, în picioare, înfiorat, încercînd zadarnic să se dea înapoi de pe marginea unei prăpăstii. Întrezărea lămurit, în întu-

neric, un necunoscut, un străin, pe care soarta îl luase drept el și-l împingea în locul lui în gol. Pentru ca prăpastia să se închidă, trebuia să cadă cineva într-însa ; el sau celălalt.

N-avea altceva de făcut decât să lase lucrurile în voia lor.

Se făcuse deplină lumină. Își spuse că locul lui era liber la ocnă ; că orice ar face, îl va aștepta oricând ; că jefuirea micului Gervais îl va aduce înapoi acolo ; că acest loc îl va aștepta mereu, îl va atrage pînă ce lucrul va deveni de neînlăturat și fatal. Pe urmă își spuse că acum îi ținea cineva locul ; se pare că un anume Champmathieu avea nenorocul ăsta și că, în ceea ce-l privește, fiind de aci înainte prezent la ocnă în persoana lui Champmathieu și prezent în societate sub numele de domnul Madeleine, n-avea să se mai teamă de nimic, cu singura condiție, de a nu-i împiedica pe oameni să pună pe fruntea lui Champmathieu pecetea infamiei, care, ca și lespedea de pe mormînt, o dată așezată, nu se mai ridică niciodată.

Totul era atît de zguduitor și de neașteptat, încît se produse în el acea tresărire de nedescris, pe care nici un om n-o încearcă mai mult de două-trei ori în viață, acea zvîrcolire a conștiinței care dă la o parte toate îndoielile inimii, tot ce este ironie, bucurie deznădejde, și care s-ar putea numi un hohot de rîs lăuntric.

Aprinse din nou lumînarea.

„Ei bine ! se gîndi el, de ce mi-ar fi frică ? De ce-mi fac atîtea gînduri ? Am scăpat. Totul s-a sfîrșit. Nu mai era decât o singură ușă întredeschisă prin care trecutul putea pătrunde în viața mea, și ușă asta a fost zidită pentru totdeauna. Pe Javert, care nu mă lăsa în pace de atîta vreme, al cărui instinct de temut părea că mă descoperise, care mă

descoperise în adevăr și care mă urmărea pretutindeni, ca un fioros câine de vânătoare mereu asmuțit asupra mea, iată-l acum zăpăcit, avînd de lucru în altă parte, pus cu totul pe alte urme. De-acum încolo e mulțumit, mă va lăsa în pace, a pus mîna pe Jean Valjean al lui. Cine știe? Poate are de gînd să plece din oraș. Și totul s-a făcut fără amestecul meu. Și eu n-am nici o vină! La urma urmei, ce nenorocire s-a întîmplat? Nu zău, cine m-ar vedea ar crede că mi s-a întîmplat o catastrofă! Dacă, din toate astea, cineva ar avea de suferit, eu nu-s cu nimic vinovat. Soarta a vrut așa. Nu încape nici o îndoială! Am eu dreptul să stric ceea ce pune ea la cale? Ce mai vreau eu acum? De ce mă amestec? Nu mă privește pe mine. Cum? Nu-s mulțumit? Dar ce mai vreau? Mi-am atins scopul pe care-l urmăresc de-atîția ani, visul nopților mele de veghe, ținta rugăciunilor pe care le-am îndreptat spre Dumnezeu, siguranța mea. Așa vrea Dumnezeu. Nu mă pot împotrivi voinței sale. Și de ce vrea Domnul așa? Pentru ca să duc pînă la capăt ceea ce am început, ca să fac mai departe binele, ca să ajung cîndva un mare și frumos exemplu, ca să se poată spune, în sfîrșit, că a existat un drum de fericire în chinurile pe care le-am îndurat, în virtuțile la care m-am întors. Nu-mi pot da seama, la urma urmei, de ce m-am temut adineauri să intru la cîinstul paroh, să-i istorisesc totul ca unui duhovnic și să-i cer un sfat. Fără îndoială că tot așa mi-ar fi vorbit și el. Nu-i nimic de făcut; să lăsăm lucrurile în voia lor. Așa vrea Cel-de-sus!..."

Astfel își vorbea în adîncurile conștiinței, aplecat peste ceea ce am putea numi propriul său abis.

Se ridică de pe scaun și începu să umble prin odaie.

„Hai ! exclamă el. Să punem capăt gândurilor !
Doar am luat o hotărîre !...“

Dar nu se linişti de loc.

Dimpotrivă.

Nu poţi împiedica drumul gândurilor, întocmai cum nu poţi opri valurile mării să se întoarcă la ţărm. Marinarii numesc asta reflux ; vinovatul o numeşte remuşcare. Dumnezeu răscoleşte deopotrivă sufletul omului şi apele oceanului.

Oricît se împotrivi, după cîteva clipe îşi începuseră iar întunecatul dialog, în care el vorbea şi tot el asculta, spunînd ceea ce n-ar fi vrut să spună, ascultînd ceea ce n-ar fi vrut să audă, supunîndu-se puterii misterioase care-i şoptea : „Gîndeşte !“ aşa cum îi spusese acum două mii de ani altui osîndit : „Mergi !“

Înainte de a trece mai departe şi pentru a fi pe deplin înţeleşi, vom stăruia asupra unei observaţii absolut necesare.

Nu încapă îndoială că noi stăm de vorbă cu noi înşine. Nu există făptură cugetătoare care să nu fi trecut prin asta. S-ar putea spune chiar că vorba nu constituie niciodată un mister mai mareţ decît atunci cînd pătrunde înlăuntrul unui om, trecînd din gîndire în conştiinţă şi întorcîndu-se din conştiinţă în gîndire. Numai în felul ăsta trebuie înţelese cuvintele „spuse“, „exclamă“, întîlnite atît de des în capitolul de faţă. Spunem, vorbim, exclamăm în noi înşine, fără ca tăcerea din afară să fie ruptă. E un fel de tumult nestăvilit ; totul vorbeşte în noi, afară de buzele noastre. Deşi nu se pot vedea şi pipăi, realităţile sufletului sînt totuşi realităţi.

Se întreba deci : unde ajunsese ? Ce era cu *hotărîrea pe care o luase* ? Îşi mărturisi că tot ce pusese la cale în mintea lui era monstruos, că „a lăsa lucrurile în voia lor, în voia Celui-de-sus“ e pur şi simplu

îngrozitor. A lăsa să se împlinească o greșeală a destinului și a oamenilor fără s-o împiedici, făcându-te complice prin tăcerea ta, a sta cu mâinile încrucișate, ar fi prea mult, ar fi ultima treaptă a nevredniciei fățarnice ! Ar fi o crimă josnică, lașă, vicleană, abjectă, hidoasă !

Pentru întâia oară în opt ani, nefericitul simțise gustul amar al unui gând rău, al unei fapte urâte.

Îl azvîrli cu dezgust.

Continuă să se frămînte. Se întrebă cu asprime ce-a înțeles prin cuvintele : „Mi-am atins scopul !...” și-și spusese că viața lui avea în adevăr un scop. Dar care anume ? Să-și ascundă numele ? Să înșele poliția ? Pentru atîta lucru făcuse el oare tot ce făcuse ? Nu avea cumva vreun alt scop, mai mare, mai adevărat ? Nu trebuie să-și salveze ființa fizică, ci sufletul. Trebuia să fie iarăși bun și cinstit. Un om drept. Oare nu urmărise el totdeauna lucrul acesta, numai lucrul acesta ? Nu era asta porunca episcopului ? Să astupe ușa prin care putea pătrunde trecutul ? Dar, Doamne, el n-o astupa ! Dimpotrivă, o deschidea de perete, să-vîrșind o ticăloșie ! Devenea iarăși un hoț, cel mai odios hoț ! Îi răpea altuia viața, liniștea, locul sub soare ! Ajungea un asasin ! Ucidea, ucidea din punct de vedere moral un biet om. Îl osîndea la groaznică moarte vie, la moartea sub cerul deschis, care se cheamă ocnă. Dacă, dimpotrivă, se predă, salvîndu-l pe omul lovit de-o atît de cumplită greșeală, luîndu-și iarăși numele adevărat, devenind din nou din datorie ocnășul Jean Valjean, însemna să-și desăvîrșească în adevăr reînvierea și să astupe pentru totdeauna ușa iadului din care ieșise. Prăbușindu-se în aparență, însemna în realitate să se înalțe. Trebuia să facă lucrul ăsta ! Nu făcuse nimic, dacă nu făcea asta. Toată viața lui n-ar mai avea nici un rost.

Tot ce-a ispășit ar fi de prisos. Nu i-ar mai rămîne decît să-și spună : „La ce bun ?“

Simțea că episcopul era de față, că, deși murise, episcopul era totuși prezent și-l privea drept în ochi, că de-acîi înainte primarul Madeleine, cu toate însușirile sale alese, îi va fi nesuferit și că ocnașul Jean Valjean va putea sta senin și neprihănit în fața lui. Oamenii îi vedeau masca, dar episcopul îi vedea adevăratul chip. Oamenii îi cunoșteau viața, dar episcopul îi cunoștea sufletul. Trebuia, prin urmare, să se ducă la Arras, să-l pună în libertate pe falsul Jean Valjean și să-l denunțe pe cel adevărat ! O, era cea mai mare jertfă, cea mai dureroasă victorie, cea mai cumplită încercare ! Trebuia totuși s-o facă. Ce tristă soartă ! Nu se putea purifica în fața lui Dumnezeu decît dacă devenea un nemernic în ochii oamenilor !

— Ei bine, zise el, m-am hotărît ! Îmi voi face datoria ! Voi salva viața acestui om !

Rostise cuvintele cu glas tare, fără să-și dea seama că vorbește tare.

Luă condicile, le verifică și le puse în ordine. Zvîrli în foc un-teanc de creanțe, pe care le avea asupra unor negustorași strîmtorați. Scrise o scrisoare pe care o lipi și pe plicul căreia se putea citi, dacă ar mai fi fost cineva în cameră în momentul acela : „*Domnului Laffitte, bancher, strada d'Artois, Paris*“.

Scoase dintr-un sertar un portofel în care se aflau cîteva bilete de bancă și buletinul de identitate de care se slujise anul acesta ca să meargă la vot.

Cine l-ar fi văzut făcînd toate acestea, atît de adînc preocupat, n-ar fi bănuît ce se petrece într-însul. Din cînd în cînd, buzele i se mișcau ; alteori ridica fruntea și-și ațintea privirea asupra unui punct oarecare din perete, ca și cum ar fi găsit acolo ceva pe care ar fi vrut să-l lămurească sau să-l cerceteze.

După ce isprăvi scrisoarea pentru domnul Laffitte, c băgă în buzunar împreună cu portofelul și începu iarăși să umble prin odaie.

Firul gândurilor lui nu se rupsesese. Continua să vadă limpede datoria pe care o avea, scrisă cu litere luminoase ce-i pîlpîiau în fața ochilor și se mișcau o dată cu privirea lui: *Hai, du-te ! Spune-le cine ești ! Denunță-te !*

Vedea totodată, ca și cum s-ar fi întrupat în fața lui în forme pipăibile, cele două lucruri care fuseseră pînă atunci țelurile vieții sale : tăinuirea numelui și mîntuirea sufletului. Pentru întâia oară ele i se arătau cu totul deosebite, și-și dădea seama ce anume le deosebea. Recunoștea că de o parte era neapărat binele, pe cîtă vreme de partea cealaltă se putea afla răul ; de o parte era devotamentul, de cealaltă, personalitatea ; una spunea : *aproapele*, cealaltă : *eu* mai presus de toate ; una țîșnea din lumină, cealaltă din întunericul nopții.

Se hărțuiau între ele și le vedea cum se încaieră. Pe măsură ce se adîncise în gânduri, crescuseră și ele în mintea lui, avînd acum staturi colosale. I se părea că zărește luptîndu-se înlăuntrul lui, în acest infinit despre care vorbeam adineauri, printre umbre și lumini, o zeiță și-o namilă înspăimîntătoare.

Era cuprins de spaimă, dar i se părea că gîndul cel bun e gata să învingă.

Își dădea seama că se apropie de celălalt moment hotărîtor al conștiinței și al ursitei sale ; episcopul însemnase prima fază a noii sale vieți, iar Champmathieu o însemna pe cea de-a doua. După criza cea mare, încercarea cea mare.

Acum, febra, potolită o clipă, îl cuprindea iar, puțin cîte puțin. Mii de gânduri îi treceau prin minte, dar ele îl întăreau din ce în ce mai mult în hotărîrea sa.

La un moment dat, își spuse că poate ia lucrurile prea în pripă ; că, la urma urmei, acest Champmathieu nu era prea interesant, fiindcă de furat, furase.

Își răspunse : „Dacă a furat într-adevăr cîteva mere, asta înseamnă o lună de închisoare. Cu totul altceva decît ocnă. Și-apoi, cine știe : a furat, s-a putut dovedi ? Numele de Jean Valjean îl copleșește și se pare că nu mai e nevoie de alte dovezi. Nu procedează toți procurorii la fel ? Îl cred hoț, pentru că a fost ocnăș.”

În clipa următoare se gîndi că, dacă se va denunța, poate, se va ține seama de curajul faptei sale, de viața cînsită pe care o ducea de șapte ani, de ceea ce făcuse pentru tot ținutul, și va fi iertat.

Dar gîndul ăsta se risipi repede și zîmbi cu amărăciune, cînd își aminti că furtul banilor micului Gervais îl făcea recidivist, că întîmplarea asta va ieși desigur iarăși la iveală și că, potrivit dispozițiunilor precise ale legii, va putea fi pedepsit cu munca silnică pe viață.

Nu-și mai făcu nici un fel de iluzii, se desprinsese din ce în ce mai mult de cele pămîntești și căută într-altă parte mîngîierea și tăria sufletească.

Se gîndi că trebuie să-și facă datoria ; că, poate, nu va fi mai puțin fericit după ce și-o va face decît dacă și-ar călca-o ; că, dacă „lasă lucrurile în voia lor” și rămîne la Montreiul-sur-mer, considerația de care se bucură, bunul său renume, faptele bune pe care le făcuse, respectul, venerația, milostenia lui, bogăția, popularitatea și toate însușirile alese ar fi întinate de-o crimă ; și ce mireasmă ar putea să aibă toate aceste lucruri neprihănite, legate de-o faptă odioasă ? Pe cînd, dacă și-ar împlini jertfa, sînd în ocnă, la stîlp, în cătușe, în haine vărgate, la munca fără de odihnă, expus fără nici o îndurare

rușinii, peste toate acestea ar coborî o lumină dumnezeiască.

În cele din urmă își spuse că așa trebuia să fie, că ursita lui era astfel croită încît nu era în stare să strice orînduielele Celui-de-sus și că, în orice caz, trebuia să aleagă ; ori respectul lumii și grozăvia din sufletul său, ori puritatea lăuntrică și ocara lumii.

Frămîntînd atîtea idei întunecate, curajul nu-l părăsea, dar mintea îi obosea. Vrînd-nevrînd, începu să se gîndească la altceva, la lucruri indiferente.

Își simțea vinele zvîcnindu-i puternic în tîmple. Se plimba mereu de la un capăt la altul al odăii. Bătu miezul nopții, mai întîi la biserică, pe urmă la primărie. Numără cele douăsprezece lovituri ale celor două orologii și compară sunetele clopotelor. Își aduse aminte cu acest prilej că, mai-nainte cu cîteva zile, văzuse la un negustor de fiare vechi un clopot de vînzare, pe care se afla scris un nume : *Antoine Albin din Romainville*.

Îi era frig. Făcu puțin foc în sobă. Nu-i trecu prin gînd să închidă fereastra.

Căzu iarăși într-o stare de toropeală. Trebui să facă o sfortare grea ca să-și aducă aminte la ce se gîndise mai înainte de-a bate miezul nopții. În cele din urmă, izbuti :

„A, da, își spuse el, luasem hotărîrea să mă denunț”.

Și deodată își aduse aminte de Fantine.

„A, și nefericita asta !”

Și aici începu o nouă criză.

Fantine, ivindu-se brusc în mintea lui, apărură ca o rază neașteptată de lumină. I se păru că totul se schimbă în jurul lui. Exclamă :

„O, dar pînă acum nu m-am gîndit decît la mine. N-am ținut seama decît de situația mea. Îmi convine să tac ori să mă denunț, să-mi apăr pielea ori să-mi mîntuiesc sufletul, să fiu un funcționar nemernic

dar respectat, sau un ocnăș ticălos dar vrednic de stimă. Nu mă gândesc decît la mine, la mine și numai la mine ! Dar, Doamne-Dumnezeule, asta nu-i altceva decît egoism ! Sînt forme diferite de egoism, dar tot egoism rămîne. Dacă m-aș gîndi puțin și la alții ? Cea dintîi datorie creștinească este să te gîndești la aproapele tău. Ia să vedem : lăsîndu-mă pe mine la o parte, uitînd de mine, ce s-ar putea întîmpla ? Dacă mă denunț ? Pun mîna pe mine, îi dau drumul lui Champmathieu, mă bagă din nou la ocnă. Bun. Și pe urmă ? Ce se întîmplă pe-aici ? Aici este un ținut întreg, un oraș, sînt fabrici, o industrie, lucrători, bărbați, femei, oameni bătrîni, copii, lume săracă. Eu le-am creat toate astea, prin mine trăiesc toate ; oriunde se află o vatră din care iese fum, eu i-am pus lemnele în foc și carnea în cratiță ; am adus bunăstarea pretutindeni, am făcut să circule banul, am dat credite ; înaintea mea nu era nimic din toate astea ; am pus în valoare, am înviorat, am însuflețit, am făcut să prospere întreaga regiune. Dacă nu mai sînt eu, nu mai e nici o viață aici. Mă duc eu, toate se duc. Dar femeia asta care-a suferit atît, care în mizeria ei are atîtea calități și căreia, fără să vreau, i-am pricinuit toată nenorocirea ? Dar copilul pe care voiam să-l aduc și pe care l-am săgăduit mamei ? Nu-i sînt oare dator nimic acestei femei pentru răul pe care i l-am făcut ? Ce se întîmplă dacă plec ? Mama moare. Copilul ajunge ce-o vrea întîmplarea. Iată ce se întîmplă dacă mă denunț. Dar dacă nu mă denunț ? Să vedem ce se poate întîmpla atunci..."

După ce-și puse această întrebare, se opri. Avu parcă o clipă de îndoială și de înfiorare ; dar clipa asta dură puțin ; își răspunse liniștit :

„Prin urmare, omul se duce la ocnă ; e-adevărat ; dar ce dracu ! a furat doar. Oricît aș spune eu că

n-a furat, a furat ! Eu rămân pe loc și-mi văd de treburi. În zece ani câștig zece milioane, îi răspîndesc în tot ținutul și nu păstrez nici un ban pentru mine ! Ce să fac cu ei ? Ceea ce fac nu e pentru mine ! Prosperitatea tuturor este din ce în ce mai mare, întreprinderile ies ca din pământ și se iau la întrecere, manufacturile și uzinele se înmulțesc, sute și mii de familii sînt fericite, populația sporește, se nasc sate acolo unde nu erau decît niște gospodării, se nasc gospodării acolo unde nu era nimic ; mizeria dispare și, o dată cu ea, dispar și desfrîul, prostituția, furtul, omorul, toate viciile, toate crimele ! Iar biata mamă își crește copilul. Iată un întreg ținut bogat și plin de cinste. O ! eram nebun, eram absurd ; ce ziceam eu să mă denunț ? Trebuie să iau bine seama și să nu mă grăbesc. Cum ? Pentru că mi-ar fi convenit să fac pe grozavul și pe generosul — adică, la urma urmei, curată melodramă ! — pentru că nu m-am gîndit decît la mine, numai la mine, vînd să scap poate de la o pedeapsă prea mare, dar dreaptă, pe mai știu eu cine, pe un hoț, pe un om de nimic fără îndoială, trebuie să piară o întreagă regiune, trebuie ca o biată femeie să moară în spital, o biată fetiță să moară pe drumuri, ca niște cîini ! E-ngrozitor ! Și mama nici măcar nu și-a revăzut copilul ! Și copilul aproape nu-și cunoaște mama ! Toate astea, pentru bătrînul acela ticălos, pentru un hoț de mere, care, fără nici o îndoială, a meritat să înfunde ocnă, dacă nu pentru asta, pentru vreo altă mîrșavie ! Frumoase muștrări de conștiință, care salvează un derbedeu bătrîn ce nu mai are, la urma urmei, decît foarte puțin de trăit și nu va fi mai nenorocit la ocnă decît în cocioaba lui, și care sacrifică o populație întreagă, mame, femei, copii... pe biata Cosette, care nu mă are decît pe mine în lume și care, desigur, zace acum învinetită de frig

în cocina familiei Thénardier. Ce mai canalii sînt și ăștia ! Și eu să mă abat de la îndatoririle mele față de toate aceste sărmane făpturi ! Să mă duc să mă denunț ? Să fac prostia asta nemaipomenită ? Dar ia să admitem cazul cel mai rău, să presupun că asta e o faptă rea și că odată și odată mă va muștra conștiința dacă primesc, spre binele altora, această muștrare care nu mă privește decît pe mine. Dacă săvîrșesc această faptă care nu pune în primejdie decît sufletul meu — înscamnă că știu ce se numește devotament și ce se numește tărie sufletească.”

Se ridică și începu din nou să umble prin odaie. De data asta i se părea că este mulțumit.

Diamantele nu se găsesc decît în văgăunile întunecate ale pămîntului, iar adevărurile nu se găsesc decît în adîncurile cugetării. I se părea că, după ce coborîse în aceste adîncuri, după ce bîjbîlise atîta vreme în beznă cea mai deasă, găsise în cele din urmă un diamant, un adevăr, și că-l ținea în mîna, uluit de vederea lui.

„Da, gîndi el, așa e ! Asta e adevărul ! Asta e soluția ! trebuie să te hotărăști în cele din urmă la ceva. Și hotărîrea mea e justă. Ce-o să fie ! Să nu mai stăm la îndoială ; să nu mai dăm înapoi ! E-n interesul tuturor, nu în interesul meu. Sînt și rămîn Madeleine, Vai de cel care e Jean Valjean ! Nu mai sînt eu. Nu-l cunosc și nici nu știu cine e. Iar dacă o fi vreunul Jean Valjean, treaba lui ! Nu mă privește ! Este un nume fatal care plutește în nopțe și dacă se abate asupra cuiva, cu-atît mai rău pentru el. Se privi într-o oglinjoară de pe cîmin și spuse : Uite, după ce-am luat o hotărîre, mă simt mai ușurat. Acum parcă sînt cu totul altul. Mai făcu cîtiva pași, și se opri deodată. Haide ! nu trebuie să preget să duc pînă la capăt hotărîrea luată. Încă mă mai țin cîteva fire de acest Jean Valjean. Trebuie rupte. Se mai găsesc

chiar în odaia asta lucruri care m-ar da de gol, lucruri fără glas care-ar putea fi mărturii; ele trebuie să dispară”.

Se căută în buzunar, scoase punga, o deschise și luă din ea o cheiță. Băgă cheița într-o broască, a cărei gaură abia se zărea printre florile întunecate ale tapetului de pe perete. Deschise o ascunzătoare, un fel de dulap secret, așezat între perete și sobă. Nu se aflau în ascunzătoare aceasta decât câteva zdrențe, o haină de lână albastră, niște pantaloni vechi, o traistă veche și un ciomag gros, ghintuit la cele două capete. Cei care-l văzuseră pe Jean Valjean trecînd prin Digne, în octombrie 1815, ar fi recunoscut cu ușurință, bucată cu bucată, Țoalele astea prăpădite.

Le păstrase pe toate, așa cum păstrase și sfeșnicele de argint, ca să-și aducă întotdeauna aminte de unde plecase. Numai că pe cele de la ocnă le ținea ascunse, pe cînd pe cele de la episcop le lăsa să se vadă.

Se uită pe furiș spre ușa, ca și cum s-ar fi temut să nu se deschidă, cu tot zăvorul care o închidea; pe urmă, dintr-o singură mișcare, înșfăcîndu-le pe toate la un loc, fără să mai arunce măcar o privire asupra lucrurilor pe care le păstrase cu sfințenie și cu atîtea riscuri, timp de atîția ani, apucă zdrențele, ciomagul, traista și le azvîrli pe toate în foc.

Închise din nou dulapul secret și, luînd mai multe măsuri de pază decît de obicei, de astă dată fără nici un rost, întrucît nu mai era nimic acolo, ascunse ușa, împingînd o mobilă în fața ei. După cîteva clipe, odaia și zidul din față fură cuprinse de o lumină roșie pîlpîitoare. Ardea totul. Ciomagul uscat pocnea și zvîrlea scînteii pînă-n mijlocul odăii. Traista, arzînd împreună cu zdrențele oribile din ea, scoase la iveală ceva care scilipea în cenușă. Dacă te-ai fi aplecat

ai fi văzut foarte ușor că e o monedă de argint. Era fără îndoială moneda de doi franci furată micului savoiard.

Domnul Madeleine nu se uita la foc, ci se plimba mereu, cu același pas, de la un capăt la altul al odăii.

Deodată, ochii îi căzură asupra celor două sfeșnice de argint, pe care jocul luminii le făcea să sclipească pe cămin.

„A, zise el, Jean Valjean în întregime a rămas aici. Trebuie să le distrug și pe astea !”

Apucă amândouă sfeșnicele.

Mai era destul foc pentru a le putea deforma numai decît, a le preface într-o vergea de nerecunoscut.

Se duse lângă sobă și se încălzi puțin. Se simți foarte bine.

„Ce bună e căldura !” zise el.

Scurmă jarul cu unul dintre sfeșnice.

I se păru atunci că aude un glas strigînd înăuntrul lui :

„Jean Valjean ! Jean Valjean !”

I se făcu părul măciucă. Semăna cu un om care ascultă ceva îngrozitor.

„Da ! Așa ! Mergi pînă la capăt ! striga acel glas. Desăvîrșește-ți opera ! Distruge sfeșnicele ! Ucide-ți amintirile ! Uită-l pe episcop ! Uită totul ! Nenorocește-l pe Champmathieu ! Dă-i înainte ! E foarte bine ! Felicită-te ! S-a hotărît ! S-a făcut ! un om, un bătrîn care nu știe ce au oamenii cu el, care poate n-a făcut nimic, un nevinovat pe care a căzut năpasta de pe urma numelui tău și pe capul căruia numele tău apasă ca o crimă, va fi luat drept Jean Valjean, va fi condamnat și-și va sfîrși zilele în jale și ticăloșie. Foarte frumos ! Tu rămîi cîstit, rămîi domnul primar, rămîi un om de onoare, respectat. Adu belșugul în oraș, îndestulează pe nevoiași, tră-

iește fericit, virtuos și admirat și, în vremea asta, pe cînd tu vei trăi aici în bucurie și lumină, cineva va îmbrăca bluza ta roșie, va purta numele tău de ocară și va tîrî la ocnă lanțurile tale. Da ! Foarte bine le-ai ticluit ! Ticălosule !“

Sudoarea îi curgea de pe frunte. Rămase cu privirea rătăcită pe sfeșnice. Dar cel care vorbea în el nu isprăvisese. Glasul continuă :

„Jean Valjean ! Vor fi în jurul tău multe voci care vor face zarvă, care vor striga în gura mare și care te vor binecuvînta. Una singură nu va fi auzită de nimeni și te va blestema în întineric. Ei bine, ascultă, păcătosule ! Toate aceste binecuvîntări se vor năruia înainte de-a se înălța la cer și numai blestemul va ajunge pînă la Dumnezeu.“

Glasul la început foarte slab, ridicat din adîncurile conștiinței, devenise din ce în ce mai puternic și mai necruțător și-i răsuna în auz. Parcă ieșise din lăuntrul lui și vorbea acum de afară. I se păru că aude atît de lămurit ultimele cuvinte, încît se uită împrejur cu un fel de spaimă.

„E cineva pe-aici ? Întrebă el cu glas tare, rătăcit. Pe urmă, cu un rîs de idiot, rosti : Că prost mai sînt ! Nu poate fi nimeni !“

Era totuși cineva ; dar cel care era de față nu făcea parte dintre cei ce pot fi văzuți de vreun ochi omenesc.

Puse sfeșnicele la loc pe cîmin.

Începu apoi, din nou, mersul monoton și apăsător, care tulbura în somn și trezea brusc pe omul care dormea la etajul de dedesubt.

Mersul îl ușura și-l amețea în același timp. Se pare că uneori, în împrejurări foarte grele, te miști ca să ceri sfaturi de la oricine ți-ar putea ieși în cale. După cîteva clipe nu-și mai dădea seama ce se petrece cu el.

Se retrăgea acum cu aceeași spaimă dinaintea celor două hotărîri pe care le luase rînd pe rînd. Amîndouă soluțiile i se păreau tot atît de rele.

„Ce fatalitate ! Ce întîmplare, ca Champmathieu ăsta să fie luat drept eu ! Să cazi tocmai prin mijlocul pe care soarta părea că-l hărăzise la început ca să te scape !“

Se gîndi puțin la ce avea să se întîmple. Dumnezeu mare, să se denunțe ? Să se predea ? Și cuprins de-o sfișietoare deznădejde, se gîndi la tot ce trebuie să părăsească și la ceea ce avea să reînceapă. Va trebui, prin urmare, să-și ia rămas bun de la această viață atît de bună, de curată, de strălucită, să-și ia rămas bun de la respectul pe care i-l arăta toată lumea, de la onoare și de la libertate. N-o să se mai plimbe pe cîmpie, n-o să mai audă păsările cîntînd în luna mai, n-o să mai dea de pomană copilașilor săraci. Nu va mai simți căldura privirilor de recunoștință și de dragoste ațintindu-se asupra lui. Va părăsi casa pe care și-o zidise și odăița asta. Toate îi păreau acum încîntătoare. N-o să mai citească din cărțile astea și n-o să mai scrie pe mescioara asta albă de lemn. Bătrîna portăreasă, singura servitoare pe care o avea, n-o să-i mai aducă dimineața cafeaua. Dumnezeu, în loc de toate astea, în jurul lui ceata ocnașilor, cătușele, hainele vărgate, lanțurile la picioare, oboseala, celula, patul de scînduri, toate grozăviile astea cunoscute ! La vîrsta lui, după ce fusese ceea ce-a fost ! Dacă măcar ar fi mai tînar ! Dar așa, bătrîn, să fie tutuit de oricine, să fie scotocit de gardian, să fie lovit cu bastonul de paznici, să umble cu picioarele goale în bocancii cu ținte, să întindă dimineața și seara piciorul sub ciocanul fierarului care inspectează inelele, să îndure curiozitatea vizitatorilor, cărora li se va spune : „Acesta e vestitul Jean Valjean, care a fost primar la Montreuil-sur-

mer !“ Seara, learcă de sudoare, rupt de oboseală, cu tichia de ocnaș pe ochi, să urce doi cîte doi, sub gîrbaciul gardianului, scara îngustă a galeriei. O ce mizerie ! Soarta poate fi oare tot atît de răa ca orice făptură omenească și deveni tot atît de monstruoasă ca și inima omului ?

Și, orice-ar fi făcut, cădea iarăși în îndoiala sfîșietoare din adîncul gîndurilor lui : să rămînă în paradis și să devină demon, sau să intre în iad și să ajungă înger.

Ce să facă, Dumnezeuule mare ? Ce să facă ?

Furtuna din care se smulsese cu atîta trudă se dezlănțui din nou într-însul. Gîndurile începură iarăși să se amestece unele cu altele, luînd acel aspect încremenit și automat pe care-l întîlnim la oamenii disperați. Numele de Romainville îi revenea mereu în minte, împreună cu niște versuri dintr-un cîntec pe care-l auzise altădată. Își aminti că Romainville e o pădure de lîngă Paris, unde tinerii îndrăgostiți se duc să culeagă flori de liliac în luna aprilie.

Șovăia în mers, ca și înlăuntrul lui. Mergea ca un copilaș lăsat să meargă singur.

Din cînd în cînd, luptînd cu oboseala, făcea sforțări să-și adune gîndurile. Se strădui să-și pună pentru ultima oară și definitiv problema din pricina căreia căzuse istovit. Să se denunțe ? Să tacă ? Nu izbutea să vadă nimic limpede. Aspectele nedeslușite ale tuturor raționamentelor schițate în mintea lui se clătinau și se risipeau ca un fum, unul cîte unul. Își dădea seama numai că, la orice hotărîre s-ar fi oprit, fără să existe vreo scăpare, ceva dintr-însul ar fi murit ; că, ori încotro ar lua-o, intra într-un mormînt ; că pregătea o agonie ; agonია fericirii lui sau agonია virtuților sale.

Vai ! Toate nehotărîrile îl cuprinseseră din nou. Nu ajunsese mai departe decît fusese la început.

Aşa se zbătea cu spaimă acest suflet greu încercat. Tot astfel, cu o mie opt sute de ani înaintea acestui om nenorocit, fiinţa misterioasă în care se cuprind toată sfîntenja şi toată suferinţa omenirii, pe cînd măslinii fremătau în vîntul sălbatic al infinitului, îndepărtase de la ea multă vreme groaznicul potir care-i apărea scaldat în umbră şi plin de întunericul adîncurilor înstelate.

IV

FORME PE CARE LE IA SUFERINŢA ÎN TIMPUL SOMNULUI

Se făcuse ora trei dimineaţa şi el umblase mai bine de cinci ceasuri prin odaie, aproape fără întrerupere, cînd se lăsă să cadă pe un scaun.

Adormi acolo şi avu un vis.

Visul ăsta, ca mai toate visele, nu avea legătură cu situaţia decît prin ceva funest şi sfîşietor, dar îl impresionează adînc. Îl impresionează atît de mult, încît mai tîrziu îl şi scrisese. E una dintre hîrţile scrise de mîna lui. Socotim de datoria noastră s-o transcriem aici întocmai.

Oricare ar fi fost visul, povestea acestei nopţi n-ar fi întreagă, dacă l-am trece cu vederea. E aventura întunecată a unui suflet bolnav.

Iată-o. Pe plic am găsit scrise cuvintele acestea :
Visul pe care l-am avut în noaptea aceea.

„Mă aflu pe o cîmpie. O cîmpie întinsă, tristă, unde nu creştea nici un fir de iarbă. Mi se părea că nu era nici zi, nici noapte. Mă plimbam cu fratele meu, fratele meu din copilărie, un frate la care trebuie să mărturisesc că nu mă gîndesc niciodată şi de care aproape că nu-mi aduc aminte.

Vorbeam între noi și întâlneam alți trecători. Vorbeam despre o vecină pe care o avusesem altădată și care, de cînd avea odaia spre stradă, lucra cu ferestrele mereu deschise. Tot stînd de vorbă, din pricina acelei ferestre deschise, ne-a luat cu frig.

Nici un arbore nu se vedea pe cîmpie.

Cineva a trecut pe lîngă noi. Era un om în pielea goală, cenușiu la culoare, călare pe un cal pămîntiu. Omul n-avea păr pe cap; i se vedea țeasta, iar pe țeastă i se vedeau vinele. Ținea în mînă o vergea care se îndoia ca o coardă de viță, dar era grea ca un drug de fier. Călărețul trecu fără să scoată un cuvînt.

Fratele meu îmi spuse: «S-o luăm pe drumul desfundat».

Era un drum desfundat, unde nu se zărea nici un mărăcină și nici un fir de iarbă. Totul era pămîntiu, pînă și cerul. După cîțiva pași, nu mi se mai răspunse cînd vorbeam. Băgai de seamă că fratele meu nu mai era cu mine.

Intrai într-un sat care-mi ieși înainte. Mă gîndii că trebuie să fie Romainville. (De ce tocmai Romainville!)¹

Cea dintîi uliță, pe care intrai, era pustie. Dădui în a doua. La colțul unde se întâlneau cele două străzi, se afla un om în picioare lîngă un zid. Îl întrebai: «Ce locuri sînt astea? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse. Văzui deschisă ușa unei case. Intrai.

Casa avea o grădină. Ieșii din casă și intrai în grădină. Și grădina era pustie. Lîngă cel dintîi copac, un om stătea în picioare. Îl întrebai: «Ce grădină e asta? Unde mă aflu?» Omul nu răspunse.

Rătăcii prin sat și băgai de seamă că era un oraș. Toate străzile erau pustii, toate porțile erau deschise. Nici țipenie de om nu trecea pe străzi, nu umbla prin odăi, nu se plimba prin grădini. Dar la fiecare colț

¹ Paranteza îi aparține lui Jean Valjean (n.a.).

de stradă, îndărătul fiecărei uși, sta în picioare câte un om care tăcea. Nu se vedea niciodată mai mult decât unul. Și oamenii ăștia se uitau la mine când treceam.

Leșii din oraș și o luai pe câmp.

Nu trecu mult și, întorcându-mă, văzui o mulțime de oameni venind spre mine. Recunoscuți pe toți cei pe care-i întâlnisem în oraș. Aveau niște chipuri neobișnuite. Nu păreau că se grăbesc și totuși mergeau mai repede decât mine. Când mergeau, nu făceau nici un zgomot. Dintr-o dată mulțimea mă ajunsese și mă înconjură. Fețele acestor oameni erau pămîntii.

Cel dintîi pe care-l întâlnisem și-l întrebasesm cînd am intrat în oraș, îmi spuse : «Unde te duci ? Oare nu știi că ești mort de mult ?»

Deschisei gura să răspund, dar băgai de seamă că nu era nimeni lîngă mine...

Se deșteptă. Era înghețat. Un vînt rece, ca orice vînt de dimineață, clătina cercevelele ferestrei rămasă deschisă. Focul se stinsese. Lumînarea era pe sfîrșite. Era încă întuneric.

Se sculă și se duse la fereastră. Cerul era tot fără nici o stea.

De la fereastră lui se vedeau curtea și strada. Un zgomot sec și tare răsună deodată pe pămînt și-l făcu să se uite în jos. Văzu jos două stelute roșii, care apăreau și dispăreau în umbră într-un chip ciudat.

Deoarece gîndurile lui pluteau încă în negura viselor, gîndi : „Uite ! Stelele nu sînt pe cer. Sînt pe pămînt acum.“ Dar tulburarea se risipi ; un alt zgomot la fel cu cel dintîi, îl trezi de-a binelea ; se uită și băgă de seamă că cele două stele erau felinarele unei trăsurii. La lumina pe care o împrăștiiau, putu să distingă forma unei trăsurii. Era o cabrioletă mică trasă de un căluț alb. Zgomotul pe care-l auzise era pricinuit de copitele calului pe caldarîm.

„Ce mai e și cu trăsura asta ? Cine-o fi venit atât de devreme ?

Chiar atunci se auzi o ciocănitură în ușa odăii. Se înfioră din cap pînă-n picioare și strigă cu glas puternic :

— Cine-i acolo ?

Cineva răspunse :

— Eu, domnule primar.

Recunosc vocea bătrînei portărese.

— Ei, zise el. Ce s-a întîmplat ?

— Domnule primar, e aproape cinci dimineața.

— Ei, și ? Ce e cu asta ?

— Trăsura, domnule primar.

— Care trăsură ?

— Cabrioleta.

— Care cabrioletă ?

— N-a spus domnul primar să-i vină o cabrioletă ușoară ?

— Nici gînd ! zise el.

— Vizitiul spune c-a venit să-l ia pe domnul primar.

— Care vizitiu ?

— Vizitiul de la domnul Scaufflaire.

— Scaufflaire ?

Numele acesta îl făcu să tresară, ca și cum un fulger i-ar fi trecut pe dinaintea ochilor.

— A, da ! Domnul Scaufflaire, zise el.

Dacă bătrîna l-ar fi putut vedea în momentul acela, ar fi rămas înmărmurită.

Urmă o tăcere destul de lungă. Se uită năuc la flacăra lumînării, culese din jurul feștilor ceara fierbinte și o frămîntă între degete. Bătrîna aștepta. Se încumetă totuși să mai spună :

— Domnule primar, ce răspuns să dau ?

— Spune-i că vin numaidecît.

BEȚE-N ROATE

Serviciul poștal între Arras și Montreuil-sur-mer se mai făcea pe vremea aceea cu niște carete rămase de pe timpul imperiului. Aceste carete erau un fel de cabriolete pe două roți, căptușite pe dinăuntru cu piele roșcată, așezate pe niște arcuri speciale, avînd numai două locuri, unul pentru curier și unul pentru un călător. Roțile erau întărite cu butuci lungi, care țineau la distanță celelalte trăsuri, cum se mai văd și azi pe drumurile din Germania. Lada cu scrisori, o ladă mare, lunguiață, era așezată în spatele cabrioletei, făcînd corp comun cu ea. Lada era vopsită în negru, iar careta era galbenă.

Trăsurile acestea, care nu seamănă cu nici una de astăzi, aveau ceva diform și ghebos, iar cînd le zăreai de departe, trecînd și cocoșîndu-se pe un drum, semănau cu acele insecte care mi se pare că se numesc termite și care, deși au mijlocul foarte subțire, au partea din spate foarte dezvoltată. De altminteri, mergeau foarte repede. Plecînd din Arras în fiecare noapte la ora unu, după trecerea curierului de la Paris, careta ajungea la Montreuil-sur-mer ceva mai înainte de cinci dimineața.

În noaptea aceea, careta poștală care venea la Montreuil-sur-mer dinspre Hesdin s-a ciocnit la cotitura unei străzi, în momentul cînd intra în oraș cu o cabrioletă trasă de un cal alb, care venea din partea opusă și în care nu se afla decît o singură persoană, un om înfășurat într-o manta. Roata trăsurii fusese lovită destul de serios. Poștașul îi strigă omului să oprească, dar călătorul nu-l luă în seamă și-și văzu de drum, gonind calul înainte.

— Al dracului de grăbit mai e și ăsta ! zise poștașul.

Cel ce se grăbea așa era tocmai omul pe care l-am văzut zvîrcolindu-se în chinuri cu-adevărat vrednice de milă.

Unde se ducea ? N-ar fi putut s-o spună. De ce s-o fi zorit ? Nici el nu știa. Mergea la întâmplare mai departe. Încotro ? La Arras, fără îndoială ; dar putea foarte bine să se ducă și-ntr-altă parte. Din cînd în cînd, își dădea seama de asta și tresărea.

Se înfunda în noapte ca într-o genună. Ceva îl împingea și-l atrăgea acolo. Nimeni n-ar putea spune ce se petrecea într-însul, dar toată lumea îl va înțelege. Care dintre noi n-a intrat măcar o singură dată în viață în această peșteră întunecată a necunoscutului ?

De altfel, nu rezolvase nimic, nu hotărîse nimic, nu se oprise la nimic și nu făcuse nimic. Nici unul din actele conștiinței sale nu fusese definitiv. Acum, mai mult ca oricînd, se găsea ca la început.

De ce se ducea la Arras ?

Își repeta ceea ce-și mai spusese atunci cînd reținuse cabrioleta lui Scaufflaire — că, oricare ar fi rezultatul, nu era nici un neajuns să vadă cu ochii lui și să judece singur. De departe, ne facem singuri, din orice, obstacole de netrecut. La urma urmei, după ce l-o vedea pe acest Champmathieu, un ticălos oarecare, conștiința lui va fi de bună seamă mai ușurată, lăsîndu-l să se ducă la ocnă în locul lui. Vor fi acolo Javert și apoi Brevet, Chenildieu și Cochepaille, toți ocnașii care-l recunoscuseră. Și, fără îndoială, n-au să-l recunoască. Strașnică idee ! Javert era departe de realitate. Toate bănuielile cădeau pe Champmathieu și nimic nu este mai anevoie de înlăturat decît bănuiala și presupunerile. Nu era, prin urmare, nici un fel de primejdie.

Trecea, desigur, printr-un moment greu, dar avea să scape. La urma urmei, își ținea în mână soarta, oricât de rea ar vrea ea să fie. Era stăpîn pe soarta lui. Se agăța de gîndul ăsta.

La drept vorbind, i-ar fi plăcut mai mult să nu se ducă la Arras.

Se ducea totuși.

Tot gîndindu-se așa, dădea bice calului, care gonea în trapul lui regulat și sigur, făcînd două leghe și jumătate pe oră.

Pe măsură ce cabrioleta înainta, simțea în el ceva care da înapoi.

În zorii zilei se afla în plină cîmpie : orașul Montreuil-sur-mer rămăsese mult în urmă. În depărtare, zarea se lumina. Privea, fără să vadă, cum se perindă prin fața lui toate chipurile înghețate ale unei dimineți de iarnă. Ca și seara, dimineața își are nălucirile ei. Nu le vedea, dar, fără să-și dea seama, printr-un fel de atingere aproape fizică, siluetele negre ale arborilor și ale dealurilor îi sporeau încordarea sufletească cu nu știu ce adaos nehotărît și sinistru.

Ori de cîte ori trecea prin fața vreuneia dintre căsuțele acelea singuratice care se află de-a lungul drumurilor, se gîndea : „Și cu toate astea, sînt aici oameni care dorm !“

Tropotul calului, clopoțeli de la gît, roțile pe caldarîm făceau un zgomot domol și monoton. Lucrurile astea sînt plăcute cînd ești vesel, dar jalnice cînd ești amărît.

Se făcuse ziuă de-a binelea cînd ajunse la Hesdin. Se oprise în dreptul unui han ca să lase calul să răsuflă și să-i dea puțin ovăz.

Calul, după cum spusese Scaufflaire, era de rasă buloneză, cu capul și burta mare, dar cu gîtul cam scurt, în schimb cu pieptul larg, crupa lată, chișița costelivă și subțire și piciorul solid. Rasă urîtă, dar

voinică și sănătoasă. Un animal minunat, care făcuse cinci leghe în două ceasuri și n-avea nici un strop de sudoare pe el.

Nu se dădu jos din trăsurică. Băiatul de la grajd, care-i aduse calului ovăz, se aplecă dintr-o dată și se uită la roata din stînga.

— O să mergeți mult așa ? întrebă el.

Domnul Madeleine răspunse, aproape fără să se trezească din gîndurile lui :

— De ce ?

— Veniți de departe ? întrebă iar băiatul.

— De la vreo cinci leghe de-aici.

— O !

— Ce te miri așa ?

Rîndașul se aplecă din nou, rămase o clipă tăcut, cu privirea ațintită asupra roții, apoi se ridică, spunînd :

— O fi făcut roata asta cinci leghe pîn-aici. Se prea poate ! Dar de-aici înainte vă spun că nu mai face nici un sfert de leghe.

Călătorul sări jos din trăsură.

— Ce tot îndrugi acolo, măi băiete ?

— Zic că-i o mare minune c-ați făcut cinci leghe fără să vă rostogoliți cu cal cu tot în vreun șanț al șoselei. Ia uitați-vă aici !

Roata era într-adevăr lovită rău. Cînd se ciocnise cu careta poștală, i se rupseseră două spițe, și se fărîmase butucul și piulița stătea să cadă.

— Prietene, îi zise el băiatului, e vreun rotar pe-aici ?

— Desigur, domnule.

— Fii bun și cheamă-l încoace !

— Stă colea, la doi pași. Hei, meștere Bourgaillard !

Meșterul Bourgaillard, rotarul, era tocmai în pragul ușii. Veni să vadă ce are roata și strîmbă din nas ca un chirurg în fața unui picior rupt.

— Poți să dregi numaidecît roata asta ?
— Da, domnule.
— Și cînd pot pleca mai departe ?
— Mîine.
— Mîine ?
— Am de lucru o zi întreagă. Domnul este grăbit ?

— Foarte grăbit. Trebuie să plec cel mult într-un ceas.

— Nu se poate, domnule.
— Îți dau oricît îmi ceri.
— Cu neputință.
— Atunci în două ceasuri.
— Astăzi nu se poate. Am de dres două spițe și butucul. Nu poți pleca decît mîine dimineață.

— Treburile mele n-așteaptă pînă mîine. Dar dacă, în loc s-o dregem, am pune alta ?

— Adică cum ?
— Ești sau nu ești rotar ?
— Sigur că sînt, domnule.
— N-ai cumva o roată de vînzare ? Aș putea pleca numaidecît.

— O roată de schimb ?
— Da.
— N-am nici o roată gata pentru cabrioleta asta. Două roți trebuie să fie pereche, două roți nu se potrivește, așa, la întîmplare.

— Atunci, vinde-mi o pereche.
— Domnule, nu orice roată merge la o osie.
— Eu zic să-ncercăm !
— E de prisos domnule. N-am decît roți de căruță. Satul nostru-i mic.

— Dar n-ai putea cumva să-mi închiriezi o cabrioletă ?

Meșterul băgase de seamă de la început că trăsura fusese luată cu chirie. Dădu din umeri :

— Bine mai țiiți trăsurile pe care le luați cu chirie ! Chiar dacă aș avea una, tot nu v-aș închiria-o.

— Dar de vîndut, mi-ai vinde-o ?

— N-am nici una.

— Cum ? Nici măcar o căruță ? Nu cer mare lucru.

— Cum vă spuneam : satul nostru-i mic. Am în șopron, spuse rotarul, o caleașcă veche a unui burghez de la oraș, care mi-a lăsat-o în păstrare și care n-o folosește niciodată. V-aș închiria-o cu plăcere ; ce-aș avea de pierdut ? Dar n-ar trebui să vă vadă burghezul cu ea. Și pe urmă e o caleașcă la care v-ar trebui doi cai.

— Iau doi cai de poștă.

— Unde mergeți dumneavoastră ?

— La Arras.

— Și vreți s-ajungeți astăzi ?

— Sigur !

— Cu doi cai de poștă ?

— De ce nu ?

— Nu v-ar fi totuna dacă ați ajunge la patru dimineată ?

— Nu, firește.

— Fiindcă, vedeți... trebuie să vă spun un lucru... dacă luați cai de poștă... Aveți act de identitate ?

— Da.

— Ei bine, dacă luați cai de poștă, n-o să ajungeți la Arras mai devreme decît mîine. Sîntem pe un drum lăturalnic. Schimburile se fac anevoie. Căii sînt la cîmp. Au început arăturile. E nevoie de cai voinici, care sînt luați de peste tot, de la poștă și de oriunde se găsesc. Veți aștepta cel puțin trei-patru ceasuri la fiecare popas. Și, pe urmă, nu uitați că mergeți la pas. Sînt multe coaste de urcat.

— Atunci o să mă duc călare. Deshamă calul de la trăsura ! Găsesc eu în sat o șa de vînzare.

— Desigur ! Dar calul ăsta rabdă șeaua pe el ?
— Adevărat. Bine că mi-ai spus !... N-o rabdă.
— Atunci...
— Dar în sat nu se găsește vreun cal cu chirie ?
— Un cal care să meargă la Arras fără nici o oprire ?

— Da.
— Ar fi nevoie de un cal cum nu prea se găsește prin partea locului. Întâi de toate, ar trebui să-l cumperi, fiindcă nu vă cunoaște nimeni pe-aici. Dar n-o să-l găsiți nici de vânzare, nici de închiriat, să dați oricât : și cinci sute și o mie de franci.

— Atunci, ce e de făcut ?
— Cel mai bun lucru, vă spun cinstit, e să dreg roata și să plecați mâine dimineață.

— Mâine e prea târziu.
— De !
— Careta poștală nu merge la Arras ? Când trece pe-aici ?

— La noapte. Amîndouă caretele fac serviciu de noapte și cea care se duce și cea care se întoarce.

— Și... ai nevoie de-o zi întreagă ca să dregi roata ?

— O zi întreagă. Nici un ceas mai puțin.

— Chiar dacă pui doi lucrători ?

— Chiar dacă pun zece.

— Dacă-am lega spițele cu o frînghie ?

— Spițele da ; dar butucul roții, nu. Și pe urmă, și obada e ca vai de ea.

— Pe-aici nu e nimeni care închiriază trăsură ?

— Nu.

— Nici alt rotar nu mai e ?

Servitorul și rotarul răspunseră amîndoi o dată, clătînînd din cap :

— Nu.

Simți o mare bucurie.

În mod vădit, aici era mîna providenței. Ea rupsese roata trăsurii și îl oprea din drum. Nu se dăduse bătut la această primă somație ; făcuse tot ce i-a stat în putință ca să-și urmeze călătoria ; întrebuințase cinstit și cu cea mai mare grijă toate mijloacele ; nu dăduse înapoi nici în fața frigului, nici în fața oboselii, nici în fața cheltuielilor ; nu-și putea face nici un fel de muștrare. Dacă nu pleca mai departe, asta nu mai depindea de el. Nu era vina lui ; nu voise el să fie așa ; așa voia providența.

Respiră. Respiră liber și din adîncul pieptului, pentru înțîia oară de la vizita lui Javert. Pumnul de fier care-i strîngea inima de douăzeci de ore începuse parcă să slăbească.

I se părea că Dumnezeu trecuse de partea lui pe față.

Se gîndi că făcuse tot ce trebuia să facă și că acum nu-i mai rămînea altceva decît să se întoarcă liniștit acasă.

Dacă tot ce vorbise cu rotarul s-ar fi petrecut într-o odaie a hanului, dacă n-ar mai fi fost nimeni acolo, dacă n-ar mai fi auzit nimeni, totul s-ar fi oprit aici și probabil că noi n-am mai fi avut de istorisit nici una din întîmplările pe care le veți citi ; dar convorbirea avusese loc în mijlocul drumului. Orice discuție de pe stradă adună neapărat un grup de oameni. Se găsesc întotdeauna trecători cărora le place să stea gură-cască. Pe cînd călătorul vorbea cu rotarul, cîțiva drumeți se opriseră în jurul lor. După ce ascultase cîteva minute, un băiat pe care nu-l luase nimeni în seamă ieșise din grup și o rupsese la fugă.

În clipa în care călătorul, după frămîntarea lăuntrică de care am pomenit, hotărî să se întoarcă din drum, băiatul tocmai venea înapoi. Era însoțit de-o bătrînă.

— Domnule, zise femeia, băiatul meu îmi spune că vreți să închiriați o cabrioletă.

La auzul acestor cuvinte simple, rostite de-o bătrână însoțită de-un copil, îl trecură sudori reci pe șira spinării. I se păru că vede cum gheara din care scăpase se ivea iarăși în umbra dinapoia lui, gata să-l înșface din nou. Răspunse :

— Da, mătușică. Vreau să închiriez o cabrioletă. Și se grăbi să adauge : Dar nu se găsește nici una prin partea locului.

— Ba se găsește, spuse bătrâna.

— Unde mă rog ? întrebă rotarul.

— La mine, răspunse bătrâna.

Domnul Madeleine tresări. Gheara nemiloasă îl înșfăcase iarăși.

Bătrâna avea în adevăr, într-un șopron, un fel de brișcă de nuiete. Rotarul și servitorul hanului, supărați că le scăpa călătorul, se amestecară în vorbă :

— O droagă îngrozitoare, pusă de-a dreptul pe osie. E drept că banchetele sînt atîrnate de niște curele de piele, dar plouă înăuntru, roțile sînt ruginite și mîncate de umezeală. N-o să meargă mult mai departe decît trăsura cu care ați venit. O rabla hodorogită ! Domnul ar face o mare greșală dacă ar lua-o !... Etc. etc.

Toate astea erau foarte adevărate, dar rabla hodorogită, droaga asta, oricum ar fi fost, avea două roți și putea să-l ducă la Arras.

Plăti cît i se ceru, lăsă cabrioleta în reparație la rotar, ca s-o găsească la înapoiere, puse să i se înhamă calul alb la brișcă, se urcă și porni mai departe pe drumul pe care îl apucase în zorii zilei.

Cînd brișca se urni din loc, își spuse că o clipă mai-nainte se gîndise cu bucurie că n-o să se mai ducă acolo unde pornise. Îi fu necaz de bucuria pe care-o avusese și o găsi absurdă. De ce s-ar bucura

că se întoarce din drum ? La urma urmei, făcea drumul ăsta de bunăvoie. Nu-l silea nimeni. Și, cu siguranță, totul se va petrece așa cum voia el.

Ieșind din Hesdin, auzi pe cineva strigînd : „Oprește ! Oprește !” Opri trasura cu o smucitură puternică, în care se amesteca nu știu ce pornire înfrigurată și tulburător de asemănătoare cu speranța.

Era băiatul bătrînei.

— Domnule, zise el, eu v-am făcut rost de brișcă.

— Ei, și ?

— Nu mi-ați dat nimic.

El, care dădea bucurii tuturor, găsi de astă dată că pretenția depășea orice măsură și că era aproape odioasă.

— A ! tu ești, măi secătură ? zise el. Nu-ți dau nimic.

Dădu bici calului și porni mai departe în trap săltat.

Pierduse multă vreme la Hesdin și ar fi vrut s-o recîştige. Căluțul era sprinten și trăgea cît doi. Dar era în februarie, plouase, drumurile erau desfundate. Și, pe urmă, nu mai era cu cabrioleta. Brișca n-avea arcuri și era foarte greoaie. Iar, pe deasupra, avea de luptat cu o mulțime de urcușuri.

Făcu aproape patru ceasuri de la Hesdin la Saint-Pol. Cinci leghe în patru ceasuri.

La Saint-Pol trase la cel dintîi han care-i ieși în cale, duse calul la grajd, așa cum îi făgăduise lui Scaufflaire și stătu lîngă iesle tot timpul cît mîncă. Se gîndea la fel de fel de lucruri triste și încurcate.

Nevasta hangiului intră în grajd :

— Domnul nu vrea să mînce ceva ?

— A ! da ! cum să nu ! spuse el. Mi-e o foame de lup.

Merse după hangită, care avea o față rumenă și veselă. Îl conduse într-o încăpere scundă, unde se aflau cîteva mese acoperite cu mușama.

— Dă-i zor ! spuse el. Trebuie să plec mai departe și sînt grăbit.

O servitoare flamandă, voinică, îi puse la iuțeală tacîmul. Se uita la ea cu un sentiment de mulțumire.

„Asta e ! se gîndi el. Mi-era foame !”

I se aduse mîncarea. Se repezi la pîine, mușcă o bucată, apoi o puse încetișor pe masă și nu se mai atinse de ea. La masa vecină mîncea un căruțaș. Îl întrebă :

— De ce-o fi așa de amară pîinea asta ?

Căruțașul era neamț și nu înțelese.

Se duse iar în grajd, la cal.

Peste un ceas, pleca din Saint-Pol și se îndrepta spre Tinqes, care nu se afla decît la cinci leghe de Arras.

Ce făcea tot timpul drumului ? La ce se gîndea ? Ca și dimineța, se uita la șirurile de copaci, la acoperișurile de stuf, la cîmpiile arate și la priveștiile care se destrămau și dispăreau la fiecare cotitură a drumului. Spectacolul ăsta mulțumește uneori sufletul și ne scutește oarecum de-a mai cugeta. Ce poate fi mai trist și de neînțeles decît să privești o mulțime de lucruri pentru prima și ultima oară ? Să călătorești înseamnă să te naști și să mori în fiecare clipă. În adîncul cel mai nepătruns al sufletului, poate că făcea o apropiere între priveștiile acestea nestatornice și existența omenească. Toate întîmplările vieții se desfășoară într-o nepotolită goană în fața noastră. Întinericul și lumina se înlănțuie. După o clipă de strălucire, o eclipsă. Privim în jurul nostru, ne grăbim, întindem mîna să apucăm ceva din ceca ce trece. Fiecare întîmplare este o cotitură. Și, dintr-o dată, ne pomenim bătrîni. Simțim un fel de zguduitură, totul e negru în jurul nostru, zărim o poartă întunecoasă ; telegarul sumbru care ne țira prin viață se oprește ; și vedem cum o umbră necunoscută îl deshamă în beznă.

Se însera cînd copiii care ieșeau de la școală îl văzură pe călătorul nostru intrînd la Tinqes. E drept, că era o zi dintre cele mai scurte ale anului. Nu se opri de loc la Tinqes. Ieșind din sat, un cantonier care pietruia drumul se uită la el și-i spuse :

— Tare-i ostenit calul !

Într-adevăr, bietul animal nu mai mergea decît la pas.

— Vă duceți la Arras ? întrebă cantonierul.

— Da.

— Dacă mergeți tot așa, n-o s-ajungeți prea de vreme.

Opri calul și-l întrebă pe cantonier :

— Cît mai e pînă la Arras ?

— Aproape șapte leghe.

— Cum se poate ? Pe hartă sînt numai cinci leghe și ceva.

— A, spuse cantonierul, dumneavoastră nu știți că se repară șoseaua ? O să vedeți că se întrerupe la un sfert de ceas de-aici. Nu e chip să mergeți mai departe.

— Adevărat ?

— Luați-o la stînga, pe drumul care duce la Carencey și treceți rîul ! Cînd ajungeți la Camblin, o apucați la dreapta ; e drumul de la Mont-Saint-Eloy, spre Arras.

— Dar a început să se întunece. O să mă rătăcesc.

— Nu sînteți de prin partea locului ?

— Nu.

— Mai cu seamă că sînt numai drumuri ocolite. Dar, adăugă cantonierul, știți ceva, domnule ? Vreți să vă dau un sfat ? Calul dumneavoastră e mort de oboseală. Întoarceți-vă la Tinqes ! E un han bun acolo. Vă culcați și porniți spre Arras mîine dimineață.

— Trebuie să ajung astă seară.

— Asta-i altceva. Duceți-vă totuși la han și luați de-acolo încă un cal. Rîndașul o să vă spună pe unde s-o apucați.

Ascultă sfatul cantonierului, se întoarse din drum și peste o jumătate de ceas trecea din nou prin același loc, de astă dată însă în trap mare, cu un cal lăturaș. Un rîndaș, în chip de surugiu, ședea lîngă el pe capră.

Își dădea totuși seama că întîrzie.

Se înnoptase de-a binelea.

Intrară pe un drumeag mărginaș. Drumul era îngrozitor. Brișca dădea dintr-o groapă într-alta. Îi spusé surugiului :

— Mergi tot așa, la trap, și-ți dau un bacșiș bun.

La un hop, crucea se rupse.

— Domnule, zise surugiul, s-a rupt crucea ; nu mai știu cum să înham calul ; e tare greu de mers noaptea pe drumul ăsta ; dac-ați vrea să rămîneți peste noapte la Tinqes, mîine în zorii zilei am putea fi la Arras.

— Ai un capăt de funie și un cuțit ? întrebă călătorul.

— Da domnule.

Tăie o cracă dintr-un pom și făcu altă cruce.

Pierduseră încă douăzeci de minute, dar acum porniră în galop.*

Cîmpia era neagră. Neguri joase, negre și peticite pluteau printre dealuri, destrămîndu-se ca fumul. Printre nori se vedeau lumini albicioase. Un vînt puternic, venind dinspre mare, isca în toate unghiurile zării un zgomot pătrunzător, ca un uruit de mobile urnite din loc. Tot ce se zărea stîrnea groază. Cîte nu se înfioară sub răsufarea nesfîrșită a nopții !

Tremura de frig. Nu mîncase nimic din ajun. Își aducea vag aminte de-o altă goană în noapte, pe

cîmpia de lîngă Digne. Trecuseră opt ani de-atunci și parcă fusese ieri.

Se auzi sunînd ceasul la o uurlă în depărtare. În-
trebă :

— Cît e ceasul ?

— Șapte, domnule. Ajungem la Arras pe la opt.
Nu mai avem decît trei leghe.

Se gîndi atunci pentru întîia dată — mirîndu-se cum de nu i-a trecut mai de mult prin minte — că toată truda lui putea să fie de prisos, că nu știa nici măcar ora procesului, că ar fi trebuit cel puțin să se informeze, că n-avea nici un rost s-o ia așa, razna, fără să știe dacă ceea ce făcea putea să fie de folos. Pe urmă, începu să facă tot felul de socoteli în minte : de obicei ședințele curții cu juri încep la nouă dimineata ; dezbaterile nu pot dura prea mult ; furtul merelor se va dovedi repede ; totul se va mărgini la stabilirea identității ; patru sau cinci mărturii, iar avocații nu vor avea mare lucru de spus ; o să ajungă, desigur, cînd totul se va fi sfîrșit.

Surugiul dădu bice cailor. Trecuseră rîul și Mont-Saint-Eloy rămăsese în urma lor.

Noaptea se făcea din ce în ce mai neagră.

VI

SORA SIMPLICE PUSĂ LA ÎNCERCARE

Tocmai în acest răstimp, Fantine avu o mare bucurie.

Avusese o noapte foarte rea. Tușea îngrozitor, febra îi crescuse, visase tot timpul. Dimineata, la sosirea doctorului, aiura. Îngrijorat, doctorul ceruse să i se dea de veste cum va veni domnul Madeleine.

Toată dimineata stătu posacă, nu scoase aproape nici o vorbă, mototolindu-și așternutul și îngăimînd

în șoaptă tot felul de socoteli, cu care părea că măsoară anumite distanțe. Ochii ei, înfundați în orbite, atințiți în gol, păreau aproape stinși, dar, din când în când, se aprindeau și străluceau ca stelele. Se pare că atunci când un anumit ceas se apropie, luminile, cerului îi învâluie pe cei părăsiți de lumina pământului.

Ori de câte ori sora Simplicie o întreba cum se simte ea răspundea neschimbat :

— Bine. Aș vrea să-l văd pe domnul Madeleine.

Cu câteva luni mai-nainte, când Fantine își pierduse orice urmă de sfială, de rușine și de bucurie, ajunsese ca o umbră ; iar acum părea că e propria ei stafie. Suferința fizică desăvîrșise opera suferinței morale. Făptura asta, care n-avea decît douăzeci și cinci de ani, avea fruntea brăzdată, obrații ofiliți, nasul subțiat, dinții descărnați, fața vînată, gîtul scheletic, claviculele ieșite, brațele uscate, pielea pămîntie, iar printre șuvițele ei blonde creșteau fire de păr alb. O, cît de mult ne apropie boala de bătrînețe !

La amiază doctorul veni din nou, dădu câteva sfaturi, întrebă dacă domnul primar a dat pe la infirmerie și clătină din cap.

De obicei, domnul Madeleine venea pe la ora trei s-o vadă pe bolnavă. Punctualitatea fiind și ea o dovadă de bunătate, el era totdeauna punctual.

Pe la două și jumătate, Fantine începu să se zbuție. În douăzeci de minute o întrebaser de zece ori pe călugăriță :

— Cît e ceasul, soră ?

— Sună ora trei.

La cea de-a treia bătaie, Fantine se ridică în capul oaselor, deși pînă atunci abia putuse să se miște. Își împreună într-un fel de strînsoare mîinile galbene și slabe, și călugărița o auzi scoțînd din piept unul din acele suspine adînci, care par că înlătură o povară. Pe urmă, Fantine se întoarse și privi spre ușă.

Dar nu intră nimeni ; ușa nu se deschise.

Stătu astfel un sfert de oră, cu ochii ațintiți spre ușă, nemișcată, oprindu-și parcă răsuflarea. Sora nu îndrăzni să-i spună nici o vorbă. Orologiul din turla bisericii sună ora trei și un sfert. Fantine căzu din nou cu capul pe pernă.

Nu spuse nimic și începu să mototolească iarăși așternutul.

Trecu o jumătate de ceas. Un ceas. Nu veni nimeni. Ori de câte ori suna orologiul, Fantine se ridica și se uita spre ușă, pe urmă cădea la loc.

Îi ghiceai limpede gândul, dar nu rostea nici un nume, nu se tînguia, nu învinuia pe nimeni. Numai că tușea îngrozitor. Ceva întunecat parcă se lăsa asupra-i. Se făcuse pămîntie la față și avea buzele vi-nete. Din cînd în cînd zîmbea.

Bătu ora cinci. Sora o auzi atunci spunînd încet, cu glas stins :

— De vreme ce mîine plec, rău face că nu vine azi !

Sora Simplicie era și ea foarte mirată de întîrzierea domnului Madeleine.

Fantine se uita în sus, la pologul patului. Căuta parcă să-și aducă aminte de ceva. Începu deodată să cînte, cu glas stins, ca o adiere. Călugărița ascultă. Iată ce cînta Fantine :

*Pe uliți bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.*

*Fecioara Maria, maica preacurată,
A venit la mine în haină-nflorată
Și mi-a spus : — În vălul înadins ȧesut,
Port cu mine pruncul ce mi l-ai cerut.*

*Du-te-n tîrg îndată și cumpără dar
Pînză albă, ață, ac și degetar.*

*Pe uliți bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici și rare.*

*Am făcut, preasfînto, lîngă sobă eu,
Leagăn plin de panglici pentru pruncul meu.
De mi-ar da acum Domnul chiar o stea,
Mi-e mai drag copilul dat de mîna ta.*

— *Dar cu pînza, maică, ce-am eu de făcut ?*
— *Scutece curate, pentru cel născut.*

*Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc.*

— *Spală pînza. — Unde ? — Într-un rîu, aproape*
Dar ia seama : dacă schimbi mai multe ape,
Să nu rupi rochița cu pieptar ușor,
De mine brodată toată numai flori.

— *Nu mai e copilul ! Maică, ce fac oare ?*
— *Fă din pînză giulgiu ca să mă-nfășoare...*

*Pe uliți bătrîne mergem la plimbare,
Cumpărînd de-acolo lucruri mici și rare.
Florile-s albastre, rozele-nfloresc,
Florile-s albastre, drag mi-e să iubesc...*

Era un vechi cîntec de leagăn cu care o adormea
aliădată pe Cosette și care nu-i mai venise în minte
de aproape cinci ani, de cînd fetița nu mai era lîngă
ea. Cînta cu glas atît de trist și pe-o melodie atît
de duioasă, încît era în stare să înduioșeze și pe-o
călugăriță. Deprinsă cu suferința, sora simți totuși o

lacrimă în colțul ochilor. Orologiul bătu ora șase. Fantine parcă nu mai auzea. Părea că nu-i mai pasă de ce se întâmplă în jurul ei.

Sora Simplicie trimise o servitoare să întrebe pe portăreasa fabricii dacă s-a întors domnul primar și dacă mai trece azi pe la infirmerie. Fata veni înapoi peste câteva minute.

Fantine stătuse tot timpul nemișcată, urmîndu-și firul gîndurilor.

Servitoarea îi spuse în șoaptă sorei Simplicie că domnul primar plecase dis-de-dimineață, înainte de ora șase, într-o trăsurică trasă de un cal alb, cu tot frîul care se lăsase.

Plecase singur, fără vizitiu, și nu se știa pe ce drum apucase. Unii spuneau că l-ar fi văzut luînd-o spre Arras; alții că l-au întîlnit în drum spre Paris. La plecare, ca de obicei, fusese foarte liniștit și-i spusese portăresei să nu-l aștepte la noapte.

Pe cînd femeile vorbeau în șoaptă, cu spatele spre patul Fantinei, sora punînd întrebări, iar servitoarea făcînd tot felul de presupuneri, Fantine — cu vioiciunea înfrigurată a anumitor boli organice, care îmbină mișcările obișnuite ale omului sănătos cu slăbiciunea îngrozitoare a ultimelor clipe — se așezase în genunchi pe pat și, cu pumnii încheștați în pernă, asculta, scoțînd capul printre perdele. Deodată începu să strige :

— Vorbiți despre domnul Madeleine ? Ce tot șoptiți acolo ? Ce e cu el ? De ce nu mai vine ?

Glasul ei era atît de răstit și de răgușit, încît femeilor li se păru că e o voce bărbătească. Se întoarseră speriate.

— Hai, răspundeți o dată ! strigă Fantine.

Servitoarea îngăimă :

— Mi-a spus portăreasa că astăzi n-o să poată veni.

— Copila mea, spuse sora, liniștește-te... culcă-te la loc !

Fără să se clintească, Fantine continuă cu glas tare și pe un ton în același timp poruncitor și plin de suferință :

— N-o să poată veni... De ce ? Voi știți de ce n-o să vină. Șoptiți între voi. Vreau să știu și eu.

Servitoarea îi spuse repede, la ureche, călugăriței :

— Răspundeți-i că are de lucru la consiliul municipal.

Sora Simplicie se îmbujoră la față. Servitoarea voia s-o facă să spună o minciună. Pe de altă parte, își dădea seama că, spunând bolnavei adevărul, ar fi însemnat să-i dea o lovitură cumplită, ceea ce ar fi fost foarte grav pentru starea în care se afla Fantine. Roșeața din obrajii călugăriței se risipi repede. Înălțînd spre Fantine ochii ei senini și triști, îi spuse :

— Domnul primar a plecat.

Fantine sări în picioare. Ochii îi scînteiau. O bucurie nețărnută îi lumină fața brăzdată de suferință.

— A plecat ! strigă ea. S-a dus s-o aducă pe Cosette !

Întinse brațele spre cer și toată fața i se lumină ; buzele îi tremurau ; se ruga în șoaptă. După ce sfîrși rugăciunea spuse :

— Soră, uite, mă culc la loc ; fac tot ce mi se cere ; adineauri am fost rea ; iartă-mă c-am țipat la dumneata ; nu-i frumos să țipi ; știu și eu asta, soră dragă ; dar sînt atît de fericită... Dumnezeu e bun cu mine ; și domnul Madeleine e un om bun ; închipuie-ți că s-a dus s-o aducă pe Cosette de la Montfermeil.

Se culcă, o ajută pe călugăriță să-i așeze perna și sărută cruciulița de argint de la gît, pe care i-o dăduse sora Simplicie.

— Copila mea, spuse sora, acum încearcă să te odihnești și să nu mai vorbești !

Fantine strînse în mîinile-i umede mîna sorei, care fu îngrijorată de această transpirație.

— A plecat azi-dimineață la Paris. Dar nici n-are nevoie să treacă prin Paris. Montfermeil e puțin mai încoace, pe stînga. Ți-aduci aminte ce mi-a spus ieri cînd îi vorbeam despre Cosette ? „În curînd“. Vrea să-mi facă o surpriză. Știi ? Mi-a dat să iscălesc o scrisoare ca s-o ia de la Thénardieri. N-au de ce să se opună, nu-i așa ? Au s-o aducă pe Cosette... de vreme ce li se plătește tot. Autoritățile n-au să le dea voie s-o mai oprească la ei dacă li s-a plătit datoria. Soră dragă, degeaba-mi faci semn să tac. Sînt foarte fericită, mi-e mult mai bine, nu mă mai doare nimic ; am s-o văd pe Cosette... Uite : mi s-a făcut și foame. N-am mai văzut-o de aproape cinci ani. Dumnezeu nu-ți poți închipui ce înseamnă un copil. Și pe urmă, e-atît de drăguță ! O să vezi ! Știi ? Are degete mici, trandafirii ! O să aibă mîini foarte frumoase. Cînd era numai de-un an avea niște mînuțe atît de caraghioase... Acum trebuie să fi crescut... Are șapte ani. E o domnișoară. Eu îi spun Cosette, dar o cheamă Euphrasie. Azi-dimineață mă uitam la praful de pe sobă și mă gîndeam c-am s-o revăd în curînd pe Cosette. Doamne, ce rău e să nu-ți poți vedea ani de zile copilul ! Ar trebui să ne gîndim că viața nu e veșnică ! O, ce bine c-a plecat domnul primar ! E într-adevăr atît de frig ? Și-a luat cel puțin mantaua ? O să se întoarcă mîine ; nu-i așa ? O să fie zi de sărbătoare. Mîine dimineață, soră dragă, să-mi aduci aminte să-mi pun boneta cu dantelă... Montfermeil e un sat. Pe vremuri am făcut drumul ăsta pe jos. A fost destul de departe pentru mine. Dar diligențele merg repede. Mîine o să fie aici împreună cu Cosete. Cît e de-aici pînă la Monnfermeil ?

Sora, care habar n-avea de distanțe, răspunse :

— O ! sînt sigură că mîine au să fie aici.

— Mîine ! mîine ! zise Fantine. Mîine am s-o văd pe Cosette. Uite, scumpă soră întru Domnul, nu mai sînt bolnavă ! Sînt nebună de fericire. Aș putea să și joc, dacă mi s-ar cere.

Cine-ar fi văzut-o cu un sfert de ceas mai înainte n-ar mai fi înțeles nimic. Era acum îmbujorată la față și vorbea cu multă însuflețire ; chipul ei era numai zîmbet. Din cînd în cînd începea să rîdă, vorbindu-și în șoaptă. Bucuria unci mame seamănă mult cu bucuria copilului.

— Ei bine, spuse călugărița, acum ești fericită ; fii cuminte și nu mai vorbi !

Fantine puse capul pe pernă și spuse încet :

— Da, culcă-te la loc și fii cuminte ; copilul o să fie iarăși lîngă tine. Are dreptate sora Simplicie. Toată lumea de-aici are dreptate.

Pe urmă, fără să se mai clintească din loc, fără să întoarcă măcar capul, începu să se uite de jur împrejur cu ochi mari, cu un aer voios și nu mai spuse nimic.

Sora trase perdelele, nădăjduind că o să ațipească.

Între șapte și opt veni doctorul. Neauzind nici un zgomot și crezînd că Fantine doarme, intră încet și se apropie de pat în vîrfurile picioarelor. Întredeschise perdelele și, în lumina lămpii, văzu ochii mari, liniștiți, ai Fantinei, privindu-l.

Bolnava îl întrebă :

— Domnule, o să am voie s-o culc lîngă mine într-un pătuc, nu-i așa ?

Doctorul crezu că aiurează. Ea continuă.

— Uitați-vă, e loc destul !

Medicul o luă deoparte pe sora Simplicie, care îi explică totul, spunîndu-i că domnul Madeleine plecase pentru o zi sau două și că, neștiind unde s-a

după a socotit că nu-i bine s-o neliniștească pe bolnavă, care-și închipuie că domnul primar a plecat la Montfermeil ; mai ales că putea să fie adevărat. Medicul aprobă.

Se apropie din nou de patul Fantinei, care continuă :

— Pentru că, știți, dimineța când se va trezi, am să-i spun pușorului meu bună dimineța, iar noaptea, eu, care nu prea dorm, am s-o aud pe ea cum doarme. Răsuflarea ei ușoară și caldută o să-mi facă bine.

— Dă-mi puțin mîna, zise doctorul.

Ea întinse brațul și începu să rîdă :

— A, da ! așa e ! e drept ! dumneavoastră nu știți că m-am vindecat. Cosette vine mîine...

Medicul rămase uimit. Era, în adevăr, mai bine. Nu se mai înăbușea. Pulsul devenise mai puternic. O viață nouă, venită din senin, o însuflețise dintr-o dată pe-această sărmană făptură istovită.

— Domnule doctor, zise ea, v-a spus sora că domnul primar s-a dus s-o aducă pe fetiță ?

Medicul recomandă ca bolnava să stea liniștită și să fie ferită de orice emoții. Prescrise o infuzie de chinchină¹, iar în cazul în care febra ar reveni peste noapte, să i se dea un calmant. La plecare, îi spuse sorei :

— E mai bine. Dacă o avea norocul ca domnul primar să vie mîine cu fetița — cine știe ? Unele crize sînt surprinzătoare ; s-au văzut cazuri când o mare bucurie a pus capăt unei boli ; știu că aici e vorba de o boală organică, destul de înaintată, dar sînt atîtea taine nepătrunse !... S-ar putea să scape...

¹ Chinchină ; chinchina este numele arborelui tropical din a cărei scoarță se extrage chinina.

VII

CALĂTORUL, O DATĂ AJUNS, ÎȘI IA MASURI DE PLECARE

Era aproape opt seara cînd brișca pe care am lăsat-o în drum intră pe poarta cea mare a hanului poștei din Arras. Omul pe care l-am urmărit pînă acum coborî, răspunse distrat celor de la han, care se întreceau să-l servească, trimise înapoi calul luat cu împrumut și duse el singur căluțul alb la grajd. Pe urmă, intră în sala de biliard care se afla la parter și se așeză la o masă. Îi trebuiseră paisprezece ceasuri pentru un drum pe care socotea c-o să-l facă în șase ore. Recunoștea singur că nu era vina lui ; și, gîndindu-se bine, nu-i părea rău că se întîmplase așa.

Hangița intră :

— Domnul dorește să se culce ? Domnul dorește să ia masa ?

Făcu semn din cap că nu.

— Calul e foarte obosit, spuse rîndașul.

De data asta rupse tăcerea :

— O putea calul să pornească din nou mîine dimineată ?

— O ! domnule, are nevoie de cel puțin două zile de odihnă.

— Nu e aici serviciul diligențelor ? întrebă el.

— Ba da, domnule.

Hangița îl duse la birou. Își arătă hîrțiile și se interesă dacă poate să se întoarcă chiar în noaptea aceea la Montreuil-sur-mer cu poștalionul. Tocmai se afla liber locul de lîngă poștaş. Îl opri și-l plăti.

— Domnule, fi spuse funcționarul, să fiți negreșit aici pentru plecare, la ora unu noaptea fix.

Pe urmă ieși și porni spre oraș.

Nu cunoștea Arrasul ; străzile erau întunecoase ; mergea la întâmplare. Părea că se încapățînează să nu întrebe nimic pe trecători. Trecu pîrîul Crinchon și se pomeni într-un labirint de uliți înguste, unde se rătăci. Un om mergea pe drum cu un felinar în mînă. După ce stătu puțin la îndoială, se hotărî să intre în vorbă cu el, dar numai după ce privi mai întîi înaintea și în urma lui, ca și cum s-ar fi temut să nu audă cineva întrebarea pe care voia s-o pună.

— Domnule, vă rog, zise el, unde e palatul de justiție ?

— Nu sînteți de-aici ! răspunse cel întrebat, care era un om în vîrstă. Veniți cu mine ! Și eu merg spre palatul de justiție, adică spre palatul prefecturii, deoarece palatul de justiție se află acum în reparație și deocamdată instanțele își țin ședințele la prefectură.

— Tot acolo își ține ședințele și curtea cu juri ?

— Da, domnule. Știți, acolo unde e acum prefectura a fost pe vremuri, înainte de revoluție, palatul-episcopal. Domnul de Conzié, care a fost episcop pe la 1782, a construit acolo o sală mare. În sala asta se țin ședințele curții. Pe drum, omul îi mai spuse : Dacă domnul vrea să asiste la vreun proces, e cam târziu. De obicei ședințele se ridică la ora șase.

Totuși, cînd ajunseră în piața principală, îi arătă patru ferestre mari luminate pe fațada întunecată a unei clădiri înalte.

— Ia te uită ! Ați sosit la vreme, domnule. Aveți noroc. Vedeți cele patru ferestre ? Acolo e curtea cu juri. E lumină. Prin urmare, nu s-a terminat. Să știți că dezbaterile s-au prelungit și se ține ședință de noapte. Vă interesează cazul ? E vorba de vreo crimă ? Sînteți martor ?

Răspunse :

-- Nu vin pentru nici un proces ; vreau numai să vorbesc cu un avocat.

— A ! asta-i altceva ! zise omul. Iată, domnule, acolo-i poarta, unde e sentinela. Urcăți pe scara principală.

Urmă indicația ce i se dăduse și în câteva minute ajunse într-o sală cu multă lume și în care, din loc în loc, grupuri de avocați în robă vorbeau în șoaptă.

Ți se strânge inima ori de câte ori vezi pîlcurile astea de oameni în haine negre vorbind tainic între ei, în pragul instanțelor de judecată. Rareori se întâmplă ca bunătatea și mila să-i preocupe. Rezultatul acestor discuții e de cele mai multe ori o condamnare ticluită mai dinainte. Toate grupurile astea îi apar celui ce trece visător pe aici ca niște roiuri negre de spirite bîzîitoare, construind laolaltă tot felul de edificii întunecate.

Sala asta mare, luminată de-o singură lampă, era o veche anticameră a episcopiei și servea acum ca sală a pașilor pierduți. O ușă cu două canaturi, închisă în momentul acesta, o despărțea de încăperea cea mare unde-și ținea ședințele curtea cu juri.

Era atât de întuneric, încît nu se sfîi să se adreseze primului avocat care-i ieși în cale :

— Domnule, zise el, în ce fază e procesul ?

— S-a terminat ! răspunse avocatul.

— S-a terminat ?

Felul cum rostise aceste cuvinte îl făcu pe avocat să se întoarcă :

— Iertați-mă !... Sînteți cumva vreo rudă ?

— Nu. Nu cunosc pe nimeni de-aici. S-a pronunțat vreo condamnare ?

— Firește. Nici nu se putea altfel...

— Muncă silnică ?

— Pe viață.

Domnul Madeleine întrebă din nou cu un glas atît de slab, încît abia se auzea :

— Identitatea a fost constatată ?

— Ce identitate ? răspunse avocatul. Nu trebuia constatată nici o identitate. Cazul era foarte simplu. Femeia şi-a ucis copilul ; infanticidul a fost dovedit ; juraţii au înlăturat premeditarea ; a fost condamnată pe viaţă.

— A ! e vorba de-o femeie ! spuse el.

— Bineînţeles. Femeia Limosin. Dumneavoastră despre cine vorbeaţi ?

— Despre nimeni. Dar de vreme ce s-a terminat, cum se face că mai e lumină în sală ?

— Pentru celălalt proces, care a început de aproape două ceasuri.

— Care proces ?

— A ! şi cazul ăsta e limpede. O haimana, un recidivist, un ocnaş, care a fost prins furînd. Nu mi mai aduc aminte cum îl cheamă. Unul cu o mutră de tîlhar. Numai pentru mutra asta l-aş trimite la ocnă.

— Domnule, întrebă el, se poate intra în sală ?

— Nu prea cred. E lume multă. Dar şedinţa a fost suspendată. Au plecat cîteva persoane, aşa că, la reî deschiderea şedinţei aţi putea încerca.

— Pe unde se intră ?

— Pe uşa cea mare.

Avocatul se îndepărtă. În cele cîteva clipe cît stătuse de vorbă cu el, domnul Madeleine încercase, amestecate laolaltă, toate emoţiile cu putinţă. Cuvinţele acestui om nepăsător îi străbătura pe rînd inima, cînd ca nişte ace de gheaţă, cînd ca nişte limbi de foc. După ce înţelesese că nu se isprăvisese încă, respiră adînc, deşi n-ar fi putut spune dacă ceea ce simţea era mulţumire sau durere.

Se apropie de mai multe grupuri și trase cu urechea. Condica de termene fiind foarte încărcată, președintele fixase pentru aceeași zi două procese simple și scurte. Se începuse cu infanticidul, iar acum venise rândul ocnașului, recidivistului, „calului năvălaș”. Omul furase niște mere, dar faptul nu prea părea dovedit ; se dovedise însă că mai fusese la ocna, la Toulon, ceea ce îi agrava situația. Interogatoriul inculpatului fusese luat și martorii fuseseră ascultați. Rămăseseră pledoariile apărării și rechizitoriul ministerului public. N-avea să se poată sfârși înainte de miezul nopții. Acuzatul avea să fie probabil condamnat ; procurorul general era foarte dibaci și nu prea lăsa să-i scape acuzații. Era un băiat de spirit care făcea versuri.

Un aprod stătea în fața ușii care dădea în sala de ședințe. Noul-venit îl întrebă :

— Domnule, nu se mai deschide odată ușa asta ?

— Nu se deschide, răspunse aprodul.

— Cum ? Nu se deschide la reînceperea ședinței ?

Nu s-a suspendat ședința ?

— Ședința a început, spuse aprodul, dar nu se mai dă voie înăuntru.

— De ce ?

— Pentru că sala e plină.

— Cum ? Nu mai e nici un loc ?

— Nici unul. Ușa e încuiată. Nu mai poate intra nimeni. După o pauză, ușierul adăugă : Mai sînt totuși cîteva locuri în spatele domnului președinte, dar domnul președinte nu dă voie acolo decît funcționarilor publici.

Și spunînd acestea, ușierul îi întoarse spatele.

Domnul Madeleine plecă îngîndurat, străbătu sala de așteptare și coborî scara încet, șovăind parcă la fiecare treaptă. De bună seamă, se sfătuia cu el însuși. Zbuciumul sufletesc care-l chinuia încă din ajun

nu încetase. Când ajunse la capătul scării, se rezemă de balustradă și-și încrucișă brațele. Dintr-o dată se descheie la haină, luă portofelul, scoase din el un creion, rupse o foaie de hîrtie și scrisse repede pe ea, la lumina felinarului : „*D-l Madeleine, primarul orașului Montreuil-sur-mer*“. Pe urmă, urcă din nou scara în grabă, își făcu loc prin mulțime, merse drept la aprod, îi dădu biletul și-i spuse cu autoritate :

— Du asta domnului președinte !

Aprodul luă biletul, aruncă o privire asupra lui și se supuse.

VIII

INTRARE DE FAVOARE

Fără să bănuiască, primarul din Montreuil-sur-mer se bucura de un fel de celebritate. De șapte ani de zile, de cînd faima calităților lui se răspîndise în toată regiunea buloneză, ea trecuse de mult marginile unui singur ținut și ajunsese pînă-n județele învecinate. În afară de serviciul neprețuit pe care-l făcuse capitalei districtului, reorganizînd industria mărgelilor de sticlă, toate cele o sută patruzeci și una de comune ale plășii Montreuil-sur-mer îi cunoșteau binefacerile. Știuse, la nevoie, să ajute și să încurajeze chiar industriile altor plăși. Astfel, cînd s-a ivit prilejul, a susținut cu creditele și cu fondurile lui fabrica de dantelă din Boulogne, țesătoria mecanică din Frevent și manufactura hidraulică de pînzeturi din Boubiers-sur-Canche. Peste tot numele domnului Madeleine era rostit cu respect. Orașele Arras și Douai invidiau orașelul Montreuil-sur-mer pentru norocul de a-l avea primar.

Consiliul curții din Douai, care prezida sesiunea aceasta a curții cu juri din Arras, cunoștea ca toată lumea acest nume atât de adânc și de unanim onorat. Când aprodul, deschizînd încet ușa care dădea din sala de consiliu în sala de ședințe, se plecă în spatele fotoliului președintelui și-i înmîină biletul pe care stau scrise cuvintele pe care le-ați citit, adăugînd : „Domnul acesta dorește să asiste la ședință !” președintele făcu numaidecît un gest de respect, luă un condei, scrise cîteva cuvinte pe aceeași hîrtie și-o dădu aprodului, spunîndu-i :

— Să poftească !

Nefericitul despre care vorbim rămăsese pe loc, lîngă ușa sălii, în poziția în care-l lăsase aprodul. Auzi ca prin vis pe cineva spunîndu-i :

— Domnul binevoiește să-mi facă cinstea de-a mă urma ?

Era aprodul care-i întorsese spatele mai-nainte și care acum se pleca pînă la pămînt. Totodată, aprodul îi dădu biletul. Îl desfăcu și, deoarece se afla în dreptul lămpii, putu să citească : „*Președintele curții cu juri, prezintă domnului Madeleine omagiile sale*”. Mototoli biletul, ca și cum cele cîteva cuvinte l-ar fi făcut să simtă un gust neobișnuit, amar.

Domnul Madeleine porni după aprod. Peste cîteva clipe se afla într-un soi de cabinet sever, căptușit cu tăblii de lemn, luminat de două lumînări așezate pe o masă cu postav verde. Îi mai sunau încă în urechi ultimele cuvinte ale aprodului care plecase : „Domnule, sînteți în camera de consiliu. E de ajuns să apăsăți pe clanța de alamă a ușii și veți fi în sala de ședințe, în spatele fotoliului domnului prezident...” Cuvintele se amestecau în mintea lui cu amintirea nedeslușită a coridoarelor înguste și a scărilor întunecoase pe care le străbătuse.

Aprodul îl lăsase singur. Clipa hotărîtoare sosise. Încercă zadarnic să-și adune gândurile. Firele cuge-
tării se destramă în mintea noastră mai cu seamă
atunci cînd avem nevoie, mai mult decît oricînd, să
le legăm de realitățile chinuitoare ale vieții. Se afla
tocmai în locul unde judecătorii deliberază și con-
damnă. Se uita cu o liniște prostească la această
încăpere tăcută și de temut, în care fuseseră zdrobite
atîtea vieți, în care peste puțin va răsuna și numele
lui și prin care trecea în momentul acela destinul său.
Se uita la pereți, pe urmă se cercetă pe el însuși, ne-
înțelegînd ce e cu odaia asta și ce căuta el acolo.

Nu mîncase nimic de peste douăzeci și patru de ore,
era frînt de oboseală din pricina zdruncinăturilor
trăsorii și totuși nu se simțea ostenit, i se părea că
nu mai simte nimic. Se apropie de un tablou cu rama
neagră, în care se afla încadrată o veche scrisoare
autografă a lui Jean Nicolas Pache, fost ministru și
primar al Parisului, datată desigur din greșeală 9
iunie anul al II-lea, și prin care Pache trimitea co-
munei lista miniștrilor și a deputaților ținuți în arest
la domiciliu.

Cine l-ar fi putut vedea și urmări în momentul acela
și-ar fi închipuit, fără îndoială, că scrisoarea îl
interesa foarte mult, deoarece nu-și mai lua ochii
de la ea. O citi de cîteva ori. O citea însă fără să fie
atent și fără să-și dea seama. Se gîndea la Fantine și
la Cosette.

Tot gîndindu-se, se întoarse, și ochii lui întâlneau
clanța de alamă a ușii care-l despărțea de sala de
ședință. Aproape că uitase de ușă. Privirea sa, la
început foarte liniștită, se opri la ea, rămase ațintită
asupra mînerului de alamă, pe urmă deveni tulbure,
fixă, și se umplu treptat de spaimă.

Broboane de sudoare îi alunecau din păr și i se
prelingeau pe tîmple.

La un moment dat, cu o stăpînire amestecată cu revoltă, făcu gestul ce nu se poate descrie și care vrea să spună, care spunea atît de limpede : „La naiba, cine mă poate sili ?” Se întoarse repede, văzu în fața lui ușa prin care intrase, porni spre ea, o deschise și ieși. Nu se mai afla în încăperea aceea. Era afară, într-un coridor lung, îngust și întortocheat, întrerupt de tot felul de trepte și de ghișeuri, luminat din loc în loc de niște lămpi ce semănau cu luminile de la capul bolnavilor. Era coridorul pe unde venise. Respiră, trase cu urechea ; nici un zgomot în urmă-i, nici un zgomot în fața lui ; o luă la fugă, parc-ar fi fost urmărit. După ce străbătu mai multe cotituri ale coridorului, se opri și ascultă din nou. Aceași tăcere și aceeași întunecime împrejurul său. Gîfîia, se clătina. Se rezemă de perete. Zidul era rece, sudoarea îi înghețase pe frunte ; se îndreptă înfrigurat. Atunci, singur acolo, în întuneric, tremurînd de frig și poate și din altă pricină, începu din nou să cugete. Cugetase toată noaptea ; cugetase toată ziua ; nu mai auzea într-însul decît un glas strigînd : „Vai !”

Trecu astfel un sfert de ceas. În cele din urmă, plecă funtea, oftă adînc, lăsă brațele în jos și se întoarse de unde plecase. Mergea încet, ca un om copleșit, ca și cum îl ajunsesse cineva din urmă și-l aducea înapoi.

Intră din nou în camera de consiliu. Primul lucru pe care-l zări fu mînerul ușii. Rotund și lustruit, mînerul de alamă i se părea că strălucește ca o stea înspăimîntătoare. Se uita la el cum s-ar uita o oaie în ochii unui tigru.

Privirea nu i se putea dezlipi de mîner.

Din cînd în cînd, făcea cîte un pas și se apropia de ușă.

Dacă ar fi fost atent, ar fi putut auzi, ca un murmur nedeslușit, zgomotul din sala de-alături. Dar nu asculta, nu auzea nimic.

Dintr-o dată, fără să-și dea seama, ajunsese lângă ușă, puse brusc mîna pe mîner și ușa se deschise. Se afla în sala de ședințe.

IX

UN LOC UNDE SE FORMEAZĂ CONVINGERILE

Făcu un pas, închise automat ușa în urma lui și rămase în picioare, uitîndu-se în jurul său.

Era o încăpere destul de mare, slab luminată, cînd plină de larmă, cînd plină de tăcere, în care toată procedura judecării unei crime se desfășura, cu toată gravitatea ei meschină și înfiorătoare, în mijlocul mulțimii.

Într-un capăt al sălii, acolo unde se afla el, ședeau judecătorii, duși pe gînduri, în robe vechi, rozîndu-și unghiile sau moțaind; de partea cealaltă, mulțimea în zdrențe, avocați în diferite atitudini, jandarmi cu fețe cinstite și aspre. Pe pereți, tablii de lemn, vechi și pătate, un tavan murdar, mese acoperite cu un postav mai mult gălbui decît verde, uși înnegrite de-atîtea mîini. În cuiele înfipite în tăbliile de lemn — lămpi de cafenea, care mai mult afumă decît luminează. Pe mese, lumînări în sfeșnice de alamă. Întuneric, urît, tristete. Din toate acestea se desprindea o impresie de severitate și de măreție, deoarece se simțea deopotrivă prezența acelei mari realități omenești care e legea și a acelei mari realități dumnezeiești care e justiția.

Nimeni din mulțime nu-l băgă în seamă. Toate privirile se îndreptau asupra unui singur punct; o

bancă de lemn de-a lungul peretelui din fața unei uși mici, în stînga președintelui. Pe banca luminată de mai multe lumînări stătea un om între doi jandarmi.

Omul acesta era „omul“.

Nu-l căută. Îl văzu. Privirea lui se îndreptase într-acolo în chip firesc, ca și cum ar fi știut dinainte unde e.

Se vedea parcă pe el însuși, îmbătrînit ; desigur, nu în totul asemănător la chip, dar în totul asemănător ca atitudine și înfățișare, cu părul zburlit, cu privirea sălbatică și neliniștită, cu acea haină, așa cum fusese el însuși atunci cînd intrase în Digne, plin de ură și ascunzînd în fundul sufletului acel oribil tezaur de gînduri cumplite pe care le adunase vreme de nouăsprezece ani pe lespezile ocnei.

Omul părea să aibă cel puțin șaiszeci de ani. Avea în el ceva aspru, năuc, înfricoșat.

Cînd se auzi zgomotul ușii, lumea se dete la o parte, ca să-i facă loc ; președintele întoarse capul și înțelegînd că persoana care intrase era domnul primar din Montreuil-sur-mer, îl salută. Procurorul general, care-l întîlnise pe domnul Madeleine la Montreuil-sur-mer, unde se dusesese de mai multe ori în interese profesionale, îl recunoscă și îl salută și el.

El abia observă. Era în prada unei halucinații. Privea.

Judecători, un grefier, jandarmi, o mulțime de capete cumplit de curioase ; le mai văzuse o dată, demult, acum douăzeci și șase de ani. Găsea acum din nou toate aceste lucruri cumplite. Erau acolo, se mișcau, existau. Nu mai era o sforțare a memoriei lui, nu mai era o amăgire a minții lui, erau jandarmi adevărați, judecători adevărați, o mulțime adevărată, oameni adevărați, în carne și oase. Era

limpede ; vedea ivindu-se și retrăind în jurul lui, cu tot ceea ce realitatea avea aieva mai de neîndurat, aspectele monstruoase ale trecutului său.

Toate se căscau ca o prăpastie în fața lui.

Se îngrozi, închise ochii și strigă din adâncul sufletului său : „Niciodată !“

Și printr-un joc tragic al ursitei, care-i cutremura toate gândurile și aproape îl înnebunea, un alt „el însuși“ era acolo. Pe omul acesta, pe care-l judecau acum, toți îl numeau Jean Valjean. Avea înaintea ochilor — viziune de neînchipuit ! — un fel de reprezentare a celui mai groaznic moment din viața lui, jucat de propria lui fantomă. Toate erau întocmai : același aparat judiciar, același ceas de noapte, aproape aceleași fețe de judecători, de jandarmi și de spectatori. Numai deasupra capului președintelui se afla acum un crucifix, obiect care lipsea din tribunalele de pe vremea condamnării sale. La judecata lui, Dumnezeu nu fusese de față.

Un scaun se afla în spatele lui ; se așeză, înspăimîntat la gândul că ar putea fi recunoscut. După ce luă loc, se folosi de un teanc de dosare de pe biroul judecătorilor ca să-și ascundă fața. Putea acum să vadă fără să fie văzut. Încet-încet, își veni în fire. Începu să-și dea seama de ceea ce se petrece ; se liniștise de ajuns ca să poată asculta.

Domnul Bamatabois făcea parte din jurați.

Îl căută pe Javert, dar nu dădu cu ochii de el. Banca martorilor nu se putea vedea din pricina mesei grefierului. Și pe urmă, cum am mai spus, sala era foarte slab luminată.

În clipa când intrase el, avocatul apărării tocmai își sfârșea pledoaria. Atenția tuturor era extrem de încordată. Dezbaterile durau de trei ceasuri. De trei ceasuri mulțimea privea cum un om, un necunoscut, o făptură vrednică de plîns, foarte stupidă, sau foarte

isteață se încovoiaie din ce în ce mai mult sub povara unei cumplite potriviri de situație. Omul ăsta, după cum se știe, era un vagabond care fusese găsit pe câmp cu o creangă plină de mere, ruptă dintr-un pom din împrejmuirea vecină, cunoscută sub numele de livada lui Pierron. Cine era omul ăsta? Se făcuseră cercetări, fuseseră ascultați diferiți martori și toți fuseseră de aceeași părere. Și din toate dezbaterele ieșise o lumină deplină. Acuzarea susținea: „N-am pus mîna numai pe un hoț de poame, pe un găinar; am pus mîna pe un tâlhar, pe un recidivist evadat, un fost ocnaș, un ticălos dintre cei mai primejdioși, un răufăcător numit Jean Valjean, pe care justiția îl caută de multă vreme și care acum opt ani, ieșind din ocna de la Toulon, a săvîrșit — amenințînd cu arma — un furt la drumul mare asupra unui băiețaș din Savoya, pe nume Gervais; crimă prevăzută și pedepsită de articolul 383 din codul penal și pentru care ne rezervăm dreptul să-l urmărim ulterior, cînd identitatea va fi pe deplin stabilită din punct de vedere juridic. Acum a săvîrșit un nou furt. E un caz de recidivă. Condamnați-l pentru fapta cea nouă. Va fi judecat mai tîrziu pentru cea veche.“

În fața acestei acuzații, în fața declarațiilor unanime ale martorilor, acuzatul părea mai degrabă mirat. Făcea gesturi și semne care voiau să spună „nu“ sau rămînea cu ochii în tavan. Vorbea cu mare greutate, răspundea încurcat, dar, din creștet pînă-n tălpi, întreaga lui făptură tăgăduia. Părea idiot față de toate inteligențele astea răspîndite în linie de bătaie în jurul lui și cu totul străin în mijlocul societății care-l înșfăca. Îl aștepta însă un viitor plin de amenințări, aparențele de vinovăție sporeau în fiecare clipă și toată mulțimea asta urmărea cu mai multă neliniște decît el însuși sentința plină de nenorociri

care plutea deasupra capului său. Se lăsa chiar să se întrevadă, în afară de ocnă, și pedeapsa cu moartea, dacă identitatea ar fi stabilită și dacă afacerea Gervais s-ar termina mai târziu tot cu o condamnare. Cine era omul ăsta? Ce ascundea nepăsarea lui? Proştie sau şiretenie? Înţelegea prea bine totul, sau nu înţelegea nimic? Astea erau întrebările care despărteau mulţimea în mai multe tabere şi care păreau că despart şi pe juraţi. În acest proces se găsea adunat laolaltă tot ce poate să înspăimînte şi să dea de gîndit; drama nu era numai întunecată, dar şi de neînţeles.

Apărătorul pledase destul de bine, în graiul acela provincial, multă vreme caracteristic pentru elocinţa baroului şi pe care îl întrebuinţau odinioară toţi avocaţii, la Paris ca şi la Romorantin sau la Montbrison, şi care astăzi, ajuns clasic, nu mai e întrebuinţat decît de oratorii oficiali ai parchetului, cărora li se potriveşte prin sonoritatea-i gravă şi impunătoare. În graiul acesta bărbatului i se spune „soţ“, nevastei — „soţie“, Parisul e „centrul artelor şi al civilizaţiei“, regele e „monarhul“, monseniorul episcop — „un sfînt pontif“, procurorul general — „elocintele interpret al vindictei“, pledoaria — „accentele care s-au auzit“, secolul lui Ludovic al XIV-lea — „secolul cel mare“, un teatru — „templul Melpomenei¹“, familia domnitoare — „augustul sînge al regilor noştri“, un concert — „o solemnitate muzicală“, domnul general comandant al garnizoanei — „ilustrul luptător care...“ etc., elevii seminarului — „aceşti gingaşi leviţi²“, erorile strecurate în ziare — „împostura care-şi distilează veninul în coloanele acestor organe“ etc., etc.

¹ Muza tragediei la grecii antici.

² Clerici, slujitori ai templului la vechii evrei, aparţinînd tribului Levi.

Avocatul începuse, aşadar, să lămurească furtul merelor — lucru nu prea uşor în stilul ăsta pompos, dar şi Benigne Bossuet fusese silit să facă aluzie, în mijlocul unei cuvântări funebre, la o găină, şi a ştiut să iasă strălucit din încurcătură. Avocatul stabilise că furtul merelor nu fusese dovedit în mod concret. Clientul său, pe care — în calitate de apărător — stăruia să-l numească Champmathieu, n-a fost văzut de nimeni sărind zidul sau rupînd craca din pom. Cînd îl arestaseră găsiseră asupra lui craca (pe care avocatul ţinea s-o numească „ramură”); dar el susţinea că o găsise şi o ridicase de jos. Unde era dovada contrarie? Nici vorbă, craca fusese ruptă şi furată după ce se sărise zidul şi apoi aruncată acolo de către hoţul înspăimîntat. Era vorba de un hoţ, fără îndoială. Dar ce dovedea că hoţul era Champmathieu? Un singur lucru: faptul că fusese ocnaş. Avocatul nu tăgăduia că, din nefericire, acest fapt fusese pe deplin constatat, acuzatul locuise la Favertolles; acuzatul fusese ajutor de grădinar; numele de Champmathieu putea foarte bine să fi fost la origine Jean Mathieu; toate astea erau adevărate; în sfîrşit, patru martori recunoşteau, fără să stea pe gînduri şi hotărît, în Champmathieu pe ocnaşul Jean Valjean. La aceste afirmaţii şi la aceste dovezi, avocatul nu putea opune decît tăgada clientului său, o tăgadă interesată. Dar, presupunînd că el e într-adevăr ocnaşul Jean Valjean, dovedea asta că tot el e şi hoţul merelor? Putea fi cel mult o presumpţie, nu o dovadă. Acuzatul, e drept, — şi în „buna sa credinţă” apărătorul trebuia s-o recunoască — adoptase „un sistem rău de apărare”. Se încăpătîna să tăgăduiască totul, şi furtul, şi faptul că a fost ocnaş... O mărturisire asupra punctului acestuia din urmă ar fi fost desigur mai bună pentru el şi i-ar fi cîştigat indulgenţa judecătorilor. Avocatul îl

sfătuiuse în această privință, dar acuzatul refuzase cu îndărătnicie, închipuindu-și fără îndoială că nemărturisind nimic salvează totul. Era o greșală, dar nu se cuvenea să se țină seama de lipsa lui de inteligență? E, fără îndoială, un om greoi la minte. Nenorocirea de a fi stat atîta vreme la ocnă, viața de mizerie după ieșirea din ocnă îl îndobitociseră... și așa mai departe... Se apără prost, dar e ăsta un motiv ca să fie condamnat? Cît despre afacerea Gervais, avocatul nu avea căderea s-o discute, nefiind în cauză. Apărătorul încheie rugînd juriul și curtea, în cazul cînd li s-ar părea că identitatea lui Jean Valjean nu mai poate fi pusă la îndoială, să-aplice pedeapsa polițienească ce se cuvine celor care contravin legii domiciliului forțat, iar nu osîndi îngrozitoare care li se dă ocnașilor recidiviști.

Procurorul general luă cuvîntul în replică. Fu violent și înzorzonat, cum sînt de obicei procurorii generali. Felicită pe apărător pentru „sinceritatea sa și se folosi cu dibăcie de această sinceritate. Încolți pe acuzat prin toate concesiile făcute de avocat. Apărătorul înclina să admită că inculpatul era chiar Jean Valjean. Luă act. Omul acesta era prin urmare Jean Valjean. Un punct cîștigat pentru acuzare și care nu mai putea fi tăgăduit. Printr-o isteată figură retorică, urcînd pînă la izvoarele și la cauzele criminalității, procurorul general tună împotriva imoralității școalei romantice, pe atunci la începuturile ei, cunoscută sub numele de „școală satanică“, așa cum o botezaseră criticii de la *Quotidienne* și *Ori flamme*. Nu fără oarecare îndreptățire, atribui influenței acestei literaturi perverse delictul lui Champmathieu, sau, mai bine zis, al lui Jean Valjean. După aceste considerații, trecu direct la Jean Valjean. Cine era Jean Valjean? Urmă portretul lui Jean Valjean. Un monstru etc... modelul

acestui soi de descriere se găsește în tirada lui Theramène¹, care nu e de nici un folos tragediei, dar care aduce zilnic mari servicii elocinței judiciare. Auditoriul și jurații „se înfiorară”. După ce termină portretul acuzatului, procurorul general spuse, cu o însuflețire oratorică, menită să atîțe în cel mai înalt grad, a doua zi, entuziasmul *Jurnalului Prefecturii*: „Și un om ca ăsta... etc., etc., un vagabond, un cerșetor, fără mijloace de existență etc., etc., deprins, prin viața pe care a dus-o, să săvîrșească fapte vinovate, fiind prea puțin îndreptat prin șederea la ocnă, așa cum dovedește crima săvîrșită asupra lui Gervais etc., etc. — un om ca ăsta, prins pe șosea în flagrant delict de furt, la cîțiva pași de zidul pe care-l sărise, ținînd încă în mîna lucrul furat, tăgăduiește flagrantul delict, furtul, escaladarea, tăgăduiește totul, își tăgăduiește pînă și numele pe care-l poartă, își tăgăduiește pînă și identitatea. În afară de o sută de alte dovezi, asupra cărora nu mai stăruim, patru martori l-au recunoscut: Javert, integral inspector de poliție Javert, și trei dintre foștii săi tovarăși de ticăloșii, ocnașii Brevet, Chenildieu și Cochepaille. Ce opune el acestei unanimități zdrobitoare? Tăgada. Cîtă încăpățînare! Sînteți aici ca să faceți dreptate, domnilor jurați” etc., etc.

În timp ce vorbea procurorul general, acuzatul asculta cu gura căscată, cu un fel de uimire în care se vădea și oarecare admirație. Era de bună seamă mirat că cineva poate vorbi așa. Din cînd în cînd, în momentele cele mai „energice” ale rechizitoriului, atunci cînd elocința nu se mai poate stăpîni și izbucnește într-o năvală de dojeni biciuitoare, învăluindu-l pe acuzat ca o furtună, el clătina încet capul

¹ Tirada lui Theramène, din actul V al *Fedrei* lui Racine, descrie monstrul marin care l-a ucis pe tînărul Hippclit.

de la dreapta la stînga și de la stînga la dreapta, într-un fel de protest trist și mut, cu care se mulțumise încă de la începutul dezbaterilor. De cîteva ori spectatorii de lîngă el l-au auzit spunînd cu jumătate glas : „De ! dacă nu l-au chemat pe domnul Baloup !...”

Procurorul general atrase atenția juraților asupra acestei atitudini de om năucit, vădit calculată, care dovedea mai degrabă istețime, șiretenie, deprinderea de-a înșela justiția, decît imbecilitate, și care pune în adevărata ei lumină „marea perversitate” a acestui individ.

Procurorul încheie făcînd toate rezervele în ceea ce privește afacerea Gervais și cerînd o condamnare aspră.

Deocamdată, vă amintiți, era vorba de muncă silnică pe viață.

Apărătorul se ridică, începu prin a-l felicita pe „domnul procuror general” pentru „admirabila sa elocuțiune”, pe urmă, răspunse așa cum putu, destul de slab, simțind că terenul îi alunecă de sub picioare.

X

SISTEMUL TĂGĂDUIELILOR

Momentul închiderii dezbaterilor sosise. Președintele făcu semn acuzatului să se ridice și-i adresă obișnuita întrebare :

— Mai ai ceva de adăugat în apărarea dumitale ?

În picioare, mototolind în mîini o tichie slinoasă, omul părea că n-aude.

Președintele repetă întrebarea.

De data asta omul auzi. Începuse parcă să înțeleagă, făcu un gest ca și cum atunci s-ar fi trezit,

se uită de jur-împrejur, se uită la public, la jandarmi, la avocat, la jurați, la curte, își puse pumnul uriaș pe marginea balustradei din fața lui și, dintr-o dată, pironindu-și privirea asupra procurorului general, începu să vorbească. Fu ca o adevărată erupție. Cuvintele țîșneau din gura lui fără șir, nestăpînite, ciocnindu-se de-a valma, îmbulzindu-se parcă să năvălească toate deodată.

— Am de spus atîta, zise el, că am fost rotar la Paris, la domnul Baloup. E o meserie grea. În rotărie trebuie să muncești totdeauna pe-afară, în curți sau, dacă ești la stăpîni mai de treabă, în șoproane, dar niciodată într-un atelier închis, pentru că, știți, e nevoie de loc. Iarna ți-e atît de frig, încît trebuie să dai din mîini ca să te încălzești ; dar stăpînii nu-ți dau voie ; spun că asta e pierdere de vreme. Să umbli cu fier în brațe cînd e gheață pe jos, e treabă grea. Te dă gata repede. Îmbătrînești de tînăr în meseria asta. La patruzeci de ani s-a isprăvit cu tine. Mie, la cincizeci și trei, îmi venea destul de greu. Și pe urmă, oamenii-s atît de răi ! Cînd ai îmbătrînit, ți se spune numai dobitoc bătrîn, moșneag tîmpit. Nu mai cîștigam decît un franc și jumătate pe zi ; mi se plătea tot mai puțin ; stăpînii profitau de vîrsta mea. O mai aveam și pe fiică-mea, care era spălătoreasă la rîu. Cîștiga și ea ceva. Împreună o scoteam la capăt. Și meseria ei era grea. Stătea toată ziua lîngă un hîrdău, udă pîna la brîu ; pe ploaie, pe ninsoare, cînd vîntul îți sfichiue obrajii ; trebuie să speli acolo, la rîu, și cînd apa e înghețată ; sînt oameni care nu au rufe prea multe și care nu pot să aștepte ; dacă nu speli, pierzi mușteriii. Doagele hîrdăului sînt rău încheiate și te stropești cu apă peste tot. Ți se udă fustele, și pe deasupra și pe dedesubt. Te pătrunde pînă la piele. A lucrat și la spălătorie, unde apa vine prin robinete.

Acolo nu mai stai la hîrdău. Speli rufele în faţă, la robinet şi le clăteşti îndărăt într-un fel de alb. Fiindcă e închis, nu mai ţi-e tare frig. Dar sînt atîta aburi acolo de la apa fierbinte că-ţi strică ochii. Se întorcea acasă la şapte seara şi se culca numai decît. Era grozav de trudită. Bărbatu-său o bătea. A murit. N-am prea fost fericiţi. Era o fată de treabă, liniştită, nu se ducea la dans. Mi-aduc aminte că într-o zi, de lăsată-secului, s-a culcat la opt. Asta e! Spun adevărat. N-aveţi decît să întrebaţi. Hm! Să întrebaţi!... Că prost mai sînt. Parisul e o vîltoare. Cine poate să-l cunoască acolo pe moş Champ-mathieu? Cu toate astea, v-am mai spus: mă cunoaşte domnul Baloup. Întrebaţi pe domnul Baloup. Şi, pe urmă, nu ştiu ce aveţi cu mine.

Omul tăcu şi rămase în picioare. Vorbise cu glas tare, repede, răguşit, aspru, cu o naivitate mînioasă şi sălbatică. Se opri se la un moment dat, ca să salute pe cineva din mulţime. Afirmaţiile pe care le zvîrlea parcă la voia întîmplării izbucneau ca nişte sughiţuri; şi fiecăruia îi adăuga gestul unui tăietor care despică lemne. Cînd isprăvi, toţi cei de faţă începură să rîdă. Se uită în sală şi, văzînd că publicul rîde, fără să înţeleagă nimic, începu să rîdă şi el.

Spectacolul era sinistru.

Preşedintele, un om atent şi binevoitor, începu să vorbească.

Aminti „domnilor juraţi” că numitul Baloup, fost meşter rotar, în slujba căruia pretinde că ar fi fost acuzatul, fusese citat în zadar. Dăduse faliment şi n-a mai putut fi găsit. Întorcîndu-se apoi spre acuzat, îi ceru să asculte ceea ce-i va spune şi adăugă:

— Te afli într-o situaţie în care trebuie să te gîndeşti bine. Bănuielile cele mai grave planează asupra dumatăle şi pot avea urmări foarte serioase. Acuzat, în interesul dumatăle, îţi cer pentru ultima oară

să ne lămurești asupra acestor două fapte : în primul rând, ai sărit, da sau nu, zidul care împrejmuiește livada lui Pierron, ai rupt craca și ai furat merele, adică ai săvârșit crima de furt cu escaladare ? În al doilea rând, ești dumneata ocașul eliberat Jean Valjean, da sau nu ?

Acuzatul dădu din cap în chip isteț, ca unul care a înțeles foarte bine și știe ce are de răspuns. Deschise gura, se întoarse spre președinte și spuse :

— Mai întâi...

Pe urmă se uită la tichia lui, se uită în tavan și tăcu.

— Acuzat, zise procurorul general cu glas aspru, ia seama ! Nu dai nici un răspuns la ceea ce ești întrebat. Nelinیștea dumitale te acuză. Nu încape nici o îndoială că nu te numești Champmathieu, că ești ocașul Jean Valjean, ascuns la început sub numele de Jean Mathieu, care era numele mamei dumitale, că ai fost în Auvergne, că te-ai născut la Faverolles, unde ai fost curățitor de pomi. Nu încape nici o îndoială că ai furat prin escaladare miște mere din livada lui Pierron. Domnii jurați vor aprecia.

Acuzatul, care între timp se așezase, se ridică brusc de la locul său, în momentul când procurorul general termina, și strigă :

— Dumneata ești un om tare rău ! Asta voiam să spun. Și nu nimeream. N-am făcut nimic. Eu sînt dintre ăia care nu mănîncă în fiecare zi. Veneam din Ailly, mergeam pe cîmp după o răpăială de ploaie de se îngălbenise tot pămîntul ; chiar și bălțile se revărsaseră și nu mai răsărea din nisip decît ici și colo cîte un fir de iarbă pe marginea drumului ; am găsit pe jos o cracă ruptă cu cîteva mere pe ea, am ridicat craca, fără să știu că o să-mi aducă atîta necaz. De trei luni de zile sînt închis și purtat de

colo pînă colo. Pe lîngă asta, ce să zic ? Se dau tot la mine și spun : „Răspunde !” Jandarmul, care-i băiat de treabă, îmi dă cu cotul și-mi zice încet : „Haide, răspunde !” Eu nu știu să vorbesc, n-am învățat carte, sînt un om prost. Păcat că nu se ia în seamă lucrul ăsta. N-am furat nimic ; am ridicat de pe jos ce-am găsit. Îi dați zor cu Jean Valjean și cu Jean Mathieu ! Nu știu cine sînt ăștia. Niște țărani. Eu am lucrat la domnul Baloup, pe bulevardul Spitalului. Mă cheamă Champmathieu. Sînteți deștepți nevoie mare că-mi spuneți unde m-am născut. Eu habar n-am. Nu toată lumea are casă cînd vine pe lume. Prea ar fi bine ! Cred că mama și tata erau oameni care n-aveau rostul lor și băteau drumurile. De altfel, nici eu nu știu. Cînd eram mic, mi se spunea Piciul ; acum mi se spune Moșul. Astea-s numele mele de botez. Faceți ce vreți. Am fost în Auvergne, am fost la Faverolles, pe legea mea... Ei, și ? Ce-i cu asta ? Nu se poate să fi fost și în Auvergne și la Faverolles fără să fi fost la ocnă ? Vă spun că n-am furat nimic și că sînt moș Champmathieu. Am lucrat la domnul Baloup ; am și locuit acolo. Pînă la urmă mă scoateți din fire cu prostiile astea ! Ce vă năpustiți la mine ca turbații ?

Procurorul general, care rămăsese în picioare, se adresa președintelui :

— Domnule președinte, față de tăgăduielile confuze, dar foarte iscusite ale acuzatului, care ar vrea să treacă drept idiot și căruia îi spunem dinainte că nu va izbuti, vă cerem, domniei-voastre și curții, să binevoiți a dispune să fie aduși în această încălțare condamnării Brevet, Cochepaille și Chenildieu, precum și inspectorul de poliție Javert, spre a fi audiați pentru ultima oară în privința identității acuzatului cu ocașul Jean Valjean.

— Atrag atențiunea domnului procuror general, spuse președintele, că inspectorul de poliție Javert, chemat de îndatoririle sale în capitala unui district vecin, a părăsit ședința și chiar orașul îndată ce-a depus ca martor. I-am dat autorizația, cu încuviințarea domnului procuror general și a apărătorului acuzatului.

— Aveți dreptate, domnule președinte, zise procurorul general. În lipsa domnului Javert, socotesc de datoria mea să amintesc domnilor jurați ceea ce a declarat el aici acum câteva ceasuri. Javert e un om vrednic de stimă, care cinstește, prin seriozitatea și reputația sa nepătată, o funcțiune inferioară, dar destul de importantă. Iată ce-a spus el : „Nu am nevoie de prezumții morale și de dovezi materiale care să dezmință tăgăduielile acuzatului. Îl recunosc perfect. Omul acesta nu se numește Champmathieu ; este un fost ocaș, foarte rău și primejdios, numit Jean Valjean. N-a fost eliberat, la expirarea pedepsei, decît cu foarte multă părere de rău. A făcut nouăsprezece ani de muncă silnică pentru furt calificat. Încercase în cinci sau șase rînduri să evadeze. În afară de jefuirea lui Gervais și de furtul merelor, îl mai bănuiesc și ca autor al unui furt săvîrșit la înălțimea-sa defunctul episcop din Digne. L-am văzut de nenumărate ori pe vremea cînd eram ajutor de temnicer la oca din Toulon. Repet : îl recunosc perfect...”

Declarația aceasta atît de categorică făcu, se pare, o impresie puternică asupra publicului și a juraților. Procurorul general încheie, stăruind că, în lipsa lui Javert, cei trei martori — Brevet, Chenildieu și Cochepaille — să fie ascultați din nou, conform procedurii.

Președintele dădu ordin aprodului, iar în clipa următoare ușa camerei martorilor se deschise. Apro-

dul, însoțit de un jandarm gata să-i vină în ajutor, introduse pe condamnatul Brevet. Publicul abia și ținea răsuflarea și toate piepturile fremătau ca și cum n-ar fi avut decît o singură inimă.

Fostul ocaș Brevet purta costumul vărgat al închisorii centrale. Era un individ de vreo șaizeci de ani, cu mutra unui om de afaceri și cu aerul unui ticălos. Trăsăturile astea se întîlnesc uneori laolaltă. În închisoare, unde alte fărădelegi îl aduseseră din nou, ajunsese un fel de gardian. Șefii spuneau despre el : „Își dă toată osterieala să se facă folositor“. Duhoșnicii stăteau mărturie în privința credinței lui în Dumnezeu. Să nu uităm că acestea se petreceau sub restaurație.

— Brevet, spuse președintele, ai suferit o pedeapsă infamantă, așa că nu poți depune jurămînt.

Brevet lăsă ochii în pămînt.

— Cu toate acestea, continuă președintele, chiar în sufletul omului pe care legea l-a degradat, poate să mai rămîină, cînd se îndură Cel-de-sus, un simțămînt de onoare și de dreptate. La acest simțămînt fac eu apel acum, în momentul acesta hotărîtor. Dacă el există încă în dumneata, și nădăjduiesc că mai există, gîndește-te bine înainte de a răspunde; ține seama pe de o parte de omul acesta, pe care un cuvînt al dumitale poate să-l nenorocască, iar pe de altă parte de justiția care așteaptă să fie luminată de acel cuvînt al dumitale. E o clipă solemnă și mai ai vreme să revii dacă socotești că te-ai înșelat. Acuzat, ridică-te ! Brevet, uită-te bine la acuzat, adună-ți amintirile și spune, cu mîna pe conștiință, dacă stăruiești a recunoaște în omul acesta pe fostul dumitale tovarăș de ocnă Jean Valjean.

Brevet se uită la acuzat, apoi se întoarse spre curte :

— Da, domnule prezident. Eu l-am recunoscut cel dintîi și-mi mențin declarația. Omul ăsta e Jean Valjean. A intrat la Toulon în 1796 și a ieșit în 1815. Eu am fost eliberat anul următor. Pare o brută acim; poate vîrsta să-l fi prostit; la ocnă era un vulpoi și jumătate. Îl recunosc cu toată siguranța.

— Stai jos, îi spuse președintele. Acuzat, rămîi în picioare.

Fu introdus Chenildieu, ocnăș pe viață, cum îl arătau bluza roșie și tichia verde. Ispășea pedeapsa la ocna din Toulon, de unde fusese adus pentru procesul acesta. Era un omuleț de vreo cincizeci de ani, vioi, zbîrcit, slăbănog, galben la față, obraznic și înfrigurat, care avea în ținuta și în toată ființa lui un fel de slăbiciune bolnăvicioasă, iar în privire o forță uriașă. Tovarășii de ocna îl porecliseră „*Jenie-dieu*“¹.

Președintele îi adresă aproape aceleași cuvinte ca și lui Brevet. În clipa cînd îi aminti că situația sa îi răpea dreptul de a depune jurămînt, Chenildieu înălță capul și privi mulțimea drept în față. Președintele îl invită să se concentreze și-l întrebă, ca și pe Brevet, dacă-și menține declarația că-l recunoaște pe acuzat.

Chenildieu începu să rîdă.

— Ei, asta-i! Cum să nu-l recunosc? Că doar am fost cinci ani legați de același lanț! Te-ai îmbufnat, moșule?

— Stai jos! spuse președintele.

Aprodul îl aduse pe Cochapaille, alt condamnat pe viață, venit de la ocna tot în haină roșie ca și Chenildieu. Era țaran din Lourdes, un fel de urs al Pirineilor. Păzise turmele acolo sus, pe munte, și din cioban devenise tîlhar. Cochapaille nu era

¹ Il neg pe Dumnezeu (fr.).

mai puțin sălbatic, ba părea chiar mai îndobitocit decât acuzatul. Era unul dintre nenorociții pe care natura a vrut să-i facă fiare și pe care societatea sfârșeste prin a-i face ocași.

Președintele încercă să-l zguduie prin câteva cuvinte patetice și grave, întrebându-l, ca și pe ceilalți, dacă stăruie, fără îndoieli și fără tulburare, în declarația că-l recunoaște pe omul care stătea în fața lui.

— E Jean Valjean, spuse Cochepaille. Acela pe care-l numeam noi Jean-le-Cric ¹ pentru puterea pe care-o avea.

Afirmațiile celor trei oameni, vădit sincere și de bună credință, stîrniră în auditoriu un murmur rău prevestitor pentru acuzat, murmur care creștea și se prelungea și mai mult, ori de câte ori o nouă declarație se adăuga celei dinainte. Acuzatul le ascultase cu mutra aceea uluită, care, după părerea acuzării, era principalul său mijloc de apărare. După prima declarație, jandarmul de lîngă el îl auzi mormăind printre dinți : „Ei, uite-l p-ăsta !” După cea de-a doua declarație, spuse ceva mai tare : „Bună și asta !” Iar la a treia strigă : „Nemaipomenit !”

Președintele întreabă :

— Acuzat, ai auzit ce declară martorii. Ce ai de spus ?

Acuzatul răspunse :

— Am spus : „Nemaipomenit !”

Un murmur de nemulțumire se răspîndi în public și cuprinse aproape întreg juriul. Nu mai încăpea nici o îndoială că omul era pierdut.

— Aprozi, spuse președintele, faceți liniște ! Închid dezbaterile.

¹ Jean cricul (fr.).

În clipa aceea se făcu o mișcare în imediata apropiere a președintelui. Se auzi un glas, strigînd.

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille ! Uitați-vă-ncoace !

Toți cei care auziră glasul acela simțiră că îngheta, atît era de jalnic și de grozav. Privirile se întoarseră spre punctul de unde fusese auzit. Un bărbat, care-și avea locul printre spectatorii privilegiați din spatele curții, se ridicase, împinsese porțița joasă care despărțea curtea de incintă și stătea acum în picioare în mijlocul sălii. Președintele, procurorul general, domnul Bamatabois, douăzeci de inși îl recunoscuseră și strigară dintr-o dată :

— Domnul Madeleine !

XI

CHAMPMATHIEU DIN CE ÎN CE MAI MIRAT

Era el, într-adevăr. Lampa de pe masa grefierului îi lumina fața. Își ținea pălăria în mîină, hainele nu-i erau în dezordine, redingota îi era încheiată cu grijă. Era galben și tremura puțin. Părul, abia încărunțit la sosirea lui în Arras, îi albise de tot. Albise de un ceas, de cînd se afla acolo.

Toate capetele se ridicară. Senzația fu de nede-scris. În auditoriu se simți o ezitare. Glasul fusese atît de sfîșietor, iar omul părea atît de liniștit, încît, la început, lumea nu înțelese nimic. Se întrebau toți cine a strigat. Nu puteau crede că strigătul care îi înfiorase fusese scos de omul acesta liniștit.

Nedumerirea dură numai cîteva clipe. Mai înainte ca președintele și procurorul general să fi putut rosti un cuvînt, mai-nainte ca jandarmii și aprozii să fi putut face vreun gest, omul pe care toți îl mai

numeau în momentul acela domnul Madeleine se apropiase de martorii Cochepaille, Brevet și Chenil-dieu.

— Nu mă recunoașteți ? zise el.

Tustrei rămăseseră uluiți și răspunseră printr-un semn cu capul că nu-l cunoșteau. Cochepaille, intimidat, salută militărește. Domnul Madeleine se întoarse spre jurați și spre curte și rosti cu glas potolit :

— Domnilor jurați, puneți-l în libertate pe acuzat ! Domnule președinte, arestați-mă ! Omul pe care-l căutați nu e el ; sînt eu. Eu sînt Jean Valjean.

Toți își țineau respirația. După ce trecu prima emoție, se făcu o tăcere de mormînt. În sală se simțea acea spaimă religioasă care cuprinde mulțimea atunci cînd se săvîrșește ceva mareț.

Pe chipul președintelui se întipărise totuși o umbră de simpatie și de tristețe ; făcu un semn grăbit procurorului general și schimbă cîteva cuvinte, în șoaptă, cu consilierii asesori. Se adresa publicului și întrebă cu un accent care fu înțeles de toată lumea :

— Se află vreun medic aici ?

Procurorul general luă cuvîntul :

— Domnilor jurați, incidentul atît de ciudat și de neașteptat care tulbură ședința nu ne inspiră nouă, ca și domniilor-voastre, decît un sentiment pe care nu mai e nevoie să-l mărturisim. Cunoașteți cu toții, cel puțin din reputație, pe onorabilul domn Madeleine, primarul orașului Montreuil-sur-mer. Dacă se găsește vreun medic în sală, ne alăturăm domnului președinte, rugîndu-l să binevoiască să-l examineze pe domnul Madeleine și să-l conducă la locuința sa.

Domnul Madeleine nu dădu răgaz procurorului general să sfîrșească. Îl întrerupse cu un accent plin de blîndețe și de autoritate. Iată cuvintele pe care

le rosti : iată-le întocmai, așa cum au fost scrise
imediat după ședință de către unul dintre martorii
acestei scene, așa cum stăruie și azi în urechile
celor care le-au auzit acum aproape patruzeci de ani :

— Vă mulțumesc, domnule **procuror general**, dar
nu sînt nebun. Veți vedea. Erați gata să săvîrșiți
o mare eroare ; dați drumul acestui om ; îmi fac
datoria ; eu sînt acel biet ocnaș. Eu singur văd
limpede aici și vă spun adevărul. Dumnezeu din
ceruri vede ce fac eu în momentul acesta — și e de
ajuns. Puteți să mă arestați ; de aceea am venit aici.
Cu toate astea, am făcut tot ce mi-a stat în putință.
M-am ascuns sub alt nume, m-am îmbogățit, am
ajuns primar, am vrut să intru iar în rîndul oame-
nilor de treabă. Se pare că asta nu se poate. În
sfîrșit, sînt multe lucruri care nu se pot spune ;
n-am de gînd să vă povestesc viața mea ; într-o zi
o veți cunoaște. L-am jefuit pe monseniorul episcop ;
este adevărat. L-am jefuit pe Gervais ; este ade-
vărat. Cu drept cuvînt vi s-a spus că Jean Valjean
e un om rău și păcătos. Poate că nu-i numai el
vinovat. Dar, domnilor judecători, un deklasat ca
mine nu are dreptul să facă muștrări providenței
și să dea sfaturi societății. Vedeți dumneavoastră,
mocirla din care am încercat să ies e un lucru vă-
tămător... Ocele îl fac pe ocnaș. Meditați asupra
acestui lucru, dacă vreți. Înainte de a fi la ocna,
eram un biet țaran nu prea deștept, un fel de idiot ;
ocna m-a transformat. Eram nerod ; am devenit rău ;
eram ca un butuc și am devenit tăciune aprins. Mai
tîrziu, mila și bunătatea m-au salvat, așa cum se-
veritatea mă pierduse. Dar, iertați-mă, dumneavoastră
nu mă puteți înțelege. Veți găsi acasă la mine, în
scrumul din sobă, moneda pe care am furat-o acum
șapte ani de la Gervais. Nu mai am nimic de adăugat.
Arestați-mă ! Doamne, domnule **procuror general**,

clătinați din cap. Vă spuneți : domnul Madeleine a înnebunit. Nu-mi dați crezare. Ce dureros lucru ! Dar, cel puțin, nu-l condamnați pe omul acesta. Cum ? Nu mă recunoaște nimeni ? Aș fi vrut să fie Javert aici. El m-ar recunoaște.

Ar fi foarte greu să redăm tristețea blîndă și gravă a tonului cu care vorbea.

— Ei bine, eu vă recunosc ! Brevet, îți mai aduci aminte ? Se opri, șovăi o clipă, pe urmă adăugă : Ți-aduci aminte de bretelele împletite și cu pătrățele pe care le aveai la ocnă ?

Brevet tresări mirat și-l măsură din cap pînă-n picioare, cuprins de spaimă.

Domnul Madeleine continuă :

— Chenildieu, tu, care te porecliseși singur Je-nie-dieu, ai tot umărul drept ars pînă la os, pentru că te-ai culcat într-o zi cu el peste un maldăr de jăratec, ca să ștergi cele trei litere : T. F. P. ¹, care totuși se mai văd și azi ? Spune : e-adevărat ?

— E adevărat, spuse Chenildieu.

Se adresă apoi lui Cochepaille :

— Cochepaille, tu ai, la încheietura brațului stîng, săpată în piele, cu litere albastre, o dată. E data debarcării împăratului la Cannes : 1 martie 1815. Suflecă-ți mîneca !

Cochepaille își suflecă mîneca și toate privirile se plecară asupra brațului gol. Un jandarm veni cu o lampă : data era acolo, întocmai.

Nefericitul se întoarse spre auditoriu și spre judecători cu un zîmbet care-i înfioară și astăzi pe cei care au fost acolo și-și mai amintesc. Era zîmbetul triumfului, dar și zîmbetul deznădejdiei.

— Vedeți, așadar, zise el, că eu sînt Jean Valjean.

¹ *Travaux forcés publics* — muncă forțată de utilitate publică.

Nu mai erau acum în sală nici judecători, nici acuzatori, nici jandarmi ; nu mai erau decât priviri uimite și inimi tulburate. Nimeni nu-și mai aducea aminte de rolul pe care-l avea de jucat ; procurorul general uitase că era acolo ca să acuze ; președintele, că trebuie să prezideze ; apărătorul uitase și el că trebuie să apere. Și, fapt extraordinar, nimeni nu puse nici o întrebare, nici o autoritate nu interveni. Înșușirea caracteristică a spectacolelor sublime e că pune stăpânire pe toate inimile și că face spectatori din toți martorii. Nici unul, poate, nu-și dădea seama ce sentiment încerca ; nici unul, fără îndoială, nu-și dădea seama că vede strălucind o lumină copleșitoare ; toți se simțeau orbiți de această lumină în sufletul lor.

De bună seamă, în fața lor se afla Jean Valjean. Era limpede ca lumina zilei. Apariția acestui om fusese de ajuns ca să umple de lumină întîmplarea pînă aici atît de întunecată. Fără să mai fie nevoie de-acum încolo de vreo altă explicație, ca printr-o revelație spontană, toată lumea înțelese îndată și dintr-o singură ochire, povestea simplă și măreață a omului acestuia, care se preda pentru ca să nu fie osîndit altul în locul lui. Amănuntele, șovăirile, îndoielile mărunte se risipiră în fața acestei fapte pline de strălucire.

Impresie de scurtă durată, dar care, din clipa aceea, fu irezistibilă.

— Nu vreau să mai tulbur ședința, spuse Jean Valjean. Plec, deoarece nu sînt arestat. Mai am de pus la punct unele lucruri. Domnul procuror general știe cine sînt, știe unde mă duc ; mă va aresta cînd va găsi de cuviință.

Porni spre ieșire. Nici un glas nu se ridică, nici un braț nu se întinse ca să-l oprească. Toți se dădură în lături. Avea în momentul acela ceva supraome-

nesc, ceva ce îndeamnă mulțimile să se dea înapoi cu respect din fața unui om. Trecu prin mulțime cu pași rari. Nu s-a aflat niciodată cine a deschis ușa, dar e sigur că ușa era deschisă cînd el ajunsese în dreptul ei. De-acolo se întoarse și spuse :

— Domnule procuror general, rămîn la dispoziția dumneavoastră. Pe urmă, se adresează publicului : Voi toți cei de-aici mă găsiți vrednic de milă, nu-i așa ? Doamne, cînd mă gîndesc la ce era să fac, mă socotesc vrednic de invidie. Ce bine-ar fi fost totuși să nu se fi întîmplat nimic din toate astea !

Ieși. Ușa se închise la loc, așa cum fusese deschisă ; pentru că cei care săvîrșesc anumite fapte mărețe sînt siguri totdeauna că cineva din mulțime îi slujește.

În mai puțin de-o oră verdictul juraților scoase de sub orice acuzare pe numitul Champmathieu ; iar Champmathieu, pus numaidecît în libertate, plecă buimăcit, socotindu-i pe toți oamenii nebuni și fără să fi înțeles nimic din toată nălucirea asta.

CARTEA A OPTA

URMARILE

I

ÎN CE OGLINDĂ ÎȘI PRIVEȘTE PARUL DOMNUL MADELEINE

Începea să mijească de ziuă. Fantine avusese o noapte de febră și de insomnie, plină însă de gânduri fericite ; spre ziuă adormi. Sora Simplicie, care veghease lângă ea, se folosi de acest somn ca să se ducă să-i facă o nouă infuzie de chinchină. Vrednica soră se afla de câteva clipe în laboratorul infirmeriei, aplecată asupra mesei cu droguri și fiole, uitându-se foarte de aproape la ele din cauza întunericului ce nu se risipise încă. Deodată, întoarse capul și scoase un țipăt ușor. Domnul Madeleine se afla în fața ei. Intrase pe nesimțite.

— Dumneavoastră, domnule primar ? strigă ea.

Răspunse în șoaptă :

— Cum se mai simte biata femeie ?

— Acum e mai bine, dar am fost foarte îngrijați.

Îi povesti tot ce se întâmplase, îi spuse că Fantinei îi fusese foarte rău în ajun, dar că acum îi era mai bine, deoarece credea că domnul primar s-a dus la Montfermeil să-i aducă fetița. Sora nu îndrăzni să-l întrebe pe domnul primar, dar își dădu seama după înfățișarea lui că nu venea de-acolo.

— Foarte bine, zise el. Ai făcut foarte bine c-ai lăsat-o să creadă așa.

— Da, spuse sora, dar acum, domnule primar, cînd o să vă vadă fără copil, ce-o să-i mai spunem ?

Domnul Madeleine rămase o clipă pe gînduri :

— Dumnezeu ne va lumina ! zise el.

— Totuși n-o putem minți, șopti sora.

Se făcuse ziuă de-a binelea. Lumina cădea pe fața domnului Madeleine. Sora ridică ochii.

— Vai, domnule ! exclamă ea. Ce vi s-a întîmplat ? Ați albit de tot !

— Am albit, zise el.

Sora Simplicie n-avea oglindă ; scotoci într-o trusă și scoase o oglinjoară de care se servea medicul infirmeriei ca să constate dacă un bolnav a murit și nu mai respiră. Domnul Madeleine luă oglinda, își privi părul și spuse :

— Ia te uită !

Rosti cuvintele astea cu nepăsare, ca și cum s-ar fi gîndit la altceva.

Sora simți că îngheață, întrevăzînd ceva neobișnuit în toate astea.

El întrebă :

— Pot s-o văd ?

— Domnul primar n-ar vrea să-i aducă și copilul ? cuteză sora să întrebe.

— Fără îndoială, dar e nevoie de cel puțin două-trei zile.

— Dacă nu l-ar vedea pe domnul primar pînă atunci, spuse sora cu sfială, ea n-ar ști că domnul primar s-a întors ; ar fi ușor s-o facem să aibă răbdare ; iar cînd va sosi fetița, femeia își va închipui, firește, că domnul primar a adus-o. N-am avea de spus nici o minciună.

Domnul Madeleine păru că stă pe gînduri cîteva clipe, apoi spuse cu seriozitatea lui liniștită :

— Nu, soră ; vreau s-o văd. Poate că sînt grăbit.

Călugărița păru că nu auzise cuvîntul „poate”, care dădea un înțeles obscur și ciudat vorbelor domnului primar. Răspunse coborînd ochii și glasul cu respect :

— Dacă este așa... Fantine doarme, dar domnul primar poate să intre.

Domnul Madeleine făcu unele observații cu privire la o ușă care nu se închidea bine și al cărei scîrțîit putea s-o trezească pe bolnavă, pe urmă intră în odaia Fantinei, se apropie de pat și dădu la o parte perdelele. Dormea. Răsuflarea îi ieșea din piept cu hîrîitul acela tragic, caracteristic acestor boli și care înfioară pe bieteles mame cînd veghează noaptea la căpătîiul copilului lor condamnat și adormit. Dar această respirație apăsătoare nu izbutea să-i tulbure seninătatea de nedescris așternută pe față, care o transfigura în somn. Din palidă se făcuse albă ca varul ; numai obrajii îi erau îmbujorați. Genele-i lungi, blonde, singura urmă de frumusețe care-i mai rămăsese din inocența și din tinerețea ei, tremurau, rămînînd totuși închise și plecate. Întreaga ei făptură se cutremura ca de un filfîit de aripi gata să se întredeschidă și s-o ridice în văzduh ; li se auzea freacă, dar nu se vedea nimic. Văzînd-o astfel, n-ai fi putut crede că e vorba de o bolnavă în stare aproape disperată. Părea mai degrabă că e gata să-și ia zborul, decît că va muri.

Cînd mîna se apropie să rupă floarea, creanga care o poartă se înfioară, pîrînd totodată că se ferește și se oferă. Trupul omenesc are ceva din tresărirea aceasta în clipa în care degetele tainice ale morții se apropie să culeagă sufletul.

Domnul Madeleine rămase cîtva timp nemișcat lîngă pat, uitîndu-se pe rînd la bolnavă și la cru-

cifix, așa cum făcuse cu două luni mai-nainte, în ziua când venise pentru întâia dată s-o vadă în acest azil. Se aflau tot aici, amândoi, la fel ca și atunci, ea dormind, el rugându-se; numai că acum, după două luni, părul ei era cărunț, iar părul lui albise.

Sora nu intrase o dată cu el. Domnul Madeleine stătea lângă pat, în picioare, cu degetul la gură, ca și cum se mai afla cineva în odaie, căruia îi făcea semn să tacă.

Fantine deschise ochii, îl zări și-l întrebă domol, cu zîmbetul pe buze :

— Dar Cosette ?

II

FANTINE FERICITĂ

Nu făcu vreun gest de surpriză și nici vreunul de bucurie ; era însăși întruchiparea bucuriei. Pusese această simplă întrebare : „Dar Cosette ?“ cu o încredere atît de adîncă, cu atîta siguranță, cu atîta lipsă de îngrijorare și de îndoială, încît el nu mai putu scoate nici o vorbă. Ea continuă :

— Știam că sînteți aici. Dormeam, dar vă vedeam. Vă văd de multă vreme. V-am urmărit toată noaptea cu ochii. Erați parcă într-un nimb, înconjurat numai de chipuri îngerești.

El ridică privirea spre crucifix.

— Dar, zise ea, spuneți-mi, unde-i Cosette ? De ce n-a fost adusă aici, pe patul meu, ca s-o văd cînd mă voi trezi ?

El răspunse în mod automat ceva de care nu și-a mai putut aduce aminte mai tîrziu.

Din fericire, tocmai intrase medicul, care fusese înștiințat și care încercă să vină în ajutorul domnului Madeleine.

— Copila mea, spuse medicul, liniștește-te ! Fetița dumitale este aici !

Ochii Fantinei începură să strălucească, scaldându-i toată fața în lumina lor. Își împreună mâinile cu o expresie care cuprindea, în același timp, tot ce poate fi mai violent și mai duios într-o rugămintă :

— O ! strigă ea. Aduceți-mi-o !

Ce mișcătoare e această iluzie de mamă ! Cosette era și-acum pentru ea copilașul care trebuie adus în brațe.

— Încă nu ! spuse doctorul. Acum nu se poate. Mai ai puțină febră. Vederea copilului te-ar tulbura, ți-ar face rău. Trebuie mai întâi să te faci bine.

Ea l întrerupse mînioasă :

— Dar nu mai am nimic ; v-am spus ; m-am vindecat. Doctorul ăsta e un neghiob. Ah !... Vreau să-mi văd copilul !

— Ei, vezi cum te tulburi ? spuse medicul. Cîtă vreme vei fi în starea asta, nu dau voie să ți se aducă fetița. Nu-i de ajuns s-o vezi ; trebuie să și trăiești pentru ea. Când o să te liniștești, o să ți-o aduc chiar eu.

Biata mamă lăsă capul în jos :

— Domnule doctor, vă rog să mă iertați, vă rog din toată inima să mă iertați ! Altădată n-aș fi vorbit așa ; mi s-au întîmplat atîtea nenorociri, încît uneori nici nu mai știu ce spun. Vă înțeleg ; vă temeți de emoție ; o să aștept cît o să vreți ; dar vă jur că nu mi ar fi făcut rău să-mi văd fetița. De-a-seară o văd mereu în fața ochilor mei. Știți ? dacă mi-ar fi adusă acum, aș începe să-i vorbesc înceti-

șor. Atîta tot ! Nu-i oare firesc să vreau să-mi văd copila care mi-a fost adusă anume de la Montfermeil ? Nu sînt mînioasă. Știu c-o să fiu fericită. Toată noaptea am văzut flori albe și oameni care-mi zîmbeau. Cînd vrea domnul doctor o să mi-o aducă pe Cosette. Nu mai am febră, pentru că m-am vindecat. Simt că nu mai am absolut nimic ; dar am să mă prefac că sînt bolnavă, ca să le fac plăcere maicilor de-aici. Cînd or vedea și ele că m-am liniștit de tot, or să spună : „Acum trebuie să-i dăm copilul“.

Domnul Madeleine se așezase pe un scaun de lîngă pat. Fantine se întoarse spre el ; se vedea că-și dă toată silința să pară calmă și „cuminte“ — cum spune ea în acea stare de slăbiciune pe care-o dă boala și care aduce cu copilăria — pentru ca, fiind văzută atît de liniștită, să nu se mai împotrivească nimeni la aducerea Cosettei. Stăpînindu-se, nu se putea opri totuși să-i pună domnului Madeleine tot felul de întrebări.

— Ați călătorit bine, domnule primar ? O ! Ce bun ați fost, că v-ați dus după ea. Spuneți-mi măcar cum arată. A suportat bine drumul ? Vai, n-o să mă mai recunoască ! După atîta vreme m-a uitat, mititica ! Copiii n-au memorie. Sînt ca păsărelele. Azi văd ceva, mîine altceva și nu se mai gîndesc la nimic. Avea, cel puțin, rufărie curată pe ea ? O îngrijeau bine soții Thénardier ? Ce-i dădeau să mănînce ? O ! dac-ați și cît am suferit punîndu-mi toate întrebările astea pe cînd o duceam ca vai de mine. Acum au trecut toate. Sînt veselă. Ah ! abia aștept s-o văd ! Vi s-a părut drăguță, domnule primar ? Nu-i așa că fata mea e frumoasă ? Trebuie să vă fi fost tare frig în diligență ! Nu s-ar putea s-o văd măcar o secundă ?

Îndată după aceea ar lua-o înapoi. Dumneavoastră, ca stăpîn, ați putea face asta, numai să vreți.

El îi luă mîna :

— Cosette e frumoasă, zise el. Cosette e sănătoasă și o s-o vezi în curînd, dar liniștește-te. Vorbești prea mult și scoți mereu mîinile de sub pătură ; din cauza asta tușești.

În adevăr, accesele de tuse o întrerupeau pe Fantine aproape la fiecare cuvînt.

Fantine nu mai spusese nimic. Se temea să nu fi compromis cu tînguirile ei prea pătimășe încrederea ce voia să inspire. Începu să vorbească despre lucruri indiferente.

— E frumos la Montfermeil, nu-i așa ? Vara se fac excursii acolo. Le merge bine soților Thénardier ? Nu prea trece lume multă pe la ei. Hanul lor e un fel de cîrciumă ordinară.

Domnul Madeleine continua s-o țină de mîină și se uita la ea cu mare îngrijorare. Venise să-i spună unele lucruri pe care acum nu mai avea curajul să i le spună. Doctorul, după ce-și făcu vizita, se retrase. Rămăsese cu ei numai sora Simplicee.

Deodată, după o scurtă tăcere, Fantine exclamă :

— O aud ! Dumnezeu ! Îi aud glasul !

Întinse brațul, ca să facă liniște în jurul ei, își opri răsufklarea și începu să asculte extaziată.

În curte se juca un copil ; copilul portăresei sau al vreunei lucrătoare. O întîmplare cum se întîlnesc adesea și care par a face parte din misterioasa punere în scenă a soartei. Copilul o fetiță, umbla de colo pînă colo, alerga ca să se încălzească, rîdea și cînta cu glas tare. Jocurile copiilor se amestecă — vai ! — în toate. Pe fetița aceasta o auzise Fantine cîntînd.

— O ! zise ea. E Cosette a mea. Îi recunosc glasul.

Copila se depărtă, așa cum venise ; glasul se stinse ; Fantinne mai ascultă cîtva timp ; apoi se întinecă la față. Domnul Madeleine o auzi spunînd încet :

— Ce rău e doctorul că nu-mi dă voie să-mi văd fata ! Are și mutră de om rău. Totuși, buna dispoziție îi reveni. Continuă să-și vorbească singură, cu capul pe pernă : Ce fericite o să fim ! În primul rînd, o să avem o grădiniță. Mi-a făgăduit-o domnul Madeleine. Fata mea se va juca în grădină. Trebuie să cunoască alfabetul acum. Am s-o pun să silabisească. O să alerge după fluturi. Eu am s-o privesc. Și pe urmă, o să primească prima împărtaşanie. A, da... cînd o să primească prima împărtaşanie ? Începu să numere pe degete : ...Unu, doi, trei, patru... are șapte ani. Peste cinci ani. O să poarte un voal alb, ciorapi cu găurele, o să pară o fată mare. O, dragă soră, habar n-ai ce proastă sînt ; uite, am început să mă gîndesc de pe acum la prima împărtaşanie a fiicei mele.

Și începu să rîdă.

Domnul Madeleine dăduse drumul mîinii Fantinei. Îi asculta cuvintele, așa cum ascultă bătaia vîntului, cu ochii în pămînt, cufundat în gînduri adînci. Deodată, ea tăcu. El ridică repede capul. Fantine devenise înspăimîntătoare.

Nu mai vorbea, nu mai respira, se săltase pe jumătate în pat, lăsînd să-i iasă umărul firav din cămașă ; fața ei, radioasă o clipă mai-nainte, era acum lividă ; ochii măriți de groază, păreau că fixează ceva nemaipomenit în fața ei, în capătul celălalt al odăii.

— Dumnezeuule ! strigă el. Ce-i cu tine, Fantine ?

Ea nu răspunse, nu slăbi din ochi obiectul pe care părea că-l vede ; îi atinse brațul cu o mîină, iar cu cealaltă îi făcu semn să se uite în spatele lui.

Domnul Madeleine se întoarse și dădu cu ochii de Javert.

III

JAVERT E MULȚUMIT

Iată ce se petrecuse.

Cu o jumătate de oră după mijlocul nopții, domnul Madeleine ieșise din sala curții cu juri din Arras. Ajunsesse la han chiar în clipa când trebuia să pornească înapoi cu diligența, la care, precum se știe, își oprise un loc. Puțin înainte de ora șase dimineața sosise la Montreuil-sur-mer și prima lui grijă fusese să pună la poștă scrisoarea către domnul Lafitte, apoi să intre la înfirmerie ca s-o vadă pe Fantine.

Dar abia părăsise sala de ședințe a curții cu juri, și procurorul general, revenindu-și din prima emoție, luase cuvîntul pentru a deplînge actul de nebunie al onorabilului primar din Montreuil-sur-mer, declarînd că acest incident neobișnuit, care va fi lămurit mai târziu, nu-i schimbase întru nimic convingerile, și cerînd, deocamdată, condamnarea lui Champmathieu, care era desigur adevăratul Jean Valjean. Stăruința procurorului general era vădit în contradicție cu părerea tuturor, cu părerea publicului, a curții, a juraților. Apărătorului nu-i fu greu să respingă această declarație și să dovedească, pe temeiul destăinuirilor domnului Madeleine, adică ale adevăratului Jean Valjean, că procesul luase cu totul altă întorsătură și că jurații nu mai aveau în fața lor decît un nevinovat. Avocatul trăsese de-aici cîteva concluzii, din nefericire prea banale, pe tema erorilor judiciare etc., etc.; președintele, rezumînd dezbaterile, se unise cu concluzia apărării, iar jurații, în cîteva minute, îl scoaseră din cauză pe Champmathieu.

Procurorul lui general îi trebuia totuși un Jean Valjean și, nemaiavîndu-l pe Champmathieu, îl luă pe Madeleine.

Îndată după punerea în libertate a lui Champmathieu, procurorul general se închise împreună cu președintele. Discutară despre „nevoia de a pune mîna pe primarul din Montreuil-sur-mer”. Fraza aceasta este a domnului procuror general și e scrisă în întregime de mîna sa pe ciorna raportului către șeful parchetului. După ce prima emoție se risipi, președintele ridică foarte puține obiecțiuni. Justiția trebuia să-și urmeze cursul. Și pe urmă, ca să n-ascundem nimic, cu toate că era un om bun și destul de inteligent, președintele, în același timp un mare și înflăcărat regalist, fusese izbit de faptul că primarul din Montreuil-sur-mer, vorbind despre debarcarea de la Cannes, spusese *împăratul*, iar nu *Buonaparte*.

Ordinul de arestare fu deci expedit. Procurorul general, îl trimise la Montreuil-sur-mer, printr-un curier în goana calului, însărcinîndu-l cu executarea pe inspectorul de poliție Javert.

Se știe că Javert se întorsese la Montreuil-sur-mer îndată ce-și terminase depozitia.

Javert tocmai se scula în clipa în care curierul îi înmîna ordinul de arestare și mandatul de aducere.

Curierul era și el un polițist foarte priceput, care, în cîteva cuvinte îl puse pe Javert în curent cu cele ce se petrecuseră la Arras. Ordinul de arestare, semnat de procurorul general, avea următorul cuprins : „*Inspectorul Javert va aresta pe numitul Madeleine, primarul din Montreuil-sur-mer, care, în ședința de astăzi, a fost recunoscut drept ocnașul eliberat Jean Valjean*”.

Cineva care nu l-ar fi cunoscut pe Javert și care l-ar fi văzut în clipa cînd intra în anticamera infirmeriei, n-ar fi putut bănui nimic din ceea ce se petrecea și i s-ar fi părut că are aerul cel mai obișnuit din lume. Era rece, calm, grav, cu părul lui sur perfect netezit pe tîmple ; urcase scara cu înceti-

neala lui obișnuită. Cine însă l-ar fi cunoscut bine și l-ar fi privit mai atent, s-ar fi înfiorat. Catarama gulerului său de piele, în loc să-i stea pe ceafă, era pe urechea stîngă. Asta dovedea o frămîntare cu totul neobișnuită.

Javert era un om dintr-o bucată, care nu-și îngăduia nici un fel de neorînduială nici în împlinirea datoriei, nici în felul cum se îmbrăca. Era metodic cu criminalii și neînduplecat cu nasturii uniformei sale.

Ca să-și pună anapoda catarama gulerului trebuie să fi trecut printr-una din acele emoții care s-ar putea numi cutremurări lăuntrice.

Venise liniștit, ceruse un caporal și patru soldați de la postul din apropiere, îi lăsase pe soldați în curte și aflate unde e camera Fantinei de la poartăreasa care nu avusese nici o bănuială, obișnuită cum era să vadă oameni înarmați întrebînd de domnul primar. Ajuns în fața camerei Fantinei, Javert răsuci mînerul, împinse ușa cu grija unei surori de caritate sau a unui spion, și intră. La drept vorbind, nu intră. Rămase în pragul ușii întredeschise, cu chipiul pe cap, cu mîna stîngă în redingota lui încheiată pînă la bărbie. Printre cutele mîneții se putea vedea mînerul de plumb al bastonului său enorm, care-i dispărea la spate.

Stătu așa aproape un minut, fără să fie zărit. Deodată, Fantine ridică ochii, îl văzu și-l făcu pe domnul Madeleine să se întoarcă.

În clipa în care privirea lui Madeleine întîlni privirea lui Javert, fără să se miște, fără să clipească, fără să se apropie, deveni înspăimîntător. Nici un alt sentiment omenesc nu izbutește să fie mai groaznic decît bucuria. Era chipul unui demon care-și regăsise pe cel dăruit lui. Certitudinea că pusese, în sfîrșit, mîna pe Jean Valjean făcu să i se citească pe

față tot ce avea în suflet. Adâncul lui răscolit ieși la suprafață. Umilința de a-i fi pierdut pentru cîtva timp urma și de-a se fi înșelat o clipă asupra lui Champmathieu dispărea sub orgoliul de-a fi ghicit atît de bine din capul locului și de-a fi avut atîta vreme un instinct just.

Mulțumirea lui Javert izbucni în atitudinea lui suverană. Triumful lui hidos înflori pe fruntea lui îngustă. Era toată desfășurarea înfricoșătoare pe care-o poate avea o figură satisfăcută.

În clipa aceea, Javert era în al șaptelea cer. Fără să-și dea limpede seama, dar avînd totuși intuiția nedeslușită a rolului și a izbînzii sale, întruchipa în el justiția, lumina și adevărul, în rostul lor dumnezeiesc de a distruge răul. Avea în urma și în jurul lui, la adîncimi fără fund, autoritatea, rațiunea, lucrul judecat, conștiința legală, pedepsirea crimei în numele societății, toate mărețiile lumii. Apăra ordinea ; făcea să țîșnească fulgerul din lege ; răzbuna societatea ; dădea o mîină de ajutor absolutului ; se înălța în slavă ; în victoria lui păstra un rest de sfidare și de luptă. În picioare, semet, triumfător, desfășura în plin azur bestialitatea supraomenească a unui arhanghel neîndurător ; umbra temută a faptei pe care-o îndeplinea lăsa să se vadă în pumnul său încordat scînteierea nedeslușită a spadei sociale ; fericit și mînios, ținea sub călcîi crima, stricăciunea, răzvrătirea, pierzania, iadul ; strălucea de bucurie, nimicea, zîmbea și avea, în înfățișarea lui de arhanghel îngrozitor, o măreție de netăgăduit.

Spăimîntător, Javert n-avea nimic mîrșav într-însul.

Cinstea, sinceritatea, nevinovăția, convingerea, simțul datoriei sînt lucruri care, cînd se înșală, pot

deveni hidoase, dar care, deși hidoase, rămân mari. Măreția lor, proprie conștiinței omenești, stăruie pînă și în onoare. Sînt virtuți care au un viciu : greșeala. Bucuria nemiloasă și curată a unui fanatic stăpînit de cruzime păstrează nu știu ce strălucire cernită, vrednică de respect. Fără să-și dea seama, Javert, în bucuria sa nemăsurată, era de plîns, ca orice ignorant care triumfă. Nimic mai sfișietor și mai groaznic decît această figură pe care se oglindea ceea ce s-ar putea numi toată partea rea a binelui.

IV

AUTORITATEA REINTRĂ ÎN DREPTURI

Fantine nu-l mai văzuse pe Javert din ziua în care domnul primar o smulsese din mîinile lui. Min-tea ei bolnavă nu-și dădu seama de nimic, dar nu se îndoi o clipă că venise din nou s-o ia. Nu putu să îndure această figură îngrozitoare, simți că-și dă sufletul și, ascunzîndu-și fața cu mîinile, strigă înspăimîntată :

— Domnule Madeleine, scăpați-mă !

Jean Valjean — de-acum încolo nu-l vom mai numi decît așa — se ridică și-i spuse Fantinei cu glasul cel mai blînd și mai liniștit din lume :

— Liniștește-te ! N-a venit pentru dumneata. Apoi i se adresa lui Javert : Știi ce vrei !

Javert răspunse :

— Haide ! Repede !

Avu în tonul cu care rostise aceste două cuvinte ceva sălbatic și delirant. Javert nu spusese „Haide ! Repede !”, ci „Hai-repe !”... Nici o ortografie n-ar fi

în stare să redea accentul cu care rostise asta. Nu mai era vorbă omenească, ci un fel de muget.

Nu procedă ca de obicei ; nu dădu lămuriri ; nu arătă mandatul de arestare. Pentru el Jean Valjean era un adversar misterios și greu de apucat, un luptător afurisit pe care-l strîngea în clește de cinci ani de zile, fără să izbutească să-l doboare. Arestarea aceasta nu era un început, ci sfîrșitul. Se mărgini să spună : „Haide ! Repede !”

Spunînd aceste cuvinte, nu făcu nici un pas. Zvîrli asupra lui Jean Valjean acea privire pe care o zvîrlea ca un laț și cu care obișnuia să-i tragă cu violență pe ticăloși spre el.

Era privirea pe care Fantine o simțise pătrunzînd-o pînă în măduva oaselor acum două luni.

Auzind strigătul lui Javert, Fantine deschise din nou ochii. Domnul Madeleine mai era acolo. De ce-ar fi putut să-i fie frică ?

Javert înaintă pînă în mijlocul odăii și strigă :

— Ei, vii sau nu vii ?

Nenorocita privi în jurul ei. În odaie nu se aflau decît călugărița și domnul primar. Cui i se putea adresa tutuiala asta nerușinată ? Numai ei. Se cutremură.

În clipa aceea văzu ceva nemaipomenit, atît de uluitor, încît nici cînd aiura nu i se năzărise un asemenea lucru.

Îl văzu pe spionul Javert apucîndu-l de guler pe domnul primar ; îl văzu pe domnul primar plecînd fruntea. I se păru că se năruie lumea.

În adevăr, Javert îl luase de guler pe Jean Valjean.

— Domnule primar ! strigă Fantine.

Javert izbucni în rîs, un fel de rînjet înfiorător, care-i descoperi colții.

— Nu mai e aici nici un domn primar.

Jean Valjean nu încercă să înlăture mîna care-l apucase de gulerul redingotei. Rosti :

— Javert...

Javert îl întrerupse :

— Spune-mi „domnule inspector“.

— Domnule, urmă Jean Valjean, aş vrea să-ţi spun un cuvînt între patru ochi.

— Tare ! Vorbeşte tare ! răspunse Javert. Cu mine oamenii vorbesc tare.

Jean Valjean scăzu glasul :

— Vreau să te rog ceva...

— Ți-am spus să vorbești tare...

— E un lucru pe care trebuie să-l auzi numai dumneata...

— Ce-mi pasă mie ! Nici nu te ascult !

Jean Valjean se întoarse către el și-i spuse repede, pe șoptite :

— Îngăduie-mi trei zile ! Trei zile ca să aduc copilul femeii ăsteia nenorocite ! Am să plătesc oricît. Dacă vrei, vino cu mine.

— Glumești ! strigă Javert. Ia te uită ! Nu te credeam atît de prost. Îmi ceri trei zile ca s-o ștergi ! Și zici că vrei să te duci să-i aduci copilul tîrîturii ăsteia ? Ei, poftim ! Știi că-mi placi ?

Fantine tresări.

— Copilul meu ! strigă ea. Vrea să se ducă să-mi aducă copilul. Va să zică nu e aici. Soră, spune-mi unde e Cosette ? Vreau copilul meu ! Domnule Madeleine ! Domnule primar !

Javert bătu din picior.

— Ia te uită și la asta ! Tu să taci, pațachină ! Halal de țara în care ocașii sînt magistrați și tîrfele sînt îngrijite ca niște contese ! Ei, o să se isprăvească

acum. Era și timpul ! Se uită țintă la Fantine și-l înșfăcă iar de guler, de cravată și de cămașă pe Jean Valjean : Ți-am spus că s-a isprăvit cu domnul Madeleine și cu domnul primar. Acum e vorba de un pungaș, de un ticălos, de un ocnaș pe care-l cheamă Jean Valjean și care e în mîna mea. Asta e !

Fantine se ridică brusc, se rezemă în mîini, brațele îi erau țepene. Se uită la Jean Valjean, se uită la Javert, se uită la călugăriță, deschise gura ca și cum ar fi vrut să spună ceva ; din fundul pieptului îi ieși un horcăit, dinții îi clănțăniră, întinse înspăimîntată brațele, deschise convulsiv mîinile, privi în jurul ei ca un om care se înecă, apoi se prăbuși în perne. Capul i se lovi de tăblia patului, apoi îi căzu în piept, cu gura căscată, cu ochii deschiși și stinși.

Murise.

Jean Valjean își puse mîna pe mîna lui Javert, care îl ținea de guler, i-o desfăcu ușor ca pe mîna unui copil și-i spuse :

— Ai ucis-o pe femeia asta.

— Haide, să isprăvim odată ! strigă Javert furios. N-am venit să aud palavre. S-o scurtăm ! Garda e jos. Ori vii acum, ori îți pun cătușele.

Într-un colț al odăii se afla un pat vechi de fier, cam stricat, pe care se culcau surorile cînd erau de veghe noaptea. Jean Valjean se îndreptă spre patul acela, îi smulse cît ai clipi din ochi stinghia de la căpătîi, care și așa era cam șubredă, lucru ușor pentru puterea lui, înșfăcă drugul și se uită la Javert. Javert dădu înapoi, spre ușă.

Jean Valjean, cu drugul în mînă, se îndreptă încet spre patul Fantinei. Cînd ajunse lîngă el, se întoarse și-i spuse lui Javert în șoaptă :

— Nu te sfătuiesc să mă sîcîi în clipa asta.

Javert tremura, nu mai încape nici o îndoială.

Îi veni în minte să cheme garda, dar Jean Valjean ar fi putut să se folosească de clipa aceasta și să evadeze. Rămase pe loc, își apucă bastonul de capătul de jos și se rezemă de ușă, cu ochii ațintiți asupra lui Jean Valjean.

Jean Valjean își sprijini cotul pe tăblia de la căpătiul patului și, cu fruntea în palmă, începu să privească pe Fantine, care zăcea întinsă și neclintită. Rămase așa, adîncit în gînduri, mut, vădit înstrăinat de orice în lume. Chipul și ținuta lui întregă exprimau o milă nesfîrșită. După cîteva clipe de visare, se aplecă asupra Fantinei și-i vorbi în șoaptă.

Ce i-a spus? Ce-i putea spune omul acesta, scos din rîndul oamenilor, femeii care murise? Ce cuvinte i-a șoptit? Nimeni nu le-a auzit. Oare moarta le auzise?

Există unele iluzii emoționante, care sînt poate realități sublime. Un singur lucru e neîndoios. Sora Simplicie, singurul martor al lucrurilor petrecute acolo, a povestit adesea că în clipa în care Jean Valjean i-a vorbit Fantinei la ureche, ea, sora, a văzut limpede cum un zîmbet ce nu se poate descrie a înflorit pe buzele vinete și în ochii sticloși ai Fantinei, plini de uimirea morții.

Jean Valjean luă cu amîndouă mîinile capul Fantinei, îl așeză bine pe perne, ca o mamă care și-ar așeza copilul, îi legă la loc cordonul cămășii, îi vîrî părul sub bonetă, apoi îi închise ochii.

În clipa aceea pe chipul Fantinei păru că plutește o lumină ciudată.

Moartea e intrarea în marea lumină.

Mîna Fantinei atîrna pe marginea patului. Jean Valjean îngenunche în fața acestei mîini, o ridică încet și o sărută.

Apoi se sculă în picioare și, îndreptîndu-se spre Javert, rosti :

— Acum îți stau la dispoziție.

V

UN MORMINT POTRIVIT

Javert îl duse pe Jean Valjean la închisoarea orașului.

Arestarea domnului Madeleine pricinui la Montreuil-sur-mer o vîlvă, sau mai bine zis o zguduire nemaipomenită. Ne pare rău că nu putem trece sub tăcere faptul că, la auzul acestor simple cuvinte : „era un ocnaș“, aproape toată lumea îl părăsi. În mai puțin de două ceasuri, tot binele pe care îl făcuse fu dat uitării și nu rămase din domnul Madeleine decît „un ocnaș“. Ca să fim drepti, trebuie să spunem că lumea nu cunoștea încă întîmplarea de la Arras în toate amănuntele ei. Ziua întreagă, în toate unghiurile orașului, nu se auzeau decît convorbiri de felul acesta : — N-ați auzit ? Era un ocnaș liberat. — Cine anume ? — Primarul. — Da de unde ! Domnul Madeleine ! — Da. — Adevărat ? — Nu-l chema Madeleine, are un nume groaznic de urît ! Bejean, Boujean. — Ah, Doamne ! — E arestat ! — Arestat ! — E închis în temnița orașului pînă la transferare. — Transferare ? Va fi transferat ? Unde va fi transferat ? — Va fi trimis la jurați pentru un furt la drumul mare pe care l-a săvîrșit altădată. — Ei bine,

bănuiam cu. Omul ăsta era prea bun, prea perfect, prea dulce. Refuza Legiunea de onoare. Dădea parale tuturor haimanalelor pe care le întâlnea. Totdeauna m-am gândit că nu e lucru curat cu el.

Îndeosebi „saloanele“ se dădura în toată voia acestui fel de comentarii.

O doamnă bătrână, abonată la „*Drapelul Alb*”¹, rosti aceste cuvinte, a căror adâncime e aproape cu neputință de măsurat :

— Nu-mi pare rău de loc. Să se învețe minte bonapartiștii !

Așa s-a topit la Montreuil-sur-mer năluca numită cîndva domnul Madeleine. În tot orașul numai două sau trei persoane au rămas credincioase amintirii lui. Printre ele se numără și bătrîna portăreasă care-i slujise.

În seara aceleiași zile, această cumsecade bătrîna stătea singură în cămăruța ei ; era încă speriată și frămîntată de gânduri triste. Fabrica fusese închisă toată ziua și poarta era zăvorîtată. În casă nu se aflau decît cele două călugărițe, sora Perpétue și sora Simplicie, care vegheau lîngă trupul Fantinei.

Către ora la care domnul Madeleine obișnuia să se întoarcă acasă, portăreasa se ridică mașinal, luă cheia odăii lui dintr-un sertar și sfeșnicul cu care suia întotdeauna scara, agăță cheia în cuiul de unde o lua el de obicei și puse sfeșnicul alături, ca și cum l-ar fi așteptat. Apoi se așeză iar pe scaun și căzu pe gânduri.

Biata bătrîna făcuse toate lucrurile astea fără să-și dea seama.

¹ Ziar ultraregalist din vremea restaurației ; drapelul alb cu flori de crin al Bourbonilor înlocuise atunci tricolorul revoluției și al imperiului.

Abia peste vreo două ceasuri se dezmetici și strigă : „O ! Doamne-Dumnezeule ! Și eu care i-am pus cheia la îndemână !”

În clipa aceea gemulețul cămăruței se deschise, o mînă trecu prin deschizătură, apucă sfeșnicul și cheia și aprinse lumînarea la opaițul care ardea alături de ea.

Portăreasa ridică ochii și rămase împietrită. Își înăbuși țipătul care i se suia în gîtlej.

Cunoștea mîna, brațul, mîneca redingotei.

Era domnul Madeleine.

Timp de cîteva minute nu putu scoate o vorbă, rămase ca „trăsnită”, cum spunea ea mai tîrziu, cînd își povestea întîmplarea.

— Dumnezeule, domnule primar, eu vă credeam... strigă ea în sfîrșit, dar se opri, pentru că sfîrșitul frazei ar fi fost prea nerespectuos față de început.

Pentru ea, Jean Valjean era tot domnul primar.

El îi sfîrși vorba :

— La închisoare, spuse el. Am fost. Am rupt o gratie de la fereastră, mi-am dat drumul pe acoperiș în jos, și iată-mă ! Mă urc în odaia mea. Du-te de o caută pe sora Simplicie. O vei găsi, fără îndoială, la căpățiul morții.

Bătrîna îl ascultă cu grabă.

Jean Valjean nu-i dădu nici un sfat ; era sigur că bătrîna avea să-l păzească mai bine decît s-ar fi păzit el însuși.

Niciodată nu s-a știut cum izbutise să pătrundă în curte fără să deschidă poarta. Avea întotdeauna la el o cheie cu care deschidea o porțiță laterală ; la închisoare trebuie însă să fi fost scotocit peste tot și să i se fi luat cheia. Punctul acesta n-a fost lămurit.

Urcă scara care ducea la odaia lui.

Cînd ajunse sus, puse sfeșnicul pe ultimele trepte, deschise ușa fără zgomot și se duse să închidă, pe dibuite, fereastra și oblonul. Era o precauție necesară ; cititorul își amintește că fereastra dădea în stradă. Apoi se întoarse, luă lumînarea și intră iar în odaie. Aruncă o privire în jurul lui, pe masă, pe scaun, pe patul în care nu mai dormise de trei zile. Nu mai rămăsese acolo nici o urmă din dezordinea de alaltăieri noaptea. Portăreasa curățise odaia. Culesese din cenușă și pusese pe masă cele două capete de fier ale bastonului și moneda de doi franci, înnegrită de foc. Luă o bucată de hîrtie și scrisese pe ea : „*Iată vîrfurile de fier ale bastonului meu și moneda de doi franci furată de la copilul Gervais, despre care am vorbit la curtea cu juri*“. Puse banul și vîrfurile de fier pe hîrtie, ca să fie văzute numai-decît de cel care ar intra în odaie. Scoase din dulap o cămașă veche și o rupse în fișii. Își făcu rost astfel de cîteva bucăți de pînză în care își împachetă sfeșnicele de argint. Nu era nici grăbit, nici tulburat ; pe cînd înfășura sfeșnicele episcopului, mușca dintr-o bucată de pîine neagră. Pesemne că era pîinea de la închisoare, pe care, fugind, o luase cu el.

Lucrul acesta a fost constatat mai tîrziu, după firimiturile de pîine găsite pe podea, cînd poliția a făcut o percheziție.

Se auziră două bătăi ușoare în ușă.

— Intră ! spuse el.

Era sora Simplicie.

Era palidă, avea ochii roșii. Ținea în mînă o lumînare care tremura. Așa sînt marile lovituri ale soartei ; oricît de desăvîrșiți sau de împietriți am fi, ele ne smulg din fundul măruntaielor natura omenească, și o silesc să iasă la iveală. Călugărița,

În ziua aceea plină de emoții, devenise din nou femeie. Plîngea și tremura.

Jean Valjean scrisese cîteva rînduri pe o hîrtie pe care o întinse călugăriței.

— Soră, te rog să-i dai asta preotului.

Era o foaie neîndoită. Sora își aruncă ochii pe ea.

— Poți să citești, spuse el.

Ea citi : *„Îl rog pe preot să vegheze asupra a tot ce lăs aici. Să plătească cheltuielile procesului meu și înmormîntarea femeii care a murit azi. Restul va fi pentru săraci.”*

Sora voi să vorbească, dar nu putu scoate decît cîteva sunete nelegate între ele. Izbuti să spună doar :

— Domnul primar n-ar vrea s-o mai vadă o dată pe biata femeie ?

— Nu, spuse el, sînt pe urmele mele, ar putea să mă aresteze în odaia ei și asta ar tulbura-o.

De-abia rostise aceste cuvinte, cînd se iscă un zgomot grozav pe scări. Amîndoi auziră un vuiet de pași care suiau și pe bătrîna portăreasă strigînd cît putea mai tare și mai ascuțit :

— Domnule, vă jur pe bunul Dumnezeu că nici ziua, nici seara n-a intrat nimeni aici și că eu nu m-am mișcat de lîngă ușă !

Un bărbat îi răspunse :

— Și cu toate astea e lumină în odaie.

Jean Valjean recunoscu vocea lui Javert.

Odaia era făcută în așa fel, încît ușa, deschizîndu-se, acoperea colțul din dreapta. Jean Valjean suflă în lumînare și se așează în colțul acela.

Sora Simplicie îngenunche lîngă masă.

Ușa se deschise.

Javert intră.

Se auzeau mai multe voci bărbătești vorbind în șoaptă pe coridor și glasul portăresei care tăgăduia.

Călugărița nu ridică ochii. Se ruga.

Luminarea de pe cămin răspîndea o lumină foarte slabă.

Javert o văzu pe soră și se opri uimit.

Se știe că substanța ființei lui Javert, elementul lui, aerul care îi trebuia ca să poată trăi, era venerația față de orice autoritate. Era făcut dintr-o bucată și nu înțelegea nici obiecțiunea, nici restricțiunea. Bineînțeles, autoritatea eclesiastică era pentru el cea mai de frunte. Era religios în chip superficial și corect, așa cum era în toate. Pentru el, un preot era un spirit care nu se înșală, o călugăriță o faptură care nu păcătuiește. Le vedea ca pe niște suflete care înălțaseră un zid între ele și lume, un zid cu o singură ușă, care se deschidea numai ca să lase să iasă adevărul.

Cînd o văzu pe soră, vru mai întîi să plece.

Dar mai avea o datorie care îl împingea puternic înainte. Rămase și se hotărî să pună cel puțin o întrebare.

În fața lui era sora Simplicie, care nu mințise în viața ei. Javert o știa și o respecta și mai mult din pricina asta.

— Soră, spuse el, ești singură în odaia asta ?

Trecu o clipă grozavă, în timpul căreia biata portăreasă crezu că-i vine rău.

Sora ridică ochii și răspunse :

— Da.

— Iartă-mă că stărui, rosti Javert, dar e datoria mea. N-ai văzut în seara asta pe cineva, un bărbat ? Numitul Jean Valjean a evadat. Îl căutăm. Nu l-ai văzut ?

Sora răspunse :

— Nu.

Miște. Mințise de două ori, una după alta, fără să șovăie, repede, ca și cum s-ar fi jertfit pe sine.

— Iertați-mă ! spuse Javert și, salutînd-o adînc, plecă.

O, sfîntă făptură, nu mai ești demult pe lumea asta ! Te-ai întîlnit în lumină cu surorile tale, fecioarele, și cu frații tăi, îngerii. Deie Domnul ca în rai să-ți fie socotită minciuna asta !

Cuvîntul surorii fu atît de hotărîtor pentru Javert, încît nici nu mai băgă de seamă faptul curios că pe masă fumea o lumînare abia stinsă.

Peste un ceas, un om trecea prin ceață, printre pomi, către Paris, depărtîndu-se cu repeziciune de Montreuil-sur-mer.

Era Jean Valjean. Doi sau trei cărăuși au depus mărturie mai tîrziu că îl întîlniseră, că ducea un pachet și era îmbrăcat cu o cămașă de lucrător. De unde luase cămașa aceea ? Nu s-a știut niciodată. E drept că, cu cîteva zile înainte, un lucrător bătrîn murise la infirmeria fabricii și nu lăsase decît o cămașă de lucru. Poate că era aceea.

Încă un cuvînt despre Fantine.

Totîi avem o singură mamă : pămîntul. Fantine fu redată acestei mame.

Preotul crezu că face bine, și poate în adevăr făcea bine, oprind pentru săraci cea mai mare parte din suma pe care o lăsase Jean Valjean. La urma urmei, despre cine era vorba ? Despre un ocnaș și o femeie de stradă. Din pricina asta, preotul simplifică înmormîntarea Fantinei, o reduse la strictul necesar, adică la groapa comună.

Fantine fu deci îngropată în acel colț al cimitirului unde nu se plătește, care e al tuturor și al ni-

mănuî, și în care săracilor li se pierde urma. Din fericire, Dumnezeu știe unde să găsească sufletele. Fantine fu culcată în întuneric, printre osemintele care se mai aflau acolo. Rămășițele ei pămîntești zăcură în promiscuitate. Fu aruncată în groapa comună. Cum îi fusese patul, așa și mormîntul.

CUPRINS

<i>Prefață</i>	V
<i>Tabel cronologic</i>	XXVII

PARTEA ÎNTIIA : FANTINE

Cartea întâia

UN OM DREPT

I Domnul Myriel	5
II Domnul Myriel devine monseniorul Bienvenu	8
III Episcop bun, episcopie grea	15
IV Faptele asemănătoare vorbelor	18
V Monseniorul Bienvenu își purta prea mult an- teriele	27
VI Cine-i păzea casa	39
VII Cravatte	37
VIII Filozofie la un pahar de vin	42
IX Un frate descris de sora sa	47
X Episcopul în fața unei lumi necunoscute	52
XI O rezervă	67

XII Singurătatea monseniorului Bienvenu	73
XIII Ce credea	76
XIV Ce gîndea	81

Cartea a doua

CADEREA ÎN PĂCAT

I După o zi de drum	86
II Prudența dă sfaturi înțelepciunii	99
III Eroismul supunerii pasive	104
IV Amănunte asupra stînelor din Pontarlier	110
V Liniște	114
VI Jean Valjean	116
VII În adîncul deznădejzii	122
VIII Talazul și umbra	131
IX Noi nemulțumiri	134
X Omul care s-a trezit	135
XI Ceea ce face	138
XII Episcopul lucrează	142
XIII Micul Gervais	146

Cartea a treia

ÎN ANUL 1817

I Anul 1817	157
II Dublu cuartet	170
III Perechi-perechi	175
IV Tholomyès, de vesel ce e, cîntă un cîntec spaniol	181
V La <i>Bombarda</i>	184
VI Un capitol în care toți se iubesc la nebunie	188
VII Înțelepciunea lui Tholomyès	190
VIII Moartea unui cal	198
IX Sfîrșitul vesel al bucuriei	202

Cartea a patra

A INCREȘTINȚA INSEAMNĂ UNEORI A DA DE TOT

I Două mame se întâlnesc	206
II O primă schiță a două figuri deocheate . .	216
III Ciocârlia	219

Cartea a cincea

DECLINUL

I Povestea unui progres realizat în industria mărgelăriei	223
II Madeleine	225
III-Sume depuse la Laffitte	229
IV Domnul Madeleine în doliu	233
V Palide fulgerări în zare	235
VI Moș Fauchelevent	242
VII Fauchelevent ajunge grădinar la Paris . . .	246
VIII Doamna Victurnien cheltuiește treizeci și cinci de franci pentru morală	248
IX Succesul doamnei Victurnien	251
X Urmările succesului	254
XI <i>Christus nos liberavit</i>	261
XII Trîndăvia domnului Bamatabois	262
XIII Rezolvarea unor chestiuni de poliție municipală	265

Cartea a șasea

JAVERT

I Începutul odihnei	277
II Cum poate Jean să ajungă Champ	281

Cartea a șaptea

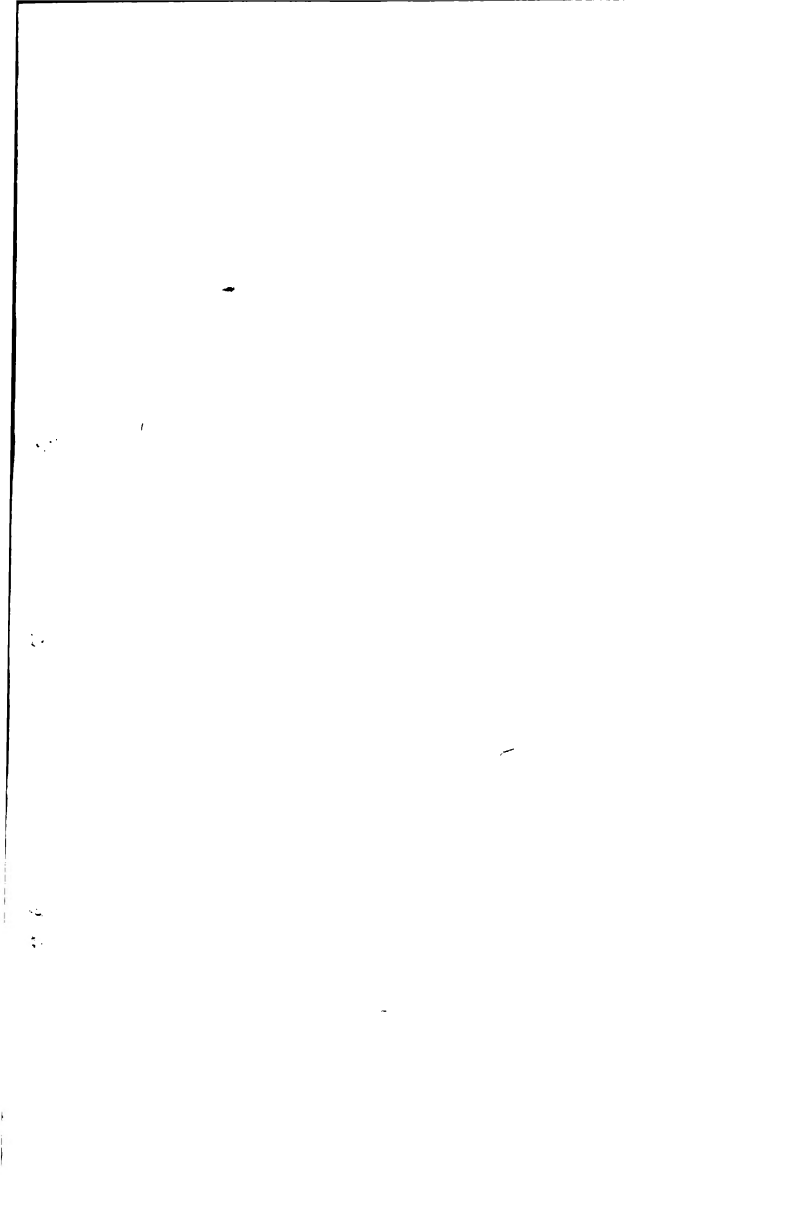
AFACEREA CHAMPMATHIEU

I Sora Simplicie	298
II Meșterul Scaufflaire e un om pătrunzător	297
III O furtună în capul unui om	302
IV Forme pe care le ia suferința în timpul somnului	325
V Bețe-n roate	329
VI Sora Simplicie pusă la încercare	342
VII Călătorul, o dată ajuns, își ia măsuri de plecare	351
VIII Intrare de favoare	356
IX Un loc unde se formează convingerile	360
X Sistemul tăgăduielilor	368
XI Champmathieu din ce în ce mai mirat	377

Cartea a opta

URMARILE

I În ce oglindă își privește părul domnul Madeleine	383
II Fantine fericită	386
III Javert e mulțumit	391
IV Autoritatea reîntră în drepturi	395
V Un mormânt potrivit	400

Lector : NICOLAE TEICĂ
Tehnoredactor : ELENA CĂLUGARU

Apărut 1971. Hîrtie ziar de 50 g/m². Format
700×920/32. Coli ed. 20,75. Coli tipar 14,25. A.
nr. 19698/1971. C.Z. pentru bibliotecile mari și
mici 84—31=59.

Tiparul executat sub comanda
nr. 10 702 la Combinatul Poligrafic
„Casa Scînteii“, Piața Scînteii nr. 1,
București
Republica Socialistă România

